فوائد الفواد

ملفوظاتِ رُوح افزای سُلطان المشائخ حضرت خواجہ نظام الدین اولیا بدایونی

المتوفی ۷۲۵ھ ہجری

قدس اللہ سرہ العزیز

ملک سراج الدین اینڈ سنز، پبلشرز
بازار کشمیری • لاہور

عشقِ ذوقیست ہمنشینِ حیات
بلکہ چشمیست بر جبینِ حیات

آب در میوهٔ خرد عشقست
بلکہ آبِ حیات خودِ عشقست

لذّتِ عشق عاشقان دانند
پاکبازانِ جان فشان دانند

شیخ فخرالدین عراقی رحمۃ اللہ علیہ

فوائدِ الفوّاد

ملفوظاتِ روح افزای سلطان المشائخ حضرت خواجہ نظام الدّین اولیاؔ بدایونی

المتوفیٰ ۷۲۵ھ ہجری

قدّس اللہ سرّہ العزیز

الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیہم ولا ہم یحزنون (القرآن)

فوائد الفواد

تالیف

امیر حسن علا سجزی معروف بہ خواجہ حسن دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

با تصحیح و مقدمہ و حواشی و فہارس

محمد لطیف ملک

ایم۔ اے

لاہور

سنہ ۱۳۸۶ ھ
۱۹۶۶ ع

طبع اوّل

۱۳۸۶ھ ——— ۱۹۶۶ء

از نشریاتِ
ملک سراج الدین اینڈ سنز، پبلشرز
بازار کشمیری • لاہور

باعانتِ
محکمۂ اوقاف مغربی پاکستان - لاہور

○

مطبع علمی لاہور

قیمت : [illegible] روپے

محتویات

۱: فهرستِ مطالبِ فوایدالفؤاد ——— و - ث

۲: مقدمه ——— ۱ - ۱۲

۳: مناجاتِ خواجه عبدالله انصاری رحمة الله علیه ——— ۱۳

۴: متنِ علمی و انتقادی فوایدالفؤاد ——— ۱ - ۴۴۰

۵: فهارسِ متنِ فوایدالفؤاد ——— ۴۴۱ - ۴۶۴

(رجال، بلاد و اماکن، قبایل و فِرَق و اقوام، آیات، احادیث، ابیات، کتب)

فہرستِ مطالب

○

جلد اوّل از فوائد الفواد

(متضمّن بر ۳۴ مجلس، از ۳ شعبان سنہ ۷۰۷ ھجری تا ۲۹ ذی الحجہ سنہ ۷۰۸ ھجری)

دیباچہ

مجلسِ اوّل :- حسن علاء سجزی را کہ جامع این معانی است دولتِ پابوسِ آن شاہِ فلک جاہ حاصل شد۔ سخن دران کہ تائب با متقی برابر است ۔ مردانِ خدا خود را پوشیدہ داشتہ اند، مناجاتِ خواجہ ابوالحسن نوری رح ۔ حکایتِ حمید الدّین سوالی رح سخن در مشائخ کبار و ترقّیٔ درجاتِ ایشان بر ابدال، حکایتِ حضرت شیخ عبد القادر گیلانی رض نگاہداشتِ ادبِ پیر و حُسنِ جواب در نظرِ پیر، حکایتِ خواجہ جُنید بغدادی رح ۔ سخن در تزکیہ، کمالِ مرد ۔ سخن در جدّ و اجتہاد ۱ — ۴

مجلسِ دوم :- غلامی ملیح نام آزاد گردانیدہ شد و بشرفِ بیعت مشرّف گشت ۔ درین راہ خواجگی و غلامی درمیان نیست، حکایتِ پیری در غزنین و غلامی زیرک نام ۔ نیّتِ دوگانۂ ارادت، ۵ — ۶

مجلسِ سوم :- درآمدنِ جوالقی بخدمتِ شیخ رح ۔ درمیان ہر عامی خاصی ہست، حکایتِ بہاء الدین زکریّا رح ۔ حکایتِ بزرگی کہ وقتی درمیان

جوالقیان برسید وذکرِ احوالِ ایشان ۷ — ۶

مجلسِ چهارم :- نمازِ اوّابین، روزهٔ ایامِ بیض، نمازِ چاشت، صلوٰة السّعادت ۸ — ۷

مجلسِ پنجم :- ثوابِ ختمِ قرآن در تراویح - حکایتِ شیخ بهاء الدّین زکریاؒ که
دریک رکعت ختمِ قرآن کرد - حکایتِ بزرگی که از آغازِ صبح تا
طلوعِ آفتاب ختمِ قرآن می کند - حکایتِ قاضی حمید الدّین ناگوریؒ
و بزرگی که روزی هفصد بار ختمِ قرآن می کرد - سخن در طاعتِ
مشائخ - اگرچه فیضِ ایزدی نازل است امّا جدّ وجهد خود باید کرد ۱۰ — ۸

مجلسِ ششم :- سخن در ترک و تجرید و حکایتِ خواجه محمود ٹوہؒ - حکایت در
قناعت وطمع بریدن از غیرِ حق ، حکایتِ شیخ علیؒ - سخن در اصلِ
سلوک و حکایتِ خواجه اجلؒ - حکایتِ بزرگی پارساکه می گفت
نماز و روزه و تسبیح و اوراد همه حوائج دیگست - تحقیقِ ترکِ دُنیا ۱۳ — ۱۰

مجلسِ هفتم :- سخن در آدابِ تصوّف و اشاراتِ مشائخ و اصطلاحاتِ
ایشان ، ذکرِ شیخ جمال الدّین بسطامیؒ و حکایتِ کوزهٔ لعقانی ۱۴ — ۱۳

مجلسِ هشتم :- نماز و حضورِ امام و مقتدیان - حکایتِ خواجه حسن افغانؒ و
شرحِ بزرگیٔ او - سخن در استغراقِ ذوقِ نماز و حکایتِ خواجه
کریم - ترکِ دُنیا و لذّاتِ آن ۱۷ — ۱۴

مجلسِ نهم :- هرچه از غیب آید نیکو باشد ، سخن در اثرِ صحبت - ترکِ دُنیا ۱۷

مجلسِ دهم :- چون عزیزان بر سند طعام پیش باید آورد و کسی را نباید پرسید
که تو صایمی ؟ حکمت دران چیست که نه پرسند که تو صایمی ؟ ۱۸

مجلسِ یازدهم : سخن در برکتِ قدمِ نیک مردان - حکایتِ بزرگی که بر بالای
کنگره های مسجدِ جامع آدینه می آمد و می رفت - بزرگان که
احوالِ خود را مستور داشته اند حکمت چیست ؟ ذکرِ خواجه
ابوسعید ابوالخیرؒ - مرتبهٔ اصحابِ صحو ۲۰ — ۱۸

مجلسِ دوازدہم۔ سخن در قبولِ نفس۔ سخن در ترکِ اختیار، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ۔ ترکِ وطن و محبّتِ خانہ ۲۱ - ۲۰

مجلسِ سیزدہم۔ سخن در طاعت، طاعتی لازمہ و طاعتی متعدّیہ ۲۱

مجلسِ چہاردہم۔ سخن در وِلایت و وَلایت۔ حکایت نقلِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ و ولایتِ او کہ بشمس العارفین دادند۔ ارادت آوردنِ میر چھجّو، ذکرِ یارانِ دیگر۔ حکایتِ شیخ نجیب الدّین متوکلؒ۔ سخن در بخشائش اصحابِ نعمت۔ ۲۴ - ۲۲

مجلسِ پانزدہم۔ سخن در مردانِ غیب۔ حکایتِ شیخ شہاب الدّین سہروردیؒ۔ حکایتِ شیخ علیؒ۔ مردانِ غیب اوّل آواز می دہند بعد از آن ملاقات می کنند۔ ۲۵ - ۲۴

مجلسِ شانزدہم۔ سخن در سلوک، سالک و واقف و راجع۔ لغزشِ راہِ سلوک: اعراض، حجاب، تفاصل، سلبِ مزید، سلبِ قدیم، تسلّی، عداوت۔ ۲۷ - ۲۶

مجلسِ ہفدہم:۔ سخن در فضیلتِ اطعام۔ حکایتِ خواجہ علی و چنگیز خان۔ سخن در خطرہ و عزیمت و فعل۔ حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ۔ سخن در استقامتِ توبہ۔ ذکرِ حیدر زاویہؒ۔ حیات آنست کہ درویش بذکرِ حق مشغول باشد، ذکرِ میرہ گرامی۔ ۳۲-۲۷

مجلسِ ہجدہم۔ سخن در صوم۔ ذکرِ صائم الدّہر، بیانِ احادیث۔ روزۂ داؤدی۔ ۳۳-۳۲

مجلسِ نوزدہم۔ صلوٰۃ الخضر، تعینِ سورہ در نمازہای سنّت ۳۴

مجلسِ بستم:۔ سخن در صبرِ جمیل، حکایتِ بقراط حکیم، ذکرِ مجنون۔ ثمرۂ صلاحیّتِ عورات، تذکرہ بی بی فاطمہؒ۔ فضیلتِ پارسایان۔ ۳۶-۳۵

مجلسِ بست و یکم - بیتِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رح ، طریقِ مشائخ در استطلاعِ احوال - سخن در فضیلتِ لیلة الرغائب - سخن در نمازِ خواجه اویس قرنی رضی حکایتِ مولانا زین الدین - نمازی بجهتِ درازئ عمر - ذکرِ نقلِ شیخ بدرالدّین غزنوی رح ۳۸ - ۳۶

مجلسِ بست و دوم - سخن در کعبه و عمارت و خرابئ آن ، حدیثِ رسول ص ۳۹ - ۳۸

مجلسِ بست و سوم - تلقینِ طاعت و عبادت و مطالعه کتبِ مشائخ ۳۹

مجلسِ بست و چهارم سخن در قرآن خواندن و قیامِ شب و طایفهٔ که در مسجد قیام می کنند - ذکرِ یکی که در مسجدِ دمشق دائما شب بیدار بودی باُمیدِ شغلِ شیخ الاسلامی - حکایتِ نقّالی که مدّتِ بست و پنج سال صایم بود - اصل نیّتِ صالح می باید ، حکایتِ درویشی که بطمعِ شغلِ تولیت در مسجدِ جامع دمشق طاعت و عبادت آغاز کرد ۴۱ - ۳۹

مجلسِ بست و پنجم حکایتِ مردی که بخدمتِ درویشان عظیم مشتاق بود ، بعضی را باندک چیزی اعتقاد می گردد و بعضی را اعتقاد محکم می باشد - سخن در نگاهداشتِ فرمانِ پیر - سخن در آدابِ خدمتِ پیر ، حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدین رح - حکایتِ خواجه که یک بار جرأتی کرد بخدمتِ پیرِ خود ، پیر مشاطهٔ مرید باشد - ۴۴ - ۴۱

مجلسِ بست و ششم سخن در جهدِ طاعت - حکایتِ شیخ نجیب الدّین متوکّل رح که می خواست جوامع الحکایات را نسخه بنویساند - مناقبِ شیخ نجیب الدّین متوکّل رح و خوبئ اعتقادِ او - سخن در آمرزش ، بیانِ حدیث ۴۷ - ۴۵

مجلسِ بست و هفتم هر دری و هر سری نباشید یک در گیرید و محکم گیرید حکایت دیوانهٔ که روزی بر دروازهٔ ایستاده بود - سخن در قلّتِ طعام - سخن در دعای ماثوره

مجلسِ بست و هشتم - حالِ جمع کردن کلماتِ روح افزای مخدوم - حکایتِ پوستینِ خواجه رح بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین رح و اثرِ دهشت ،

ثبت کردنِ فوائدِ شیخ الاسلامؒ۔ مطالعہ فرمودنِ فوائد کہ بندہ در قلم آوردہ بود۔ سخن در فضل و رحمتِ باری تعالیٰ۔ سخن در بخشش پیر و قابلیتِ مرید ۴۹ - ۵۲

مجلسِ بست و نہم۔ حکایتِ شیخ عثمان حرب آبادیؒ، اشعارِ حکیم سنائی، مرد را کشف و کرامت حجابِ راہ است ۵۳-۵۵

مجلسِ سی ام۔ ذکرِ شیخ جلال الدین تبریزیؒ و قاضی حمید الدین ناگوریؒ کہ کم کسی را دست دادند، فرمود کہ در بزرگی و شیخیؒ ایشان ہیچ نقصانی نباشد اگر مرید گیرند یا نگیرند ۵۵

مجلسِ سی و یکم۔ سخن در سماع و وجدی کہ پیدا می شود۔ ذکرِ شیخ شہاب الدین سہروردیؒ۔ سخن در استغراقِ شغلِ شیخ شہاب الدینؒ۔ ذکرِ مزارہای لہاور۔ تذکرہ شیخ حسین زنجانیؒ و شیخ علی ہجویریؒ۔ سخن در نظم۔ تلقینِ نمازِ اشراق ۵۶ - ۵۸

مجلسِ سی و دوم۔ سخن در آدابِ مجلس و در آمدن بخدمتِ پیر۔ حکایتِ رسول علیہ السلام ۵۸-۵۹

مجلسِ سی و سوم۔ سخن در تلاوتِ قرآن و ترتیلی کہ آمدہ است۔ سعادتی کہ در حالتِ تلاوت و سماع حاصل می شود۔ سخن در صدقہ: صَدقہ و صُدقہ۔ حکایتِ امیر المؤمنین ابابکر صدیقؓ۔ سخن در صدق۔ حکایت در معنی تصدق۔ سخن در فضیلتِ اطعام۔ سخن در معاملاتِ فقراء و بیع و شرا ایشان ۵۹ - ۶۳

مجلسِ سی و چہارم۔ سخن در مناقب و مراتبِ ابراہیم ادہمؒ۔ سخن در کرامتِ اولیاء۔ نگاہداشتِ لقمہ و اثرِ آن۔ ثمرۂ مجاہدہ۔ سخن در جمع و خرجِ دُنیا، بیانِ حدیث۔ سخن در آن کہ بعضی مشائخ سیم قبول نمی کنند، مرد باید کہ از کسی چیزی نخواہد۔ احوالِ انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام ۶۳-۶۸

جلد دوم از فوائد الفواد

(متضمن بر ۳۸ مجلس، از ۲۹ شوال ۷۰۹ھ تا ۱۳ شوال ۷۱۲ھ)

دیباچه ۶۵

مجلسِ اوّل: سخن در ترکِ مخالطتِ خلق ۶۹ - ۷۰

مجلسِ دوم: مریدان که بزیارتِ پیرِ خود روند هر یکی بعد از چندگاه رود۔ حکایتِ شیخ بهاء الدّین زکریّاؒ۔ سخن در بزرگی شیخ بهاء الدّین زکریّاؒ ۷۰ - ۷۲

مجلسِ سوم: سخن در ملازمتِ طاعت و مشغولیٔ حق۔ حکایتِ بزرگی که پیوسته مشغول بحق بودی۔ مرد سره باش هر کجا که خواهی باش۔ شرفِ بعضی بُقعه بر بعضی ۷۲ - ۷۳

مجلسِ چهارم: ذکرِ احوالِ عزیزی۔ حکایتِ مولانا شهاب الدّین خطیب هانسویؒ۔ سخن در سماع و اهلِ سماع۔ سخن در ایمانِ بأس ۷۳ - ۷۶

مجلسِ پنجم: سخن در کتبِ مشائخ، کشف المحجوب هجویریؒ۔ سخن در وقتِ نقل و علامتِ سلامتیٔ ایمان۔ نماز بجهتِ نگاهداشتِ ایمان۔ ذکرِ صلوٰة البروج و صلوٰة النّور، بیانِ حدیث۔ ذکرِ موتِ اولیاء، حکایتِ دوستی احمد نام۔ تذکرهٔ جوالقیان۔ حکایتِ حربِ اُحد۔ ۷۶ - ۸۲

مجلسِ ششم: سخن در طائفه که خزائن جمع کنند۔ راحت از زر و سیم در خرج کردن است ۸۲ — ۸۳

مجلسِ هفتم: سخن در قدمِ اصحابِ ولایت۔ حکایت از نسبتِ حرکتِ ارادی۔ حرکات سه نوع است: طبیعی و ارادی و قسری ۸۳ - ۸۶

مجلسِ هشتم: سخن در احوالِ شیخ الاسلام فریدالدینؒ۔ بیانِ زحمت و نقلِ شیخؒ ۸۶ - ۸۹

مجلسِ نہم: سخن در دعا، ذکرِ شیخ فرید الدین عطار رح۔ سخن در صبر و رضا۔ حکایتِ قاضی حمید الدین ناگوری رح۔ سخن در توکل — حکایتِ شیخ جمال الدین خطیب ہانسوی رح۔ حکایت از نسبتِ طعامی کہ آوردند ۸۹ - ۹۲

مجلسِ دہم: حکایاتِ مردی بزرگ - از نایافتِ اسبابِ دنیا ہیچ غم نمی باید خورد ۹۲ - ۹۴

مجلسِ یازدہم: ذکرِ امیر عالم ولوالجی رح ۹۴

مجلسِ دوازدہم: سخن در بزرگیٔ امیر عالم ولوالجی رح ۹۵

مجلسِ سیزدہم: فضیلتِ ماہِ رجب۔ سخن در نمازِ نفل، ذکرِ امام اعظم ابوحنیفہ رح ۹۵ - ۹۶

مجلسِ چہاردہم: سخن در استقرارِ توبہ ۹۶

مجلسِ پانزدہم: دعا برای رفعِ تنگیٔ معیشت ۹۷ - ۹۸

مجلسِ شانزدہم: تجدیدِ بیعت، ذکرِ بیعت الرضوان۔ سخن در حسنِ اعتقاد ۹۸ - ۱۰۰

مجلسِ ہفدہم: سخن در زیارتِ قبور ۱۰۰ - ۱۰۱

مجلسِ ہجدہم: حکایتِ صاحبِ تفسیرِ ناصری۔ ذکرِ مردانی کہ مدام مستغرقِ یادِ حق باشند۔ حکایتِ شیخ قطب الدین بختیار رح۔ سخن در دعا۔ حکایت در عقیدۂ مریدان، حسنِ اعتقادِ مریدان ۱۰۱ - ۱۰۷

مجلسِ نوزدہم: سخن در نظم و نثر۔ ذکرِ سماع ۱۰۷ - ۱۰۸

مجلسِ بستم: سخن در صدقِ ارادت ۱۰۸ - ۱۰۹

مجلسِ بست و یکم: درویشی جامع خیر انست و پردہ پوشی یکی از صفاتِ درویشی است۔ نظرِ پیر در احوالِ مریدان۔ سخن در تلاوتِ قرآن و برکاتِ حفظِ آن۔ بیانِ حدیث۔ ذکرِ دانشمندانی کہ درویش صفت باشند، حکایتِ مولانا احمد رح۔ حکایات در بابِ بزرگیٔ مولانا کیتھلی رح ۱۰۹ - ۱۱۴

مجلسِ بست و دوم: تذکرۂ خواجہ شمس الملک رحؒ ۱۱۴ — ۱۱۶

مجلسِ بست و سوم: سخن در "العین حق" و "السحر حق"۔ معجزہ و کرامت سخن در اطوار۔ سخن در قولِ معتزلہ، عاصی در حالتِ عصیان بہ صفت مطیع است، مذہبِ اشعریہ، حکایتِ ابوحنیفہ رحؒ ۔ ہر کرا دیدہ شود بہ از خود تصوّر باید کرد، حکایتِ خواجہ حسن بصری رحؒ ۔ سخن در تلاوتِ قرآن، مراتبِ قرآن ۱۱۶ — ۱۲۱

مجلسِ بست و چہارم: سخن در ترکِ دُنیا۔ سخن در شیطان و وسواس او و غلبۂ او بر فرزندِ آدم ۱۲۱ — ۱۲۳

مجلسِ بست و پنجم: سخن در فالِ مصحف، حکایتِ شیخ بدرالدّین غزنوی رحؒ ۔ ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرہٗ ۱۲۴ — ۱۲۶

مجلسِ بست و ششم: سخن در فاتحہ۔ ذکرِ امام محمّد غزالی رحؒ ۔ سخن در عوارفِ شیخ شہاب الدین رحؒ ۔ حکایتی درین باب کہ سخنی کہ از بزرگی و صاحبِ نعمتی شنیدہ می شود آن را لذّتِ دیگر است ۱۲۶ — ۱۲۸

مجلسِ بست و ہفتم: ذکرِ خوابی۔ حکایتِ محمّد نیشاپوری ۱۲۹ — ۱۳۰

مجلسِ بست و ہشتم: سخن در اطعام ۱۳۰

مجلسِ بست و نہم: گفت گو در بابِ طعام، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحؒ ۔ ذکرِ شبِ معراج۔ حکایتِ کسانی کہ طریقِ بیعت ندانند ۱۳۱ — ۱۳۲

مجلسِ سی ام: سخن در رُویاء، حکایتِ تکلش۔ احوالِ شیخ نجیب الدّین و مناقبِ شیخ کبیر فریدالدّین رحؒ ۔ حکایتِ شیخ بدرالدّین غزنوی رحؒ ۔ حکایتِ بزرگیٔ شیخ قطب الدّین بختیار رحؒ ۔ سخن در نقلِ اولیاء ۱۳۲ — ۱۳۵

مجلسِ سی و یکم: سخن در عالمِ طریقت و ذکرِ مردانی کہ مستغرق یادِ حق باشند و سخنِ طائفہ کہ در بحث و تکرار مشغول باشند، حکایتِ متنعّلمی شرف الدّین لقب۔ حکایتِ پیری از پیرانِ راہ۔ سخن در رُویاء

و تعبیرها۔ حکایت ابن سیرینؒ و تعبیرہای او۔ زحمت دُنبل ونارو ۱۳۹ ـ ۱۳۶

مجلسِ سی ودوم۔ حکایت در ترکِ دُنیا، تذکرہ خضر علیہ السّلام، دُنیا مبغوضِ حق تعالیٰ است ۱۴۰ ـ ۱۳۹

مجلسِ سی وسوم۔ سخن در کتابہای کہ مشائخ نوشتہ اند۔ ذکرِ عین القضاۃ ہمدانیؒ۔ تذکرۂ جوگیئی کہ بخدمتِ شیخ کبیر بیامد۔ سخن در ترکِ دُنیا ۱۴۴ ـ ۱۴۱

مجلسِ سی وچہارم۔ سخن در بزرگیٔ خواجہ عثمان حرب آبادیؒ۔ سخن در قطعِ مخالطتِ خلق۔ سخن درباب جماعتی کہ روزہ دارند و مقصود ازان عُجب و ریا باشد ۱۴۶ ـ ۱۴۵

مجلسِ سی وپنجم۔ سخن در ماجرای درویشان و حُسنِ مقالتِ ایشان دران حال۔ سخن در تحمّل و بُردباری ۱۴۸ ـ ۱۴۶

مجلسِ سی وششم: سخن در مودّتِ یارانِ دینی، اخوّت بر دو نوع است ۱۴۹ ـ ۱۴۸

مجلسِ سی وہفتم: سخن در نمازِ نفل۔ سخن در نمازہای کہ بجہتِ محافظتِ نفس می گزارند ۱۵۱ ـ ۱۴۹

مجلسِ سی وہشتم: بیانِ حدیث۔ مومن ہرگز نجس نباشد۔ تذکرۂ خواجہ نوحؒ۔ ہر کرا چیزی بپرسند بہتر آن باشد کہ از عالمِ او بپرسند، حکایتِ دانشمندی ضیاء الدّین نقب ۱۵۳ ـ ۱۵۱

○

جلد سوم از فوائد الفواد

(متضمّن بر ۱۷ مجلس از ۲۷ ذی القعدہ ۱۲ھ تا ۱۲ ذی الحجّہ ۱۳ھ)

دیباچہ ۱۵۵

مجلسِ اوّل: ذکرِ طبقاتِ اُمّت۔ سخن در مشغولیٔ حق، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ ۱۵۷ ـ ۱۵۵

مجلسِ دوم : گفتگو درین باب کہ جمعی بخدمتِ خواجہؒ در آفتاب نشستہ بودند، حکایتِ شیخ شاہی مُوی تابؒ۔ حکایتِ دیگر در بزرگیٔ شیخ شاہی مُوی تابؒ۔ سخن در عصمتِ انبیاء و اولیاء ۱۶۰ — ۱۵۸

مجلسِ سوم : فاتحہ بر نیّتِ یاد ماندنِ قرآن، حکایتِ شیخ بدرالدّین غزنویؒ۔ سخن در قدرتِ باری تعالیٰ، حکایتِ اصحابِ کہف ۱۶۲ — ۱۶۰

مجلسِ چہارم : سخن در نوافل و اوراد ۔ بیانِ حدیث ۱۶۳ — ۱۶۲

مجلسِ پنجم : از برای بد گفتن با کسی خصومت نباید کرد، حکایتِ چھجو۔ منعِ مزامیر در سماع، حکایتِ قاضیٔ اجودھن۔ تجمیل و تاویلِ ابیات کہ در سماع شنیدہ شود۔ سخن در معجزاتِ رسولؐ۔ سخن در اسمِ اعظم۔ طعام آوردہ شد، خواجہؒ فرمود کہ بدایت بہ ملح می باید کرد، حکایتِ خواجہ شمس الملکؒ ۱۶۸ — ۱۶۳

مجلسِ ششم : رسمِ مشائخ ۔ ذکرِ حج ۔ سخن در خدمت و مراعاتِ رضا۔ حُسنِ معاملہ ۱۷۰ — ۱۶۹

مجلسِ ہفتم : گفتگو در بابِ قبول نکردنِ باغ و زمین، حکایتِ سلطان غیاث الدّین ۔ بیانِ حدیث ۔ تذکرۂ شیخ جلال الدّین تبریزیؒ ۔ سخن در اوراد ۱۷۳ — ۱۷۰

مجلسِ ہشتم : سخن در نظم و در تخیلاتِ غزل، ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدّینؒ و شیخ بہاءالدّین زکریاؒ ۔ سخن در توکّل، حکایتِ ابراہیم خواصؒ ۔ حکایتِ نبّاشی و خواجہ بایزید بسطامیؒ ۔ چہار قسمِ رزق : رزقِ مضمون و رزقِ مقسوم و رزقِ مملوک و رزقِ موعود ۱۷۶ — ۱۷۳

مجلسِ نہم : سخن در فضیلتِ نمازِ جماعت ۔ فرقِ میانِ سخی و جواد،

بیانِ حدیث، زکوٰۃ بر سہ نوع است، حکایتِ خواجہ جُنید بغدادیؒ۔ سخن در فضیلتِ مولانا رضی الدّین صغانیؒ۔ فضیلتِ ثرید بر طعامہای دیگر ۱۸۲-۱۷۷

مجلسِ دہم: سخن در نمازِ جماعت، تذکرہ عبداللہ بن عباسؓ۔ عبادالله ثلثہ، حکایتِ عبداللہ بن مسعودؓ۔ حکایتِ مردی رئیس نام و شیخ قطب الدّین بختیارؒ۔ بزرگیٔ شیخ قطب الدّینؒ ۱۸۵-۱۸۲

مجلسِ یازدہم: سخن در تفسیرِ کشّاف، تفسیرِ الجمد۔ سخن در صاحبِ تفسیر و عقیدۂ او، حکایتِ مولانا صدرالدّین قونویؒ، مطالعۂ کشّاف و ایجاز و عمدہ و مفصّل ۱۸۸-۱۸۶

مجلسِ دوازدہم: مقامِ گورِ ہود علیہ السلام۔ ذکرِ مولانا برہان الدّین کابلیؒ ۱۸۹-۱۸۸

مجلسِ سیزدہم: سخن در عدل و ظلم، مذہبِ اشعریہ۔ سخن در بابِ مومنی کہ بی توبہ از دُنیا برود ۱۹۱-۱۹۰

مجلسِ چہاردہم: بیعت کردنِ غلامی بشیر نام۔ حکایتِ درویشی از بہار کہ در خانقاہ شیخ علی سجزیؒ نزول کردہ بود ۱۹۳-۱۹۱

مجلسِ پانزدہم: سخن در انفاق، قولِ شیخ نجیب الدّین متوکّلؒ ۱۹۴

مجلسِ شانزدہم: نیّتِ مردانِ حق در وقتِ طعام خوردن ۱۹۴

مجلسِ ہفدہم: درویش آن باشد کہ از زمان و مکان بیرون رفتہ باشد، حکایتِ مولانا عماد الدّین سنامیؒ۔ ذکرِ شیخ جلال الدّین تبریزیؒ۔ سخن در سماع، سماع بر دو نوع است ہاجم و غیر ہاجم ۱۹۶-۱۹۵

جلد چہارم از فوائد الفواد

(متضمن بر ۲۶ مجلس، از ۲ محرم ۷۱۴ھ تا ۲۳ رجب ۷۱۹ھ)

دیباچہ ۱۹۷

مجلسِ اوّل: پیش بُردنِ جلدِ اوّلِ فوائد الفواد، ذکرِ ابوہُریرہ رضؓ و روایتِ احادیث - سخن در صحابۂ رسول صلعم - مناقبِ امیر المؤمنین علی رضؓ - حکایتِ موافقتِ صحابہ رضؓ ۱۹۷–۲۰۰

مجلسِ دوم: حکایتِ درویشی، حکایتِ خرابیٔ لہاور ۲۰۰–۲۰۲

مجلسِ سوم: سخن در طائفہ کہ دعویٰ کرامت کنند - سخن در خدمت کردن، میزبان را واجب است کہ مہمان را خود دست شویاند، حکایتِ امام شافعی رحؒ - سخن در ضیافت و رعایتِ احوالِ مہمانان و اِطعام - ذکرِ آبِ حوضِ سلطان و عذوبت و برکتِ آن ۲۰۲–۲۰۵

مجلسِ چہارم: گفتگو در بابِ چہار شنبۂ آخرین - سخن دران کہ بعضی خلق را مزاج زود متغیّر می شود - سخن در تغیّرِ مزاجِ ملوک، بیانِ حدیث، حکایتِ قباچہ و شیخ بہاء الدّین زکریّا رحؒ - مرتبۂ محبّ و معتقدِ شیخ - ذکرِ فضیلتِ انبیاء بر اولیاء، حکایتِ زاہدی در بنی اسرائیل ۲۰۵–۲۰۸

مجلسِ پنجم: معنیٔ عُرس - سخن در بزرگیٔ مشائخ و صدقِ ایشان و نگاہداشتِ سرّ و طلبِ حق - سخن در بزرگیٔ شیخ فرید الدّین رحؒ و بزرگیٔ والدۂ بزرگوارِ او، حکایت در بابِ بزرگیٔ والدۂ بزرگوارِ شیخ رحؒ - حکایتِ مردانِ غیب، حکایتِ شیخ قطب الدّین بختیار رحؒ کہ اشتیاقِ ملاقاتِ خضر داشت ۲۰۹–۲۱۳

مجلسِ ششم: سخن در تحمّل و تحرّز نمودن از مخاصمت ۲۱۲-۲۱۳

مجلسِ هفتم: سخن در بابِ قبول کردنِ فتوح ۲۱۴

مجلسِ هشتم: سخن در ملازمت نمودن و ثبات کردن در کارها - حکایتِ زاهدی که در بنی اسرائیل بود - سخن در تحمّل - سخن در بزرگیِ شیخ نجیب الدّین متوکّل رح - مسبّعاتِ عشر ۲۱۵-۲۱۷

مجلسِ نهم: سخن در تراویح و طائفه که ختمِ قرآن می کنند، حکایتِ درویشی که در خانقاهِ شیخ جُنید بغدادی آمد - ذکرِ امام اعظم ابوحنیفه کوفی رح ۲۱۷-۲۱۸

مجلسِ دهم: شعری در ذکرِ نوروز و عید گذرانیده شد، حکایتِ شمس دبیر که بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین رح شعری آورده بود - سخن در حُسنِ طبع و خُلقِ شمس دبیر ۲۱۸-۲۲۰

مجلسِ یازدهم: اگر کسی پیشِ کسی بدی یکی می گوید آن پیشینه را عقل و تمیزی هست - سخن در کشف و کراماتِ اولیاءِ، حکایتِ شیخ سعدالدّین حمویه رح - حالِ نقلِ شیخ سعدالدّین و بزرگیِ شیخ سیف الدّین باخرزی رحمة الله علیهما ۲۲۰-۲۲۳

مجلسِ دوازدهم: سخن در صفتِ دُنیا و درانچه چه چیز دُنیا هست و چه چیز دُنیا نیست ۲۲۳-۲۲۴

مجلسِ سیزدهم: سخن در اوراد و ادعیه ۲۲۴-۲۲۶

مجلسِ چهاردهم: سخن در عشق و عقل - ذکرِ علی کهوکهری رح - قولِ یحیی معاذ رازی رح - حکایات در مناقبِ شیخ جلال الدّین تبریزی رح - سخن در احوالِ متعبّدان ۲۲۶-۲۲۹

مجلسِ پانزدهم: در راهِ حق بهر لباسی که هست در باید آمد، حکایتِ درویشی و دُخترِ بادشاهی - حکایتِ شیخ عبدالله مبارک رح -

طعام آورده شد، حکایتِ شیخ ابوالقاسم نصرآبادیؒ۔ گفتگو
درباب ہندوی کہ کلمہ میگوید۔ حکایتِ ابوطالب ۲۲۹-۲۳۲

مجلسِ شانزدہم: حکایتِ طائفہ کہ بر خلق زیادتی کنند در ستدنِ خراج و جزیہ۔
سخن در اطعام و مراعاتِ احوالِ مہمانان، حدیثِ رسولؐ۔
حکایتِ شیخ بہاؤالدین زکریاؒ و عبداللہ رومی ۲۳۲-۲۳۶

مجلسِ ہفدہم: سخن در خشم و شہوت۔ ملامتی و نصیحتی کہ خواہد کرد
در خلا کند برملا نکند، حکایتِ ابویوسف قاضیؒ ۲۳۷-۲۳۸

مجلسِ ہجدہم: سخن در توبہ، توبہ بر سہ قسم است: حال و ماضی و
مستقبل، تذکرۂ شیخ الاسلام فریدالدینؒ۔ فوائدِ دیگر
از نسبتِ توبہ۔ سخن در انفاق ۲۳۸-۲۴۰

مجلسِ نوزدہم: سخن در معاملۂ خلق کہ نیکان چگونہ اند و بدان چگونہ؟
حکایتِ سکونت کردنِ خواجہؒ در غیاث پور ۲۴۱-۲۴۴

مجلسِ بستم: سخن در فضیلتِ سورۂ اخلاص سخن در ختمِ قرآن، حدیثِ
رسولؐ۔ نماز بر جنازۂ غائب، حکایتِ شیخ جلال الدین
تبریزیؒ۔ حکایتِ جماعتِ متحیّران، حکایتِ تحیّرِ شیخ الاسلام
قطب الدین بختیارؒ در وقتِ نقل ۲۴۴-۲۴۷

مجلسِ بست و یکم: سخن در رغبتِ خلق بخدمتِ مشائخ، حکایتِ شیخ
فریدالدینؒ۔ سخن در خُلقِ خوش و تواضع، حکایتِ
عمرو عاص ۲۴۷-۲۴۶

مجلسِ بست و دوم: سخن در عفوِ پیر۔ مرید را بر اشارتِ پیر کار باید کرد حکایت
در معنیٔ عفو کردن و جرم کردہ ناکردہ انگاشتن۔
حکایت در معنیٔ حکم کردنِ مشائخ و قبول کردنِ مرید۔
ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدینؒ و حکایت آمدنِ خواجہؒ

به دهلی - حکایتِ شیخ فریدالدّینؒ و ذوق گرفتنِ ایشان از سماع -
سخن در بابِ ملاقاتِ شیخ قطب الدّین بختیار اوشیؒ و
شیخ جلال الدّین تبریزیؒ ۲۴۹-۲۵۶

مجلسِ بست و سوم: سخن در نمازِ عید، نمازِ استخاره ۲۵۶-۲۵۷

مجلسِ بست و چهارم: پیش بُردنِ خُردکی بخدمتِ مخدوم برای دُعای خیر، بیانِ
حدیثِ رسولؐ: قومی باشند که ایشان را زنجیر کشان
در بهشت برند ۲۵۷-۲۵۸

مجلسِ بست و پنجم: سخن در قناعت و غلو نا نمودن در طلبِ دُنیا، قولِ مولانا
حافظ الدّینؒ ۲۵۸-۲۵۹

مجلسِ بست و ششم: حکایتِ مردی که در جماعت خانه گرفته بودند با کارد بهم،
حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرهٗ - حکایتِ مولانا
حسام الدّین نبیسهٔ شمس العارفینؒ ۲۵۹-۲۶۱

مجلسِ بست و هفتم: سخن در برکتِ قرآن و حفظِ آن، حکایتِ شادی مقری ۲۶۱-۲۶۲

مجلسِ بست و هشتم: سخن در طائفهٔ سُست اعتقاد و در بابِ کسانی که
بزیارتِ کعبه روند و چون باز آیند بکارِ دُنیا مشغول شوند،
حج کسی رود که او را پیر نباشد ۲۶۳-۲۶۴

مجلسِ بست و نهم: حکایت از حضرتِ رسالتؐ - تذکرهٔ محمد گوالیوریؒ - سخن
در آدابِ مریدان - حکایتِ علی مکیؒ ۲۶۳-۲۶۷

مجلسِ سی ام: یارانِ خاصِ مخدوم را حاجت نیست که در انبوه ها
مزاحم شوند، حکایتِ مولانا بُرهان الدّین نسفیؒ - سخن در آن
که خلق پیشِ مخدوم می آید و روی بر زمین می آرد، حکایتِ
مردی بزرگ زاده - حکایتِ پسرک و مولانا شهاب الدّینؒ ۲۶۷-۲۷۱

مجلسِ سی و یکم: سخن در دفعِ دُنبل و نارو - منفعتِ مخلوق بودن -

حکایتِ اعرابی ۲۷۱-۲۷۳

مجلسِ سی و دوم: ذکرِ حدیثِ رسولؐ - حکایتِ شمس دبیر - سخن در نمازِ تراویح - قرآن خواندنِ خواجہ ذکرہُ اللہ بالخیر پیشِ شیخ کبیر قدس سرہٗ ۲۷۴-۲۷۶

مجلسِ سی و سوم: سخن در تراویح، حکایتِ امام اعظم ابوحنیفہ کوفیؒ ۲۷۶-۲۷۷

مجلسِ سی و چہارم: ذکرِ حدیثِ رسولؐ - سخن در مناقبِ مولانا علاءالدّین اصولیؒ - حکایت در دانشمندیٔ او و انصاف نگاہداشتن در بحث، ذوقِ معنوی - ذکرِ مولانا ملک یار ۲۷۷-۲۸۰

مجلسِ سی و پنجم: سخن در صدقہ و مروت و وقایت - محافظتِ مصحف در لشکر، حکایتِ سلطان محمود - سخن دران کہ ہمانجا کہ کسی وفات یابد ہمانجا دفن کنند - سخن در ملوکِ خوب اعتقاد و اُمرای صالح - حکایتِ حکماء، فاراب حکیم - حکایت از نسبتِ نام کردن، رسول علیہ السلام بسیار نامہا را تبدیل کردہ است - سخن در تغیّرِ مزاجِ مردم ۲۸۰-۲۸۸

مجلسِ سی و ششم: حکایتِ خواجہ شاہی مُوی تابؒ - سخنِ برادرِ او خواجہ ابوبکر مُوی تابؒ - ذکرِ شیخ احمد نہروانیؒ - سخنِ درویشانِ بداؤن، حکایتِ دیگرِ خواجہ شاہی مُوی تابؒ - حکایتِ خواجہ عزیز کوتوالِ بداؤن، اقوالِ مشائخ - سخن دران کہ اظہارِ کرامت نباید کرد - حکایتِ درویشی و شیخ علی شوریدہ ۲۸۸-۲۹۴

مجلسِ سی و ہفتم: بیانِ آیتِ اُکُلُہَا دَائِمٌ - تختۂ پسرکی نوشتہ شد حکایتِ درویشی و دیوانۂ واصل ۲۹۴-۲۹۶

مجلسِ سی و ہشتم: مراعاتِ احوالِ یاران - حکایتِ ابراہیم خواصؒ حکایتِ رحمتِ

خواجه ذکرهُ الله بالخیر، ثمرِ نفقات - حکایتِ شهادتِ
عمر خطاب رض، حکایتِ شهادتِ علی رض - ذکرِ اشتیاق و فراق ۲۹۶-۳۰۲

مجلسِ سی و نهم: حکایتِ شیخ شهاب الدین سهروردی رح و شیخ جلال الدین
تبریزی رح - سخن در بزرگیٔ شیخ ابوسعید تبریزی رح - ذکرِ وفاتِ
شیخ شهاب الدین رح ۳۰۲-۳۰۵

مجلسِ چهلم: سخن در بابِ شعر - آورده شدنِ هندوی بخدمتِ مخدوم -
حکایتِ عمر خطاب رض و بادشاهِ عراق - حکایت از نسبتِ
صدق و دیانت در اسلام و اسلامیان ۳۰۵-۳۰۸

مجلسِ چهل و یکم: حکایت در بابِ دختران، ابو البنات مرزوق - سخن در صوم
و قیام، ذکرِ شیخ فرید الدین رح و شیخ بهاء الدین زکریا رح ۳۰۸-۳۰۹

مجلسِ چهل و دوم: سخن در محبتِ اطفال، حکایتِ رسول علیه السلام، حکایتِ
امیر المؤمنین عمر رض ۳۱۰-۳۱۱

مجلسِ چهل و سوم: حکایت بغداد - سخن در اولیای حق و کمالِ محبتِ ایشان -
محبت و قربتِ حق تعالیٰ ۳۱۱-۳۱۳

مجلسِ چهل و چهارم: سخن در فضیلتِ حلم، اوصافِ حلمِ عاصم - نعمت یافتنِ
شیخ الاسلام فرید الدین قدس سره و باز رفتن به هانسی ۳۱۳-۳۱۶

مجلسِ چهل و پنجم: سخن در حسنِ عقیدهٔ مریدان و نگاهداشتنِ نفسِ مبارکِ
پیر، حکایتِ مولانا شرف الدین نبیسهٔ قاضی حمید الدین ناگوری رح ۳۱۶-۳۱۷

مجلسِ چهل و ششم: سخن در محبت و عداوتِ دنیا، خلق بر سه نوع است،
ذکرِ رابعه رح - حکایتِ شیخ صوفی بدهنی رح، چون لسانِ حال
نباشد لسانِ قال مؤثر نباید - حکایتِ شیخ شهاب الدین
سهروردی رح - حکایتِ خرقهٔ شیخ الاسلام فرید الدین قدس سره -
سخن در جمع و خرجِ دنیا - ذکرِ مولانا نور ترک رح - سخن

در مکارمِ اخلاقِ درویشان، حکایتِ ملاقاتِ شیخ
ابوسعید ابوالخیرؒ و بوعلی سینا - حکایتِ قاضی
منهاج الدین - حکایتِ تذکیرِ شیخ نظام الدین ابوالمؤیدؒ
وحکایتِ بزرگیِ او ۳۱۸-۳۲۴

مجلسِ چهل و هفتم: سخن در نماز ۳۲۵

مجلسِ چهل و هشتم: سخن در بوسیدنِ دستِ درویشان - حکایتِ نفسِ
درویشان - حکایتِ مردانِ حق، تذکرهٔ برهان کاشانیؒ ۳۲۵-۳۲۷

مجلسِ چهل و نهم: سخن در نمازهای که خواجه اویس قرنیؓ فرموده است -
دعا برای یاری خواستن از حق - حکایت در احوالِ مشائخ،
ذکرِ خواجه بایزید بسطامیؒ - سخن در احوالِ رسولؐ - سخن در
فقر و خرقه، حکایتِ خرقهٔ فقر که مصطفیٰ علیه السلام در شبِ
معراج یافته بود - سخن در مناقبِ امیرالمؤمنین علیؓ و ذکرِ
انصاف و سخاوتِ او - حکایتِ خواجه خیر نسّاجؒ ۳۲۷-۳۳۲

مجلسِ پنجاهم: بیانِ حدیثِ رسولؐ - حکایتِ درویشانی که با اهل و
عیال گرفتار باشند، صبر بر سه محل است ۳۳۲-۳۳۳

مجلسِ پنجاه و یکم: تذکرهٔ مولانا نور ترکؒ - حکایت در بنشستن و در دادنِ
تعویذ، مساسِ دستِ بزرگان هم کاری دارد! ۳۳۴-۳۳۶

مجلسِ پنجاه و دوم: اگر مسکینی بخدمتِ مخدوم بیاید هر آئینه چیزی بدو باید
داد - سخن در بابِ اسراف و حدِّ اسراف، ذکرِ حدیث -
سخن در همت - گفتگو در بابِ صدقهٔ فطر - حکایتِ
کنیزک بچه که بلیغ خریده بود، حکایتِ مولانا علاء الدین
اصولیؒ - سخن در طاعت، قفلِ سعادت را کلید هاست! ۳۳۷-۳۴۰

مجلسِ پنجاه و سوم: سخن در احتیاطِ وضو - سخن در نماز و حضوری که در نماز

باشد۔ حکایتِ نقل شیخ الاسلام فریدالدین قدس سرہٗ ۳۴۱-۳۴۲

مجلسِ پنجاہ و چہارم: سخن در بابِ اصحابِ شغل و مردانِ چاکر پیشہ، حکایتِ خواجہ حمید رحؒ ۳۴۲-۳۴۵

مجلسِ پنجاہ و پنجم: سخن در استقرارِ توبہ و استقامتِ بیعت، حکایتِ پیوستنِ خواجہ رحؒ بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس سرہٗ و باز گشتن۔ حکایتِ خواجہ حمیدالدین سوالی رحؒ ۳۴۵-۳۴۶

مجلسِ پنجاہ و ششم: روزۂ ایامِ بیض۔ بیانِ حدیثِ رسولؐ ۳۴۶-۳۴۷

مجلسِ پنجاہ و ہفتم: گفتگو در بابِ ابوالیاس ۳۴۷-۳۴۸

مجلسِ پنجاہ و ہشتم: سخن در طعام، بیانِ احادیثِ رسولؐ، حکایتِ ابراہیم علیہ السلام۔ حکایتِ سعید قریشی و شرف پیادہ۔ ذکرِ معراج ۳۴۸-۳۵۱

مجلسِ پنجاہ و نہم: ذکرِ بزرگانی کہ در حوالیٔ بداؤن خفتہ اند، ذکرِ قاضی جمال ملتانی رحؒ ۳۵۱-۳۵۲

مجلسِ شصتم: سخن در فضیلتِ صوم، بیانِ احادیثِ رسولؐ۔ سخن در صبر، اصبروا الصّابر و اقتلوا القاتل۔ سخن در وعدۂ کہ رسول علیہ الصّلوٰۃ والسّلام فرمودہ است ۳۵۲-۳۵۴

مجلسِ شصت و یکم: سخن در عصمت و توبہ، قولِ پیرِ ہریؒ۔ سخن در توبہ و تقویٰ، مباحثہ میانِ دو کس۔ حکایتِ دُنیا و مغرور شدن خلق بروی۔ سخن در مردانِ مالدار و محبتِ ایشان بمال۔ سخن دران کہ معطی خدا ست، حکایتِ سلطان شمس الدین۔ سخن در ترکِ دُنیا، حکایت شیخ الاسلام فریدالدین قدس سرہٗ از نسبتِ ترکِ دنیا۔ ۳۵۴-۳۵۸

مجلسِ شصت و دوم: حکایت در بابِ بادشاہان کہ ایشان را در شعر شنیدن

رغبتی بود، سلطان شمس الدّین و ناصری شاعر ۳۵۹

مجلسِ شصت و سوم: سخن در روزه و سحر، قولِ شیخ جلال الدّین تبریزی رح - ذکرِ طیّبات ۳۶۰

مجلسِ شصت و چهارم: سخن در کسانی که پیوسته مستغرقِ یادِ حق باشند، حکایتِ خواجه عزیز کرکی رح ۳۶۱-۳۶۲

مجلسِ شصت و پنجم: سخن در سفرِ حج و زیارتِ کعبه، حکایتِ مذکّری از لهاور ۳۶۲-۳۶۳

مجلسِ شصت و ششم: سخن در آدابِ پیری و مریدی و در معنی آنکه پیر را به هیچ نوع از مرید طمع نشاید کرد. سخن دران که مریدان بخدمتِ مخدوم می آیند و سر بر زمین می نهند، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رح - ذکرِ درویشانی که شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرّهٗ ایشان را خلافت فرموده بود، حکایتِ عارف رح ۳۶۳-۳۶۵

مجلسِ شصت و هفتم: سخن در بابِ پندار و اهلِ رعونت و طائفه که خود را چیزی دانند، حکایتِ فرزدق و خواجه حسن بصری رح - هرچه اندراس بیشتر امیدِ رحمت بیشتر! حکایتِ مردانی که خود را در پایانِ بزرگان و پیران جای خواهند بجهتِ دفن، حکایتِ مولانا سراج الدّین ترمذی رح ۳۶۵-۳۶۸

○

جلد پنجم از فوائد الفواد

(متضمن بر ۳۲ مجلس، از ۲۱ شعبان ۷۱۹ھ تا ۲۰ شعبان ۷۲۲ھ)

دیباچه ۳۶۹-۳۷۰

مجلسِ اوّل: محبّتِ علم و علماء - توبه و انابت در حالِ جوانی نیکو می آید - حکایتِ مردی تائب و مطربهٔ پریشان قدمی - سخن در کمالِ

فصاحتِ حضرتِ رسالت علیه الصّلوٰة والسّلام ۳۷۰-۳۷۳

مجلسِ دوم : استطلاعِ حال - حکایتِ شیخ بهاء الدّین زکریّا رح و بزرگیِ او.
سخن در نقلِ شیخ بهاء الدّین زکریّا رح - حکایتِ شیخ سیف الدّین
باخرزی رح و حالِ نقلِ او ۳۷۳-۳۷۶

مجلسِ سوم : حکایتِ مخدوم زاده نظام الدّین رح - حکایتِ شیخ بهاء الدّین
زکریّا رح - اگر کسی را چیزی بدادی نیکو دادی! سخن در ترکِ دُنیا،
حکایتِ عیسیٰ علیه السّلام ۳۷۷-۳۷۹

مجلسِ چهارم : سخن در قرائتِ قرآن، حکایت دران که وردی و
طاعتی که از متعبّدی فوت شود گوئی آن برابرِ مرگست -
سخن در ملازمتِ اوراد - فضیلتِ مسبّعاتِ عشر، ذکرِ قاضی
جلال الدّین جعفری رح - ابراهیم تیمی رح ۳۷۹-۳۸۱

مجلسِ پنجم : سخن در رنجی و مشقّتی که بدین کس می رسد، مناجاتِ عائشه
رضی الله عنها - خلق پیشِ بزرگان سلامی و خدمتی که می آرند
چه بهتر؟ سخن دران که خلق یکدیگر را عیب کنند - سخن
در سماع، خصومت صفتِ درویشان نیست ۳۸۲-۳۸۶

مجلسِ ششم : سخن در جماعتی که طاعتِ معهودِ خود نمی گذارند، حکایتِ
بزرگی که او را زحمتِ عارضهٔ شکم شد، مردم را که
زحمتی می شود آن دلیلِ خیرِ اوست، حکایتِ اعرابی، درجهٔ
فقراء و رنجوران ۳۸۷-۳۸۸

مجلسِ هفتم : سخن در تکبیری که درویشان می گویند، حدیثِ رسول ص -
ذکری که بلند می گویند ۳۸۹-۳۹۰

مجلسِ هشتم : سخن در سلام و جواب، حکایتِ شیخ بهاء الدّین زکریّا رح -
رسوخِ اعتقادِ مرید در حقِ پیر، حکایتِ رسول علیه السّلام،

حکایتِ شیخ شبلی رح - سخن در نمازِ جمعه - حکایتِ سلطان
غیاث الدین بلبن و مداومتِ او در نمازِ جمعه ۳۹۰-۳۹۳
مجلسِ نهم : سخن در نماز و تسمیه - سخن در نفسِ مشائخ و دعای
ایشان، حکایتِ محمد شه غوری ۳۹۳-۳۹۵
مجلسِ دهم : سخن در حدیث که یکی آب می خورد و دیگران دست
پیش می دارند - ذکرِ احادیث، فضیلتِ حدیثِ رسولؐ، حکایتِ
مولانا رضی الدین نیشاپوری رح - سخن در تسلیم و رضا دادن به قضا، ۳۹۵-۳۹۷
مجلسِ یازدهم : سخن دران که بعضی تائب را بعد از توبه لغزشی می افتد،
حکایتِ مطربه قمرنام و ملکِ همدان ۳۹۷-۳۹۸
مجلسِ دوازدهم : سخن در علم و دیانتِ قاضی قطب الدین کاشانی رح - حکایتِ
بزرگی کاردگر - حکایتِ شیخ جلال الدین تبریزی رح ، فقرا تا
عرش نه بینند نماز نکنند ! ۳۹۹-۴۰۳
مجلسِ سیزدهم : سخن در تحمل، معاملهٔ خلق بر سه نوع است ۴۰۳
مجلسِ چهاردهم : سخن دران که از نامها بهتر کدام است ؟ ۴۰۴
مجلسِ پانزدهم : سخن در اثرِ صحبت، حکایتِ متعلمی نصیر لقب - سخن در
دعای اموات ۴۰۴-۴۰۵
مجلسِ شانزدهم : سخن در بزرگیِ مولانا برهان الدین بلخی رح - سخن در سماع،
قاضی حمید الدین ناگوری رح - حکایتِ قاضی حمید الدین ماریکلی رح ۴۰۶-۴۱۰
مجلسِ هفدهم : سخن در اولیای حق و راستیِ ایشان با معاملهٔ خلق و ثمرهٔ
آن، حکایتِ ابوالعباس قصاب رح ۴۱۰-۴۱۲
مجلسِ هژدهم : سخن در علویان، حکایتِ صاحبِ کتابِ نافع، حکایتِ
علوی که در بداون بود - حکایتِ درویشانِ مشغول - سخن
در ذوق و شوقِ درویشان و غلبهٔ اشتیاقِ سالکان،

در عشق مشورت نیست! ۴۱۲-۴۱۶

مجلسِ نوزدہم: سخن در کشف و کرامت، تذکرۂ بی بی فاطمہ سامؒ ۴۱۶-۴۱۸

مجلسِ بستم: فائدہ در بابِ سماع، مسمع و مسموع و مستمع و آلۂ سماع ۴۱۸-۴۱۹

مجلسِ بست و یکم: سخن در اخلاقِ درویشان و معاملۂ ایشان با اہلِ خصومت، حکایتِ بادشاہی و شیخ سیف الدین باخرزیؒ۔ گفتگو در بابِ خیر و شر، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ۔ ۴۱۹-۴۲۱

مجلسِ بست و دوم: سخن در نعمتِ رویت ۴۲۱-۴۲۲

مجلسِ بست و سوم: سخن در صلابت و مہابتِ امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ، حکایت در شعر، إنّ من الشعر لحکمۃ ۴۲۲-۴۲۴

مجلسِ بست و چہارم: سخن در حسد، حسد و غبطہ ۴۲۴

مجلسِ بست و پنجم: سخن در احوالِ حیدر زاویہؒ۔ سخن در بابِ شیخ قطب الدین بختیارؒ، حکایتِ شیخ محمود موئینہ دوزؒ۔ حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدینؒ۔ حکایتِ خواجہ فریدالدین عطارؒ۔ حکایتِ خواجہ حکیم سنائیؒ۔ قولِ شیخ سیف الدین باخرزیؒ ۴۲۵-۴۲۹

مجلسِ بست و ششم: حکایتِ قاضی منہاج سراجؒ و ذوقِ تذکیرِ او۔ سخن در اولیاء و ابدال و اوتاد۔ ولایت بر دو نوع است: ولایتِ ایمان و ولایتِ احسان ۴۲۹-۴۳۰

مجلسِ بست و ہفتم: تذکرۂ سیدی احمدؒ ۴۳۱

مجلسِ بست و ہشتم: سخن در مکارمِ اخلاقِ درویشان و حسنِ اخلاقِ ایشان، حکایتِ شیخ احمد نہروانیؒ۔ ۴۳۱-۴۳۲

مجلسِ بست و نہم: خسروکی آسیب زدہ بخدمتِ خواجہؒ آوردہ شد، حکایتِ کودکی کہ او را طائفۂ پریان می رنجانیدند۔ حکایتِ شیخ سیف الدین باخرزیؒ و شیخ نجم الدین کبریٰؒ ۴۳۲-۴۳۵

مجلسِ سی ام: حکایتِ شیخ ابواسحٰق گازرونیؒ و شیخ عبداللہ خفیفؒ، حکایتِ شیخ احمد معشوقؒ ۴۳۵-۴۳۷

مجلسِ سی و یکم: حکایات از نسبتِ بزرگیِ شیخ نظام الدین ابوالمؤیدؒ ۴۳۸-۴۳۹

مجلسِ سی و دوم: تذکرۂ شیخ احمد محمد معشوقؒ ۴۳۹-۴۴۰

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ط

مقدّمہ

سلسلۂ عالیہ چشتیہ کے گوہرِ درخشاں سلطان المشائخ حضرت خواجہ نظام الدّین اولیاء قدّس سرّہٗ نعمتِ خلافت سے مشرّف ہوئے تو ان کے صاحبِ نظر مرشدِ طریقت شیخ الشیوخ حضرت فریدالدّین گنج شکر قدّس اللہ سرّہٗ العزیز نے فرمایا:

"باری تعالیٰ ترا علم و عقل و عشق دادہ است و ہر کہ بدین سہ صفت موصوف باشد ازو خلافتِ مشائخ نیکو آید" [1]

نیز ان کے حق میں دعا فرمائی،

"خدای تعالیٰ ترا نیک بخت گرداناد وَ اَسعدکَ اللہ فی الدّارین وَرَزَقکَ عِلماً نافِعاً وَ عَمَلاً مقبولاً از آن علمہائیکہ خدا پر است و فرمود کہ تو درختی شوی کہ در سایۂ تو خلقی بیاساید"۔ [2]

حضرت سلطان المشائخؒ کی زندگی تمام و کمال انہی اوصاف و کمالات سے متصف تھی، علم و عقل و عشق کے حسین امتزاج کے ساتھ ان کی ذات علمِ نافع و عملِ مقبول کا بہترین نمونہ بن گئی اور ان کے شجرِ معرفت کے سائے میں خلقِ کثیر نے

---

[1] سیر الاولیاء، مؤلفہ سید محمد مبارک امیر خورد دہلوی چرنجی لال ایڈیشن دہلی ۱۳۰۲ھ ص ۳۴۵ [2] ایضاً ص ۱۱۷

رُوحانی آسودگی حاصل کی۔

اسمِ گرامی محمّد بن احمد بن علی البخاری اور لقب سلطان المشائخ و محبوبِ الٰہی و نظام اولیاء ہے۔ آپ کے جدِّ پدری خواجہ علی بخاری اور جدِّ مادری خواجہ سیّد عرب دونوں بزرگ بخارا سے تشریف لائے اور کچھ مدّت لاہور میں رہ کر قبۃ الاسلام بدایون چلے گئے اور وہیں مستقل سکونت اختیار کی۔ حضرت نظام الدّین کی ولادت باسعادت بدایون ہی میں واقع ہوئی۔ تاریخِ ولادت کے بارے میں مؤرخین میں کچھ اختلاف ہے لیکن صاحبِ سیر الاولیاء نے آپ کی عمر کا حساب لگا کر ۶۳۶ھ کی تعیین کی ہے اور یہی سنِ ولادت پایۂ تحقیق کو پہنچتا ہے۔

حضرت کے والدِ بزرگوار خواجہ احمد آپ کے بچپن ہی میں انتقال فرما گئے اور بدایون میں مدفون ہوئے۔ حضرت نے ہوش سنبھالا تو والدہ ماجدہ نے آپ کو مکتب میں بٹھا دیا۔ آپ نے کلامِ مجید ختم کر کے مولانا علاء الدّین اصولی سے فقہ کی ابتدائی کتابیں پڑھیں اور خورد سالی ہی میں کہ سنِ شریف بارہ کے قریب ہوگا لُغت پڑھتے تھے۔ اسی زمانے میں ایک شخص ابوبکر خرّاط (جس کو ابوبکر قوّال بھی کہتے تھے) ملتان سے آپ کے استاد کی خدمت میں حاضر ہُوا اور اس کی زبانی حضرت شیخ فریدالدّین گنجشکر قدّس سرّہٗ کا حال سنتے ہی آپ کے دل میں ایسی محبت و ارادت پیدا ہوئی کہ از خود رفتہ ہو گئے اور ہر وقت شیخ فریدؒ کا نام وِردِ زبان رہنے لگا۔

بعد ازاں سولہ برس کی عمر میں آپ حصولِ تعلیم کی غرض سے دہلی تشریف لے گئے اور حُسنِ اتفاق سے شیخ الشیوخ کے برادرِ خورد شیخ نجیب الدّین متوکّلؒ کے جوار میں فروکش ہوئے۔ دہلی میں آپ تین چار سال تحصیلِ علم اور مجاہدات میں مشغول رہے۔ اس مدت میں صدرِ ولایت خواجہ شمس الملک کی شاگردی میں مقاماتِ حریری پڑھی اور مولانا کمال الدّین زاہد سے جو وفورِ علم و کمالِ تقوٰے سے موصوف تھے

مشارق الانوار کا درس لیا اور حدیث کی اجازت حاصل کی۔ آپ نے ہر علم سے حظِ تمام و نصیبِ کامل پایا یہاں تک کہ طلبہ کے درمیان "مولانا نظام الدّین بحاث" اور "محفل شکن" کے خطابات سے مشہور ہو گئے۔[1]

اثنائے تعلّم میں کہ عمر شریف بیس سال کی تھی آپ کے دل میں حضرت شیخ فریدالدّین گنج شکرؒ کی محبت کا جذبۂ اشتیاق غالب آیا، چنانچہ آپ اجودھن تشریف لے گئے اور ان کی خدمت میں بیعت ہو کر "کلیدِ گنجینۂ معنی بدست آورد"[1]۔ مرشدِ طریقت کے ساتھ سب سے پہلی ملاقات کی تفصیل فوائد الفواد میں موجود ہے[2]۔ شیخ الشیوخ نے آپ کو دیکھتے ہی زبانِ مبارک سے فرمایا ؎

ای آتشِ فراقت دلہا کباب کردہ — سیلابِ اشتیاقت جانہا خراب کردہ

حضرت شیخ الشیوخ سے آپ نے قرآن مجید کے چھ پارے کامل تجوید کے ساتھ پڑھے اور عوارف المعارف کے چھ ابواب کی سند حاصل کی، اس کے علاوہ آپ نے تمہیدِ ابوشکور سالمی اور بعض دیگر کتابیں بھی ان سے پڑھیں۔

خلعتِ خلافت سے سرفراز ہونے کے بعد حضرت خواجہؒ دہلی میں اقامت فرما کر ریاضت و مجاہدہ اور ارشاد و تربیت میں مصروف ہوئے۔ دہلی میں پہلے تو آپ مختلف قیام گاہوں میں سکونت فرماتے رہے[3] لیکن آخر کار باشارتِ غیبی دہلی سے متّصل غیاث پور میں مقیم ہو گئے جہاں اس وقت آپ کی خانقاہ ہے[4]۔

آپ نے ۱۸ ماہ ربیع الثّانی ۷۲۵ھ کو بروز چہار شنبہ طلوعِ آفتاب

---

[1] آئینِ اکبری جلد سوم — [2] فوائد الفواد جلد اوّل مجلس ۲۸

[3] برائے تفصیل ملاحظہ ہو فوائد الفواد جلد چہارم مجلس نوزدہم

[4] یہ مقام اب "بستی نظام الدّین اولیاؒ" کہلاتا ہے۔

کے بعد اس دارِ فنا سے دارِ بقا کو رحلت فرمائی۔ منقول ہے کہ آخر عمر میں جب سن شریف ۸۰ برس سے زائد ہو گیا تھا بکثرت مجاہدہ فرماتے تھے اور صوم دوام رکھتے تھے۔[1] رحلت سے چالیس روز پہلے استغراق و تحیّر کی کیفیت پیدا ہو گئی تھی، الوداع کے وقت بار بار نماز پڑھتے تھے اور فرماتے تھے "می رویم و می رویم و می رویم"

نمازِ جنازہ شیخ الاسلام رکن الدین نبیرۂ شیخ الاسلام بہاء الدین زکریا قدس سرہٗ نے پڑھائی اور بعد میں فرمایا کہ "امروز مرا تحقیق شد کہ چہار سال کہ مرا در شہر دہلی داشتند مقصود این بود کہ بشرفِ امامتِ نمازِ جنازۂ سلطان المشائخ مشرّف شوم"[2]

حضرت خواجہ نظام الدین اولیاء قدس سرہٗ کے مریدوں کا دائرہ اگرچہ بہت وسیع ہے لیکن ان میں چار مرید "فاضل و کامل مشہور و معروف" ہیں یعنی حضرت امیر خسرو، شیخ نصیر الدین چراغ دہلی، شیخ برہان الدین غریب اور شیخ حسن دہلوی[3] رحمۃ اللہ علیہم اجمعین

اکابرِ خواجگانِ چشت نے اپنے افکار و تعلیمات کو آیندہ نسلوں تک پہنچانے کے لیے خود تو کسی تصنیف کا سہارا نہیں لیا لیکن ان کے مریدانِ باصفا میں سے صاحبِ کمال حضرات ان کے ارشاداتِ عالیہ کو جمع کرنے کی سعی میں لگے رہتے تھے اور مختلف مجالس میں جو انفاسِ متبرکہ مرشدِ طریقت کی زبانِ فیض ترجمان سے سنتے انہیں قلمبند کر کے مرتّب کر لیتے تھے، انہی یادداشتوں کو ادب میں "ملفوظات" کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ حضرت خواجہ کے ملفوظاتِ مبارک جمع و مرتّب کرنے کی سعادت بھی

---

[1] اخبار الاخیار فی اسرار الابرار [2] سیر الاولیاء ص ۱۵۵ [3] سفینۃ الاولیا، مؤلفہ شاہزادہ محمد داراشکوہ۔

چند مریدانِ باکمال کو میسّر ہوئی لیکن تمام تذکرہ نگار متفق اللفظ ہیں کہ جو درجۂ استناد اور قبولِ عام فوائد الفواد کو نصیب ہوا وہ کسی اور مجموعۂ ملفوظات کے حصے میں نہیں آیا۔[1] اس مجموعہ کے استناد کی سب سے بڑی وجہ یہ ہے کہ ان یادداشتوں کو حضرت سلطان المشائخؒ خود بھی ملاحظہ فرمایا کرتے تھے اور جو الفاظ مرتّب کو یاد نہیں رہتے تھے ان کا اعادہ فرمادیا کرتے تھے۔[2]

فوائد الفواد کو اس کے ادبی حُسن و شگفتہ طرزِ نگارش اور عارفانہ مندرجات کی بناپر برِّصغیر پاک و ہند کے متصوّفانہ ادب میں نہایت ممتاز و منفرد مقام حاصل ہے۔ خواجہ امیر حسن کی اِس تالیف کے بارے میں خود صاحبِ ملفوظ نے جو رائے ظاہر کی تھی اس کے پیشِ نظر اس کتاب کی عظمت و اہمیّت میں کوئی شبہ باقی نہیں رہتا۔ فوائد الفواد ہی میں مذکور ہے کہ حضرت خواجہؒ کے فرمان کے مطابق اس کی ایک جلد خدمت میں پیش کی گئی تو مؤلف سے فرمایا کہ "نیکو نبشتہ ای و درویشانہ نبشتہ ای و نام ہم نیکو کردہ ای۔"[3] معاصر مصنّف سیّد مبارک امیر خورد دہلویؒ اعتراف کرتے ہیں کہ " امیر حسن علاء سجزی.... از ملفوظاتِ روح افزای سلطان المشائخ فوایدی نبشت و عین تقریرِ سلطان المشائخ بقدرِ امکان رعایت کرد کہ امروز آن 'فوائد الفواد' مقبولِ اہلِ دلانِ عالم شدہ است و دستورِ عاشقان

1۔ 'فوائد الفواد' کے علاوہ مندرجہ ذیل مجموعوں کے نام قابلِ ذکر ہیں :۔

• افضل الفوائد مرتبہ حضرت امیر خسرو دہلویؒ • دُررِ نظامی مرتبہ شیخ علی محمود جاندارؒ۔

• انوار المجالس مرتبہ خواجہ محمد • تحفۃ الابرار و کرامۃ الاخیار مرتبہ خواجہ عزیز الدین صوفیؒ۔

2۔ فوائد الفواد جلد اوّل مجلس ۲۸ 3۔ فوائد الفواد جلد چہارم مجلس اوّل۔

گشتہ و شرق و غربِ عالم گرفتہ۔[1]" بعد کے تذکرہ نگاروں میں شیخ جمالیؒ فرماتے ہیں کہ: "آن کتاب اہل اللہ را مونسِ جان و ہادیٔ راہ است چنانکہ بارہا خواجہ خسرو رحمۃ اللہ علیہ بر زبان راندی کہ ای کاش تشریفِ قبولِ لنسخۂ فوائدالفواد بمن منسوب گشتی و تمام تصانیفِ من بخواجہ حسن بودی[2]!" اور شیخ عبدالحق محدث دہلویؒ اخبارالاخیار میں لکھتے ہیں کہ "میر حسن را کتابی ست مسمّیٰ بفوائدالفواد، درانجا ملفوظاتِ شیخ را جمع کردہ است۔ در غایتِ متانتِ الفاظ و لطافتِ معانی آن کتاب درمیانِ خلفاء و مریدانِ شیخ نظام الدین دستور ست[3]۔"

موضوعات کے تنوّع کے لحاظ سے فوائدالفواد ایک بیش بہا ذخیرہ ہے جس میں تصوّف، فقہ، حدیث، تفسیر، لغت، تاریخ، سیرت، حکایات و احوالِ مشائخ غرض ہر باب کے فوائد شامل ہیں۔ حضرت سلطان المشائخؒ کی زندگی کے یہ آخری پندرہ سال جن کو یہ ملفوظات محیط ہیں فی الحقیقت آپ کے علمی و روحانی کمال کا زمانہ ہے لہٰذا جس موضوع پر بھی اظہارِ خیال فرمایا ہے علم و عرفان کے موتی بکھیر دیئے ہیں۔ تمام مجالس تصوّف و معرفت، وعظ و نصیحت اور حقائق و معارف سے برنیز ہیں، انتخابِ اشعار، تمثیلات اور لطائف و نکات سب آپ کے علمی و ادبی ذوق، تبحّر، سوز و گداز، عشق و محبت، تفقّہ فی الدّین اور

---

[1] سیرالاولیاء ص ۳۰۸، ایضاً ص ۵۸۹۔ [2] سیرالعارفین مولانا جمالی مطبع رضوی ۱۳۱۱ھ ص ۸۷۔ [3] اخبارالاخیار فی اسرارالابرار مطبع مجتبائی دہلی ص ۱۰۱۔

نیز ملاحظہ ہو نفحات الانس جامیؒ، تاریخِ فیروزشاہی ضیاء برنی، تاریخِ فرشتہ، خزینۃ الاصفیاء مفتی غلام سرور لاہوری۔

فضل وکمال پر دلالت کرتے ہیں۔

جامعِ ملفوظات حضرت امیر حسن علا سجزی (المتوفی ۷۳۸ھ) جو ایک مسلّم الثبوت شاعر اور افاضلِ روزگار میں سے تھے ابتدا میں اہلِ عشرت کے ساتھ محبانہ میل جول رکھتے تھے لیکن جب آخر عمر میں حضرت سلطان المشائخؒ کی نظرِ کیمیا اثر سے مخصوص ہوئے اور توفیقِ توبہ نصیب ہوئی تو خلا و ملا میں شیخ کی ملازمت میں رہنے لگے اور "گلزارِ ابرار" کے بیان کے مطابق" جو کچھ پیرِ بزرگوار کی زبان سے وقتاً فوقتاً سنا اکثر فوائد کو بے تغیر و تبدّل لکھتے گئے اور چند روز میں ایک کتاب تیار ہوگئی جس میں انواع و اقسام کے حقائق، سلوک کی باتیں، نصیحتیں اور مسائل درج ہیں 'فوائد الفواد' نام رکھا گیا، چونکہ اس کتاب کی اکثر عبارت شیخ کی ہی زبانِ مبارک سے نکلی ہوئی ہے لہٰذا اس کتاب کو ملفوظاتِ شیخ نظام بھی کہتے ہیں۔ عجیب مقبول مجموعہ ہے[1]"

ملفوظات کا یہ گرانبہا مجموعہ پانچ جلدوں میں تقسیم ہے اور اس میں شعبان سنہ ۷۰۷ھ سے شعبان سنہ ۷۲۲ھ تک کل ۱۸۸ مجالس کے ملفوظات جمع ہیں[2]:

جلد اوّل شعبان سنہ ۷۰۷ھ سے ذی الحجۃ سنہ ۷۰۸ھ تک
۳۴ مجالس پر مشتمل ہے،

جلد دوم میں شوّال سنہ ۷۰۹ھ سے شوّال سنہ ۷۱۲ھ تک ۳۸
مجالس کا تذکرہ ہے۔

جلد سوم میں ذی القعدہ سنہ ۷۱۲ھ سے ذی الحجہ سنہ ۷۱۳ھ تک

---

[1] 'اذکارِ ابرار' ترجمۂ گلزارِ ابرار مصنّفہ مولوی محمد غوثی

[2] مولانا عبدالماجد دریابادی نے 'تصوّفِ اسلام' میں مجالس کی جو تعداد درج کی ہے وہ ترمیم طلب ہے۔

۱۷ مجالس کا بیان ہے۔

جلد چہارم میں محرّم سنہ ۷۱۴ھ سے رجب سنہ ۷۱۹ھ تک ۶۷ مجالس شامل ہیں، اور

جلد پنجم شعبان سنہ ۷۱۹ھ سے شروع ہوکر شعبان سنہ ۷۲۲ھ تک ۳۲ مجالس پر ختم ہوتی ہے۔

مذکورہ بالا ترتیب سے ظاہر ہے کہ یہ مجالس درمیانی وقفوں کے ساتھ کل پندرہ سال کی مدّت تک پھیلی ہوئی ہیں۔ ان کا آغاز اس وقت ہوتا ہے جب حضرت سلطان المشائخؒ کی عمر ۶۰ سال سے متجاوز ہو چکی تھی اور سب سے آخری مجلس جس کا تذکرہ اس مجموعہ میں درج کیا گیا ہے اس کی تاریخ ۲۰ شعبان ۷۲۲ ہجری یعنی حضرت خواجہؒ کی وفات سے تقریباً ڈھائی سال پہلے ہے، لہٰذا اس مجموعۂ ملفوظات کو حضرت خواجہؒ کی تعلیمات کا ماحصل اور ان کے افکار و خیالات کا لُبِّ لباب سمجھنا چاہیئے۔

فوائد الفواد کا زیرِ نظر متن اس کتاب کے تین قدیم مطبوعہ نسخوں کے موازنہ و مقابلہ کے بعد مدوّن کیا گیا ہے، علاوہ ازیں تصحیح و تنقیح کے سلسلے میں اس کے تین مختلف اُردو تراجم بھی پیشِ نظر رہے ہیں۔ ان نسخوں اور تراجم کے عنوانات یہ ہیں:

(۱) سپاسِ نیاز اساس شاہدِ لم یزل و لایزال را کہ ملفوظاتِ جناب تقدّس آیات حضرت سلطان المشائخ محبوب الٰہی محمّد نظام الدّین قدّس اللہ سرّہٗ العزیز الملقّب بہ فوائد الفواد تالیفِ ملک الکلام مقبولِ بارگاہِ خلّاق علّام حضرت امیر حسن علاء سجزی

المعروف بہ حسن دہلوی سلطان الشعراء افتخار الامراء والفقراء برّد اللہ مضجعہ و نوّر اللہ مرقدہٗ در مطبع نامی منشی نولکشور واقع لکھنؤ طبع شد (تاریخِ طباعت ماہ اکتوبر ۱۹۰۸؁ عیسوی مطابق ماہ رمضان المبارک ۱۳۲۶؁ ہجری، بار چہارم)

(۲) الحمد للہ والمنّۃ کہ در پنج جلد کتاب ملفوظاتِ حضرت شاہ نظام الدین رحمۃ اللہ علیہ مسمّٰی بہ فوائد الفواد از تصنیفِ مریدِ خاص حسن علاء سجزی مرحوم حسبِ فرمائشِ شیخ رحیم بخش صاحب تاجر کتب دہلی در مطبع حسنی باہتمام احمد حسن خان انطباع یافت (تاریخِ طباعت ۱۲۸۲ ہجری)

(۳) الحمد للہ والمنّۃ کہ نسخۂ کتاب مستطاب بتصحیح تمام و کمال المسمّٰی بہ فوائد الفواد حسبِ فرمائش لالہ مکھن لال و خلیفہ نبی بخش تاجرانِ کتب شہر دہلی در مطبع ہندو پریس باہتمام پیارے لعل طبع شد (تاریخِ طباعت دہم ربیع الاوّل ۱۲۸۲؁ ہجری مطابق ۴ اگست ۱۸۶۵؁ عیسوی)

(۴) ارشادِ محبوبؒ یعنی فوائد الفواد کا اُردو ترجمہ، زیر اہتمام غلامِ غلامانِ محبوبؒ شیخ مسلم احمد نظامی ایم اے۔ مطبوعہ دہلی (یہ ترجمہ مولوی غلام احمد خان بریان کے ترجمہ کا نظرِ ثانی شدہ ایڈیشن ہے جو مسلم پریس دہلی سے ۱۳۱۳ھ میں شائع ہوا تھا)

(۵) پنج گنج ملفوظات خواجگانِ چشت اہلِ بہشت حصّہ دوم جس میں ترجمۂ ملفوظات حضرت بابا صاحب مسمّیٰ بہ اسرار الاولیاء و ترجمۂ ملفوظاتِ حضرت محبوب الٰہی مسمّیٰ بہ فوائد الفواد مندرج ہے۔ مطبع مجتبائی دہلی ماہ جمادی الاولیٰ ۱۳۳۴ھ مطابق ماہ اپریل ۱۹۱۶ء۔

(۶) اُردو ترجمہ کتاب فوائد الفواد۔ مطبوعہ اللہ والے کی قومی دکان، بازار کشمیری لاہور۔ رجب المرجب ۱۳۷۵ھ مطابق مارچ ۱۹۵۶ء

فوائد الفواد فارسی کے مطبوعہ نسخے (۱ تا ۳) جن پر النادر کالمعدوم کا حکم صادق آتا ہے چونکہ مختلف قلمی نسخوں کی مدد سے طبع شدہ ہیں[۱] اس لئے تینوں نسخوں میں بہت اختلاف و تصرّف نظر آتا ہے اور اکثر مقامات پر اشخاص و اماکن کے نام اور فقرے کے فقرے بالکل مسخ ہو گئے ہیں، لہٰذا متن کی صحت متعیّن کرنے میں حتی الوسع تحقیق و تفحّص سے کام لیا گیا ہے اور اختلافاتِ نسخ میں صرف ناگزیر اندراجات پر اکتفا کی ہے، علاوہ ازیں اُس صورت میں بھی جہاں لغوی و لسانی اعتبار سے کسی متبادل عبارت کو نظر انداز نہ کیا جاسکتا ہو نسخۂ بدل حواشی میں دے دیا گیا ہے۔ حواشی میں ن، ح اور ہ کی علامات بالترتیب نسخۂ مطبع نولکشور، نسخۂ مطبع حسنی اور نسخۂ مطبع ہندو پریس کے لئے استعمال کی گئی ہیں آغازِ کتاب میں موضوعات کی مفصّل فہرست اور آخر میں ضروری فہارس کے انضمام سے متن کی افادی حیثیت میں مزید اضافہ ہو گیا ہے۔

---

[۱] نسخۂ مطبع حسنی کے خاتمہ میں یہ صراحت موجود ہے کہ یہ نسخہ ایک قدیم قلمی نسخے کی رو سے طبع کیا گیا ہے۔

متذکرہ صدر فارسی نسخوں اور اُردو تراجم کے علاوہ متن کی تصحیح وتشخیص میں بعض دیگر قدیم مآخذ و اسناد سے بھی رجوع کیا گیا ہے اور جہاں ضرورت محسوس ہوئی ان کا حوالہ حواشی میں درج کر دیا ہے۔ قدیم مآخذ میں سب سے زیادہ اہم سیر الاولیاء (علامتِ حوالہ: سں) ہے جو مشائخِ چشتیہ اور حضرت خواجہؒ کے حالات و کمالات میں ان کے ایک مرید مولانا سیّد محمّد مبارک علوی کرمانی المدعو بامیر خوردؒ کی نادر تصنیف ہے۔ اس کے علاوہ سیر العارفینِ شیخ جمالیؒ خیر المجالسِ مولانا حمید قلندر، اخبار الاخیارِ شیخ عبد الحق محدّث دہلوی، راحت القلوب، اسرار الاولیاء، خزینۃ الاصفیاء اور دیگر کتبِ تذکرہ و سیر سے جا بجا استفادہ کیا ہے۔ متنِ کتاب میں جو قدیم عربی ابیات منقول ہیں ان کی تصحیح استادِ معظّم مولانا عبد العزیز میمن صاحب نے فرمائی ہے جس کے لئے راقمِ سطور سراپا سپاس ہے۔

بحمد اللہ کہ انتہائی کاوش و دیدہ ریزی کے بعد اس رُوح پرور ملفوظ کا علمی و انتقادی متن کامل طور پر مرتّب ہو کر اہلِ ذوق کی دسترس میں آگیا ہے۔ راقم الحروف ان تمام احباب کا رہونِ منّت ہے جنہوں نے بعض کمیاب کتابیں فراہم کر کے تصحیح و تدوین کے کام میں اعانت فرمائی۔ محترم مولوی محمد شمس الدّین صاحب تاجر کتب لاہور نے اس مقصد کے لئے نہ صرف فوائد الفواد کا ایک قدیم نسخہ (مطبع حسنی) بہم پہنچایا بلکہ بطیبِ خاطر اپنے کتب خانے کی بعض دیگر اہم کتابوں سے بھی استفادہ کرنے کا موقع دیا۔ اِس نوازش کے لئے میں ان کا تہ دل سے ممنون ہوں۔ اسی طرح ہندو پریس کے نسخے کے لئے محبّی عالمگیر شجاع

صاحب کا سپاس گزار ہوں کہ انہوں نے اپنے ذاتی کلکشن سے یہ قدیم و نایاب نسخہ عنایت فرمایا۔

آخر میں مجھے ڈاکٹر شیخ محمد اکرام صاحب سابق ناظمِ اعلیٰ اوقاف کا شکریہ ادا کرنا ہے کہ یہ موصوف ہی کی تحریک و تشویق کا نتیجہ تھا کہ تصوّف کا یہ نادرِ روزگار صحیفہ جو اُن کی رائے میں "فی التحقیقت اسلامی ہند و پاکستان کی ابتدائی روحانی و ادبی تاریخ کا اصل سرچشمہ ہے[1]"، محکمۂ اوقاف کے اوّلین اشاعتی منصوبے میں شامل کیا گیا۔ ان کے علاوہ سیّد غلام شبّیر بخاری صاحب سابق مشیرِ تعلیم محکمۂ اوقاف کا شکر گزار ہوں کہ ابتداء میں ان کی رہنمائی اور مخلصانہ مشورے شاملِ حال رہے۔ موجودہ مشیرِ تعلیم و مطبوعات پروفیسر میرزا مقبول بیگ بدخشانی صاحب بھی لائقِ تشکّر ہیں کہ انہوں نے اس کتاب کی تکمیل اور طباعت کے مراحل میں ہر ممکن طریقے سے تعاون کیا۔ امیدِ واثق ہے کہ محکمۂ اوقاف کے اِس علمی و تحقیقی منصوبے کے تحت سلف صالحین کے اوراقِ پارینہ تہذیب و تنقیح کے ساتھ طبع ہو کر اہلِ قلب کے "داغہائے سینہ" کو تازہ کرتے رہیں گے ؎

بہارِ انجمنِ عشق رنگہا دارد
چراغِ دیدہ بدست آر و جلوۂ دریاب بیدلؔ

لطیف ملک

لاہور

۲۸ ربیع الاوّل ۱۳۸۶ھ مطابق ۱۸ جولائی ۱۹۶۶ء

---

[1] ملاحظہ ہو "آبِ کوثر" مؤلفہ ڈاکٹر شیخ محمد اکرام

مناجات

الٰهی صحبتِ دوستانِ تو آبِ جانست و صحبتِ
غیرِ ایشان تابِ جانست! الٰهی اگر با اولیای
تو نه همراهم امّا چون سگِ اصحابِ کهف بر درگاهم!
الٰهی علمی ده که درآن آتشِ هوا نبود و عملی ده که درآن
آبِ زرق و ریا نبود! الٰهی بیاموز تا معرفت بدانیم و
چراغی برافروز تا در تاریکی نمانیم! الٰهی قبلهٔ عارفان
خورشیدِ روی تُست و محرابِ جانها طاقِ ابروی
تُست و مسجدِ اقصیٰ دلها حریمِ کوی تُست، نظر بسوی ما
فرما که نظرِ ما بسوی تُست!

پیرِ هرات
خواجه عبداللہ انصاریؒ

فوائدِ الفؤاد

متنِ علمی و انتقادی

صُحفی که جمع کرده تُحفیست پیشِ یاران
حسنِ علاءِ سجزی یکی از امیدواران

حسن سجزی دهلوی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

این جواهر غیبی و این زواهر لاریبی از خزانهٔ تلقین و نهانخانهٔ یقین خواجهٔ راستین که لقب یافته وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ ملک الفقراء و المساکین شیخ نظام الحق والشرع والهدیٰ والدین متع اللہ المسلمین بطول بقایہ آمین جمع کرده می آید و آنچه ازان شمعِ جمع ملکوت بسمع می رسد چه عین لفظِ مبارک او و چه معانی آن بقدر فهم مختصرِ خود نبشته می شود و این مجموعه را چون دلهای دردمندان ازو فائده ها می گیرند فوائد الفواد نام کرده شد واللّٰہ المستعان وعلیہ التکلان

مجلسِ اوّل

یک شنبه سوم ماهِ مبارکِ شعبان عمت میامنه سنه سبع و سبعمائه

بندهٔ گناهگار امیدوار برحمتِ پروردگار حسن علاء سجزی را که بانی این مبانی و جامعِ این

معانی است دولتِ پای بوسِ آن شاهِ فلک جاه ملک[1] دستگاه حاصل شد همان زمان بفرِ[2] نظرِ لانظیرِ آن قطبِ آفتاب ضمیرِ منیرِ سرّاو ترکِ آلایش چهار طبع گرفت و سرِاو بکلاهِ چهار ترکیِ آن ناصیهٔ اصفیا زینت یافت الحمد للهِ علیٰ ذالک

آن روز بعد از انکه بر صلوٰة مکتوبات و صلوٰة چاشت و شش رکعت بعد صلوٰة المغرب و صومِ ایامِ بیض ملازمت فرمود بر لفظِ مبارک راند که تائب با[3] متقی برابر است زیراکه[4] متقی آنست که مثلاً در همه[5] عمرِ خویش شرب نکرده باشد یا[6] معصیتی بوجود نیاورده و تائب آنست که گناه[7] کرده باشد و انابت آورده، بعد ازان فرمود که هر دو برابر باشند بحکمِ این حدیث که اَلتَّائِبُ مِنَ الذَّنبِ کَمَنْ لَّا ذَنْبَ لَہٗ، و این معنی هم درین محل فرمودند که آنکه معصیت[8] کرده باشد و از[9] معصیت ذوقها گرفته چون تائب شود و طاعت کند سرآئینه از طاعت نیز ذوقها گیرد ممکن است که یک ذرّه ازان راحت که در طاعت یابد آن ذرّه خرمن های معاصی را بسوزد؛

لختی سخن دران افتاد که مردانِ خدا خود را پوشیده داشته اند و حق تعالیٰ ایشان را ظاهر گردانیده است. بر لفظِ مبارک راند که خواجه ابوالحسن نوری نوّر اللہ مضجعہ در مناجات می گفت الٰهی استرنی فی بلادک بین عبادک، از هاتفی آواز شنید که

---

۱ ح: بجای 'ملک دستگاه'، 'ملایک بارگاه' دارد

۲ ن و ه: بعزّ

۳ ح: و

۴ ح و ه: 'زیراکه' ندارد

۵ ن: تمام

۶ ح: و

۷ ح و ه: 'گناه' ندارد

۸ ح: معصیتی

۹ ح: 'ازان' بجای 'از'

یا ابا الحسن الحق لا یستره شیئ یعنی حق را چیزی نمی پوشد و حق هرگز پوشیده نماند!

این حکایت همدران محل فرمود که در خطهٔ ناگور بزرگی بود او را حمید الدین سوالی گفتندی علیه الرحمته والغفران، ازو سوال کردند که بعضی از مشائخ نقل می کنند و بعد از نقلِ ایشان هیچ کس نامِ ایشان نمی گیرد و بعضی چون نقل می کنند نام و صیتِ ایشان با قصای[1] عالم می رسد این تفاوتِ احوال از کجاست؟ جواب داد که آنکه در حالتِ حیات در اشتهارِ خود کوشیده است بعد از وفاتِ او نام و صیتِ او مندرس می شود و آنکه در حالتِ حیات خود را پوشیده داشته است[2] بعد از وفات نام و صیتِ او بهمه[3] جهان می رسد!

لختی سخن در مشائخِ کبار اُفتاد و ترقیِ درجاتِ ایشان بر ابدال. بر لفظِ مبارک راند که مردی در خانقاهِ حضرت شیخ عبد القادر گیلانی قدس الله سره العزیز در آمد یکی را دید بر درِ خانقاه اُفتاده و دست و پای او شکسته و خراب شده. آن مرد پیشِ شیخ رفت و حکایتِ آن اُفتاده باز گفت و دُعا درخواست شیخ فرمود خاموش باش[4] که او بی ادبی کرده است! آن آینده پُرسید که او چه بی ادبی کرده است؟ شیخ فرمود که او یکی از ابدال است دوش او با دو یارِ دیگر بحکم طیرانی که ایشان راست در هوا می پریدند، چون برسر این خانقاه رسیدند یکی یارِ او از خانقاه منحرف شد و بطریق[5] ادب[6] جانبِ راست شده گذشت، یارِ دیگر او نیز از خانقاه جانبِ چپ شده گذشت[7] این خواست که

---

[1] ه : در اقصای [2] ه : بود

[3] ه : در همه

[4] ن و ح : بجای "خاموش باش که او بی ادبی کرده است" "باش که او بی ادبست" دارد

[5] ن و ه : از طریق [6] ه : آداب

[7] ه : بعد از "گذشت" این جمله دارد "دو یارانِ او از خانقاه منحرف شده بگذشتند"

بی ادب وار بر بالای خانقاه بگذرد بیفتاد!

این معنی نیز همدرین محل فرمودند در نگاهداشتِ ادب پیر و حسنِ جواب در نظر پیر، بر لفظِ مبارک راند که خواجه جُنید بغدادی قدس الله سره العزیز وقتی در شبِ عیدی در خانقاهِ خود نشسته بود و چهار تن از مردانِ غیب بخدمتِ او حاضر بودند، روی بسوی یکی از ایشان کرد و گفت که تو بامداد نمازِ عید کجا خواهی گزارد؟ آن مرد گفت در مکّهٔ مبارک، بعد ازان دوم را پرسید که تو کجا خواهی گزارد؟ آن مرد گفت در مدینهٔ معظّم، بعد ازان سوم را پرسید که تو کجا خواهی گزارد؟ او گفت در بیت المقدس، بعد ازان چهارم را پرسید که تو کجا خواهی گزارد؟ او خدمت کرد و گفت هم در بغداد در خدمتِ خواجه. خواجه در بابِ او چنین[1] فرمود که انت ازهدهم و اعلمهم و افضلهم!

لختی سخن در تزکیه اُفتاد. بر لفظِ مبارک راند که کمالِ مرد در چهار چیز پیدا می شود قِلّۃ الطّعام و قِلّۃ الکلام و قِلّۃ المنام و قِلّۃ الصّحبۃ مع الانام

لختی سخن در جدّ و اجتهاد اُفتاد. بنده را درین معنی این دو بیت از لفظِ دُربارِ ایشان استماع[2] افتاد، ابیات

گرچه ایزد دهد هدایتِ دین | بنده را اجتهاد باید کرد
نامهٔ کان[3] بحشر خواهی خواند | هم ازین جا سواد باید کرد

---

[1] ن: 'چنین' ندارد ک: همچنین

[2] ک: سماع [3] ن: کان را

مجلسِ دوم

آدینه هشتم ماهِ مبارک شعبان سنه مذکور بعد از نماز دولتِ پابوس حاصل شد. بنده را غلامی بود ملیح نام، او را بشکرانهٔ ارادت همراه[1] آورد و در نظرِ خواجه ذَکَرَهُ اللهُ بِالْخَیْرِ او را گردانیده شد و دعای خیر ارزانی داشت. همان زمان غلامِ مذکور سر در قدمِ مخدومِ عالمیان آورد و بشرفِ بیعت مشرّف گشت والحمد لله علیٰ ذالک،

درین محل خدمتِ خواجه ادام الله برکاته، بر لفظِ مبارک راند که درین راه خواجگی و غلامی درمیان نیست هر که در عالمِ محبت درست[2] آمد کارِ او ساخته شد! در اثنای این معنی فرمود که پیری بود در غزنین، غلامی داشت زیرک نام، و این زیرک در غایتِ صدق و صلاحیت بود. چون آن پیرِ بزرگوار را وقتِ نقل شد مریدان پرسیدند که برجای تو که نشیند؟ گفت زیرک، و آن پیر را چهار[3] پسر بودند صاحبِ اختیار و جلد[4]. زیرک گفت ای خواجه مرا پسرانِ تو نگذارند که بر جای تو بنشینم هرآئینه ایشان با من خصومت کنند. پیر گفت تو بدل فارغ بنشین اگر ایشان با تو مخاصمتی کنند من شرِّ ایشان را از تو دفع خواهم کرد، الغرض چون پیر بجوارِ رحمتِ حق پیوست زیرک بجای خواجه[5] بنشست. پسرانِ پیر

---

[1] ن و ح: بجای 'همراه آورد' 'هم' دارد [2] ن: راست

[3] ج: بجای 'چهار پسر بودند صاحبِ اختیار و جلد' 'چند پسر بود با اختیار' دارد

ن: 'چهار پسر بودند اختیار و اجلد و اجبا و اجلا'

[4] جلد بالفتح بمعنی چست و چالاک و تیز و شتاب و بدین معنی مشترک است در عربی و فارسی (منتخب)

[5] ن و ح: او

خصومت آغاز کردند که تو غلامی[1] از غلامانِ ما باشی ترا چه زهره باشد که بر جای پدرِ ما بنشینی؟ چون تعنّدِ ایشان بسیار شد زیرک بسرِ روضۂ پیر آمد و گفت ای خواجہ تو گفته بودی که اگر پسرانِ من ترا مزاحمت نمایند من شرِّ ایشان از تو دفع خواهم کرد، اکنون ایشان در ایذای من شده اند ترا وعدۂ خود بوفا باید رسانید۔ این بگفت و بمقامِ خود باز آمد۔ ہم دران چند روز کافران در نواحی[2] غزنین بتاختند، خلقی بمحاربۂ ایشان بیرون آمدند، ہر چہار پسران پیر نیز بران[3] آمدند و بحرب پیوستند و ہر چہار شہادت یافتند آن مقام بی مزاحمت بر زیرک مقرر ماند!

ملیح مذکور را بعد ازان که ارادت آورد دوگانه نماز فرمود، دران محل بر لفظِ مبارک راند که این دوگانه را نیت چه باید کرد، گفت برای[4] نفیِ ما سوی اللہ۔

مجلسِ سوم

آدینه پانزدہم ماہِ مبارک شعبان سنۃ المذکور بعد از نماز دولتِ پای بوس حاصل شد۔ جوالقی درآمده ساعتی بنشست و برخاست و برفت۔ خواجہ ذَکَرَہُ اللہُ بِالْخَیْر فرمود که ازین بابت مردم بخدمتِ شیخ بہاؤ الدین زکریا رحمۃ اللہ علیه کم راہ یافتندی امّا بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدین رحمۃ اللہ علیه رحمۃً واسعۃً از ہر جنس

---

[1] ن: بجای 'غلامی از غلامانِ ما' 'غلامِ ما' دارد [2] ن: آن ناحیۂ [2] : ناحیت

[3] ن: 'بران آمدند و' ندارد

[4] ح: بجای 'برای نفیِ ما سوی اللہ' 'دفعا عمّا سوی اللہ' دارد

درویش[1] و غیرِ آن برسیدی[2]۔

بعد ازان فرمود که درمیانِ هر عامی خاصی هست، همدرین باب حکایت فرمود که شیخ بهاء الدین زکریا کثیر السیاحت بود، وقتی برسرِ جمعی از جوالقیان برسید درمیانِ ایشان نشست نوری دران جمع پیدا شد[3]، چون نیکو نگاه کرد یکی را ازانجمله دید که نوری ازو ساطع می شد، آهسته نزدیکِ او برفت و با او گفت که تو درمیانِ این قوم چه کنی؟ او جواب داد یا زکریا! تا بدانی که درمیانِ هر عامی خاصی هست!

همدرین باب حکایت فرمود که وقتی بزرگی درمیانِ جمعی هم ازین بابت برسید۔ یکی را دید که در دو رکعتِ نماز قرآن تمام کرد۔ آن بزرگ حیران شده[4] باخود گفت که درین شکی[5] که این مرد است این نوع طاعت ازو غریب باشد نه[6] همانا که درین کار مستقیم تواند بود! الغرض چون از ایشان بگذشت بعد از ده سال باز برسرِ آن جمعی رسید آن درویش را همبران قرار دید۔ آنگاه گفت حقیقت معلوم کردم که درمیانِ هر عامی خاصی هست!

مجلسِ چهارم

آدینه بست و دوم ماهِ مبارک شعبان دامت حرمته سنه مذکور بعد از نماز دولتِ پابوس حاصل شد۔ فرمود که بین العشائین شش رکعت

---

[1] ق : درویشان
[2] ح و ق : برسیدندی
[3] ح : بجای 'پیدا شد' 'معائنه کرد' دارد
[4] ن و ح : بماند
[5] ن : مسکنه
[6] ح : 'نه' ندارد

اوّابین[1] که گفته ام میگزاری؟ گفتم آری. بعدازان از روزهٔ ایامِ بیض پرسید که می داری؟ گفتم می دارم. بعدازان از نمازِ چاشت پرسید که می گزاری؟ گفتم می گزارم. بعد ازان چهار رکعت صلوٰة السعادت فرمود. آن روز این سعادت بر سعادتِ دیگر ضم شده! والحمد لِلّٰهِ علیٰ ذالک

مجلسِ پنجم

آدینه سیزدهم[2] ماه مبارکِ رمضان سنة المذکور پیش از نماز دولتِ پای بوس حاصل شد. فرمود که پیش از نماز بغیرِ معهود آمدن چه[3] نسبت؟ عرض افتاد که نمازِ تراویح باقتدای مولانا ظهیرالدین حافظ سلمه الله تعالیٰ گزارده می شود و او هرشبی سه سیپاره می خواند، بنده می خواهد که تا ده شب متواتر بی فاصله درعقبِ او نماز بگزارد تا ثوابِ ختمِ قرآن حاصل شود، اگر فرمان باشد بعد از نمازِ جمعه باز گشته شود تا تراویح گزارده آید؟ فرمود نیکو باشد!

بعدازان مناسبِ این معنی حکایت فرمود که شیخ بهاءالدین زکریا رحمة الله علیه شبی روی بسوی حاضران کرد و گفت کسی باشد از شما که امشب دو رکعت نماز کند و در یک رکعت ختمِ قرآن کند؟ از حاضران کسی این معنی را متکفل[4] نشد. شیخ بهاء الدین

---

[1] ن و ه: 'اوابین' ندارد [2] ن: پنجم

[3] ن و ه: 'چه بود' بجای 'چه نسبت' دارد [4] ه: بجای 'متکفل نشد' 'تکفل نکرد' دارد

پیش رفت و دریک رکعت ختمِ قرآن کرد و چہار سیپارہ دیگر بخواند و در رکعتِ دوم سورۂ اخلاص خواندہ نماز تمام کرد!

ملایمِ این معنی حکایتِ دیگر فرمود کہ شیخ بہاؤالدّین علیہ الرحمۃ می گفت کہ ہرچہ بمن رسید از نماز رسید و اورادِ مشائخ و زہّاد، ہمہ بکردم مگر یک چیز نتوانستم کرد و آنچنان بود کہ بمن رسانیدند کہ فلان بزرگ از آغازِ صبح تا طلوعِ آفتاب ختمِ قرآن می کند، ہرچند کہ بخواستم نتوانستم!

ہمدرین محل حکایتِ دیگر فرمود کہ قاضی حمیدالدین ناگوری رحمۃ اللہ علیہ وقتی طوافِ کعبۂ مبارک می کرد، بزرگی را در طوافِ کعبہ بدید، در عقبِ آن بزرگ رفتن گرفت ہرجا کہ او قدم می نہاد قاضی حمیدالدین قدمِ خود آنجا می نہاد۔ آن پیرِ روشن ضمیر بدان حال اطلاع یافت گفت متابعتِ ظاہر چہ می کنی متابعتِ آن کن کہ من می کنم۔ او قاضی حمیدالدین علیہ الرحمۃ پرسید کہ شما چہ می کنید؟ پیر گفت من روزی ہفصد بار[1] ختمِ قرآن می کنم۔ قاضی حمیدالدّین بغایت متعجّب شد و با خود اندیشہ کرد کہ مگر معانی قرآن برخاطر بوہم می گذراند و موہوم می خواند۔ پیر سر برآورد[2] و گفت ملفوظاً لا موہوماً! چون خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این حکایت تمام کرد اعزّالدین علی شاہ سلمہ اللہ تعالیٰ کہ یکی از مریدانِ خاص بود سوال کرد کہ این مگر کرامت باشد؟ خواجہ فرمود آری کرامت باشد، ہر معاملہ کہ بعقل باز خواند آن دیگر است و آنچہ در عقل راگنجائی[3] نباشد آن کرامت باشد۔

لختی سخن در طاعتِ مشائخ افتاد۔ فرمود کہ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ

---

[1] ک: 'بار' ندارد

[2] ن و ک: 'پس کرد' بجای 'برآورد' دارد

[3] ک: گنجایشی

می گفت که آنچه[1] بمن رسید از نمازِ حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم آن ہمہ بکردم تا آنگاہ که معلوم شد[2] که حضرتِ رسالت پناہ وقتی نمازِ معکوس گزاردہ است، برفتم و پای خود برسن[3] بستم و خود را سرنگون در چاہی درآویختم و ہمچنان نماز کردم۔ چون این حکایت تمام فرمود روی بسوی بندۂ کمینہ کرد و فرمود که ہر کہ بود بحُسنِ عمل بمقامی رسید، اگرچہ فیضِ ایزدی نازل است امّا جد و جہد خود باید کرد۔

مجلسِ ششم

آدینہ پنجم ماہ شوّال سنہ مذکور بعد از نماز دولتِ پای بوس حاصل شد۔ سخن در ترک و تجرید افتادہ و در اثنای آن فرمود کہ درویشی بود در غایتِ فقر و مسکنت، شکمِ او از غایتِ گرسنگی با پشت چفسیدہ[4]، در راہی می رفت، خواجہ محمود[5] پٹوہ کہ بارماست یک دانگ پیشِ او نہاد۔ او جواب داد کہ من امروز کنجارہ سیر خوردہ ام از جانبِ قوتِ استغناء[6] تمام کردہ ام مرا امروز بدین دانگ حاجت نیست۔ بعد از آن خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر در غایتِ صدقِ او تعجّب می کرد و می فرمود کہ زہی قناعت و قوّتِ[7] صبر!

این حکایت ہمدرین محل فرمود در قناعت و طمع بریدن از غیرِ حق سبحانہ و تعالیٰ،

---

[1] ف: ہرچہ
[2] ن و ح: کردم
[3] ہ: بریشتہ
[4] ح و ہ: چسپیدہ
[5] ن: محمد
[6] ح و ہ: استیفاد
[7] ن: بجای 'قوتِ صبر'، 'قوت و صبر' دارد

فرمود بزرگی بود که او را شیخ علی گفتندی، وقتی خرقهٔ خود می دوخت و پای دراز کرده بود و عطفِ خرقه بر رانِ[1] انداخته بخیه می زد. درین میان گفتندش که خلیفه می رسد، او هیچ از قاعدهٔ خود نگشت همبران قرار بود، گفت بیاید. خلیفه درآمد و سلام کرد و نشست. شیخ جوابِ سلام داد مگر حاجبی که برابرِ خلیفه آمده بود گفت شیخ پای گرد آر. شیخ بگفتارِ او هیچ التفات نکرد تا یک دوبار حاجب همین حرف مکرر کرد[2]. الغرض چون وقتِ مراجعتِ خلیفه شد شیخ یک دستِ حاجب گرفت و یک دستِ خلیفه. بعدازان گفت که من دستهای خود گرد آورده ام روا باشد که پای را گرد نیارم یعنی از شما هیچ طمع ندارم و نداشته ام و هیچ نمی گیرم دستِ خود گرد آورده ام اگر پای گرد نیارم توانم!

لختی سخن دراصلِ سلوک افتاد و آنچه مخِّ معنی بوده[3] است. درین میان فرمود که مردی بخدمتِ خواجه اجل شیرازی آمد رحمة الله علیه والغفران وارادت آورد منتظرِ فرمانِ خواجه می بود تا اورا از نماز و روزه و اوراد چه می فرماید. خواجه همین گفت که آنچه برخود روا نداری بر غیری نیز روا مدار و خود را همان خواه که دیگری را. الغرض آن مرد باز گشت و بعد از مدتی باز آمد بخدمتِ خواجه اجل شیرازی علیه الرحمة عرضداشت کرد که من آن روز که بخدمت پیوستم منتظر بودم تا خواجه مرا نمازی و اورادی فرماید، هیچ نفرمود امروز منتظر نیز هستم. خواجه گفت که آن روز تختهٔ تو چه بود ؟ مرید حیران ماند هیچ جواب نداد. خواجه تبسم فرمود و گفت که

---

[1] ن: 'بران' بجای 'برران' دارد [2] ن و ک: می کرد [3] ک: 'بوده' ندارد

[4] ح: سرزی - مثنوی معنوی دفتر پنجم: 'سرزری' (درباره او رجوع شود بمقالهٔ آقای گویا اعتمادی، در شمارهٔ ششم سالِ سوم مجلهٔ 'آریانا'، کابل)

آن روز ترا گفتم آنچه بر خود نه پسندی بر دیگری مپسند و خود را همان خواه که غیری را خواهی، تو آن[1] سخن یاد نداشتی پس چون تختهٔ اوّل درست نکردی تختهٔ دیگر چگونه دهم؟

بعد از اتمامِ این حکایت فرمود که بزرگی بود پارسا[2]، بارها می گفت که نماز و روزه و تسبیح و اوراد همه حوائج[3] دیگ است، اصل در دیگ گوشت می باید، چون گوشت نباشد ازین حوائج[3] هیچ نگشاید. ازان بزرگ پرسیدند که تو بارها این تمثیل می فرمائی امّا[4] شرح بگو. آن بزرگ گفت که گوشت ترکِ دُنیاست و نماز و روزه و اوراد و تسبیح حوائج[3] آن، اوّل مرد را باید که ترکِ دُنیا گیرد[5] و تعلقِ او به هیچ چیز نباشد اگر او را نماز و روزه و اوراد و غیرِ آن باشد یا نباشد باک نیست، امّا چون دوستیِ دُنیا در دل باشد از ادعیه و اوراد و غیرِ[6] آن هیچ سود ندارد. بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که اگر روغن و پلپل[7] و سبزه و پیاز در دیگ کنند و آبی دران بیندازند و شوربای کنند آن را شوربای زُور گویند و مُزوّر هم گویند یعنی شوربای دروغ، پس شوربای اصل آن باشد که از گوشت باشد خواه حوائج[3] باشد یا[8] نباشد!

بعد ازان در تحقیقِ ترکِ دُنیا این لفظ بر زبانِ مبارک راند که ترکِ دنیا آن نیست که کسی خود را برهنه کند مثلاً[9] لنگوته[10] بر بندد بنشیند، ترکِ دُنیا آنست که لباس بپوشد و

---

۱ ن: بجای "آن سخن یاد نداشتی" "آن تخته بیاد نداشتی" دارد
۲ ح و ہ: پارسا ندارد
۳ ن: "صوائح" دارد که بجای "مصالح" بغلط طبع شده
۴ ح: بما
۵ ن: بجای "ترک دنیا گیرد" "تارکِ دنیا شود" دارد
۶ ہ: "جز" بجای "غیر"
۷ ہ: فلفل
۸ ح و ہ: خواه
۹ ہ: "مثلاً" ندارد
۱۰ لنگوته: هندی لنگوٹا و لنگوٹه، لُنگی باشد کوچک که درویشان و فقیران و مردمِ بے سروپا بر میان بندند (برہان)

طعام بخورد اما آنچه می رسد[1] روان می دارد و جمع نکند و با[2] او میل نه کند و خاطر را بچیزی متعلق ندارد۔

مجلسِ ہفتم

آدینہ نوزدہم ماہِ شوال سنۃ المذکور بعد از نماز سعادتِ پابوس حاصل شد[3] سخن در آدابِ تصوف و اشاراتِ مشایخ و اصطلاحاتِ ایشان افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ شیخ جمال الدین بسطامی شیخ الاسلام حضرتِ دہلی رحمۃ اللہ علیہ مراسمِ اہلِ صفہ و آدابِ ایشان نیکو دانستی تا وقتی کوزۂ آب در نظرِ ایشان آوردند کہ آن کوزہ چہار گوشہ داشت یعنی چہار جائی گرفتن داشت۔ بزرگی حاضر بود او گفت این را کوزۂ لقمانی گویند۔ شیخ جمال الدین بسطامی گفت کہ چرا کوزۂ لقمانی گویند؟ آن بزرگ ساکت شد۔ بعد ازان شیخ جمال الدین حکایت کرد کہ بزرگی بود او را شیخ لقمان سرخسی گفتندی رحمۃ اللہ علیہ، مناقبِ او بسیار است تا از وی می آرند کہ مگر جمعۂ ازو فوت شد یا شعاری از ظواہرِ شرع واللہ اعلم، ایمۂ آن شہر باحتسابِ او بیرون آمدند با او گفتند کہ ایمۂ شہر می آیند تا با تو بحث کنند۔ شیخ لقمان پرسید کہ سوار می آیند یا پیادہ؟ گفتند کہ سوار می آیند۔ آن زمان شیخ بر دیواری نشستہ بود، دیوار را گفت کہ

---

[1] ن : بجای 'روان می دارد و جمع نکند و با او میل نکند،' روا بدارد و بجمعِ او میل نکند، دارد۔

[2] ع : بجای 'با او میل نکند،' مزید نکند، دارد

[3] ح : بیتر

بفرمانِ خدای عزّ و جلّ روان شو! دیوار در حال روان شد، مقصود آنکه این شیخ لقمان وقتی از مریدی کوزۂ آب طلبید، مرید کوزۂ پیش آورد، هیچ گوشه و جای گرفتن نداشت. شیخ فرمود که کوزه باید آورد که او را گوشۂ باشد و بتوان گرفت. مرید رفت و کوزۂ با یک گوشه بساخت و پیشِ شیخ آورد، همان گوشه بدست گرفته، شیخ تبسّم کرد و گفت این گوشه تو گرفته ای من کدام جای بگیرم برو کوزۂ دو گوشه بساز و بیار! باز مرید رفت کوزۂ با دو گوشه بساخت و پیش آورد یک گوشه بیک دست گرفت و گوشۂ دیگر بدستِ دیگر. باز شیخ فرمود که هر دو طرف تو گرفتی من از کدام جا بگیرم برو کوزۂ سه گوشه بساز! مرید رفت کوزۂ سه گوشه بساخت دو گوشه بهر دو دست گرفت گوشۂ سوم جانبِ سینۂ خود کرد، شیخ تبسّم فرمود و گفت برو کوزۂ چهار گوشه بساز! بعد ازان مرید این چنین کوزۂ چهار گوشه بساخت و بیاورد، غرض آنکه این کوزه را کوزۂ لقمانی بسبب این معنی گویند.

مجلسِ هشتم

آدینه بست و ششم ماهِ شوّال سنه مذکور بعد از نماز دولتِ پای بوس حاصل[1] شد. سخن در نماز افتاد و حضورِ امام و مقتدیان. می فرمود که اوّلِ حضور آنست که معنی آنچه خواند معانیٔ آن بر دل بگذراند[2]!

بعد ازان فرمود که مردی بود از مریدانِ شیخ الاسلام بهاء الدین زکریا رحمة الله علیه

---

۱ ح: بجای "حاصل شد" "بدست آمد" دارد ۲ ه: راند

اورا حسن افغان گفتندی، صاحبِ ولایت بود در غایتِ بزرگی چنانکہ شیخ بهاء الدین می فرمود کہ اگر فردا مرا گویند کہ بدرگاہِ ما چہ آوردی من گویم حسن افغان را آوردہ ام! وقتی این حسن در کوئی می گذشت بمسجدی رسید مؤذن تکبیر گفت و امامی پیش رفت و خلقی بجماعت پیوست۔ خواجہ حسن نیز درآمد و اقتدا کرد۔ چون نماز تمام شد و خلق بازگشت خواجہ حسن نزدیکِ امام رفت و گفت ای خواجہ تو نماز شروع کردی و من بتو پیوستم، تو ازینجا بدہلی رفتی و بردگان خریدی و بازگشتی و آن بردگان را بخراسان بُردی و ازانجا بملتان بازآمدی و ازانجا بمسجد آمدی، من بدُنبالِ تو سرگشتہ شدہ می گشتم آخر این چہ نماز است؟

بعد ازان ہم در شرحِ بزرگیٔ او می فرمود کہ وقتی در موضعی مسجدی بنا می کردند۔ خواجہ حسن آنجا رسید اہلِ عمارت را گفت کہ محراب ہمچنین راست کنید کہ قبلہ این طرف است! این سخن گفت و جانبی اشارت کرد۔ دانشمندی آنجا حاضر بود نزاع آورد و گفت نی سمتِ قبلہ بر طرفِ دیگر است۔ الغرض میانِ ایشان سخن بسیار شد۔ خواجہ حسن دانشمند را گفت روی جانبِ آن جہت کن کہ من می گویم و نیکو ببین! دانشمند روی بدان جہت کرد کعبہ را معاینہ کرد ہمدران سمتی کہ خواجہ حسن می گفت!

بعد ازان از احوالِ او شرح داد کہ او اُمّی بود، ہیچ نخواندہ، خلقی می آمدند و کاغذی و لوحی پیشِ او می داشتند چند سطر بر آنجا نبشتہ بعضی نظم و بعضی نثر و بعضی عربی و بعضی پارسی از ہر بابت چند سطری می نوشتند و درمیانِ آن سطر ہا

ل ح و ک : دنبالہ

یک سطر از آیتِ قرآن ہم نوشتند۔ آنگاه از وی می پرسیدند که در میانِ این سطرہا سطرِ قرآن کدام است؟ او اشارت بآیتِ قرآن می کردی که اینست! او را گفتندی که تو قرآن نخوانده ای چه دانی که این آیتِ قرآنست؟ گفتی نوری که درین سطر می بینم در سطرہای دیگر نیست!

ہم ملائمِ حالِ آن بزرگ لختی سخن در استغراقِ ذوقِ نماز افتاد۔ فرمود که مردی بود او را خواجه کریم گفتندی او مگر در دہلی[1] اوّلِ حال نویسنده بود، آخرہا روی از اشتغالِ دُنیا بگردانید و یکی از واصلان شد چنانچه بارہا گفتی تا گورِ من در دہلی است ہیچ کافری استیلا نیابد! حالِ حضورِ نماز او بیان فرمود که وقتی نمازِ شام پیشِ دروازۀ کمال به نماز مشغول بود مگر دران ایام تشویشِ میو[2] آن بوده[3] است کسی بیگاه حوالیٔ آن دروازه و آن طرفہا نتوانستی رفت۔ این خواجه کریم به نماز مشغول شد، یارانِ او بر دروازه ایستاده بودند او را آواز می دادند که زود بشہر درآی و دربانِ دروازه نیز غلبه می کرد۔ الغرض این خواجه کریم نمازِ خود با حضورِ تمام بگزارد، آنگاه که از انجا بازگشت او را گفتند که تو ہیچ آوازِ ما نشنیدی؟ گفت نی۔ گفتند عجب چندین غلبه که کردیم تو نشنیدی! گفت عجب از کسی است که او در نماز باشد و غلبۀ کسی بشنود! بعد ازان فرمود که آن خواجه کریم چون روی بخدای عزّوجلّ آورد ہرگز در ہمه عمرِ خود درم و دینار بدستِ خود نگرفت!

بعد ازان خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر در ترکِ دُنیا و لذّاتِ آن سخن در پیوست۔ می فرمود که ہمّت بلند باید کرد و بآلایشِ دُنیا مشغول نباید گشت و از سرِ شہوات باید

---

[1] ح و ط: 'در دہلی' ندارد [2] یعنی قوم میو۔ میواتیان، ن: میوه

[3] ح و ط: 'بود' بجای 'بوده است' دارد

برخاست[۱]۔ آنگاه این دو مصرع بر لفظِ مبارک راند ؎

یک لحظہ ز شهوتی کہ داری برخیز تا بنشیند ہزار شاہد پیشت[۲]!

مجلسِ نهم

پنجشنبہ دہم ماہِ ذوالقعدہ سنہ مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. فرمود کہ چگونہ است کہ امروز آمدی یعنی نوبتِ آدینہ مقرر بود. بندہ عرضداشت کرد کہ این سعادت امروز مساعدت نمود ہر وقت کہ دولت روی نماید ہر آئینہ سعادتِ پائبوس حاصل شود. فرمود کہ نیکو کردی[۳] و ہر چہ از غیب آید نیکو باشد!

بعد ازان سخن در اثرِ صحبت افتاد. فرمود کہ صحبت را اثری قویست!

بعد ازان در ترکِ دُنیا غلو فرمود و در اثنای آن بر لفظِ مبارک راند کیست[۴] کہ از سرِ خسیسی برنخاست کہ او را چیزی شریفی[۵] اقدام نکرد؟

---

۱ ن: گذشت

۲ ن: 'درپیش' بجای 'پیشت' دارد

۳ ہ: آمدی

۴ ن و ح: کہ بود

۵ ح: بشریفی

مجلسِ دهم

سه‌شنبه پانزدهم ماهِ مذکور سعادتِ پای بوس حاصل[1] شد. جمعی از عزیزان چون مولانا وجیه الدّین پائلی و مولانا حسام الدّین حاجی و مولانا تاج الدین بابر او مولانا جمال الدّین و یارانِ دیگر حاضر بودند. طعام پیش آوردند. فرمود هر که صایم نیست بخورد. بیشتری ازان جمع چون ایّامِ بیض بود صایم بودند. بعد ازان طعام نزدیکِ دو سه کس که روزه نداشته بودند فرستاد. آنگاه بر لفظِ مبارک راند که چون عزیزان بر[2]سند طعام پیش باید آورد و کسی را نباید پرسید که تو صایمی زیرا که اگر صایم نخواهد بود خود خواهد خورد، و حکمت دران چیست که نه پرسند که تو صایمی؟ زیرا که اگر بگوید که صایمم ریا را تداخلی[3] باشد و اگر آن صایم مردی باشد راسخ و صادق که ریا را برو گذر نباشد گوید آری صایمم حالی طاعتِ او را در دفترِ علانیه نویسند و اگر گوید صایم نه ام دروغ گفته باشد و اگر ساکت شود استحقارِ سائل کرده باشد!

مجلسِ یازدهم

دوشنبه بست و یکم ماهِ مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن در برکتِ[4] قدمِ نیک مردان افتاد. فرمود که هر موضعی که هست به یمنِ اقدامِ ایشان مروّح است چنانچه

---

[1] ط: 'روی نمود' بجای 'حاصل شد' دارد
[2] ح: بنشیند
[3] ح: مدخلی
[4] ط: منزلت برکت

مسجدِ جامع دہلی۔ بعد ازان فرمود که اقدامِ[1] چند اولیاء و بزرگان آنجا رسیده باشد که آن مقام چنان راحت دارد!

در اثنای آن فرمود که از محمود کبیر شنیده ام که او گفت که سحرگاهی بزرگی را دیدم که بربالای کنگره های ملمّع مسجدِ جامع آدینه که بر سرِ طاقهای محرابست می آمد و می رفت، بشکلِ[2] مرغی در غایتِ سرعت بی تشویش ازین سر تا آن سر می آمد و می رفت و من از دُور نظاره می کردم۔ چون نزدیکِ صبح شد ازان کنگرها فرود آمد، پیش رفتم و سلام کردم۔ مرا گفت که دیدی؟ گفتم دیدم۔ گفت پیشِ کسی مگوی!

درین میان کاتب عرضداشت کرد که بیشتر از بزرگان احوالِ خود را مستور داشته اند حکمت چیست؟ فرمود که اگر سرّ فاش کنند محرمیتِ سرِّ دیگر را نشایند، چون یکی با یکی رازی گوید و آن شنونده آشکارا کند پیش آن گوینده باز رازی دیگر نگوید۔ بنده عرضداشت کرد چگونه است که خواجه ابوسعید ابوالخیر رحمته الله علیه بارها از غیب سخنان[3] بر سرِ زبان آورده است؟ فرمود که آن زمان که اولیاء در غلباتِ شوق می باشند از سرِ سکر چیزی می گویند اما آنکه کاملست هیچ[4] نوع از اسرار بیرون ندهد۔ بعد ازان دو بار این یک مصراع بر لفظِ مبارک راند ؏

مردان هزار دریا خوردند و تشنه رفتند!

بعد ازان فرمود که حوصلهٔ وسیعی می باید که اسرار را شاید، و اهلِ این معنی

---

[1] ن: بجای که اقدام چند "تا چند قدم" دارد ۔ ه: تا قدم چند

[2] ح و ه: برشکل [3] ه: سخنها

[4] بجای هیچ نوع از اسرار، "هیچ نوع اسرار" دارد

بتمامی[1] اصحابِ صحواند۔ بندہ پرسید کہ مرتبۂ اصحابِ سُکر بالاتر یا مرتبۂ اصحابِ صحو؟ فرمود کہ مرتبۂ اصحابِ صحو، واللہ اعلم

مجلسِ دوازدہم

چہارشنبہ چہاردہم ماہِ ذی الحجہ سنہ مذکور سعادتِ پای بوس دریافتہ شد۔ سخن در قبولِ نفس افتادہ بود۔ بر لفظِ مبارک راند کہ طاعتی و وِردی کہ از نفسِ صاحب نعمتی پذیرفتہ[2] می شود در ادای آن راحتی دیگر است۔ بعد ازان فرمود کہ چند ورد است کہ من بر خود واجب کردہ ام و چند ورد دیگر است کہ از خواجہ خود یافتہ ام، در وقتِ ادای ہر دو ورد راحتہا را تفاوتہا[3] است از آسمان تا زمین!

لختی سخن در ترکِ اختیار افتاد یعنی باختیارِ خود کاری[4] نمی باید کرد۔ بر لفظِ مبارک راند مردم کہ محکومِ دیگری باشد بہ کہ خود حاکم باشد!

بعد ازان فرمود کہ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ روزِ جمعہ بجہتِ نماز از خانقاہ بیرون آمد، مریدان را پرسید کہ راہِ مسجدِ آدینہ کدام است چگونہ می باید رفت؟ یکی از حاضران گفت کہ راہ اینست۔ از و پرسیدند کہ چندین بار بہ نمازِ جمعہ رفتہ ای راہ نمی دانی! گفت می دانم امّا بدان[5] پرسیدم تا حالی محکومِ دیگری باشم!

---

[1] ح و ط: 'بتمامی' ندارد [2] ح: شنیدہ

[3] ن: چہ تفاوتہا [4] ح ۱: ہیچ کاری

[5] ن: برای آن

بعد ازان در ترکِ وطن و محبتِ خانه و کاخ و مثلِ آن وعظ فرمود و این ابیات بلفظِ مبارک راند ؎

دشت و کهسار گیر ہچو وحوش ‏ ‏ خانمان را بمان بگربه و موش
قوتِ عیسیٰ چو ز آسمان سازند ‏ ‏ هم بدان جاش خانه پرداز ند[۱]
خانه را گر[۲] برای قوت کنند ‏ ‏ مور و زنبور و عنکبوت کنند

مجلسِ سیزدہم

یک شنبه سوم ماهِ محرم الحرام سنه ثمان و سبعمائته دولتِ پائبوس میسر شد.
سخن در طاعت اُفتاد. فرمود که طاعتی است لازمه و طاعتی است متعدّیه. طاعتِ لازمه آنست که منفعتِ آن همان یک نفس طاعت کننده را باشد و آن نماز است و روزه و حج و اوراد و تسبیحات و آنچه بدان ماند، امّا طاعتِ متعدّیه آنست که ازو[۳] منفعتی و راحتی بدیگری رسد باتّفاقی و اشفاقی و بدانچه دسترس شود لطف در حقِ غیری کند، آن را طاعتِ متعدّیه گویند و ثواب آن بیحدّ و اندازه است، و در طاعتِ لازمه اخلاص می باید تا قبول شود[۴] امّا در طاعتِ متعدّیه هرگونه که باشد[۵] و بحد مثاب باشد والله الموفّق

---

۱ ن: بردارند ۲ ح: بجای 'گر برای'، 'که بهر' دارد س: 'خانه کان از برای' بجای 'خانه را گر برای'
۳ ح و ک: از تو ۴ ن: اُفتد
۵ ک: 'باشد و' ندارد

مجلسِ چهاردهم

پنجشنبه هفتم ماهِ مذکور دولتِ پای بوس حاصل شد. سخن در وِلایت و وَلایت افتاد، می فرمودند که شیخ را هم وَلایت باشد و هم وِلایت. وَلایت آنست [1] چون تائب شود و طاعت کند هر آئینه از طاعت با ذوق گیرد، ممکن آنست که مریدان را بخدا رساند و آدابِ طریقت تعلیم فرماید و آنچه میانِ او و میانِ خلق است آن را وَلایت گویند امّا آنچه میانِ او و میانِ حق است آن وِلایت است و آن خاص محبّت است، و چون شیخ از دنیا نقل کند وِلایت با خود ببرد امّا وَلایت بکسی تسلیم کند بدهد [2] آن کس را که او خواهد و اگر او ندهد روا باشد که حق عزّ و جلّ آن وَلایتِ او بدیگری دهد امّا وِلایت که همراهِ او باشد آن را با خود ببرد.

درین باب حکایتی فرمود که بزرگی مریدی را بخدمتِ بزرگی فرستاد و استطلاع کرد که شب را بر بساطِ عالم چه گذشت؟ او جواب فرستاد که شب را شیخ ابو سعید ابوالخیر قدس الله سرہ العزیز در مسجدِ مهنه نقل کرد. باز آن بزرگ کس فرستاد و پرسید که ولایتِ او بکه دادند؟ او جواب گفت که آن را خبر ندارم آنچه معلوم شده بود اعلام دادم. بعد از آن ایشان را معلوم شد که ولایتِ او بشمس العارفین دادند علیه الرحمة والغفران، هم در شب بر درِ شمس العارفین آمدند. شمس العارفین ایشان را که پیش

---

[1] ن و ح: 'چون تائب ... ممکن آنست' ندارد [2] ح: 'بدهد' ندارد

ازانکه سخنی گویند گفت خدای تعالی را چیست[1] آن شمس العارفین اند تا بکدام شمس العارفین داده اند؟

بعدازان حکایتِ شیخ نجیب الدین متوکل رحمته الله علیه که برادرِ شیخ الاسلام فریدالدین بود قدس الله سره العزیز می فرمود که چون او برای تعلیم و تحصیل بدرس رفت مدرّس پرسید که نجیب الدین متوکل شمائید؟ او جواب داد که من نجیب الدین متاکلم تا متوکل که تواند بود! بعدازان مدرّس فرمود که برادرِ شیخ الاسلام فریدالدین شمائید؟ او جواب داد که برادرِ صوری منم تا برادرِ معنوی که باشد!

لختی سخن در بخشایش[2] اصحابِ نعمت افتاد که در حقِ اصحابِ خدمت نظرها می کنند. دراثنای آن فرمود که خواجهٔ بود صاحبِ[3] نعمت و فتوت[4] گاه گاه بخدمتِ قاضی عین القضاة خرچی بفرستادی علیه الرحمته والغفران، همانا که وقتی قاضی عین القضاة علیه الرحمته از دیگری چیزی توقع کرد و غرض خود بوفا رسانید آن خواجه بشنید خاطر گرفته گردانید[5] و بخدمتِ عین القضاة عتاب فرستاد که چرا بایست از دیگری چیزی گرفت و این دولت هم برمن ارزانی نداشت؟ عین القضاة علیه الرحمته بروی نبشت که برای این مصلحت مرنج رها کن تا دیگری نیز دولت بیابد و ازانها مباش که یکی می گفت اَللّٰهُمَّ ارْحَمْنِیْ وَمُحَمَّداً وَّلَاتَرْحَمْ مَعَنَا اَحَداً" وازانها مباش که یکی گفته است ؎

ای باغبان بیا و درِ باغ باز کن   چون من درآیم و بُتِ[6] من درفراز کن!

---

[1] ن: چند
[2] ح و ه: بخشش
[3] ح و ه: با
[4] ح و ه: ثروت
[5] ح: بجای 'خاطر گرفته گردانید' 'خاطر کوفته کرد' دارد
[6] ه: 'از پسِ من' بجای 'و بُتِ من' دارد

همان روز امیر[1] چهجو برادر زادهٔ کاتب ارادت آورد و بیعت کرد و شمس الدّین برادرِ او محلوق شد و همین روز نبیسهٔ شیخ جلال الدّین هانسوی علیه الرحمته محلوق شد و مولانا برهان الدین غریب سلّمه الله تعالی بتجدید محلوق شد و شیخ عثمان سیوستانی کلاه درخواست کرد و یافت و شمس الدّین خرقه یافت، روزی لبس با راحت بود!

درین محل حکایتِ شیخ بدرالدّین غزنوی رحمته الله علیه فرمود که چون او بخدمتِ شیخ الاسلام قطب الدّین اوشی قدس سرہٗ آمد و موی سر فرود آورد شیخ می فرمود که ؎

بحقیقت چراغ کشته شود چون برون رفت از سرش روغن!

مجلسِ پانزدهم

چهارشنبه ششم ماه جمادی الاولیٰ سنه مذکور از لشکرِ خضر آباد آمده شد دولتِ پای بوس حاصل گشت. سخن در مردانِ غیب افتاده بود که ایشان کسی را که قابل می بینند و عالی همت در طاعت و مجاهده در می یابند می رُبایند. در اثنای آن فرمود که نصیر لقب جوالی بود در بداؤن از و شنودم که او گفت پدرِ من از[2] واصلان بود تا شبی اورا از پیشِ در آواز دادند. او بیرون آمد، ما از درون همین سلامی و علیکی شنیدیم و این قدر هم شنیدیم که پدرِ ما می گفت که فرزندان و اهلِ بیت را وداع کنم گفتند

---

[1] ن: امیر چهجو

[2] ن: بجای 'از واصلان بود' 'مردی واصل بود' دارد

فرصت بر نمی گیرد. بعد ازان هیچ معلوم نکرده ایم[1] که ایشان و پدرِ من کجا شدند!

همدرین باب حکایتِ شیخ شهاب الدّین سهروردی فرمود رحمۃ اللہ علیہ که او کتابی نبشته است و درانجا یاد کرده که هم درعهدِ ما جوانی بود او را قزوینی گفتندی علیہ الرحمۃ، درخانهٔ او مردانِ غیب جمع شدندی چنانچه وقتِ نماز خلق صف درصف بایستادی، یکی از مردانِ غیب امامت کردی، جماعت قرأتِ بلند می شنیدند و تسبیحات و آنچه در نماز است امّا او را نمی دیدند، همین آن[2] قزوینی می دید. شیخ شهاب الدّین می فرمود که هم ازان مردانِ غیب یکی یک مُهره بدستِ آن قزوینی برمن فرستاده است و آن مُهره برمن هست.

همدرین محل حکایت فرمود که مردی بود علی نام، هربار مردانِ غیب بر درِ حجرهٔ او بیامدندی و گفتندی سلام علیک! خواجه علی همین آواز شنیدی و پس چندین بار همچنان بود تا روزی همه بیامدند و گفتند سلام علیک ای خواجه علی! خواجه علی علیک داد و گفت ای مردان همین سلام خواهید گفت و آواز خواهید داد و هیچ خود را نخواهید نمود؟ بعد ازانکه این سخن بگفت پیش ازان آواز هم نشنید. درین میان بنده عرضداشت کرد مگر خواجه علی آن سخن که گفت گستاخی کرد. فرمود که آری بدان انبساطی که کرد ازان دولت هم محروم بماند[3]!

بعد ازان فرمود که مردانِ غیب اوّل آواز می دهند و سخن می شنوانند بعد ازان ملاقات می کنند بعد ازان می رُبایند. در آخرِ این حکایت بر لفظِ مبارک راند که تا چه مقامِ باراحت است آنجا که این کس را می برند!

---

[1] ح و ہ : بجای 'معلوم نکرده ایم' 'ندانم' دارد [2] ہ : این

[3] ن : 'باز ماند' بجای 'محروم بماند' دارد

مجلسِ شانزدهم

دوشنبه نوزدهم ماهِ مذکور سعادتِ پای بوس میسّر شد. سخن در سلوک افتاد.

فرمود که رونده روی بکمال دارد یعنی سالک، تا در سلوک است امیدوارِ کمالیّت است.

بعد ازان فرمود که سالک است و واقف است و راجع، امّا سالک آنست که او راه رود و واقف آنست که او را وقفه افتد. بنده عرضداشت کرد که سالک را هم وقفه باشد؟ فرمود که آری هرگاه که سالک را در طاعت فتوری افتد چنانکه از ذوقِ طاعت بماند او را وقفه باشد، اگر زود در[1] یابد و بانابت پیوندد باز سالک تواند بود واگر عیاذاً باللّٰه هم بران بماند بیم آن باشد که راجع شود!

بعد ازان لغزشِ این راه را بر هفت قسمت بیان فرمود اعراض، حجاب، تفاصل، سلبِ مزید، سلبِ قدیم، تسلّی، عداوت. این قسمت را تمثیل و تفصیل فرمود که دو دوست باشند عاشق و معشوق مستغرقِ محبّتِ یکدیگر، درین میان اگر از عاشق حرکتی یا سکنتی یا قولی[2] یا فعلی در وجود آید که نه پسندیدهٔ دوستِ او بود آن دوست ازو اعراض کند یعنی روی بگرداند، پس عاشق را واجب است که در حال باستغفار مشغول شود و بعذرت پیوندد هر آئینه دوستِ او ازو راضی شود آن[3] اندک اعراضی که بوده باشد ناچیز گردد، واگر آن محبّ همبران خطا اصرار کند و عذر آن نخواهد آن اعراض به

---

[1] ه: کار دریابد
[2] ن: بجای "یا قولی یا فعلی" "یا تعویق" دارد
[3] ن: بجای "آن اندک اعراضی" "اندک مایهٔ اعراض" دارد

حجاب کند معشوق حجابی درمیان آرد، همین که خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر در تمثیلِ حجاب بدین سخن رسیدہ دست بالا کرد و آستین پیشِ روی مبارک داشت و فرمود کہ مثلاً ہمچنین حجابی شود میانِ محبّ و محبوب! پس محبّ را واجب آید کہ در اعتذار کوشد و بتوبہ[1] گراید، و اگر دران باب ہم آہستگی کند آن حجاب بہ تفاصل کشد، چہ شود یعنی آن دوست ازو جدائی گزیند، پس اوّل اعراضی بیش نبود چون عذر نخواست حجاب شد و چون ہمبران ناپسندیدگی مصر ماند تفاصل شد، پس اگر ہم آن دوست مستغفر نشود سلبِ مزید شود، مزیدی کہ اورا بود در اوراد و ذوقِ طاعت وعبادت وغیرِ آن آن مزید ازو باز ستانند، پس اگر ہم عذرِ آن نخواہد و بران بطالت بماند سلبِ قدیم شود طاعتی و راحتی کہ پیش از مزید داشتہ است آن را ہم بستانند، پس اگر اینجا ہم در توبہ تقصیری رود بعد ازان تسلّی شود، تسلّی چہ باشد یعنی دوستِ اورا بر جدائی او دل بیارا[2] اید، پس اگر باز ہم در انابت اہمال رود عداوت پیدا شود و آن محبت کہ بودہ باشد بعداوت مبدل شود نعوذ[3] باللہ منہا۔

مجلسِ ہفدہم

دوشنبہ بست و پنجم ماہِ مذکور دولتِ پای بوس دریافتہ شد سخن در فضیلتِ اطعام افتاد، بر لفظِ مبارک راند کہ نیکو چیزیست طعام بخلق دادن!

---

[1] ن = پیوستہ بتوبہ [2] ن و ح = بیارایند

[3] نعوذ باللہ منہا بالعین والراس

درأثنای آن فرمود که خواجه علی پسرِ خواجهٔ بزرگ شیخ رکن الدین[1] حشرهم الله بالخیر اجمعین در خروجِ کفارِ تتار گرفتار شد. او را پیشِ چنگیز خان بردند. یکی از مریدانِ آن خانواده آنجا حاضر بود، همانا که آنجا مکنتی داشت چون خواجه علی را اسیر دید حیران ماند با خود اندیشید که طریقِ خلاصِ او چگونه باشد و او را بچه نوع پیشِ چنگیز خان ذکر کنم؟ اگر گویم که از دودمانِ کرامت و بزرگیست او چه معلوم کند[2] و اگر ذکر طاعت و عبادت کنم هم مؤثر نیاید، در جمله بعد از تاملِ بسیار پیشِ چنگیز خاں رفت و گفت که پدرِ این مرد مردی بزرگ بود طعام بخلق دادی او را خلاص باید داد. چنگیز خان گفت خلقِ خود را طعام دادی یا خلقِ بیگانه را؟ آن مرد گفت که خلقِ بیگانه را، خلقِ خود را همه کس طعام می دهد امّا پدرِ او خلقِ بیگانه را طعام دادی. چنگیز خان ازین سخن خوش شد گفت[3] چه نیک کسی بود که خلقِ خدا را طعام می داد! پس درحال فرمود که او را مخلص کنند، و خلعتی هم بداد و عذر خواست.

بعدازان خواجہ ذکرہ الله بالخیر فرمود که طعام دادن در کلِ مذاهب پسندیده است.

بعدازان سخن در خطره[4] و عزمیت و فعل افتاد فرمود که اوّل خطره است یعنی اوّل چیزی در دلِ مردم بگذرد، بعدازان عزمیت است یعنی بران اندیشه دل بنهد[5] و بعد ازان فعل است یعنی آن عزمیت را بفعل رساند. بعدازان فرمود که عوام را تا فعل نکنند نگیرند امّا خواص را هم در خطره مواخذه باشد، باید که مردم در هر حالی بخدای گریزند زیراکه خطره و عزمیت و فعل همه آفریدهٔ حق است در همه احوال بحق پناه جویند!

---

[1] ح و ک: رکن الدین چشتی رحمة الله علیهما اجمعین
[2] ن: 'داند' بجای 'معلوم کند' دارد
[3] ک: بجای 'گفت چه نیک کسی بود' 'گو بزرگ کسی بوده باشد' دارد
[4] ک: خطرت
[5] ن: می بندد

بعد ازان فرمود کہ شیخ ابو سعید ابو الخیر رحمۃ اللہ علیہ گفتی کہ ہیچ خطرہ[1] در دل من نگذشت کہ نہ من بفعل آن متہم شدم اگرچہ ہرگز آن فعل نکردہ بودم، تا وقتی درویشی صادقی تمامی در خانقاہ او آمد شیخ ابو سعید ابو الخیر کمال معرفت او بدید و دانست کہ او چہ مرد است! وقت افطار دختر خود را فرمود تا کوزۂ آب پیش او برد، دختر اگرچہ خُرد بود با ادب تمام و غایت حرمت آب پیش آن درویش برد۔ شیخ ابو سعید را ادب دختر بغایت پسندیدہ نمود[2] در خاطر گذرانید کہ تا کدام بندہ نیک بخت خواہد بود کہ این دختر در حبالۂ[3] او خواہد آمد! چون این اندیشہ در خاطر شیخ گذشت حسن مؤذن را کہ خادم خانقاہ بود در بازار فرستاد گفت برو خبر بیار کہ در شہر چہ آوازا[4] است؟ حسن مؤذن در بازار رفت و باز آمدہ پیش شیخ رفت و گفت کہ در بازار امروز[5] سخنی شنیدہ ام کہ، ہیچ گوشی طاقت شنیدن آن ندارد۔ شیخ فرمود کہ بگو۔ حسن گفت آن سخن بر زبان من چگونہ رود؟ شیخ فرمان داد کہ آنچہ شنیدہ ای بباید گفت۔ حسن مؤذن گفت در بازار یکی مرد دیگری را می گفت کہ شیخ ابو سعید می خواہد تا دختر خود را در حبالۂ خود آرد۔ شیخ بخندید و گفت ہمان خطرۂ مرا[6] بر من مواخذہ کردند!

چون خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این حکایت تمام کرد بندہ عرضداشت کرد کہ ازین حکایت معلوم می شود کہ شیخ ابو سعید ابو الخیر در عہد خود نیکبخت ترین بندگان[7] بودہ است۔

---

۱ ہ : خطرتی
۲ ح : آمد
۳ ح : حبالۂ نکاح
۴ ح : آوازہ
۵ ح و ہ : 'امروز' ندارد
۶ ہ : را
۷ ہ : بزرگان ن : مردمان

گفت آری، وبنده را درین سخن استحسان فرمود۔

لحتی سخن در استقامتِ توبہ افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ اگر یکی از شراب توبہ کند ہر آئینہ حریفان و قرینانِ پیشینہ او را مزاحمت نمایند و ہر بار بشراب خوردن بموضعی کہ ذوق گرفتہ باشند او را طلب کنند و جہد کنند تا او باز شراب خورد، و این معنی آنگاہ باشد کہ او را اندک میلی[۲] در دل ماندہ باشد و اگر تائب دل ازان اندیشہ کلّی صاف کند ہیچ قرینی و حریفی او را مزاحمت نتواند نمود، دلیل بر صدقِ توبۂ او بر شکستنِ قرینان و حریفانِ او باشد ازو! بعد ازان می فرمود کہ ہر کرا کہ بمعصیتی و فسقی مردمان برزبان گیرند آنگاہ باشد کہ اندک مایہ[۱] دلِ آن کس بدان فسق و معصیت مائل باشد، امّا چون تائب دلِ خود تمام ازان ناشائستہ باز دارد، ہیچ کس او را بدان جُرم و جنایت یاد نکند، این ہمہ معانی دلیلِ استقامتِ توبہ است یعنی تا تائب بر سرِ توبہ مستقیم است نہ او را کسی بمعصیت تواند خواند و نہ بفسق نامِ او برزبان تواند راند، امّا اگر مائل باشد بدان گناہ و بدان معصیت ہر آئینہ ہم او را در طلب مزاحمت نمایند و ہم برزبان ذکرِ او بفسق و فجور برند۔

لحتی ذکرِ حیدر زاویہ افتاد علیہ الرحمۃ، بر لفظِ مبارک راند کہ او تُرک بچّہ بود و درویشی صاحبِ حال بود، در آنچہ خروجِ چنگیز خان شد کفار روی جانبِ ہندوستان نہادند، دران ایّام او روزی روی سوی یاران کرد و گفت از مغلان گریزید کہ ایشان غالب خواہند آمد! پرسیدند کہ چگونہ[۳]؟ گفت ایشان درویشی را برابرِ خود می آید

---

[۱] ح: مایہ میل ہ: مایہ ہوای

[۲] ح د ہ: میلی

[۳] ن: بجای "کہ چگونہ" "از کجا می گوئی" دارد

و خود در پناهِ آن درویش می آیند، من در سرِ آن درویش کُشتی گرفتم او مرا بر زمین زد اکنون حقیقت آنست که ایشان غالب خواهند آمد شما بگریزید! بعد ازان خود در غاری رفت و ناپیدا شد، عاقبت هم چنان شد که او گفته بود!

بعد ازان زیرِ این حکایت بنده عرضداشت کرد که این طائفه که طوق و دست کلهٔ آهنین در دست و گردن می کنند متابعتِ اوست؟ فرمود که آری ولیکن او را حالی پیدا شده بود دران حال آهن[۱] گرم تافته برمی گرفت و بدستِ خود گاه طوق می ساخت و گاه دست کلهٔ می کرد آهن بر دستِ او چون موم شده بود، و این طائفه که هستند طوق و دست کلهٔ می کنند[۲] امّا آن حال کجاست؟

لختی سخن دران افتاد که حیات آنست که درویش بذکرِ حق مشغول باشد. بعد ازان فرمود که بزرگی بود او را میره[۳] گرامی می گفتند. درویشی را آرزوی آن شد که بزیارتِ او آید، و این درویش را کرامتی بود که هر خواب که دیدی راست بودی، تعبیرِ آن خواب عین آن بودی که دیده بودی تا وقتی او را اشتیاقِ میره گرامی غالب گشت، و روان شد بجائی که میره گرامی بوده است. در اثنای راه بمنزلی نزول کرده بود و در خواب شده بود، در خواب شنیده که میره گرامی مُرد. چون بامداد شد برخاست گفت که دریغ چندین راه بهوسِ[۴] او قطع کردم و او بمُرد، اکنون چه باید کرد، باری بروم بموضعی

---

[۱] ح: 'آهن گرم تافته برمی گرفت و بدستِ خود' ، 'آهن تافته می کرد و او بدستِ خود' دارد

[۲] ل: 'می سازند' بجای 'می کنند'

[۳] ن: میرک گرامی۔ ترجمہ غلام احمد خان بریان: خواجہ میر گرامی۔ س: امیر گرامی

[۴] ن: بهوای

که او بود و گورِ او را زیارت کنم. چون برسید بمقامی که میره گرامی بود از هر کسی پرسیدن گرفت که گورِ میره گرامی کجاست؟ همه گفتند او زنده[1] است گورِ او چه می پُرسی! این درویش حیران ماند که خوابِ من چرا دروغ شد. الغرض بخدمتِ میره گرامی درآمد و سلام کرد. میره گرامی علیک داد و گفت ای خواجه خوابِ تو بمعنی راست بود زیرا که من پیوسته مشغولِ یادِ حق می باشم آنشب[2] بغیرِ او مشغول شدم این ندا بعالم درداند که میره گرامی مُرد! والله اعلم

مجلسِ هجدهم

پنجشنبه بیزدهم ماهِ جمادی الاُخری اسنة المذکور دولتِ پایبوس دریافته شد. سخن در صوم افتاده بود. بر لفظِ مبارک راند که در روایتی آمده است که رسول صلی الله علیه وسلّم هر[3] ماه سه روز روزه داشتی امّا معلوم نیست که آن سه روزه کدام است؟ بعد ازان فرمود که آدابِ درویشی آنست که ثلث سال روزه داشته شود یعنی در سالی چهار ماه. بعد ازان فرمود که این را قسمتی کرده اند آنانکه سه ماه روزه دارند ده محرّم و ده ذی الحجه نیز دارند و ده روز دیگر از روزهای متبرک و مواسم بدارند همان ثلث سال می شود. بعد ازان فرمود که این را نوعِ دیگر نیز تعیین کرده اند که اگر در هفته دو روز روزه دارند مثلاً دوشنبه و پنجشنبه همان ثلث سال می شود.

---

[1] ن و ح: حیّ و قائم و زنده. [2] ن: اِمشب

[3] ح: بجای "هر ماه سه روز ... کدام است" "سه ماه را روزه داشتی امّا معلوم نیست که آن سه ماه کدام بوده است" دارد ن: بجای "سه ماه را" که در (ح) آمده "هر ماه" دارد

لختی ذکرِ صائم الدہر افتاد۔ فرمود که رسول الله فرموده است صلی الله علیه وسلم
مَن صام الدهر لاصام ولا افطر، ودر حدیثِ دیگر آمده که من صام الدهر ضیّقت[1]
علیه جهنم و عقد التسعین[2]، اکنون تطبیق[3] این دو حدیث چگونه بود؟ درآنکه فرمود که
من صام الدهر لاصام ولا افطر معنی چنین باشد که هر که پیوسته روزه دارد با آن
پنج روز هم عیدین وایّامِ تشریق پس همچنان[4] باشد که او نه روزه داشته است و نه
افطار کرده، وهر که پیوسته روزه دارد و این پنج روز افطار کند تنگ شود برو دوزخ
وعقدِ نود بگرفت یعنی آن کس را گنجائی نباشد در دوزخ، همچنین که در عقدِ نود هیچ چیز را
گنجائی[5] نیست!

بعد ازان خواجه ذکرالله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که آنکه پیوسته روزه می دارد او را عادت
می شود و رنج روزه برو آسان می گردد پس ثواب دران بیشتر باشد که روزهٔ دارند که آن بر نفس
دشوارتر آید، وآن[6] روزه را روزهٔ داودی گویند که یک روزه روزه دارد و یک روز
افطار کند۔

---

[1] ن: من صام الدهر کله، بجای 'من صام الدهر' دارد [2] ح وه: یضیق

[3] س: 'هکذا او عقد تسعین'، بجای 'وعقد التسعین' [4] ن وه: توفیق

[5] ح: بجای 'همچنان باشد که اونه'، 'گوئی او نه' دارد

[6] ه: گنجایشی

[7] ن وح: بجای 'وآن روزه را روزهٔ داودی گویند' 'وآن روزهٔ داودیست' دارد

مجلسِ نوزدہم

چہارشنبہ نوزدہم ماہِ مذکور دولتِ پای بوس دریافتہ شد۔ ہمین کہ بندہ روی بر زمین آورد فرمود کہ بعد ادای صلوٰۃ ظہر دہ رکعت نماز کن بہ پنج سلام و دران دہ رکعت دہ سورۂ آخرِ قرآن بخوان، بعد ازان فرمود کہ این صلوٰۃ را صلوٰۃ الخضر خوانند تحقیق[1] اینست کہ این نمازِ مہتر خضر است علیہ السلام تا ہر کہ این نماز پیوستہ بگزارد با خضر علیہ السلام ملاقی شود۔

بعد ازان در نماز ہای سنت سورہ تعین فرمود، در سنتِ نمازِ بامداد بعد از فاتحہ الم نشرح و الم تر کیف و در ہر چہار سنتِ نمازِ پیشین سورہ قل یا ایہا الکافرون تا قل ہو اللہ احد و در دو رکعتِ سنتِ نمازِ پیشین آیۃ الکرسی و آمن الرسول و در سنتِ نمازِ دیگر اذا زلزلت الارض تا الہٰکم التکاثر و در سنتِ نمازِ شام سورۃ الکافرون و سورۃ الاخلاص و در سنتِ نمازِ خفتن آیۃ الکرسی و آمن الرسول و شہد اللہ و قل اللّٰہم مالک الملک و در دو رکعتِ سنت نمازِ خفتن قل یا ایہا الکافرون و اخلاص و در نمازِ وتر انا انزلنٰہ و سورۃ الکافرون و سورۃ الاخلاص۔

---

[1] ر ح و ﻫ : حقیقت

مجلسِ بستم

پنجشنبه بست و هفتم ماهِ مذکور سعادتِ پائبوس حاصل آمد. سخن در صبرِ جمیل افتاده بود در معنی آنکه خلق بر وفاتِ اعزّه هرچه صبر کنند[1] کاری شگرف تواند بود برخلاف آنکه جزع می کنند و بنامِ آن رفته آواز می کنند این نوع چیزی نیست.

درین میان فرمود می آرند که بقراط حکیم را بست پسر بود، در یک روز هر بست پسرِ او برُوند، مگر سقفی بر ایشان افتاد هر بست پسر ہلاک شدند. چون این خبر به بقراط رسانیدند از اندک و بسیار مزاجِ خود متغیّر نکرد!

هم ملایمِ[2] این معنیٰ حکایت فرمود که مجنون را خبر کردند که لیلی بمُرد. گفت غرامت[3] بر منست، چرا کسی را دوست گیرم که بمیرد!

بعد ازان چون شب در آمد شبِ آدینه بود عورتی بخدمتِ ایشان آمد و بیعت کرد، در ثمرۂ صلاحیّتِ عورات بسیار فائدہ بیان کرد. درین میان فرمود که عورتی بود در اندرپت فاطمه[4] نام گفتندی در غایتِ عفّت و صلاحیّت چنانکه بارها بر لفظِ مبارکِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس الله سرّه العزیز رفته بود که آن زن مردیست که او را در صورتِ زنان فرستاده[5] اند!

بعد ازان فرمود که درویشان که دعا می کنند بحرمتِ نیک زنان و نیک مردان

---

[1] ح: کنند

[2] ن: حال   [3] ن: ندامت

[4] یعنی بی بی فاطمه سام؛ ن و ح: فاطمه نام گفتندی ندارد   [5] ن: آفریده فرستاده اند

اوّل نیک زنان را یاد می کنند باعتبار آنکه نیک زنان غریب باشند۔

بعد ازان فرمود که چون[1] شیر از بیشه بیرون آید کسی نپرسد که این شیر نر است یا ماده، یعنی می باید که فرزندِ آدم بطاعت و تقوی[2] معروف آید خواه مرد باشد خواه زن!

بعد ازان در فضیلتِ پارسایان و حکایتِ ایشان این دو مصراع بر لفظِ مبارک راند[3]

گر نیک آیم مرا ازیشان گیرند ... ور بد باشم مرا بدیشان بخشند

مجلسِ بست و یکم

شنبه سیزدهم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور دولتِ پای بوس دریافته شد۔ بنده را پرسیدند که مصاحبت بیشتر با کیان می کنی؟ بنده بعضی از یارانِ بزرگِ آن جناب را نام بُرد و گفت که بخدمتِ ایشان می باشم۔ مَحمدت فرمود و این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

با عاشقان نشین و غمِ عاشقی گزین[3] ... با هر که نیست عاشق[4] کم شو باو قرین

این بیت بگفت بعد ازان فرمود که این گفتهٔ شیخ ابوسعید ابوالخیر است رحمة الله بعد ازان فرمود که طریقِ[5] مشائخ آنست که چون از حالِ کسی استطلاع کنند پُرسند که با کیان صحبت دارد، هم ازان جا معلوم شود که او از کدام قبیل[6] است!

---

[1] ن 'شیری که' بجای 'چون شیر' دارد [2] ح و ﻫ: بیرون [3] نسخهٔ بدل: همه

[4] ح: بجای 'کم شو باو قرین' 'باو مشو قرین' دارد ن: 'کم کن ازو قرین'

[5] ح و ﻫ: طریقه [6] ن و ج: قبیله

لختی سخن در فضیلتِ لیلۃ الرغائب افتاد۔ فرمود که رغائب جمع رغیب است یعنی چیزهای بسیار است[1] درین شب بر لفظِ مبارک راند که نمازی که در لیلۃ الرغائب آمده است هر که آن را بگزارد او دران سال نمیرد۔ بعد ازان فرمود که یکی بود پیوسته این نماز بگزاردی آن سال که فوتِ او بود چون سال تمام شد آن شب که لیلۃ الرغائب خواهد بود روزِ آن وفات یافت یعنی آن سال تمام نزیست!

لختی سخن در نمازِ حضرت خواجه اویس قرنی افتاد رضی اللہ عنه۔ فرمود که این نماز در سوم و چهارم و پنجم رجب است۔ بعد ازان فرمود که در سیزدهم و چهاردهم و پانزدهم هم آورده اند۔ بعد ازان فرمود که بروایتی[2] هم چنین است بست و سوم یا بست و چهارم یا بست و پنجم۔

بعد ازان در فضیلتِ این نماز بسیار[3] مبالغت نمود۔ همدران محل حکایت کرد که در مدرسهٔ معزّی دانشمندی بود او را مولانا زین الدّین گفتندی۔ مردی دانشمندی بود هر مسئله که از و پرسیدندی جوابِ شافی گفتی و در مباحثه بعبارتِ دانشمندانه درآمدی۔ از حالِ تعلّمِ او استکشاف کردند۔ گفت من هیچ نخوانده ام و شاگردی هیچ کس نکرده ام، چون بزرگ شدم وقتی نمازِ خواجه اویس قرنی بگزاردم و دعا کردم که الٰهی من در کبرسن رسیدم و هیچ تعلّمی[4] نکردم مرا علمی کرامت کن! حق تعالیٰ

---

[1] لیلۃ الرغائب آن را گویند که شبِ اوّلِ آدینه ماه رجب باشد (ک)

[2] ح: بجای 'بروایتی هم چنین است' 'نیز روایت کرده اند' دارد

[3] ک: 'بمبالغتِ بسیار فرمود' بجای 'بسیار مبالغت نمود' دارد

[4] ح د ک: بجای 'هیچ تعلّمی نکردم' 'هیچ تعلیم نگرفته ام' دارد

به برکتِ این نماز درِ علم بر من بگشاد تا در هر مسئله که سخن اُفتد[۱] من بخوبی شارح شوم و بدرستی تمام بیان کنم !

بعدازان فرمود که در آخرِ رجب نیز نمازی آمده است بجهتِ درازیِ عمر۔ درین معنی حکایت فرمود که شیخ بدرالدین غزنوی علیه الرحمة والغفران پیوسته این نماز بگزاردی۔

بعدازان فرمود که از شیخ نظام الدین پسرِ شیخ ضیاءالدین پانی پتی علیه الرحمة شنیده ام که دران سال که فوتِ شیخ بدرالدین غزنوی علیه الرحمة والغفران بود آن سال او آن نماز بگزارد[۲]۔ او را گفتند که امسال این نماز چرا نگزاردی[۳]؟ گفت مرا از عمر چیزی نمانده[۴] است۔ همان[۵] سال نقلِ او بود !

مجلسِ بست و دوم

سه شنبه بست و سوم ماهِ رجب سنه مذکور دولتِ پابوس حاصل آمد۔ سخن در کعبه و عمارت و خرابیِ آن افتاده بود۔ بر لفظِ مبارک راند که کعبه را دو بار خراب کرده اند۔ رسول الله علیه الصلوٰة والسلام فرموده است که کعبه را دو بار خراب کنند بارِ سوم بر آسمان برند و این در آخر زمان باشد بعدازان قیامت قائم شود، و آنچنان باشد که چون قیامت نزدیک آید بُتان را بیارند در کعبه نهند[۶] و آن قبیله

---

۱ ح : می اُفتد

۲ ہ : نکرد

۳ ہ : نکردی

۴ ہ : 'نماند' بجای 'نمانده است' دارد

۵ ہ : گفتند همان

۶ ن : 'جا دهند' بجای 'نهند'

که نامِ او اُوسی[1] باشد زنان بیایند و در پیشِ آن بُتان پای کوبند آنگاه کعبه را برآسمان برند!

مجلسِ بست وسوم

شنبه[2] یازدهم ماهِ شعبان سنه مذکور سعادتِ پابُوس بدست آمد۔ بنده راپیش طلبیده فرمود که باید پیوسته مشغول بطاعت وعبادت باشی و باوراد و ادعیه خواندن جهد کنی واگرچه هم مطالعۂ کتبِ مشائخ باشد مشغول باشی وبیکار نباشی۔ آنگاه به تشریفِ خاص مشرّف گردانید کلاه و دراع خلعت فرمود الحمدلله رب العٰلمین

مجلسِ بست وچهارم

شنبه[3] بست وپنجم ماهِ مذکور سعادتِ پای بوس حاصل شد۔ سخن در قرآن خواندن وقیامِ شب افتاده بود وطایفۂ که درمسجد قیام می کنند، بنده عرضداشت کرد که اگر درخانۂ خود قیام کنند چگونه باشد؟ فرمود که درخانۂ خود یک سیپاره بخوانند بهتر که درمسجد ختم کنند۔ بعد ازان ذکرِی افتاد که در ایامِ سابق[4] در مسجدِ دمشق[5] دائما شب بیداری بودی و همه شب قیام کردی بامیدِ شغلِ شیخ الاسلامی، درین میان خواجه خدکوه الله بالخیر چشم پُرآب کرد و برلفظِ مبارک راند که بسوزاول شیخ الاسلامی را

---

[1] ن: اوسی [2] ن: بجای 'شنبه یازدهم' 'چهارشنبه پانزدهم' دارد
[3] ن: چهارشنبه [4] ل: سالف [5] ح و ن: جامع

و پس خانقاه را و بعد ازان خود را!

درین میان حکایت کرد که بقالی بود علیه الرحمة که مدتِ بست و پنج سال[1] صائم بود و هیچ کس را بر حالِ او اطلاع نبود تا بغایتی که اهلِ بیتِ او را هم معلوم نبود که او صائم می باشد، اگر در خانه بودی چنان نمودی که در دکان چیزی خورده است و اگر در دکان بودی چنان نمودی که در خانه چیزی خورده است! بعد ازان فرمود که اصّل[2] نیتِ صالح می باید زیرا که خلق[3] را نظر بر عمل است امّا خدای را نظر بر نیت است، چون نیت بر خدای باشد اندک عمل پسندیده است!

درین باب حکایت فرمود که در مسجدِ آدینهٔ دمشق وقف بسیار است، متولی آن موضع بس قوی حال می باشد گویی دوم بادشاه است تا بغایتی که اگر بادشاه را مالی حاجت باشد از متولی قرض کند، الغرض درویشی بطمعِ آن اوقاف در مسجدِ جامع دمشق طاعت و عبادت آغاز کرد که مگر شهرتی یابد و تولیت باو دهند، مدتی بطاعت مشغول بود و هیچ کس نامِ او بر زبان نراند تا شبی ازان طاعتِ[4] ریائی پشیمان شد با خدای تعالی عهد کرد که ترا خاص برای تو خواهم پرستید نه بطمعِ آن شغل! این عهد کرده همان طاعتی که می کرد ازان[5] هیچ نقصان نکرد به نیتِ صالح بدان مشغول شد، همدران نزدیکی او را بجهتِ شغلِ تولیت طلب کردند. گفت نی، من آن[5] را تارک شده ام

---

[1] ح، بجای 'بست و پنج سال'، 'بست و سه سال' دارد. ع: بست سال

[2] ع: اوّل

[3] ن: بجای 'خلق را نظر' 'نظرِ خلق' دارد

[4] ح و ع: عبادت

[5] ن: 'ازان' بجای 'آن را' دارد

بسیار در طلبِ آن بودم اکنون چون[1] ترک گرفتم بمن می دهند، الغرض همچنان بخدای مشغول شد و بدان شغل آلوده نگشت، الحمد لله علی التوفیق

مجلسِ بست و پنجم

آدینه[2] نهم ماه مبارکِ رمضان عمت میامنه به سعادتِ پابوس مشرف شده آمد - یکی از حاضران حکایت کرد که مردی بود در غایتِ صلاحیت و بخدمتِ درویشان عظیم مشتاق اورا گفتم که چرا بخدمتِ خواجه نمی پیوندی؟ جواب داد که من وقتی به نیتِ بیعت آنجا رفته بودم جامهٔ خوابها[4] گسترده دیدم و شمع[5] ها افروخته اعتقادِ من دگرگونه[6] شد باز گشتم[3] - خواجه ذکرالله بالخیر چون این سخن بشنید روی سوی حاضران کرده و فرمود که اینجا جامهٔ خوابها[4] و شمع[5] ها کی بود؟ بعد ازان تبسم فرمود و گفت که چون اورا دولتِ بیعت روزی نبود بدو همچنان نمودند - درین میان بنده عرضداشت کرد که با آنکه جامهٔ خوابها[4] و شمع[5] ها باشد اعتقاد چرا فاسد[8] باید کرد؟ بر لفظِ مبارک راند که بعضی را باندک چیزی[7] اعتقاد می گردد و بعضی را اعتقاد[8] محکم می باشد و رسوخی تمام در ارادت ا

لختی سخن در نگاهداشتِ فرمانِ پیر افتاد - فرمود که وقتی شیخ الاسلام فریدالدین

---

[1] بجای "چون ترک گرفتم" "که تارک شده ام" دارد

[2] ہ: ششنبه

[3] ح: گشته

[4] ن: خوانها

[5] ن: مشعل ها

[6] ن: دیگر

[7] ن: چیز

[8] ہ: عقیده

قدس الله سرهٗ العزیز دُعائی بردست داشت می فرمود کہ کسی باشد کہ این دُعا را یاد گیرد؟ من معلوم کردم کہ ایشان را مقصود آنست کہ من یاد گیرم۔ من خدمت کردم وگفتم اگر فرمان باشد بندہ یاد گیرد. آن دعا بمن داد. گفتم کہ یک بار بخدمتِ شیخ بخوانم آنگاہ یاد گیرم۔ فرمود کہ بخوان۔ چون بخواندم اعرابی را اصلاح فرمود کہ ہمچنین بخوان۔ من ہمچنان کہ شیخ فرمود بخواندم اگرچہ ہمچنان کہ من خواندہ بودم ہم معنی داشت. القصہ ہمان زمان آن دعا در[1] خاطر یاد ماند، عرضداشت کردم کہ دُعا یاد گرفتم فرمان شود تا بخوانم۔ فرمود کہ بخوان۔ بخواندم و آن اعراب کہ شیخ فرمودہ بود ہمچنان خواندہ شد! چون از خدمتِ شیخ بیرون آمدم مولانا بدرالدین اسحٰق علیہ الرحمۃ والغفران مرا گفت کہ نیکو کردی کہ آن اعراب ہمچنان خواندی کہ شیخ فرمودہ بود! گفتم اگر سیبویہ[2] کہ واضع این علم بودہ است و آن دیگران کہ بانیٔ قواعدِ این علم بودہ اند بیایند و مرا گویند کہ اعراب ہمچنان ست کہ تو خواندی من ہمچنان بخوانم کہ شیخ فرمودہ' مولانا بدرالدین گفت کہ این آداب کہ تو نگاہ می داری از ما ہیچ کس را میسر نمی شود!

لحنتی سخن در آدابِ خدمتِ پیر اُفتاد۔ می فرمود کہ از خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سرهٗ العزیز شنیدم کہ من در مدتِ عمرِ خود یک جرأت کردہ ام بخدمتِ پیرِ خود شیخ قطب الدین قدس الله سرهٗ العزیز و آنچنان بود کہ من وقتی از شیخ اجازت طلبیدم تا چلہ[3]

---

[1] ح وھ : بر

[2] سیبویہ (متوفّٰی در حدود ۱۵۶ ہجری) مؤلف 'الکتاب'

[3] ن : یک چلّہ

برآرم[1] و عزلت[2] گیرم. شیخ قطب الدین قدس الله سره العزیز فرمود که حاجت نیست ازین شهرت حاصل آید از خواجگانِ[3] ما همچنین نیامده است! من جواب دادم که وقتِ شیخ برمن حاضر است که مرا هیچ نیتِ شهرت نیست من برای شهرت نمی گویم. شیخ قطب الدین ساکت شد. بعد ازان من[4] در بقیهٔ عمرِ خود ازین سخن پشیمانی ها خوردم و استغفار ها کردم که چرا جوابی دادم که نه موافقِ حکمِ ایشان بوده است!

چون این حکایت تمام شد خواجه ذکره الله بالخیر حکایت کرد که مرا هم یک بار جرأتی رفت بخدمتِ شیخ بی قصدِ من، و آنچنان بود که روزی نسخهٔ عوارف[5] بخدمتِ شیخ بوده ازان فوائد می فرمود، همانا که نسخهٔ بود بخطِ باریک نبشته یا سقیم گونه شیخ را در بیانِ[6] آن اندک مایه مکشی می بود، و من وقتی نسخهٔ دیگر دیده بودم بخدمتِ شیخ نجیب الدین متوکل رحمتہ اللہ علیہ مرا ازان یاد آمد گفتم شیخ نجیب الدین نسخهٔ صحیح دارد، نگر این سخن برخاطرِ گرامیٔ ایشان گران آمد ساعتی شد بر لفظِ مبارک راند که[7] یعنی درویش را قوتِ تصحیحِ نسخهٔ سقیم نیست! یک دو بار این لفظ بر زبانِ مبارک راند و مرا هیچ بر دل نه که در معنی[8] که می فرماید، اگر من قاصد و عامد بران نیت گفته باشم آنگاه در حقِ خود گمان برم که این سخن در بابِ منست. چون دو سه بار این سخن بگفت مولانا بدرالدین اسحٰق علیہ الرحمة والغفران مرا گفت که شیخ این سخن در بابِ تو می فرماید. من برخاستم و سر برهنه کردم و در پای

---

1. ه: 'بدارم' بجای 'برآرم'
2. ح د ه 'وعزلت گیرم' ندارد
3. ح د ه: آنِ
4. ف: بجای 'من در بقیهٔ عمرِ خود' 'در همه عمر خود' دارد
5. یعنی عوارف المعارف تالیفِ شیخ شهاب الدین سهروردیؒ
6. ن و ه: میانِ
7. ح: بجای 'که یعنی درویش را' 'که درویش را اگر' دارد
8. ح: بجای 'که می فرماید' 'کرامی فرمایند' دارد

شیخ افتادم و گفتم نعوذ باللہ منہا کہ مرا مقصود ازین سخن کنایتی[1] به مخدوم بوده باشد، من نسخهٔ دیده بودم ازان حکایت کردم مرا اصلا چیزی دیگر در خاطر نبوده، هرچند که من معذرت می کردم اثر بی رضائی را همچنان در شیخ می دیدم۔ چون ازانجا برخاستم ندانستم که چه[2] کنم، مبادا هیچ کس را آنچنان روز و آنچنان غم که مرا دران[3] روز بود! گریه در من افتاد مضطرب و حیران بیرون آمدم تا برسیدم بر شهر[4] چاهی، خواستم که خود را دران چاه اندازم۔ باز تامّل کردم و با خود گفتم که گدائی[5] مرده مرده گیر امّا این بدنامی مبادا بکه باز گردد! درین حیرت[6] و حسرت سراسیمه وار بجانب صحرای بیرون رفتم و با خود گریه و زاری می کردم خدا داند[7] تا آن ساعت این کس را چه حال بود! الغرض خدمت شیخ را پسری بود شهاب الدین لقب، میان من و او طریق مودّت مسلوک بود، او را ازین حال خبر شد، بخدمت شیخ رفت واز حال من بطریق بهتر باز گفت۔ خدمت شیخ محمد پسر خود را بطلب من فرستاد، بیامدم و سر در قدم مبارک آوردم آنگاه خوشنود شد۔ دوم روز مرا پیش طلبید و شفقت و مرحمت بسیار فرمود و گفت این همه برای کمال حال تو می کردم! این لفظ آن روز از خدمت ایشان شنیدم که پیر مشاطهٔ مرید باشد! آنگاه مرا خلعت فرمود و بجسوت خاص مشرّف گردانید۔ الحمد لله ربّ العالمین۔

---

[1] ح: بجای "کنایتی به مخدوم بوده باشد" سقیم نسخهٔ کتابخانه "مخدوم باشد" دارد

[2] ه: چگونه [3] ن و ه: آن

[4] ح: لب

[5] در هر نسخه "گدای مرده گیر" آمده، از "اخبار الاخیار فی اسرار الابرار" تالیف شیخ عبدالحق محدث دهلوی تصحیح شده

[6] بجای "حیرت و حسرت" "محنت و حیرت" دارد [7] ن و ح: می داند

مجلسِ بست و ششم

چہارشنبہ بست و یکم ماہِ مذکور سنہ مذکور بدولتِ پائبوس رسیدہ شد۔

سخن در جہدِ طاعت افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند اوّل کہ مردم آغازِ طاعتی می کنند ہر آئینہ بر نفس گران می آید و دشوار می نماید امّا چون این کس بصدق خوض می کند حق تبارک و تعالیٰ توفیق ارزانی می دارد و آن کار بروی سہل[1] می گرداند، ہمچنین ہر کاری کہ ہست اوّل دشوار می نماید چون مردم آغاز می کنند بآسانی تمام می شود!

بعد ازان حکایت فرمود کہ شیخ نجیب الدین متوکّل رحمۃ اللہ علیہ بارہا می خواست تا جوامع الحکایات را نسخہ بنویساند، وجہ معاش تنگ می بود و اسباب کتابت و اجرتِ نسّاخ عظیم متعذّر، تا اگر کاغذ[2] حاصل کردی وجہ کتابت نبودی و اگر وجہی[3] بدست آمدی کاغذ و اسبابِ دیگری نبودی[4]، الغرض یک روز نسّاخی حمید لقب بخدمتِ او آمد، شیخ نجیب الدین گفت کہ دیر باز است تا می خواہم جوامع الحکایات را بنویسانم ہیچ گونہ میسّر نمی شود۔ حمید گفت حالی چہ موجود داری؟ شیخ گفت یک درم۔ حمید آن یک درم بستد و ازان کاغذ خریدہ آورد و در کتابت شد۔ معلوم است کہ یک درم را چند کاغذ

---

[1] ن: آسان

[2] ن وہ: کاتب [3] ن: وجہ کتابت

[4] ح وہ: تمام نشدی

موجود شده باشد! فی الجمله او هنوز آن[1] کاغذها را تمام نوشته بود که فتوحی دیگر[2] رسید و اسباب کاغذِ دیگر و غیرِ[3] آن موجود شد و اُجرتِ کتابت هم ازان پیدا شد. بعد ازان متواتر رسیدن گرفت و آن کتاب بزودی و خوبی تمام شد. مقصود آنکه چون دران کار شروع رفت با تمام رسید!

لختی سخن در مناقبِ[4] شیخ نجیب الدین متوکل و خوبیِ اعتقادِ او پیوست، فرمود روزی بخدمتِ او نشسته بودم و آن روز مجرّد بودم، روی سوی او کردم و گفتم که یک بار سورهٔ فاتحه بخوان برنیت آنکه من قاضی شوم! شیخ نجیب الدین ساکت شد، مرا همچنین گمان رفت[5] که مگر نشنید[6]، دوم بار گفتم که یک بار سورهٔ فاتحه بخوان برنیت آنکه من جائی قاضی شوم! هم هیچ جواب نداد تا سوم کرّت چون باز گفتم بخندید و گفت تو[7] قاضی مشو چیزی دیگر شو! الغرض خدمتِ خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود تا چه او را ازین کار تنفر بود که فاتحه نخواند!

لختی سخن در آمرزش افتاد فرمود که در حدیث آمده است که اگر مردی را یک درم در کیسه باشد تا بوقتِ حاجت خواهد آن درم را از کیسه بیرون کشد[8] آن درم در گوشهٔ کیسه خزیده بماند چنانکه بدستِ آن مرد نیاید گمان برد که گم شد هر آئینه مغموم گردد حق تعالیٰ

---

۱ : بجای 'آن کاغذ ها را' 'ازان کاغذ' دارد ۲ ح و ه : 'دیگر' ندارد
۳ ن : 'جز' بجای 'غیر' ۴ ن : حقائق مناقب
۵ ن : شد
۶ ن : نشنوده باشد ۷ ه : ای که تو
۸ ه : کند

او را بیامرزد! بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ گوئی آن حدیث درباب کسی معہود[1] است کہ او را ہمان یک درم بودہ باشد زیرا کہ اگر مردی را بسیار درم باشد و یکی گم شود او[2] مغموم نگردد اما آن کس را کہ ہمان یک درم باشد و آن گم شود مغموم گردد حق تعالی او را بیامرزد! کشفِ این معانی درین روز بود و خلعت و کفش خاص ہمین روز بود کہ بخشید!

والحمد للہ رب العلمین

مجلسِ بست و ہفتم

چہارشنبہ بست و ہشتم ماہِ مذکور سنۃ المذکور دولتِ پای بوس حاصل شد، بعادت بربامِ دہلیز نشستہ بودند، نزدیکِ در نردبانی بود۔ چون بندہ روی برزمین آورد اشارت فرمود کہ ہمین جا بر سرِ نردبان بنشین! بنشستم، ہر باری کہ یک طبقِ در را باد می زد بستہ می شد۔ بندہ آن در را محکم بہ یک دست گرفت تا بایستد۔ ساعتی بشد در بندہ نظر کرد، دید کہ در گرفتہ ماندہ ام۔ فرمود کہ چرا نمی گذاری؟ بندہ سر بر زمین نہاد و گفت کہ من این در گرفتہ ام۔ تبسم فرمود و گفت این در گرفتہ ای و محکم گرفتہ ای! بعدازان بر لفظِ مبارک راند کہ شیخ بہاء الدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ بارہا گفتی کہ ہر دری و ہر سری مباشید[3] یک در گیرید و محکم گیرید!

---

[1] ح : معمول

[2] ح و ھ : بجای 'او مغموم نگردد' 'چندان غم نباشد' دارد

[3] ن : نباشید

بعد ازان حکایت کرد که دیوانهٔ روزی وقتِ صباح بر دروازهٔ ایستاده بود، چون دروازه بکشادند خلق بیرون آمد هر کسی بجانبی روان شد یکی راست و یکی چپ و یکی مقابل هر کسی بطرفی می رفت ۔ دیوانه چون این بدید گفت که اینها پریشان و مختلف و مخالف[1] می روند ازان بجائی نمی رسند، اگر همه یک ره روند بمقصود برسند!

لختی سخن در قلتِ طعام افتاد و منفعت و مضرتِ آنچه بر سرِ سیری چیزی خورند۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که بر سرِ سیری چیزی خوردن روا نیست مگر دو کس را، یکی آن کس را که بر[2] و مهمانی رسیده باشد، اگرچه آن کس سیر باشد اما برای آنکه تا مهمانِ او چیزی بخورد او را روا باشد که قدری بر سرِ سیری زیادت[3] بکار برد، دوم صایمی را که وجه سحور نباشد[4] و چون بداند که وقتِ سحر چیزی نخواهد بود اگر بر سرِ سیری چیزی زیادت بکار برد روا باشد۔

لختی سخن در دعای ماثوره افتاد ۔ فرمود که اگر کسی برنجی و بلائی گرفتار شده باشد چنانکه به هیچ علاجی دفع نگردد روزِ آدینه بعد ادای نمازِ دیگر[5] تا وقتِ غروب به هیچ چیز مشغول نشود مگر بذکرِ این سه اسم و این را یکبارگی گوید، آن سه اسم اینست یَا اَللّٰہُ یَا رَحْمٰنُ یَا رَحِیْمُ، بالقطع ازان رنج خلاص[6] یابد!

---

[1] ح و ه: "و مخالف" ندارد
[2] ح: او را
[3] ن و ه: بجای "زیادت بکار برد" "بخورد" دارد
[4] ح: ندارد
[5] ن: نمازِ شام
[6] ح: خلاصی

مجلسِ بست و هشتم

شنبه هشتم ماهِ شوال سنة المذکور بسعادتِ پای بوس رسیده شد. آن روز بندهٔ[1] کمینه از حالِ جمع کردنِ این معانی عرضداشت کرد، وقتی صالح بود و خلوتی با راحت[2] ما بنده روی بر زمین آورد و گفت که عرضداشتی دارم اگر فرمان باشد عرضه دارم. فرمود که بباید گفت. بنده گفت که از سالی زیادت باشد که در بندگیِ مخدوم پیوسته ام و هر بار که سعادتِ پای بوس حاصل شده است از لفظِ دُرربار فوائد شنیده ام چه وعظ و نصیحت و ترغیب در طاعت و چه حکایاتِ مشائخ و احوالِ ایشان از هر باب[3] کلمات روح افزای بسمعِ کاتب رسیده است و خواسته ام که آن دستورِ حالِ این بیچاره باشد بلکه[4] دلیلِ راهِ این شکسته، بقدرِ فهمِ خود در قلم آورده ام، هم بنا بران که بارها بر لفظِ مبارک رفته است که کتابِ مشائخ و اشاراتِ[5] ایشان که در سلوک رانده اند در نظر می باید داشت پس هیچ مجموعه[6] ورای انفاسِ جان بخشِ مخدوم نتواند بود، برحکمِ این مقدمه بنده آنچه از لفظِ مبارک شنیده است جمع کرده است و تا این زمان اظهار نکرده است منتظرِ فرمان است تا چه فرمان صادر گردد!

---

[1] ل ۵: بجای ' بنده کمینه '، ' این بنده کمتر ' دارد [2] ن وہ: بابت

[3] ح: د

[4] ح وہ: بجای ' اشاراتِ ایشان کہ '، ' اشارتی کہ ایشان ' دارد

[6] ح وہ: مجموعی

چون خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این عرضداشت[1] استماع فرمود حکایت کرد کہ من چون بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز پیوستم ہمین معنی در خاطر کردم کہ آنچہ از لفظِ مبارکِ ایشان خواہم شنید بخواہم نبشت۔ اول روز کہ دولتِ دست[2] بوس دریافتم نخست سخنی کہ از شیخ شنیدم این بود کہ برزبان راند۔

ای آتشِ فراقت دلہا کباب کردہ　　سیلابِ اشتیاقت جانہا خراب کردہ!

بعدازان خواستم کہ شرحِ اشتیاقِ پائبوس بخدمتِ ایشان اندکی باز رانم دہشتِ حضورِ حضرتِ شیخ غلبہ کرد[3] ہمین قدر گفتم کہ اشتیاقِ پای بوسِ عالی عظیم غالب شدہ[4] بود! شیخ چون اثرِ دہشت درمن دید این لفظ بزبانِ مبارک راند لِکُلِّ دَاخِلٍ دَهْشَةٌ۔ الغرض آن روز ہرچہ از شیخ شنودم[5] چون بمقامِ خود باز آمدم برجائی نسخہ کردم، بعدازان ہربار آنچہ سماع می افتاد در قلم می آوردم تا این معنی بخدمتِ شیخ باز نمودم۔ بعدازان ہرگاہ کہ حکایتی و اشارتی بیان کردی می فرمودی کہ حاضر ہستی، تا آن غایت کہ اگر من غایب بودمی چون باز بخدمت پیوستمی فائدہ کہ درغیبت فرمودہ بودی آن را اعادہ کردی!

بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ کرامتی معائنہ کردم ہمدران ایام مردی مرا کاغذہای سپید داد یک جا جلد کردہ، من آن را بستم و فوائدِ شیخ الاسلام ہمہ دران جا ثبت کردم، بالا نبشتم کہ سبحان اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ،

---

[1] ن: التماس　　[2] ن: پابوس
[3] ن دھ: کردہ بود　　[4] ن: بجای 'شدہ بود' 'بودہ است' دارد
[5] ن: شنودہ شد　　ھ: 'بود'

واللہ اکبر ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم بعدازان کلماتی کہ از شیخ استماع داشتم بنوشتم و تا این غایت آن مجموع بر من ہست۔

بعداز تقریر این احوال بندہ را گفت کہ آن کاغذ ہا کہ در قلم آوردہ ای بیاوردہ ای؟ بندہ عرضداشت کرد کہ آری آوردہ ام۔ فرمود کہ بیار! بندہ شش تای کاغذ کہ در قلم آوردہ بود بیاورد و بدستِ مبارکِ ایشان داد بشرفِ مطالعہ ارزانی داشت و استحسان کرد و فرمود کہ نیکو نبشتہ ای و ہر جای کہ می رسید می گفت نیکو نبشتہ ای! یک دو جای بیاضی گذاشتہ بودم فرمود کہ بیاض چرا گذاشتہ ای؟ عرضداشت کردم کہ بقیۂ آن حروف نیکو معلوم نکردہ بودم۔ شفقت فرمودہ بقیۂ ہر کلمہ بیان کرد تا آن کلمات تمام شد۔ این بود شفقت و مرحمت و شکستہ پروری آن[1] روز الحمد للہ رب العٰلمین

لختی سخن در فضل و رحمتِ[2] باری تعالیٰ افتاد کہ بر عکسِ اندیشۂ خلق کارسازی می فرماید۔ بعدازان حکایت فرمود کہ خلیفہ از خلفای بغداد جوانی را حبس کردہ، مادرِ آن جوان بیامد و پیشِ خلیفہ زاری کرد تا پسرِ او را خلاص دہد۔ خلیفہ گفت من حکم کردہ ام کہ او پیوستہ در حبس باشد و تا آنگاہ کہ یک تن از آلِ من خلیفہ باشد پسرِ تو در محبس باشد من این چنین حکم کردہ ام! زال چون این بشنید آب در دیدہ گردانید روی سوی آسمان کرد و گفت کہ خلیفہ خود این[3] حکم کردہ تو چہ حکم کنی؟ خلیفہ این سخن بشنید دلش بگشت فرمان داد تا پسرِ او را مخلص کنند۔ بعدازان یک اسپِ قیمتی بدان پسر بخشید و فرمود تا آن پسر را بران اسپ سوار کردہ در بغداد بگردانند و پیشِ او

---

[1] ن: ایشان، بجای "آن روز"   [2] ہ: مرحمت

[3] ن و ح: بجای "این حکم کردہ تو چہ حکم کنی" "این حکم کردہ تا تو چہ حکم خواہی کرد" دارد

این ندا کنند هذا عتیق الله علی رغم خلیفة الله، هذا عطاء الله علی رغم الخلیفه!

لحتی سخن در بخشش پیر افتاد و قابلیت مرید۔ درین میان حکایت فرمود که مردی بود یوسف نام از مریدان شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز، وقتی بخدمت شیخ عتاب گونه می کرد که من چندین سال در بندگی می باشم هر کسی از خدمت شیخ بخششی یافت مرا بایستی که پیش از همه بودی، این ومانند این می گفت تا شیخ الاسلام فرمود که از جانب من تقصیری نیست از جانب تو نیز استعدادی و قابلیتی می باید و نیز من از آنِ خود می کنم اگر خدا تعالی ندهد آن را چه توان کرد۔ مرید همچنان بر سر شکایت بود تا درین میان نظر شیخ بر پسر کی خرد سال افتاد۔ او را گفت بیا! همانجا که شیخ نشسته بود در مقابل خشت ها انبار کرده بودند۔ شیخ آن کودک خرد را گفت برو ازان خشت ها برای من بیار۔ کودک برفت و یک خشت درست آورده پیش شیخ نهاد۔ یاری بخدمت شیخ نشسته بود، شیخ باز آن کودک را گفت که برو یک خشت دیگر برای این یار بیار۔ آن کودک برفت و یک خشت باز درست آورده پیش آن یار نهاد۔ باز شیخ آن کودک را گفت باز برو و یک خشت برای این یار بیار، و این اشارت بدان یوسف کرد۔ آن کودک برفت نیم خشت بیاورد و پیش او نهاد! شیخ گفت من این را چه کنم من از آنِ خود کردم اما چون ترا روزی همین قدر باشد بر من چه آید؟

۱؎ ن: حکایت ۲؎ ن: توده

۳؎ ح: بآن

مجلسِ بست و نهم

پنجشنبه بستم ماهِ شوّال سنهٔ مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. حکایتِ شیخ عثمان حرب آبادی رحمته الله علیه در افتاد. بر لفظِ مبارک راند که بس بزرگ کسی بود او را تفسیر بست. بعد ازان فرمود که او ساکنِ غزنین بود، سبزی پختی و فروختی، از شلغم و چقندر و مانندِ آن دیگ می پختی و آن را می فروختی. بعد ازان در بیانِ عنایتِ غیبی این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

حق بشبان تاجِ نبوّت دهد   ورنه نبوّت چه شناسد شبان!

یعنی موسیٰ پیغمبر علیه السّلام. بعد ازان از احوالِ او بیان کرد که اگر کسی بیامدی و درمِ قلب بدو دادی و آنچه او پخته بودی بخریدی او آن درم بستدی، اگرچه بدانستی که قلب است. بر روی خرنده چیزی نگفتی، و آنکه درمِ سره بیاوردی او را نیز بدادی تا خلق را چنان معلوم شد که او قلب و سره را فرق نمی کند، و بیشتری می آمدند و درمِ قلب را می دادند و او بجای سره می گرفت و بایشان پیدا نمی کرد و طعام بدیشان می داد تا وقتِ نقلِ او شد روی سوی آسمان کرد و گفت خداوندا! تو داناتری که خلق مرا درمِ قلب دادند و من بجای سره قبول کردم و بر روی ایشان رد نکرده ام[1] اگر از من طاعتِ قلبی در وجود آمده است بکرمِ خود بر روی من رد مکن!

---

[1] ن: نکردم، بجای "نکرده ام" دارد

بعد ازان فرمود که وقتی درویشی صاحب‌دلی[1] بروی برآمد و طعامی از دیگِ او طلب نمود. شیخ عثمان کفگیر در دیگ کرد، چون برآورد همه دُر و مروارید بود. آن درویش گفت که من این را چه کنم؟ باز شیخ عثمان کفگیر در دیگ کرد و برآورد، همه زر برآمد. آن درویش گفت آن همه سنگریزه بود و این همه سنگ کار[2] نیاید ازین دیگ چیزی بخش که من بخورم. بارِ سوم شیخ کفگیر برآورد همان سبزی بیرون آمد که پخته بود. آن درویش چون این حال بدید شیخ را گفت اکنون ترا این جا بیش نباید بود. هم دران چند روز شیخ عثمان رحمة الله علیه از دُنیا نقل کرد!

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون درویش را[3] ازین بابت چیزی کشف شود[4] او را رُوی بودن این جا نباشد، و حکیم سنائی این معنی را نظم کرده است ؎

بیش[5] منما جمالِ جهان[6] افروز   چون نمودی برو سپند بسوز
آن جمالِ تو چیست مستیٔ تو   وان سپندِ تو چیست هستیٔ تو

بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که آنچه اولیاء بیرون می دهند از مستیٔ ایشان است که ایشان اصحابِ سُکر اند بر خلافِ انبیاء که اصحابِ صحو اند. سنائی آن را مستی می گوید یعنی چون سرِ کشف کردی پیش درنگ نباید کرد آن را بدین عبارت گفته ؎

آن جمالِ تو چیست مستیٔ تو   وان سپندِ تو چیست هستیٔ تو

---

[1] ن: صاحب حالی ک: صاحب نعمتی [2] ن و ک: 'کار نیاید' ندارد
[3] ح و ک: 'را' ندارد [4] ح و ک: کند
[5] در س این مصرع چنین آمده: هیچ منمای رُوی شهر افروز [6] ن و ک: شهر

بعد از آن بر لفظِ مبارک راند که مرد را کشف و کرامت[1] حجابِ راه است کار استقامت محبت دارد، والحمد للّٰہِ علیٰ ذالک

مجلسِ سی ام

دو شنبه بست و سوم ماهِ ذوالقعده سنۃ المذکور سعادتِ پای بوس بدست آمد۔ جوانی در آمد۔ خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر ازو پرسید که جدِّ تو مرید کدام پیر بوده است؟ او جواب داد که مریدِ شیخ جلال الدّین تبریزی رحمۃ اللّٰہ علیه خواجه فرمود که شیخ جلال الدّین رحمۃ اللّٰہ علیه کم کسی را دست دادی و هم چنین قاضی حمید الدین ناگوری رحمۃ اللّٰہ علیه، دران مجلس مولانا برهان الدین غریب عصمہ اللّٰہ حاضر بود، پرسید که بزرگی و شیخیِ ایشان مقرر باشد من اللّٰہ و من الشیخ، چرا باید که ایشان دست بکسی ندهند؟ خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود که در بزرگی و شیخیِ ایشان هیچ نقصانی نباشد اگر مرید گیرند یا نگیرند، و این آن را ماند که دو مرد باشند هر دو را صفتِ رجولیت مقرر اما یکی را فرزندان شوند و دیگری را نشوند، او را که فرزندان نشوند نه آنست که در فحلیِ او هیچ تفاوتی باشد اما این چنین بسیار معاینه افتاده است، انبیا را نیز در امت مثلِ این بوده است تا آورده اند که فردای قیامت، آمنّا و صدّقنا، هر پیغامبری که بیاید امتِ او برابرِ او، با یکی امت بسیار و با یکی اندک و پیغامبری بیاید که برابرِ او یک کس باشد، اکنون در نبوتِ ایشان نقصان و فتوری صورت نه بندد، مثلِ شیخ و مریدان برین قیاس باید کرد[2]!

---

[1] ن: کرامات [2] ه: گرفت

مجلس سی و پنجم

یک شنبه بست و نهم ماهِ ذوالقعده سنه مذکور دولتِ پای بوس حاصل گشت، سخن در سماع افتاده و وجدی که پیدا می شود. بر لفظِ مبارک راند که در نود و نه نام آنجا که می خوانند الواجد الماجد، معنی[1] الواجد یعنی الغنی[2] بعد ازان فرمود که معنی الواجد از وجد هم آمده است یعنی بخشندهٔ وجد چنین که شکور اسمِ اوست، شکور آن را گویند که شکر گوید امّا این جا بمعنی آنست که پذیرندهٔ شکرِ بندگان، هم چنین، الواجد ظاهر آن را ماند که صاحبِ وجد باشد و این در حقِ باری تعالیٰ و تقدّس درست نیاید، پس این جا واجد بمعنی معطی الوجد است.

بعد ازان ذکرِ شیخ شهاب الدّین سهروردی افتاد رحمته الله علیه که او سماع نشنیدی. بر لفظِ مبارک راند که شیخ نجم الدین کبریٰ علیه الرحمته والرضوان گفتی که هر نعمتی که در بشر ممکن است شیخ شهاب الدین را داده[3] اند الّا ذوقِ سماع!

بعد ازان سخن در استغراقِ شغلِ شیخ شهاب الدین افتاد فرمود که وقتی شیخ اوحد کرمانی رحمته الله علیه بر شیخ شهاب الدین آمد، شیخ مصلّای خود به پیچید و زیرِ زانو نهاد، و این معنی نزدیکِ مشائخ غایت تعظیم داشته باشد[4]. الغرض چون شب در آمد شیخ اوحد

---

[1] ح: 'بالفتح اندوهگین شدن و بالکسر تونگر شدن معنی الواجد یعنی الغنی' بجای 'معنی الواجد یعنی الغنی' دارد

[2] ن: المعطی

[3] ط: داده اند

[4] ن: بجای 'غایت تعظیم داشته باشد' 'عظیم التعظیم است' دارد

سماع طلبید۔ شیخ شہاب الدّین قوّالان را طلب فرمود و مقامِ سماع مرتب کرد و خود بگوشۂ رفت و بطاعت و ذکر مشغول گشت۔ شیخ اوحد و آنہا کہ اہلِ سماع بودند بسماع مشغول شدند۔ چون بامداد شد خادمِ خانقاہ بخدمتِ شیخ شہاب الدین آمد رحمۃ اللہ علیہ وگفت کہ شب را سماع بود ہر آئینہ آن جماعت را نہاری باید۔ شیخ فرمود شب را سماع بود؟ خادم گفت بود[1]۔ شیخ گفت من خبر ندارم۔ بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ غایتِ استغراقِ وقتِ شیخ شہاب الدین نگر یدکہ چنان در ذکر مشغول بودہ است کہ از غلبۂ سماعِ او خبر نداشتہ و ہر بار کہ سماع فرو داشت می کردند و اہلِ سماع قرآن خواندندی شیخ می شنیدند و شیخ سماعِ ایشان باچندین غلبہ نمی شنید باید دانست کہ تا چہ حد مشغول بودہ باشد[2]!

لختی سخن در ذکرِ مزارہای لہاور[3] افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ بسیار بزرگان آنجا خفتہ اند۔ بعد ازان بندہ را پُرسید کہ تو لہاور دیدہ ای؟ بندہ گفت آری دیدہ ام و زیارتِ بعضی[4] بزرگانِ آنجای کردہ ام چون شیخ حسین زنجانی رحمۃ اللہ علیہ و اولیای دیگر۔

بعد ازان بر لفظِ مبارک راند کہ شیخ حسین زنجانی و شیخ علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہما ہر دو مرید یک پیر بودہ اند و آن پیر قطبِ عہد بودہ است۔ شیخ حسین زنجانی از دیر باز ساکنِ لہاور بود، بعد از چند گاہ پیرِ ایشان خواجہ علی ہجویری را فرمود کہ در لہاور رو و ساکن شو۔ شیخ علی ہجویری عرضداشت کرد کہ حسین زنجانی آنجا ہست۔ پیر فرمود کہ تو برو، وچون علی ہجویری بحکمِ اشارتِ ایشان در لہاور در آمد شب بود بامدادِ آن جنازۂ شیخ حسین زنجانی را بیرون آوردند!

لختی سخن در نظم افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ بعضی مشایخ را نظم خوب و بسیار است[5] چون شیخ

---

[1] ن: بلی [2] ح: بجای "مشغول بودہ باشد" "ایشان را مشغولی بودہ باشد" دارد [3] لہاور: نامِ شہرِ لاہور است [4] ہ: بجای "بعضی بزرگانِ آنجای" "بعضی ازان بزرگان" دارد [5] ح د ہ: بجای "خوب و بسیار" "خوب بسیار" دارد

اوحدکرمانی را و شیخ ابوسعید ابوالخیر را و دیگر بزرگان را رحمة الله علیهم اجمعین علی الخصوص شیخ سیف الدین باخرزی را رحمة الله علیه که او را غلو تمام بود و خوب گفته است تا بغایتی که مریدان بخدمتِ او باز نمودند که از هر شیخی کتابی و تالیفی مانده است تو چرا چیزی نمی نویسی؟ جواب داد که هر بیتی که از آنِ ماست برابرِ کتابیست!

همین روز بندهٔ امیدوار را نمازِ اشراق فرمود دو رکعت در رکعتِ اوّل بعداز فاتحه آیة الکرسی تا خٰلِدُوْن و در رکعتِ دوم بعداز فاتحه اٰمَنَ الرَّسُوْلُ تا آخرِ سوره و آیه اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ تا وَاللّٰهُ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ بعدازان فرمود دو رکعت دیگرِ استعاذه در رکعتِ اوّل بعد فاتحه سورة الفلق و در رکعتِ دوم سورة الناس، بعدازان دو رکعتِ استخاره فرمود در رکعتِ اوّل بعداز فاتحه سورة الکافرون و در رکعتِ دوم بعداز فاتحه سورة الاخلاص و متعاقبِ این دوگانه ها ادعیه که آمده است.

بعدازان فرمود که دو رکعت دیگرست خواهم[1] گفت۔ این سخن بر زبانِ مبارک راند و چشم پُر آب کرد و گفت آن روز که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز مرا نمازِ اشراق فرمود اوّل همین شش رکعت فرمود و گفت آن دو دیگر هم خواهم گفت!

مجلسِ سی و دوم

پنجشنبه یازدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمده سخن در آدابِ مجلس و در آمدن بخدمتِ پیر و آدابِ نشستن و مقامِ گرفتن افتاده.

---

[1] ح: آمده

فرمود که ادب آنست که چون در مجلسی در آیند هر جای که مقام خالی بینند بنشینند یعنی چون بخدمتِ پیر در آیند در بندِ آن نباشند که بالا و فرود بینند هر جا که فرجه بینند بنشینند که جائی آینده همان باشد!

بعدازان فرمود که وقتی رسول علیه السلام والصلوٰة بمقامی نشسته بودند و یاران حلقه کرده گردِ او نشسته، یکس بیامد ندیکی دران دائره فرجۂ یافت برفور بیامد و آنجا بنشست دوم دران حلقه جائی خالی نیافت و پسِ دائره بنشست، سوم رُوی ازانجا بتافت و باز رفت ساعتی شد پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام فرمود که این ساعت جبرئیل علیه السلام بیامد و مرا خبر کرد که خدای تعالیٰ می فرماید که آنکس که بیامد و در دائره جائی یافت و بنشست ما اورا در پناهِ خویش جای دادیم و آنکس که در دائره جائی نیافت و از شرم پسِ دائره بنشست ما ازو شرم داشتیم فردای قیامت او را فضیحت نکنیم و آنکس که رُوی بتافت و باز رفت رحمتِ ما نیز ازوی رُوی بتافت! بعدازان خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که ادب اینست که آنکه بیاید هر جا که در مجلس جائی خالی بیابد بنشیند و اگر جائی نیابد پسِ دائره بنشیند باید که درمیانه نه نشیند که هر که درمیانه نشیند او ملعون باشد!

مجلسِ سی و سوم

یک شنبه بست و یکم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور شرفِ دست بوس حاصل شد. سخن در تلاوتِ قرآن افتاد و حقِ خواندنِ آن و ترتیلی که آمده است. بر لفظِ مبارک

ط ۵: آداب   ۵ ۵: در آخرت   ۵ ح: خالی ندارد

راند که چون خواننده را در آیتی ذوقی و راحتی پیدا آید باید که آن را تکرار بکند و راحتی بگیرد!

بعد ازان فرمود که درحالتِ تلاوت و سماع سعادتی که حاصل می شود آن بر سه قسم است، انوار است و احوال است و آثار است و آن از سه عالم نازل می شود و آن سه عالم کدام است ملک است و ملکوت است و بینهما جبروت است، و آن سه سعادت که نازل می شود بر سه جای فرود می آید بر ارواح و قلوب و جوارح، نخست انوار از ملکوت بر ارواح بعد ازان احوال از جبروت بر قلوب بعد ازان آثار از ملک بر جوارح، یعنی اوّل درحالِ سماع انوار نازل می شود از عالمِ ملکوت بر ارواح، بعد ازان آنچه در دل پیدا می آید آن را احوال گویند و آن از عالمِ جبروت است بر قلوب، بعد ازان بکائی و حرکتی و جنبشی که ظاهر می شود آن را آثار گویند و آن از عالمِ ملک است بر جوارح، وَالحَمدُ لِلّٰہِ رَبِّ العَالَمِینَ

لحتی سخن در صدقه افتاد، فرمود که چون در صدقه پنج شرط موجود شود[1] بی شک آن صدقه قبول باشد[2] و ازان پنج شرط دو پیش از عطا است و دو در حالتِ عطا است و یکی بعد از عطا است، امّا آن دو شرط که پیش از عطا است یکی آنست که آنچه خواهد داد از وجہِ حلال باشد[3] و دوم شرط آنکه نیت کند که بمردی صالح دهد بکسی[4] که در وجہِ فساد خرچ نکند یعنی با اہلِ صلاح دهد، و آن دو شرط که درحالتِ عطا است یکی آنست که به تواضع و بشاشت دهد و با نشراحِ دل دهد دوم شرط آنکه درخفیه دهد، و آن یک شرط که بعد از عطا است آنست که آنچه دهد پیشِ کسی آن را بر سرِ زبان نیارد و ذکرِ آن نکند هر آئینه آن صدقه قبول افتد۔

بعد ازان فرمود که صَدقه است و صُدقه است، صَدقه خود معلوم است امّا

---

[1] ن: باشد [2] ن: افتد [3] ن و ہ: حاصل کند [4] ن و ح: بکسی، ندارد

صُدقه کاوین[1] است و این هر دو معنی از صدقِ محبّت اقتضا می کند یعنی آنکه زنی می خواهد گوئی او را مهر آئینه صدقِ محبّتی پیدا باید کرد پس او کاوین در میان آرد آن صُدقه است، و آنکه چیزی در راهِ حق می دهد مهر آئینه بمحبّتِ آنحضرت می دهد به سببِ صدقِ محبّت نامِ آن نیز صدقه شُد[2] ـ

بعد ازان حکایتِ امیرالمؤمنین ابابکر صدّیق فرمود رضی اللہ عنہ کہ او چهل هزار دینار بحضرتِ رسالت آورد ؎

شکرانۂ[3] چهل هزار دینار دهند　　با میخ و گلیم عشق[4] را بار دهند!

و آن چنان بود که آن روز در خانۂ ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ چهل هزار دینار موجود بود آن همه بخدمتِ رسول علیه الصلوٰة والسلام آورد، مصطفیٰ علیه السلام والتحیه فرمود که بر فرزندان و اهلِ بیت چه گذاشته ای؟ گفت خدای بس است و رسولِ او! بعد ازان عمرِ خطاب رضی اللہ عنہ بیامد و ازآنچه ابوبکر صدّیق آورده بود نیمۂ آن آورد. پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام فرمود که بر فرزندان و اهلِ بیت چه گذاشته ای؟ گفت نصف آورده ام و نصف باهلِ بیت گذاشته ام. بعد ازان پیغامبر علیه الصلوٰة والسلام در درجۂ ایشان به نسبتِ آوردۂ ایشان حکم کرد!

بعد ازان از کرامتِ ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ حکایت فرمود که آن روزی که او چهل هزار دینار بیاورد گلیمی پوشیده و میخی بران بخیه[5] زده بخدمتِ رسول علیه السلام

---

[1] ـــــــ کاوین بر وزن و معنی کابین است که مهرِ زنان باشد (برهان) [2] ح : باشد
[3] در (ه) بیتِ اوّل چنین آمده : (در ن و ح این بیت نیست)
شکرانه آن را که بوصلِ خویشتن بار دهند　در غار سرابـ ازدہن مار دہند؟، (مترجم غلام احمد خان بریان : حرا)
[4] ح : بجای 'عشق را'، 'هر کرا' دارد　　[5] ن و ح : 'بخیه' ندارد

بیامد همان زمان جبرئیل علیه السلام بحضرتِ رسالت والتحیه آمد هم[۱] بران لباس، رسول علیه السلام پرسید که این چه لباس است؟ جبرئیل علیه السلام گفت یا رسول الله امروز جمله ملایکه را فرمان شده است که بر موافقتِ ابوبکر صدیق رضی الله عنه همه گلیم بپوشند و میخی بران زنند! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ؎

شکرانهٔ چهل هزار دینار دهند — با میخ و گلیم عشق[۲] را بار دهند!

ازین جا سخن در صدق افتاد۔ حکایت فرمود که مردی بود بست و پنج دینارِ زر در همیان داشت، با خود اندیشید که بزیارتِ کعبه روم و این را بمجاورانِ کعبه و ساکنانِ[۳] آن موضع دهم۔ این نیت کرد و روان شد، در اثنای راه عیاری بی باکی باو رسید و تیغ برآورد تا او را بکشد۔ آن مرد همیانی که در میان داشت بیرون کشید و پیشِ او انداخت و گفت مرا بهرِ[۴] چه می کشی؟ مرا همین بست و پنج دینارِ زر است که درین همیان است بستان! عیار همیان برداشت دینارِ زر بیرون کشید و بشمرد راست همان بست و پنج دینار بود۔ آن[۵] همه دینار پیشِ آن مرد نهاد و گفت ازآنِ خود بستان وسلامت[۶] برو که راستیِ تو قهرِ مرا فرونشاند!

بعد ازان در معنیٔ تصدق حکایت فرمود که وقتی امیر المؤمنین عمر خطاب رضی الله عنه بیکی اسپی بخشیده بود و آن اسپ برو[۷] لاغر شد چنانکه خیالی ماند! امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه خواست که اسپ ازان مرد بخرد به بهای آن روز که بخشیده بود۔ چون این معنی بخدمتِ رسول علیه الصلوٰة والسلام باز نمود رسول علیه السلام منع فرمود و گفت مخر، دادهٔ خود

---

۱ د: 'گلیمی پوشیده و میخی بران زده' بجای 'هم بران لباس' دارد
۲ ح: بجای 'عشق را' 'هرکرا' دارد ۳ ن: شکان ۴ ه: برای
۵ ح: همیانی آن ۶ ه: بسلامتی ۷ ح: پیشِ او

را باز نباید خرید اگرچه هم بدانگی بیابی!

بعد از آن سخن در فضیلتِ اطعام افتاد. فرمود که بزرگی گفته است که یک درم را طعام بستانند[1] و پیشِ یاران آرند به از آنکه بست درم صدقه کنند! هم در فضیلتِ اطعام حکایت فرمود که مردی بود درویش صاحب حالی بر صدرِ جهانِ بخارا آمد و گفت مرا به[2] بادشاهِ شهر کاری است تو شفاعتی بکن و کارِ مرا برآر! صدر جهان گفت[3] من ترا چه دانم و چه شناسم که شفاعتِ تو کنم؟ آن مرد گفت مرا بر تو حقی است! صدر جهان گفت چه حق است؟ گفت وقتی تو طعام کشیده بودی من آمده بودم بر مائدۂ تو نشسته و چیزی از آن طعامِ تو خوردم[4] مرا بر تو این حق است! صدر جهان چون این بشنید بر فور برخاست و بر بادشاه رفت و کارِ او تمام[5] کرد.

بعد از آن سخن در معاملتِ فقرا افتاد و بیع و شراءِ ایشان فرمود که شیخ بدرالدین اسحٰق علیہ الرحمۃ والغفران یکی را شطرنجی داد و گفت این را به بازار ببر و بفروش. بعد از آن گفت که درویشانه فروشی! از و پرسیدند که درویشانه فروختن چگونه باشد؟ گفت بخانه باز نیارند[6] بهر بهای که بیاید بفروشند[7]!

مجلسِ سی و چهارم

دوشنبه بست و نهم ماهِ ذی الحجه سنه مذکور دولتِ پای بوس میسر شد.

---

[1] ن: بستانند [2] ۵: بر [3] ن: بجای من ترا چه دانم و چه شناسم "ترا چه استحقاق است" دارد

[4] ن: خورده [5] ح: اتمام [6] ۵: نیارد [7] ۵: بفروشی

سخن در مناقب و مراتب ابراهیم ادہم اُفتاد رحمۃ اللہ علیہ ۔ می فرمود کہ او نہ سال درغاری ساکن بودہ است و دران غار چشمۂ جاری بود، ادہم برلبِ چشمہ مقیم بودی و خدای را عزوجل طاعت کردی تا شبی عظیم سرد بود، ہمانا سرما یافت بغایتی کہ بیم ہلاکت شد! دران تاریکی دستش بہ پوستینی رسید، آن را برخود کشید گرم شد، چون روز بلند برآمد آن پوستین از خود دور کرد، چون نیکو نگاہ کرد آن اژدہای بود چشمہا گشادہ و سری افراشتہ در تحرک آمد! ابراہیم ادہم رحمۃ اللہ علیہ دران تحیر بود کہ آوازی شنید نَجَّیْنَاکَ مِنَ التَّلَفِ بِالتَّلَفِ، یعنی ترا از چیزی تلف کنندہ کہ آن سرما بود نجات دادیم باژدہای کہ آن ہم تلف کنندہ است!

بعد ازان فرمود کہ درویشی دیگر را برمثلِ این کرامت بود، و آنچنان بود کہ درویشی درچاہی افتاد و[1] دلو و رسنی موجود نہ بود کہ بیرون آید در معرضِ ہلاکت شدہ[2]، ناگاہ رشتہ شکلی دید کہ از بالای چاہ درچاہ فروہشتہ، دانست کہ سببِ خلاصیٔ اوست، آن را بگرفت و از چاہ بالا آمد۔ چون نیکو نگاہ کرد شیری آمدہ بود و دُم فروہشتہ! او نیز ہمین آواز شنید کہ نَجَّیْنَاکَ مِنَ التَّلَفِ بِالتَّلَفِ!

ہم ازینجا سخن در کرامتِ اولیا، اُفتاد۔ فرمود کہ ولیٔ بود محجوب، مدعی بیامد و درپیشِ او بنشست خواست کہ آن ولی را امتحان کند، درخاطر گذرانید کہ آن را کہ چشم نابینا باشد واجب باشد[3] کہ در عالمِ باطن نیز او را نقصانی باشد! پس رُوی سوی آن محجوب کرد و پُرسید کہ نشانِ ولایت چیست؟ درین میان کہ این سخن می پُرسید مگسی بیامد و بر بینیٔ آن مدعی بنشست۔ مدعی آن را براند، باز بیامد و بر بینیٔ

---

[1] ن و ہ: 'و دلو' ندارد [2] ن و ح: اُفتاد [3] ح و ہ: کند

او نشست، باز براند و بارِ سوم هم براند- درین میان سوال کرد که نشانِ اولیا چیست؟ مجوب گفت که یک نشان آنست که باری مگس بر بینیِ اولیا، نه نشیند!

لختی سخن در نگاهداشتِ لقمہ افتاد و اثرِ آن- فرمود که جوانی بخدمتِ ابراهیم[1] ادهم رحمة الله علیہ مرید شد، آن جوان کثیر الطاعت بود چنانکه ابراهیم ادهم را از طاعت و عبادتِ او بسیار عجب آمد بانفسِ خود عتاب کرد که این جوان نو در آمدهٔ چندین طاعت می کند ترا چندان نیست! بعد ازان بنورِ[2] ضمیرِ روشنِ خود معلوم کرد که آن همہ شیطانی است آن جوان همہ لقمہ ناوجہ[3] می خورد و شیطان او را بران طاعت می داشت تا ابراهیم ادهم را آن[4] حالِ او روشن گشت آن جوان را گفت ازین طعامی که من می خورم قوتِ خود هم ازین بساز. جوان همچنان کرد، همان طعامِ درویشانہ که ابراهیم ادهم می خورد از وجہ[5] هیزم فروشی جوان هم ازان[6] طعام خوردن گرفت- آن غلبۂ طاعتِ بی اصلِ[7] او فرو نشست باندک عبادت باز آمد چنانکه نمازِ فریضہ بحیلہ گزاردن گرفت تا کارِ آن جوان ساختہ شد و بصدق باز آمد!

بعد ازان خواجہ ذکرہ الله بالخیر این سر که سرِ همہ سعادتهاست[8] بیرون داد گفت[9]

---

[1] ن : روی
[2] ح : سلطان ابراهیم ادهم
[3] ن : بجای 'بنورِ ضمیر ... کرد'، 'بنورِ ضمیر روشن گشت' دارد
[4] ن : 'بی وجہ' بجای 'ناوجہ' دارد
[5] ح د ه : از
[6] ن : ازان وجہ
[7] ن و ح : باصل
[8] ه : معاملتهاست
[9] ح : کہ

شیخ برای این کار می باید! بعد ازان هم درین معنی این فائده فرمود که طاعت اندک باشد گو صدق بسیار می باید!

لختی سخن در ثمرهٔ مجاهده افتاد. فرمود که شاه شجاع کرمانی رحمة الله علیه چهل سال شب نخفت، بعد از چهل سال یک شب در خواب شد حضرتِ عزت را در خواب دید. بعد ازان تاریخ[1] هرجا که برفتی جامهٔ خواب را[2] بر خود بُردی تا بخسپد و آن دولت در خواب بر بیند تا آنگاه که آوازی شنید[3] که دولتِ آن خواب ثمرهٔ آن بیداری های چهل ساله بود!

لختی سخن در جمع و خرجِ دُنیا افتاد. فرمود که این حدیث را بر دو نوع روایت کرده اند یکی همچنین که حلالها حساب و حرامها عذاب یعنی آنچه از حلال جمع شده است آن را حساب خواهد بود و آنچه از حرام است آن را عذاب خواهد بود، دوم نوع همچنین است که حلالها عذاب و حرامها عذاب، حرامها را عذاب خود معلوم است امّا حلالها را عذاب چگونه باشد؟ فرمود که یکی را در آفتابِ قیامت بایستانند و حساب طلبند و گویند از کجا حاصل کردی و کجا خرچ کردی این عذاب باشد. بعد ازان فرمود که بعضی گویند که این قولِ امیرالمؤمنین علی است رضی الله تعالی عنه که حلالها حساب و حرامها[4] عذاب و شبهاتها[5] عتاب[6]!

---

[1] ه: بجای 'بعد ازان تاریخ'، 'ازین سبب تا زیست' دارد

[2] ن و ح: 'برابر' بجای 'را بر' دارد

[3] ن: بجای 'آوازی شنید'، 'او را آواز رسانیدند' دارد

[4] ح: حرامها را [5] ح: مشتبهات را [6] ن: عقاب!

لختی سخن در آن افتاد که بعضی مشائخ سیم قبول نمی کنند[1]۔ فرمود که در ستدن سیم و خرج کردن آن شرائط است، آن ستاننده را می باید که هرچه ستاند بحق ستاند۔ درین معنی فرمود که آنکه سیم پیش یکی می آرد مثلاً آن ستاننده را علوی می بیند و دو گیسو کرده بران اعتقاد می آرد که آن فرزندِ رسول است علیہ الصلوٰۃ والسلام و آن ستاننده علوی نباشد پس هرچه بستاند محض حرام باشد۔

لختی سخن در آن افتاد که مرد باید که از کسی چیزی نخواهد، نه بزبان و نه بدل اندیشد که اگر فلان کس مرا چیزی بدهد نیکو باشد اما اگر ناخواسته و نااندیشیده بروی[2] چیزی برسد آن جائز باشد[3]۔

درین میان حکایتِ بزرگی فرمود که او گفتی که من از کسی چیزی نخواهم و بدل طمع ندارم امّا هرکه مرا چیزی بدهد بستانم اگرچه آن دهنده مثلاً شیطان باشد! خواجه ذکره الله بالخیر تبسم می فرمود و می گفت که آن بزرگ همچنین گفته است، مقصودِ او آنست که هرکه مرا چیزی بدهد بستانم من چه دانم که او کیست یا از کجا آورده است باید که من نخواهم!

لختی سخن در احوالِ انبیاء افتاد علیہم الصلوٰۃ والسلام فرمود که هر پیغمبری را وقتِ نقل مخیّر[4] می کردند، فرمان می شد که تو مخیّری اگر ترا می باید چندگاه دیگر در دنیا باشی باش و اگر نمی باید نقل کن، تا وقتِ نقلِ مصطفیٰ علیہ الصلوٰۃ والسلام عائشه رضی الله عنها این معنی در خاطر گذرانید که رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام را که داند بران خوشست

---

۱ ح د ہ: "می کنند" بجای "نمی کنند"

۲ ح: بجای "بروی چیزی برسد" "بدو چیزی بدهد" دارد

۳ بود

۴ مخیّر: بضم و فتح خا و یا تحتانی مشدّد مفتوح بمعنی اختیار داده شده (غیاث)

که چندگاه دیگر میانِ صحابه باشد یا بعالمِ بقا رود؟ این معنی در دل کرد و بسوی رسول علیه السلام والتحیة نگریستن گرفت. رسول علیه السلام والتحیة بر لفظ مبارک راند که مَعَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَآءِ وَالصّٰلِحِينَ بِرَحْمَتِكَ[1] يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ ۝

این بود جزوی از فوائد الفواد که در قلم آمد از استقبالِ اوائلِ شعبان سنه سبع و سبعمائة تا اواخرِ ذی الحجه سنه ثمان و سبعمائة که مدتِ یک سال و پنج ماه باشد و دیگر اگر خدای عزّ وجلّ خواسته باشد آنچه از انفاسِ نفیسهٔ ایشان سماع افتد هم برین نمط تحریر پیوندد انشاء الله تعالیٰ بعونه والقاء حسن توفیقه،

---

[1] ح: بجای ' برحمتک یا ارحم الراحمین '، ' والحمد لله رب العالمین ' دارد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

این صفاتِ عالیه و نفحاتِ غالیه از الفاظِ مبارک و انفاسِ متبرکهٔ خواجهٔ راستین قطب الاقطاب فی الارضین ختم المشائخ فی العالمین نظام الحق والشرع والهدیٰ والدین متع الله المسلمین بطول بقایه آیین جمع کرده می آید، همبرین منوال چند جزوِ دیگر که پیش ازین تحریر یافته است و جلد شده و نامِ آن "فوائد الفواد" مقرر گشته، امید که خواننده و نویسنده را جمعیتِ دو جهانی حاصل آید ان شاء الله تعالیٰ

صحفی که جمع کرده تحفیست پیشِ یاران[1]   حسنِ علاءِ سجزی یکی از امیدواران

مجلس اول

چهارشنبه[2] بست و نهم ماه شوال سنه تسع و سبعمائه ۷۰۹ دولتِ پای بوس بدست

---

[1] ح - : "بهرِ یاران" بجای "پیشِ یاران" دارد
[2] ن : "یک شنبه دوم ماه شوال" بجای "چهارشنبه بست و نهم ماه شوال" دارد

آمد ـ سخن در ترکِ مخالطتِ خلق افتاده، بر لفظِ مبارک راند که در ایامِ جوانی مرا با خلق نشست و برخاست بوده است، پیوسته در[1] دل کردمی که کی باشد که از میانِ اینها بیرون آیم؟ اگرچه مردمانِ متعلّم بودندی و مشغول بودندی در بحث هم بارها نفرت در خاطر می بودی چنانچه کرّات با یاران گفتمی که من درمیانِ شان نخواهم بود من چندروزی پیشِ شما مهمانم! بنده عرضداشت کرد که پیش از آنکه بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز، پیوند شود این می فرمودید؟ فرمود آری ـ

مجلسِ دوم

چهار[2]شنبه بست و هفتم ماهِ ذی القعده سنه مذکور سعادتِ پای بوس میسر شد ـ سخن دران افتاد که مریدان بزیارتِ پیر[3] خود روند و هریکی بعد از چندگاه رود ـ بر لفظِ مبارک راند که من سه کرّت بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالحقّ والدّین قدس الله سره العزیز رفته ام هرسال یک بار، بعد ازان که نقل فرمود هفت بار دیگر رفته شده است یا شش بار نیکو[4] یاد نمانده امّا اغلب گمان آنست که هفت بار رفته شده است چنانکه در خاطر همچنان[5] مقرّر است که درحیات و ممات ده بار رفته شده است. بعد ازان فرمود که

---

[1] بجای 'دردل کردمی' ، 'دردل گران می آمد' دارد

[2] ن: 'دوشنبه دهم ماه ذی الحجه' بجای 'چهارشنبه بست و هفتم ماه ذی القعده' دارد

[3] ۵: پیران

[4] ن و ح: 'نیکو یاد نمانده' ندارد

[5] ن و لا: همین

شیخ جمال الدین ہفت بار رفته بود از ہانسی، بعد ازان فرمود که شیخ نجیب الدین متوکل رحمۃ اللہ علیہ اوّل بار که بوقت وداع از خدمتِ شیخ فاتحہ درخواست کرد که ہمچنین که این بار آمده ام بارِ دیگر ہم بیایم و سعادتِ دست بوس دریابم۔ شیخ فرمود که فاتحہ خواندن حاجت نیست بارہا خواہی آمد! بعد ازان ہژده بار دیگر بیآمد ہژدہم بار که بازگشت فاتحہ التماس نمود بدین نیت که اوّل بار که آمده بودم بر لفظِ مبارک رفت که بارہا خواہی آمد از آنگاه تا امروز نوزده[1] بار شد فاتحہ التماس می کنم بر نیت آنکه یک بار دیگر ہم[2] بیایم تا راست بست بار باشد۔ شیخ ساکت شد شیخ نجیب الدین ہمچنین گمان برد که مگر نشنیده اند[3] این سخن را اعادت کرد شیخ ہم[4] ہیچ جواب نفرمود، او بازگشت بعده درمیانِ ایشان ملاقات نشد!

لحنی[5] حکایتِ شیخ بہاء الدین زکریا افتاد رحمۃ اللہ علیہ که او بخدمتِ شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردی پیوست قدس اللہ سرہ العزیز، درخدمتِ او ہفده روز بیش نبود، درین[6] ہفده روز شیخ شہاب الدین نعمتہا بر و ایثار کرد۔ چون شیخ بہاء الدین بہندوستان آمد باز عزیمت کرد که بخدمتِ شیخ رود۔ چون روان شد شیخ جلال الدین تبریزی رحمۃ اللہ علیہ از پیش بیامد شیخ بہاء الدین را باز گردانید گفت که فرمانِ شیخ الشیوخ ہمچنین است که باز گردی!

بعد ازان در بزرگیٔ شیخ بہاء الدین سخن در پیوست۔ فرمود که در ہفده روز

---

[1] ح: نوزدہم

[2] ن و ہ: 'نشنید' بجای 'نشنیده اند' دارد

[3] ح و ہ: 'ہم' ندارد

[4] ہ: 'ہم ہیچ ندارد' ف: 'ہیچ' ندارد

[5] ن: سخن

[6] ن: 'وہفدہم روز' بجای 'درین ہفده روز' دارد

آن نعمتها یافت که یارانِ دیگر بسالها نیافته بودند تا چنانکه بعضی یارانِ قدیم مزاج متغیر کردند که ما چندین سال خدمت کردیم مارا چندان نعمت نرسید و[1] هندوستانی بیامد و در مدتِ اندک شیخی یافت و نعمتِ[2] فراوان! این خبر[3] بسمعِ شیخ رسید ایشان را جواب فرمود که شما هیزم های تر آورده بودید در هیزمِ تر کی باید که آتش درگیرد اما ازکریا هیزمِ خشک آورده بود بیک نفخ درگرفت!

مجلسِ سوم

پنجشنبه سیزدهم ماهِ ذی الحجه سنه مذکور سعادتِ پابوس میسّر شد. سخن در ملازمتِ[4] طاعت و مشغولی حق افتاد. فرمود که هرکرا وجودیست بین العدمین است[5] وجودی که میانِ دو عدم باشد او را هم عدم باید گرفت[6] چنانکه در ایامِ معروفه عورات اگر یک روز خون می بینند و دوم روز طهر باز سوم روز خون می بینند آن طهر را هم حکمِ خون است. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند الوجود بین العدمین کالطهر المتخلل بین الدمین، حاصل الامر در چنین عمری که وجودِ او را حکمِ عدم است چه اعتماد باید کرد و این قدر را بعطلت و غفلت چه باید گذرانید!

بعد ازان حکایتِ بزرگی فرمود که پیوسته مشغول بحق بودی و با خلق

---

[1] ن د ه : 'و' ندارد

[2] ه : نعم

[3] ن : سخن

[4] ن : 'ملازمت' ندارد

[5] ه : 'است' ندارد

[6] ح : گفت

مخالطت نکردی. او را گفتند چه حالت که هیچ بمجاورت کسی مشغول نشوی و از صحبت خلق احتراز کنی؟ آن پیر جواب داد که پیش ازین چندین[1] هزار سال معدوم بودم و بعد ازین هم روزگارها[2] معدوم خواهم بود این قدر عمری که درین میان یافته ام آن را چه ضائع گذارم[3] و بمجاورتِ خلق و اشتغالِ مالایعنی چه خرج کنم[4]، باری این مایهٔ حیات چنان گذارم که رضای حق است!

مولانا محمود اَوَدهی داماد درعهٔ حاضر بود او را پرسید کجا می باشی؟ او گفت درخانهٔ مولانا برهان الدین غریب دامت فضایله، بر لفظِ دُرر بار راند مردِ سره[5] باش هر کجا که خواهی باش!

بعد ازان فرمود که هر روز زمین بعضی بقعه از بعضی بقعه بزبانِ حال احوال باز پرسد که امروز بر تو هیچ ذاکری گذشت یا هیچ غمناکی[6] گذر کرد[7]؟ اگر بگوید بگذشت آن بقعه که برو گذشته باشد بر آن بقعه شرف کند!

مجلسِ چهارم

سه شنبه بست و پنجم ماهِ ذی الحجه سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد.

---

[1] ن: چند، ل: صد [2] ح: روزها

[3] ح: کنم [4] ح: سازم

[5] سره: بفتح اوّل و ثانی، هر چیزی نکو و راست و بی عیب و خلاصه و پسندیده و برگزیده و اعلی و نفیس را گویند (برهان) [6] ن: دردناک یا عالمی غمناکی [7] ح و ل: "گذشت" بجای "گذر کرد"

خدمتِ شیخ آن روز از نمازِ جنازۂ عزیزی باز آمده بود و از احوالِ او حکایت میفرمود که مردی نیک بود و اخلاقِ نیکو داشت و اتفاق[1] نیز و با نیک و بدِ کسی کاری نداشت، بر جادۂ صلاح بود، همین بود که دستِ کسی نگرفته بود. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که مرد چون علم بیاموزد او را شرفی[2] حاصل آید و چون طاعت کند کارِ او بهتر گردد[3]، درین محل پیر بباید تا هر دو را بشکند یعنی علم و عمل را از نظرِ او فرود آرد تا بعجب مبتلا نشود و زیان زده نگردد. آنگاه هم در بابِ آن متوفی فرمود که شنیده شد که وقتِ نقل تنها بود، هیچ کس از خویش و بیگانه بر سرِ او نبود، همین او بود و حق تعالی، و این بزرگ حالتی است و سعادتی!

ازینجا حکایتِ مولانا شهاب الدین خطیب هانسوی افتاد. فرمود که او مناجات[4] کردی که خداوندا من بسیار عهدِ تو بوفا رسانیده ام امیدوارم که تو هم این عهدِ مرا بوفا رسانی که وقتِ نقلِ من هیچ کس با من نباشد نه ملک الموت و نه فرشتۂ دیگر همین من باشم و تو!

بعد ازان فرمود که این مولانا شهاب الدین رحمة الله علیه بس عزیز کسی بود، هر شب سورۃ البقر بخواندی آنگاه در خواب شدی تا حکایت کرد که شبی این سوره می خواندم از گوشۂ خانه آواز آمد که ؎

دادی سرِ ما وگرنه دور از برِ ما   ما دوست کشیم و تو نداری سرِ ما

---

[1] ن و ه: اتفاقی

[2] ح: اشرافی

[3] ن و ه: رود

[4] ن: "مناجات کردی و گفتی" بجای "مناجات کردی" دارد

اہلِ خانہ ہمہ خفتہ بودند حیران بماندم کہ این کہ می گوید و نیز کسی درخانہ چنان نبود کہ این معنی ازو صادر شود تا بارِ دیگر ہمین شنیدم ؎

دارى سرِ ما و گرنہ دُور از برِ ما ما دوست کشیم و تو نداری سرِ ما

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون برین حرف رسید گریہ چنان غالب شد کہ تمامی حکایت تقریر نتوانست کرد! می گریست و می گفت این مولانا شہاب الدین[۱] از خطابت برفت و بلاہا رسید و محنت ہا کشید و ہمچنان رفت کہ می خواست!

لختی سخن در سماع و اہلِ سماع اُفتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ سماع محکی[۲] قویست مردان را!

لختی سخن دران افتاد کہ ایمان یاس چگونہ باشد؟ فرمود کہ کافران وقتِ مرگ عذاب را معائنہ کنند آن زمان ایمان آرند، آن ایمان محسوب نیست زیرا کہ این[۳] ایمان بغیب نیست امّا اگر مومنی وقتِ مرگ توبہ کند توبۂ او قبول است، ایمانِ کافران[۴] وقتِ مرگ قبول نیست!

مجلسِ پنجم

یک شنبہ پانزدہم ماہِ محرّم سنہ عشر و سبعمائۃ دولتِ پابوس میسّر شد۔

---

۱ ن و ﻫ: را

۲ ح: 'محکی است قوی مردمان را' بجای 'محکی قویست مردان را' دارد

۳ ﻫ: آن ۴ ن و ح: کافر

سخن در کتبِ مشایخ افتاد و فوائدی که ایشان نویسند. عزیزی حاضر بود عرضداشت کرد که مردی مرا در اَوَدھ کتابی نمود و گفت که این نبشتهٔ خدمتِ مخدوم است. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود تُو تفاوت گفته است من ہیچ کتابی نه نبشته ام!

بعد ازان فرمود که شیخ علی ہجویری رحمة الله علیه چون کشف المحجوب بنوشت در اوّلِ کتاب نامِ خود یاد کرد بعد ازان دو سه جای دیگر ہم آنگاه سببِ یاد کردنِ نامِ خود گفت این بود که من پیش ازین اشعارِ عربی گفتمی دران جای نامِ خود نیاوردمی تا جوانمردی آن اشعار ہمه بنامِ خود کرد و در وقتِ نقل بے ایمان رفت!

چون این حکایت تمام شد سخن دران افتاد که وقتِ نقل وقتی دشوار است و دانستنِ آنکه کہ با ایمان رفت و کہ بی ایمان، بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که علامتِ سلامتی[1] ایمان آنست که رونده را وقتِ رحلت روی زرد شود و جبین عرق کند. دراثنای آن این معنی فرمود که والدهٔ مرا وقتِ نقل ہمین علامت[2] سعادت داشت۔

بعد ازان روی سوی حاضران کرد و فرمود که دو رکعت نماز است که بجہتِ نگاہداشتِ ایمان می باید گزارد بعد از صلوٰة مغرب، در رکعتِ اوّل بعد از فاتحه ہفت بار اخلاص و یک بار سورة الفلق و در رکعتِ دوم بعد فاتحه ہفت بار اخلاص و یک بار سورة الناس، بعد ازان سر بسجده نہد و سه بار بگوید یَا حَیُّ یَا قَیُّوْمُ ثَبِّتْنِیْ عَلَی الْاِیْمَانِ۔ آنگاه برکتِ این نماز را حکایت فرمود که شنوده ام[3] از خواجه احمد نبیسهٔ شیخ معین الدّین حسن سجزی قدس الله سرہ العزیز، و این

---

[1] ن: که
[2] ن: علامات
[3] ح و ہ = شنودم

خواجہ احمد عظیم صالح بود، او گفت مرا رفیقی بود لشکری او پیوسته این دو رکعت نماز بگزاردی تا وقتی بیگاه تری در حدودِ اجمیر بودیم، نمازِ شام در رسید، آنجا بیمِ دُزدان بود و دُزدان هم نمودار گردیدند، حالی ما بہ تعجیل سہ رکعت نمازِ فریضہ و دو رکعت سنّت گزاردیم و جانبِ شہر آمدیم، آن یار با آنکہ تشویشِ دُزدان دیدہ بود و خوفی آنچنان البتہ آن دو رکعت نمازِ نگاہداشتِ ایمان بگزارد، الغرض چون وقتِ نقلِ آن جوان آمد مرا خبر شد من برای تفحّصِ احوالِ او بر سرِ وقتِ او حاضر شدم، آن چنان رفت کہ می باید! خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود کہ خواجہ احمد حکایتِ نقلِ آن جوان برین نمط تقریر کرد کہ اگر مرا پیشِ کرسئ قضا برند من گواہی دہم کہ او با ایمان رفت اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ

بعد ازان دو رکعت دیگر یاد کرد ہم بعد از صلوٰۃ مغرب برین نہج کہ مرا یاری بود ہمدرس، او را مولانا تقی الدین گفتندی، مردی صالح بود و دانشمند او پیوستہ بعد صلوٰۃ مغرب دو[1] رکعت نماز بگزاردی در رکعتِ اوّل بعد فاتحہ سورۂ وَالسَّمَآءِ ذَاتِ الْبُرُوْجِ و در رکعتِ دوم بعد فاتحہ سورۂ وَالسَّمَآءِ وَالطَّارِقِ بخواندی۔ چون او نقل کرد خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر می فرمود کہ من او را در خواب دیدم و گفتم کہ خدای تعالیٰ با تو چہ کرد؟ گفت چون کارِ من تمام شد فرمان آمد کہ ما او را بدین دو رکعتِ نماز بخشیدیم! یکی از حاضران سوال کرد کہ این را صلوٰۃ النوّر گویند؟ فرمود کہ خیر این را

---

[1] ح: 'دوگانہ' بجای 'دو رکعت' دارد

صلوٰة البروج گویند، آن دو رکعت که در هر دو آیتهای مبدا، سورهٔ انعام می خوانند در رکعتِ اُولی ختم بر یَسْتَهْزِءُوْن و در رکعتِ دوم از اَلَمْ یَرَوْا کَمْ اَهْلَکْنَا هم ختم بر یَسْتَهْزِءُوْنَ آن را صلوٰة النور[۱] گویند۔

بعدازان در ترغیبِ این وقت و وقتِ طلوع حکایت فرمود که چون شب در آید فرشتهٔ بر بامِ کعبه بر آید و ندا کند که ای بندگانِ خدا و ای اُمّتانِ محمد[۲]! خدای تعالیٰ شما را شبی بخشیده است و شما را شبی در پیش است و آن شبِ گور است، برای ذخیرهٔ آن شب د[ر]ین[۱] شب کاری بکنید و آن اینست که دو رکعت نماز بگزارید در رکعتِ اوّل بعد فاتحه پنج بار سورهٔ قُلْ یَا اَیُّهَا الْکٰفِرُوْنَ و در رکعتِ دوم همین[۲]، و چون روز بر آید همان فرشته بر بامِ بیت المقدّس بر آید و ندا کند که ای بندگانِ خدا و ای اُمّتانِ محمدؐ! خدا تعالیٰ شما را رُوزی بخشیده است و شما را رُوزی در پیش است و آن رُوزِ قیامت است، برای ذخیرهٔ آن روز د[ر]ین[۳] روز کاری بکنید و آن آنست که دو رکعت نماز بگزارید در هر رکعت بعد از فاتحه پنج بار سورة الاخلاص بخوانید۔ بعدازان بر لفظِ مبارک راند که شیخ جمال الدّین هانسوی علیه الرحمة والغفران این را حدیثی روایت کرد مرا لفظِ حدیث یاد نمانده است معنی این بود که تقریر افتاد۔

لختی سخن در ذکرِ موتِ اولیاء افتاد و حالی که بعد ازان می باشد۔ درین میان فرمود که اولیاء تا وقتِ نقل همچنان اند که گوئی کسی در خواب باشد و معشوقِ

---

۱ ن: 'امشب' بجای 'درین شب' دارد ۲ ۷: نیز همچنین

۳ ن: 'امروز' بجای 'درین روز' دارد

او هم در بستر او حاضر شده وقتِ رحلت آن خفته را ماند که چون ناگاه از خواب بیدار[1] شود معشوقِ خود را که همه عمر در طلبِ او بوده باشد هم در بسترِ خود به بیند[2] دانی او را چه شادی و فرحت آید[3]! یکی از حاضران سوال کرد که بعضی اولیا را می باشند که ایشان را همین جا نعمتِ[4] مشاهده حاصل است؟ فرمود که آری اما این نعمتی که این ساعت می بیند چون آن نعمت بکمال دریابد[5] راست بدان خفته ماند که چون بیدار شود معشوقِ خود را در بسترِ خود یابد بحکمِ این حدیث که الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا، یعنی همه خلق خفته اند چون بمیرند بیدار شوند، تا هر کسی این جا بچه مستغرق است چون بمیرد هم آنچه[6] مطلوبِ اوست بدو دهند!

بعد ازان در ذکرِ موتِ اولیا حکایت فرمود که مرا دوستی بوده است در بداؤن، احمد نام، عظیم صالح و متعبد[7] بود و ابدال صفت، اگرچه اُمّی بود همه روز در تحقیقِ مسایلِ شرعی و احکامِ آن مشغول می بودی و از هر کسی همان می پرسیدی تا چون مرا بدهلی آمدن شد او هم بدهلی آمد۔ روزی در راهی ملاقی شد، مرا بدید و گرم[8] پرسید، بعد ازان از احوالِ[9] والدهٔ من پرسید، او را از زحمتِ والدهٔ من معلوم بود اما از نقل نه، گفتم والدهٔ من برحمتِ حق پیوست. گفت بقای تو باد! لختی

---

[1] ح: 'برآید' بجای 'بیدار شود' دارد
[2] ن و ح: 'بیابد' بجای 'ببیند' دارد
[3] ه: افزاید
[4] ن و ح: 'نعمت' ندارد
[5] ه: 'درآید' بجای 'دریابد'
[6] ن: هرآنچه
[7] ن: معتقد
[8] ح و ه: کرم
[9] ح و ه: 'احوال' ندارد

اضطراب نمود و متغیر شد و گریه کرد۔ چون خواجه ذکره الله بالخیر بدین حکایت رسید چنان گریه بر ایشان مستولی شد که آنچه می گفت تمام معلوم نمی شد۔ در اثنای گریه این دو بیت بر زبانِ مبارک راند معلوم نیست که ازان احمد روایت فرمود یا خود یاد کرد' الغرض بیت اینست ؎

افسوس دلم که هیچ تدبیر نکرد	شبهای وصال را بزنجیر نکرد
گر وصلِ تو یاری کند و یا نکند	باری که فراق هیچ تقصیر نکرد

بعد ازان فرمود که پیش[1] از چندگاه این احمد از دارِ دُنیا رحلت کرد' من شبی بعد از موتِ او او را در خواب دیدم گوئی همچنان بر حکمِ معهود از من مسائل و احکام می پُرسد۔ من او را گفتم این چه که تو می پُرسی در حالتِ حیات کار آید آخر نه تو مرده ای؟ چون این سخن بشنید[2] مرا گفت تو اولیای خدا را مُرده می گوئی!

در اثنای این حکایت جوالقی در آمد و لختی کلماتِ نافرجام گفت چنانکه[3] نه لائقِ مجلسِ ایشان باشد۔ خواجه ذکره الله بالخیر' هیچ نگفت توقعی که او کرد آن را بوفا رسانید۔ بعد ازان روی سوی حاضران کرد و گفت که این معنی هم می باید' بسیار کسان می آیند و سر بر قدم می نهند و چیزی می آرند' پس این چنین کسان نیز می[4] باید تا بیایند و بی محابا هرچه باید بگویند' ازین چیزها آن چیزها مکفر می[5] شود؛ آنگاه حکایت فرمود که وقتی ازین پریشان گویان یکی بیامد و مرا گفتنیها

---

[1] ن: بعد [2] ح و ه: بگفتم

[3] ح: 'چنانکه لائقِ مجلسِ ایشان است' بجای 'چنانکه نه لائقِ مجلسِ ایشان باشد' دارد

[4] ح و ه: 'می باشند' بجای 'می باید' دارد [5] ح و ه: 'شود' بجای 'می شود' دارد

ببسیار گفت - من هیچ جواب ندادم. آنگاه گفت تا جهان باد جرم[1] ما باد و احتمال شما!

بعد ازان فرمود که وقتی یکی ازین بی باکان بخدمت شیخ فرید الدین قدس الله سره العزیز درآمد و گفتن گرفت که چه خود را بتی[2] بر ساخته ای؟ شیخ فرمود که من نساخته ام خدا ساخته است، باز گفت نی هم تو ساخته ای! شیخ فرمود نی[3] که هرچه ساخته است خدا ساخته است! آن مدعی چون این بشنید خجل شد باز گشت.

بعد ازان حکایت فرمود که وقتی جوالقی چند بخدمت شیخ بهاء الدین زکریا آمدند رحمة الله علیه او[4] باین قوم عظیم بد بودی. چون جوالقیان درآمدند چیزی توقع کردند. شیخ چیزی نداد بیرون رفتند و بخصومت و عربده برآمدند تا بغایتی که دست بخشت بردند. شیخ فرمود که در خانقاه بر[5] بندند. در خانقاه بر بستند. ایشان خشت بر در خانقاه زدن گرفتند. ساعتی شد شیخ بهاء الدین زکریا فرمود که من نشاندهٔ شیخ شهاب الدین ام، من از خود نه نشسته ام مرا مردی این جا نشانده است! بعد ازان فرمود که در خانقاه باز کنید. چون در باز کردند ایشان سر بر زمین نهادند و باز گشتند. بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند که اول در خانقاه بستن فرمود البته بشریت است و نیز تا آن وقت چگونه وقتی بود؟ بعد ازان چون ساعتی بگذشت در باز کردند.

آنگاه ملائم این احوال حکایت فرمود که در حرب احد که صحابه بسیار کشته

---

[1] ه: وخیر [2] ه: میتی

[3] ح: بجای 'نی که هرچه ساخته است' 'نه که هرچه در عالم است' دارد

[4] ن وه: 'او را باین قوم بد عظیم بودی' بجای 'او باین قوم عظیم بد بودی' دارد

[5] ه: 'بر بندید' بجای 'بر بندند' دارد

شدند رضی الله عنهم جبرئیل علیه السلام بیامد و گفت ای محمدؐ! تو هم لحظه[1] درمیان این کشتگان افتاده باش تا ساعتِ غضب بگذرد!

مجلسِ ششم

چهارشنبه بست و پنجم ماه محرم سنه مذکور سعادتِ پای بوس حاصل شد۔ سخن در طائفهٔ افتاد که خزائن جمع کنند و هرچند که بیشتر می شود بیشتر می طلبند۔ بر لفظِ مبارک راند که حق تبارک و تعالیٰ طبائع مختلف آفریده است که اگر مثلاً یکی را ده درم کفاف باشد و برین چیزی زیادت شود قرارش نباشد[2] تا آن را بمصرف نرساند[3] و یکی را چنان آفریده است که[4] هرچه بیشتر می یابد بیشتر می طلبد، و این معنی ازین کس نیست قسمت ازلی است!

بعد ازان فرمود که راحت از زر و سیم در خرچ کردن است و لهذا مردم از هیچ چیز راحت نیابند تا سیم خرچ نکنند مثلاً اگر خواهد تا جامهٔ خوب بپوشد و یا طعامِ بهتر آرزو کند و همچنین هرچه تمنا کند تا سیم خرچ نکند نیابد، پس معلوم شد که راحت از زر و سیم اگر[5] هست در رفتنِ اوست!

بعد ازان فرمود که از جمعِ زر و سیم کار آنست که ازو بدیگری منفعتی برسد۔

---

[1] ن: یک لحظه
[2] ح: نمی باشد
[3] ن د ہ: نمی رساند
[4] ہ: 'هرچند که' بجای 'که هرچه' دارد
[5] ح: 'اگر هست' ندارد

همدرین میان فرمود که مرا خود در مبتدا[1]، حال دل بر جمع کردنِ چیزی نبود و هرگز در طلبِ دُنیا نبودم ، بعد ازان خود[2] پیوند بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین شد و پیوند جای شد که ایشان را دو کون در نظر نیامدی و ترک یکبارگی داشتند!

بعدازان فرمود که پیش ازین برمن وجهِ معاش تنگی داشت و خوش می گذشت[3] تا یک روز بیگاه تری یکی برمن نیم تنکه آورد ، من گفتم که امروز بیگاه شده است و آنچه حاجت بود بمصرف رسیده این را بامداد خرج کنم - چون شب درآمد مشغول شدم آن نیم تنکه دامنِ دلِ[4] من می گرفت و فرو می کشید - چون حال چنان دیدم گفتم خداوندا کی بامداد شود تا آن را تفرقه کنم ؟

مجلسِ هفتم

شنبه پنجم ماهِ صفر ختم الله بالخیر و الظفر سنه مذکور دولتِ پابوس میسّر شد سخن در قدمِ اصحابِ ولایت افتاد که بعضی را طیران هم می باشد - درین باب حکایتی فرمود که در بداؤن مذکری بود منبرِ او متصلِ دیواری بوده است که دران دیوار طاقها بود از منبر یک مرد بالا کم و بیش[5] و آن طاقها منحرف بود چنانکه کسی بر آنجا نتوانستی نشست - آن مذکر را در اثنای تذکیر حالی پیدا شدی که او دران حال از

---

[1] ح : ابتداء
[2] ح و ه : چون
[3] پ : 'نمی گذشت' بجای 'می گذشت' دارد
[4] ن : 'دل' ندارد
[5] ح : 'کم و بیش بالاتر' بجای 'بالا کم و بیش' دارد

منبر بجستی و در آن طاقها[1] نشستی، و هم ملائمِ این حکایتی فرمود که وقتی جوگی در اچه رسید و بر طریقِ دعوی بخدمتِ شیخ صفی الدّین گازرونی درآمد و در بحث شد تا شیخ را گفت بیا قدم بنمائیم! شیخ گفت دعوی تو می کنی تو قدم بنما! جوگی از زمین بهوا برآمد[2] چنانکه سرِ او به سقف رسید باز همچنان مستقیم فرود آمد شیخ را گفت تو هم قدم بنما! شیخ صفی الدّین گازرونی روی سوی آسمان کرد و گفت خداوندا بیگانه را این قدم داده ای مرا هم این معنی کرامت کن! بعد ازان شیخ از جای برآمد جانبِ قبله طیران نمود ازانجا طرفِ شمال شد[3] باز طرفِ جنوب شد باز بمقامِ خود بیامد و بنشست. جوگی حیران بماند و سر در قدمِ شیخ آورد و گفت ازانِ[4] ما همین قدر بیش نیست که از زمین قدری مستقیم برآئیم جانبِ بالا رویم و همچنان فرود آئیم باقی راست و چپ نمی توانیم شد امّا شما اینکه هر جانب که خواستید میل کردید این حق است و الٰهی است و ازانِ ما باطل است!

از نسبتِ این حرکتِ ارادی حکایت فرمود که وقتی فیلسوفی بخدمتِ خلیفه درآمد و کتبِ خود بیاورد و خواست که خلیفه را از راهِ حق بگرداند و خلیفه هم بعلمِ او رغبت نمود. این خبر بخدمتِ شیخ شهاب الدّین سهروردی رسانیدند قدس الله سره العزیز. شیخ ملتفت شد گفت هرگاه که خلیفه بدین فلاسفه میل کند جهانی ظلمت گیرد! این بگفت و برخاست و بدرِ سرای خلیفه آمد. آن زمان خلیفه با آن حکیمِ بدبخت خلوت

۱ن و ھ: طاق

۲ ھ: 'شد' بجای 'برآمد'

۳ ح: 'شد' ندارد

۴ ن: بجای 'ازانِ ما' 'ازما هیچ چیز دیگر نیست' دارد

کرده بود و بهمین علم[۱] در بحث مشغول شده، خبر رسانیدند که شیخ شهاب الدین آمده است[۲]، شیخ را درون طلبیدند. چون شیخ در آمد خلیفه را و آن حکیم را بدید، پرسید که این ساعت شما در چه بحث بوده اید؟ خلیفه گفت در سخنِ دیگر بوده ایم. بحثِ فلسفه را نهان داشتند. شیخ غلو فرمود که بباید گفت که در چه سخن بوده اید؟ چون الحاحِ شیخ بسیار شد آن حکیم گفت که ما این ساعت درین بحث بوده ایم که حرکتِ فلک طبیعی است، حرکات سه نوع است طبیعی و ارادی و قسری، حرکتِ طبیعی آنست که بطبعِ خود بگردد و برود چنانکه سنگی را از دست بگذارند البته بر زمین افتد، حرکتِ ارادی آنست که بمرادِ خود حرکت کند بهر طرفی که خواهد، حرکتِ قسری آنست که او را دیگری در حرکت آرد چنانکه مثلاً یکی سنگ در هوا اندازد آن را حرکتِ قسری گویند باز چون قوّتِ او کم شود هر آئینه بخاصیّتِ خود بر زمین افتد آن را حرکتِ طبیعی گویند، اکنون ما درین بحث بودیم که حرکتِ فلک طبیعی است. شیخ فرمودنی[۳] همچنین نیست حرکتِ او حرکتِ قسریست، گفتند چگونه؟ شیخ فرمود که فرشته ایست بدین صورت و بدین هیئات فلک را او می گرداند بفرمانِ خدای عزّ و جلّ چنانکه در حدیث آمده است. حکیم در خنده شد. بعد ازان شیخ خلیفه را و آن حکیم را از زیرِ سقفی که نشسته بودند بیرون آورد، آنگاه روی سوی آسمان کرد و گفت خداوندا آنچه بندگانِ خویش را می نمائی اینها را هم بنمای! بعد ازان روی بسوی آن خلیفه و آن حکیم کرد و گفت نظر بجانبِ آسمان کنید، هر دو نظر بجانبِ

---

[۱] ن و ۷: و

[۲] ح و ۷: 'آمد' بجای 'آمده است' دارد

[۳] ح: 'نی' ندارد

آسمان کردند آن فرشته را معاینه بدیدند که فلک را[1] می گرداند! آنگاه خلیفه ازان مذهب برگشت و بدینِ اسلام راسخ شد وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ

مجلسِ ہشتم

دوشنبه بست و هفتم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور سعادتِ پای بوس میسر شد۔ سخن در احوالِ شیخ الاسلام فریدالدّین افتاده بود قدس اللّٰه سرّه العزیز فرمود که افطارِ ایشان بیشتر بشربت بودی یک قدح بود که دران شربت بیاوردندی قدری موَیز[2] کردندی دران، ازان قدح مقدارِ نصفی یا ثلثی[3] بر جمله حاضران قسمت کردی قدری[4] ازان شربت دراوندی می انداختی و[5] دیگر آب بحاضرانِ مجلس دادندی، باقی ثلثی که ماندی خود بکار بردی و ازان[6] بقیه هم کسانی را که خواستی نصیب کردی تاکرا آن دولت بودی! بعدازان پیش از نماز دو نان چرب کرده بیاوردندی آن دو نان کم از یک سیر بودی، ازان دو نان یک نان پاره پاره کردی بهمه حاضران برسانیدندی و آن یک نانِ دیگر خود خوردی و ازان نانِ خاص هم کسی را که خواستی نصیب کردی۔ بعد از ادای نمازِ شام مشغول بحق[7] بودی تمام! بعد ازان مائده پیش می آوردند

---

[1] ن وه: می گردانید [2] ح: کاهی مویز دران کرده، بجای مویز کردندی دران، دارد۔ لا: مویزکهی دران قدح کرده

[3] ح وه: بل ثلثانی، بجای یا ثلثی، دارد [4] ح: قدری ازان شربت ..... دادندی، ندارد

[5] ن: ودیگری جزآن، بجای ودیگر آب بحاضران، دارد [6] س: مویزگهی، بجای مویز، دارد

[7] ن وه: ازبقیه آن هم، بجای ازان بقیه هم، دارد [8] ن وه: بحق، ندارد

طعام از ہر گونہ[1]، چون آن طعام خرج شدی بیش[2] طعام دیگر نخوردی مگر باز بوقتِ افطارِ روزِ دیگر۔

بعد ازان فرمود کہ ایشان را زحمتِ خلہ[3] شد ہم بدان زحمت نقل فرمودند۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود کہ یک شب وقتِ استراحت من بخدمت حاضر شدم[4] دیدم کہ کہتی[5] راست کردند گلیمی کہ بران در روز بنشستی ہمان بالای کہت انداختند چنانکہ آن گلیم کہ تا پایان نمی رسید آنجا کہ موضع پای مبارکِ او بود شقۂ[6] آوردہ نہادند کہ اگر آن[7] شقہ شب بالا کشیدی آن موضع از بستر خالی ماندی، یک عصای بود کہ از شیخ قطب الدین یافتہ بودی قدس اللہ سرہ العزیز آن را می آوردند و جانبِ سرِ آن کہت می داشتند۔ شیخ بران عصا متکا کردی و استراحت فرمودی و آن عصا را ہر بار دست فرود[8] می آوردی و تقبیل می کردی!

بعد ازان فرمود کہ یک روز ہمدران زحمت مرا و چند یاران را گفت کہ بروید درفلان حظیرہ شب بیدار باشید و برای صحتِ من[9] دعا کنید۔ ہمچنان کردیم من و چند یارِ دیگر دران حظیرہ رفتیم، آن حظیرہ بامی داشت بر آن بام رفتیم و طعام برابرِ خود بردیم، شب ہمانجا بودیم و دعا کردیم، چون روز شد بخدمتِ شیخ آمدیم و بایستادیم

---

[1] ہ: ایوانی (؟) [2] ہ: پس
[3] ہ: حلقوم [4] ہ: بودم
[5] کہت: یعنی (کھٹ)، مخفف ’کھاٹ‘ کہ لغتِ ہندی است، ’کھاٹ‘ چیزی است مرکب از چہار پایہ کہ بران خواب کنند، بفارسی چارپایہ و پلنگ گویند (نفائس)
[6] ن: ازان [7] ن: فرو [8] ح دہ: مرا

و عرضداشت کردیم که شب را بحکمِ فرمان بیدار بودیم و دعا کردیم. شیخ ساعتی تامّل فرمود بعد ازان گفت که ازین دعای شما هیچ اثرِ صحت پیدا نشد. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من در جواب متأمّل شدم، یاری بود که او را علی[۱] بهاری گفتندی، او ازمن پستر ایستاده بود، او ازانجا گفت که ما ناقصانیم و ذاتِ مبارکِ شیخ کامل، دعای ناقصان درحقِ کاملان کی[۲] مستجاب شود، همانا که این سخن بسمعِ شیخ نرسیده من عین[۳] این سخن بسمعِ شیخ رسانیدم. بعد ازان روی سوی من کرد و گفت که من از خدای خواسته ام که هرچه تو از خدای بخواهی بیابی؛ بعد ازان عصای خود بمن داد، درین میان بنده عرضداشت کرد که شما وقتِ[۴] نقلِ شیخ حاضر بوده اید؟ چشم پُرآب کرد و فرمود که خبر مرا در ماهِ شوّال بدهلی فرستاده بود، نقلِ ایشان در شبِ پنجم ماه محرّم بوده است، وقتِ رحلت از من یاد کرد و فرمود که فلان در دهلی است و این سخن هم بگفت که وقتِ رحلتِ شیخ قطب الدین قدس الله سره العزیز من نیز حاضر نبودم در هانسی بودم. خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت می فرمود و گریه می کرد چنانکه در همه حاضران اثر می کرد، بعد ازان این حکایت فرمود که چون زحمتِ شیخ غالب شد و ماهِ رمضان درآمد افطار می کرد تا روزی خربزه آورده بودند و پاره می کردند و[۵] پیشِ شیخ می نهادند، شیخ تناول می فرمود، در اثنای آن یک شاخِ خربزه بمن داد، من خواستم که بخورم، در دل کردم که دو ماه متّصل کفّارتِ این روزه دارم این دولت که بدستِ خود چیزی بمن می[۶] دهد کجا یابم! نزدیک بود که بخورم فرمود که نی مکن مرا رخصتِ

---

۱ س: علیؒ بهاری   ۲ ن: کجا
۳ ن و ه: "عین" ندارد
۴ ح: بوقت   ن: در وقت
۵ ن: بجای "و پیشِ شیخ می نهادند" این عبارت دارد، "و من پیشِ شیخ می داشتم"
۶ ح و ه: "دهد" بجای "می دهد" دارد

شریعت[1] است تو را نباید که بخوری۔ مدتِ عمرِ شیخ پرسیدند، فرمود که نود و سه سال بود[2]۔
در روزِ مذکور این معانی تقریر فرمودند و در سماعِ این چندان ذوق حاصل شد که
در بیان نگنجد! چون شب درآمد بعد ادای نمازِ خفتن مصلای خاص بنده را بخشید
والحمد للّٰہ رب العٰلمین

مجلسِ نہم

شنبه دہم ماہِ ربیع الآخر سنۃ المذکور دولتِ پابوس حاصل شد۔ سخن در دعا
افتاد، فرمود که دعا قبل از نزولِ بلا می باید کرد۔ لفظی بعربی ادا فرمود که بلا چون نازل می شود
دعا از فرود بالا می رود و هر دو در ہوا یکجا[3] متعارض می شوند اگر دعا را قوتی باشد
بلا را بازگرداند و اگر نه بلا فرود آید!
ملایمِ این سخن حکایت فرمود که درانچه خروجِ کفارِ تتار شد چون بلای مغل به نیشاپور
رسید بادشاہی که آنجا بود کس به شیخ فریدالدین عطار فرستاد قدس اللّٰہ سرہ العزیز که دعای بکن!
او جواب گفت که وقتِ دعا گذشت وقتِ رضا است یعنی بلای خدا نازل شد تن برضا
باید داد! بعد ازان فرمود که بعد از نزولِ بلا ہم دعا باید کرد اگرچه بلا دفع نشود امّا صعوبت بلا کم شود۔
از ینجا سخن در صبر و رضا افتاد۔ فرمود که صبر
آنست که چون مکروہی به بنده رسد دران صبر کند و شکایتی نکند، امّا رضا

---

[1] ح: شرعی [2] ه: 'نود سال' بجای 'نود و سه سال' دارد
[3] ح و ه: 'یکجا می شوند بتعارضِ آن' بجای 'یکجا متعارض می شوند' دارد

آنست که چون مکروهی به بنده رسد وران کراهتی بدو نرسد گوئی که آن بلا بدو نرسیده
است. بعد ازان فرمود که متکلّمان این معنی را منکرند. ایشان می گویند که هرگز تصوّر ندارد
که کسی را مکروهی برسد و او را ازان کراهتی نباشد، فرمود که این را جوابها است یکی آنکه
بسیار باشد که مردی در راهی می رود خاری در پای او می خلد و خون می رود و او چنان به تعجیل
میرود و دلِ او مشغول بچیزیست که او را ازان خبرنی باشد بعد از ساعتی او را معلوم
می شود، و بسیار باشد که یکی در محاربه مشغول است او را زخمی می رسد او چنان
مستغرقِ حربست که او را اصلا ازان آگاهی نیست بعد ازان که بمقامِ خود باز می آید
معلوم می شود، اکنون چون استغراقِ این معنی[1] که گفته آمد ازان دردها بی خبر می دارد
آنکه مشغولِ حق باشد طریقِ اولی!

بعد ازان فرمود که قاضی حمید الدین ناگوری رحمته الله علیه جائی نوشته است که
مردی را باتّهامی گرفتند، او را هزار چوب بزدند، هیچ جزع و فزع نکرد و اثرِ المی[2]
درو ندیدند. بعد از اقامتِ سیاست ازو پرسیدند که چگونه بود ترا ازین ضرب هیچ
المی نرسید؟ گفت در آن حالت[3] که مرا می زدند معشوقِ من در من نظر می کرد در نظرِ
او، هیچ دردی مرا نرسید! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که آن را که
در نظر معشوقِ مجازی می باشد او را از درد خبرنی باشد این معنی در حقیقت لایق تر[4]!

لختی سخن در توکّل افتاد. فرمود که توکّل سه مرتبه دارد مرتبهٔ اولی آنست

---

[1] ن و ح: معانی
[2] ح: المی ظاهر
[3] ه: وقت
[4] ه: بجای 'لایق تر' 'لا تعبیر است' دارد

کہ مردی یکی را بجہتِ دعوئ خود وکیل گیرد و آن وکیل ہم عالم باشد و ہم دوستِ این مؤکل، پس این مؤکل ایمن باشد کہ وکیلی دارم کہ ہم درکارِ دعویٰ داناست و ہم دوستِ منست، درین صورت ہم توکل باشد و ہم سوال چنانکہ[۱] گاہ گاہ آن وکیل را می گوید کہ این دعویٰ را چنان جواب گوی و آن کار ہمچنان آخر رسان، مرتبۂ اولیٰ توکل اینست کہ ہم توکل باشد و ہم سوال، و مرتبۂ ثانیۂ توکل آنست کہ طفلی باشد شیرخوارہ کہ مادر او را شیر می دہد او را ہمین توکل باشد سوال نباشد، این طفل نگوید کہ مرا در فلان وقت شیر بدہ ہمین گریہ کند امّا او را تقاضا نکند و نگوید کہ مرا شیر بدہ، او را ثقہ در دل باشد بر شفقتِ مادر، امّا مرتبۂ ثالثۂ توکل آنست کہ مُردہ باشد پیشِ غسّال، این مُردہ را ہیچ تصرفی و حرکتی و سکنتی و سوالی نباشد و ہرچگونہ کہ غسّال را می باید او را می گرداند و می شوید۔ مرتبۂ سومِ توکل اینست و این مرتبۂ اعلیٰ است و مقامِ بلند!

در مجلسِ مذکور طعامی آوردند۔ یکی از حاضران مطایبہ کرد کہ در فلان جای حاضر[۲] بودم، اگرچہ سیر بودم امّا تتماج[۳] پیش آوردند نتوانستم کہ بگذارم، این و مانندِ این کلماتِ طیبت آمیز می گفت، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر تبسّم می کرد و ملائمِ آن وقت حکایتی فرمود کہ من وقتی بر شیخ جمال الدّین خطیب ہانسوی رفتم رحمۃ اللہ علیہ وقتِ اشراق بود و فصلِ زمستان۔ شیخ جمال الدّین روی سوی من کرد و این دو مصراع بگفت ؎

بار دغنِ گاو اندرین روزِ خنک		نیکو باشد ہریسہ و نانِ تُنک!

---

[۱] ح و ۸: 'گاہ از گاہ' بجای 'گاہ گاہ' دارد		[۲] ن و ۸: 'حاضر' ندارد

[۳] تتماج بالضم و جیم عربی نامِ قسمی از آش است در ترکی (غیاث) ۸: 'تماج' بجای 'تتماج' دارد۔ تماج بضمِ اول و جیم فارسی نوعی از نان است و آن را کماج نیز گویند ظاہر انقطِ ترکیست (غیاث)

من گفتم کہ ذِکرُ الغَائِبِ غِیبَۃ"۔ شیخ جمال الدین گفت آن را استحضار[1] کردم آنگاه می گویم۔ پس ہمان زمان آنچہ گفتہ بود درمیان آورد! از نسبتِ طعامی کہ موجود بود و کندوری کہ کشیدہ بودند حکایت فرمود کہ وقتی مردی بود کہ اورا محمدؐ گفتندی، بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہٗ العزیز نشستہ بود، طعامی پیش[2] آوردند ہمانا کندوری و سفرہ موجود نبود۔ شیخ فرمود کہ نان برزمین بکشید، آنکہ حاضر شدہ بود اورا درخاطر گذشت کہ اگر سفرہ بودی نیکوبودی۔ شیخ بدو انگشتِ سبحہ خطّی مدوّر برزمین بکشید و بدان مرد گفت کہ محمدؐ ہمین دان کہ این سفرہ است! بعد ازان فرمود کہ این در مبدا[3] حال بود۔

مجلسِ دہم

آدینہ بست و سوم ماہِ ربیع الآخر سنۃ المذکور دولتِ پای بوس بدست آمد۔ درین ہفتہ کاتب را بسببِ توقّفِ مواجب دلتنگی بود۔ چون بخدمت پیوستہ شد فرمود کہ پیش ازین مدّت مردی بود بس بزرگ! چندبار مرا ملاقی شدہ است و سخنہا گفتہ مرا[4] از فرطِ شکوہِ او نام و لقب پرسیدہ نشد، وقتی کہ مرا در راہ پیش آمدی یک حکایت بگفتی، اوّل کہ مرا پیش آمد گفت کہ انشاءاللہ تعالیٰ تو ہمچنان شوی کہ اعتقادِ خلق در حقِ تست! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بعد از تقریرِ این حکایت برین سخن

۱؎ ن وہ : حاضر

۲؎ ح : 'پیش' ندارد

۳؎ ح : مبادی

۴؎ ن : کہ

بسیار استحسان می فرمود و می گفت که تمام سخن است این ! بعد ازان فرمود که آن مرد بار[1] دیگر مرا ملاقی شده حکایت کرد که در لهاور مردی بود که او را شیخ[2] زنده دل گفتندی. عظیم بزرگ بود، روزِ عید خلق از نماز برگشته[3] بود و آن شیخ روی سوی آسمان کرد و گفت امروز روزِ عید است هر بنده از خواجهٔ خود عیدی می یابد مرا هم عیدی بده ! چون این سخن بگفت حریر پاره از آسمان فرود آمد، بران نبشته بود که ما نفسِ ترا از آتشِ دوزخ آزاد کردیم ! چون خلق آن حال معائنه کرد همه به تبرک دست و پای او بوسیدن گرفتند و اعزاز و اکرام بسیار می نمودند. درین میان دوستی از دوستان آن شیخ بیامد و او را گفت تو خود از حضرتِ عزت عیدی یافتی مرا تو عیدی بده ! آن شیخ چون این سخن بشنید آن حریر پاره بدو داد و گفت برو این عیدی ترا[4] باشد فردا من دانم و دوزخ !

بعد ازان خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که یک بارِ دیگر آن مرد با من ملاقی شده مرا گفت که این حکایت از من بشنو. حکایت این بود که برهمنی بود در شهری، مال بسیار داشت مگر والیٔ آن شهر او را مصادره کرد و جمله مال و اسبابِ او بستد و او را مستاصل گردانید. بعد ازان آن برهمن مفلس و مضطرب[5] شده روزی در راهی می رفت. دوستی او را پیش آمد و پرسید که حالِ تو چیست ؟ برهمن گفت نیکو و خوش، آن دوست گفت که همه چیز از تو بستدند خوشیٔ تو از کجاست ؟ گفت

---

[1] ه : یک بار
[2] سیر العارفین: "شیخ زنده سجستانی" بجای "شیخ زنده دل" دارد
[3] ن و ه: "بازگشته" بجای "برگشته" دارد
[4] ح و ه: تو
[5] ه: مضطر

زنّارِ من بامنست! بعد از تقریرِ این حکایت خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر روی سوی بنده کرد و گفت کہ تقریبِ تقریر معلوم می شود؟ گفتم آری، بنده را از استماعِ این حکایت استظهارِ باطنی[1] حاصل آمد، معلوم کردم کہ این حکایت برای تسکینِ دلِ این بیچاره فرمود یعنی از توقفِ مواجب و نایافتِ اسبابِ دُنیا، ہیچ غم نمی باید خورد، اگر[2] ہمہ جہان بِرود باکی نیست، محبّتِ حق باید کہ برقرار باشد! الحمدللہ بنده تقریبِ[3] آن تقریر ہمین تصوّر کرد۔

مجلسِ یازدہم

آدینہ چہاردہم ماہِ جمادی الاُولیٰ سنہ مذکور دولتِ پابوس دریافتہ شد۔

بنده در شبِ این آدینہ خوابی دیدہ بود عرضداشت کرد۔ خواب این بود کہ گوئی امیر عالم ولوالجی[4] علیہ الرحمۃ والرضوان کاتب را چیزی از[5] شیرینی می دہد۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ وقتی با ایشان پیوند داشتی؟ گفتم خیر۔ فرمود کہ چیزی از غیب برسد! آدینہ دوم چیزی از غیب برسید کہ در وہم بنده نبود!

---

[1] ح : باطن

[2] ح : اگرچہ

[3] ح : از تقریب

[4] وَلوالج : نامِ شہریست در ولایتِ بدخشان۔

[5] ن : 'از' ندارد

مجلسِ دوازدهم

دوشنبه بست و چهارم ماهِ مذکور که یازدهم روز بود از دیدنِ آن خواب چیزی بهتر رسید بابرکت! الغرض آن روز در بزرگی امیر عالم ولوالجی بسیار سخن فرمود. در اثنای محامدِ او بر لفظِ مبارک راند که بزرگی بود صاحبِ نعمت که[1] او بخشش از خواجه اجل شیرازی یافته بود رحمة الله علیه وقتی آن بزرگ بر سرِ منبر برآمد، خلق بانبوه حاضر بود و امیر عالم ولوالجی نیز. بعد ازان آن بزرگ بر بالای منبر آغاز کرد که ای مسلمانان بدانید و آگاه باشید که من نعمتی از خواجه اجل شیرازی یافته بودم، امشب می‌خواستم که آن نعمت به پسرِ خود بخشم، فرمان آمد[2] که امیر عالم ولوالجی را ده! بعد ازان امیر عالم را بر بالای منبر طلبید و آبِ دهانِ مبارکِ خود در دهانِ او کرد.

مجلسِ سیزدهم

یک شنبه بست[3] و نهم ماهِ جمادی الآخر سعادتِ پای بوس بدست آمد. سخن در فضیلتِ ماهِ رجب افتاد. فرمود که درین ماه دعاها بسیار مستجاب شود و چهار شب درین ماه بس بزرگ است یکی شبِ اوّل، دوم شبِ آدینهٔ اوّل، سوم

---

[1] ه: و   [2] ح: شد   [3] ن: 'نهم' بجای 'بست و نهم' دارد

شبِ پانزدہم و چہارم شبِ بست و ہفتم کہ شبِ معراج است!

بعد ازان سخن در نمازِ نفل افتاد۔ فرمود کہ ہرچہ نفل می گزارند بجای نمازہای فریضہ کہ قضا شدہ است محسوب می افتد۔ بعد ازان حکایتِ امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ فرمود کہ او نمازہای قضای خود را ہر نمازی را پنج بار بگزاردی!

مجلسِ چہاردہم

یک شنبہ سیزدہم ماہِ رجب سنہ مذکور دولتِ پابوس حاصل شد۔ سخن در استقرارِ توبہ اُفتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ سالک چون در بیعتِ پیر مستقیم شد آنچہ پیش ازان کردہ باشد بدان ماخوذ نیست۔ درین باب حکایت فرمود کہ سراج الدین لقب مردی بود ساکنِ قصبۂ ابوہر[1]۔ وقتی من آنجا رسیدم و در خانۂ او نزول کردم۔ او و قومِ او ہر دو بخدمتِ شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز ارادت آوردہ بودند مگر آن روز بعضی از ساکنان آن قصبہ با[2] قومِ زنِ آن سراج الدین خصومت می کردند و در جنگ کلماتِ ناسزا می گفتند سخنانی کہ بدان انتہا می باشد۔ بعد ازان آن[3] زن جواب داد و گفت این چہ شما می گوئید در بابِ من بیندیشید کہ پیش از بیعت بود یا بعد از بیعت؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون برین حرف رسید فرمود چہ[4] نیکو سخن گفت آن عورت!

---

[1] ن: بوہر

[2] ن: بجای 'با قومِ زنِ آن' 'با قومِ آن' دارد

[3] ن: 'زنِ او' بجای 'آن زن' دارد

[4] ہ: بجای 'چہ نیکو سخن گفت' 'وکہ نیکو سخنی گفتہ است' دارد

مجلسِ پانزدهم

سه شنبه بست و نهم ماهِ رجب سنه مذکور دولتِ پای بوس میسر شد. یکی بیامد و برای انتظامِ احوالِ خویش استمدادی کرد. فرمود که برای دفعِ تنگی معیشت هر شبی سورهٔ جمعه باید خواند. بعد ازان فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز هر شبِ آدینه فرمودی، من هر شبی می گویم که باید خواند ولیکن برای خود هرگز نخوانم[1] برای آنکه هرچگونه[2] که او را می باید بدارد!

درین میان حکایت فرمود که وقتی بر جمعی گذشتم که ایشان در لباسِ صوفیان بودند. همانا یکی از ایشان با دیگری می گفت که من چنین خوابی دیده ام، او تعبیر کرد که نیکو خوابی است این روزگارِ تو بخواهد ساخت و اسبابِ تو مهیا خواهد شد و معیشت فراخ خواهد بود. من خواستم که با او بگویم که ای خواجه درین لباس که تویی اهلِ این لباس چنین تعبیرها نکنند. باز در خاطر کردم که من که ام که جواب گویم، هیچ نگفتم و از ایشان بگذشتم.

چون خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت تمام فرمود آنکه استمدادِ دعایی کرد گفت ای مخدوم مردم را از فراخیِ[3] اسباب و روزگارِ آسوده چاره نیست. خواجه ذکره الله بالخیر

---

[1] ح: "نخوانده ام" بجای "نخوانم" دارد

[2] ن: "هرگونه که" بجای "هرچگونه که" دارد

[3] ن و ح: فراهمی

تبسم فرمود و گفت من این حکایت از طرف شما نمی گفتم[1] من از عالم[2] خود می گفتم[3]!

مجلس شانزدهم

پنجشنبه ششم ماه مبارک رمضان عمت میامنه سنه مذکور سعادت پای بوس بدست آمد. آن روز بنده با چند یار دیگر[4] بزرگ بیعتی تجدید کرد. ملایم این حال حکایت فرمود که چون رسول علیه الصلوٰة والسلام عزیمت مکه مبارک کرد پیش از فتح عثمان را رضی الله عنه برسالت بر مکیان فرستاد. درین میان بارجاف[5] رسول را علیه السلام خبر رسانیدند که عثمان را کشتند. رسول علیه السلام چون این بشنید صحابه را طلب فرمود و گفت بیائید و بیعتی بکنید تا با مکیان حرب کنیم! یاران بیعت کردند. آن زمان مصطفیٰ علیه الصلوٰة والسلام بر تنهٔ درختی تکیه کرده بود، این بیعت را بیعت الرضوان گویند. درین میان صحابی که اورا ابن[6] اکوع گفتندی او بیامد و بیعت کرد. پیغمبر علیه السلام فرمود که تو پیش ازین بیعت نکرده ای؟ گفت یارسول الله کرده ام این ساعت باز تجدید[7] بیعت می کنم. پیغمبر علیه السلام اورا دست بیعت داد. بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که این تجدید بیعت ازان جا است. بعد ازان فرمود که اگر

---

۱ ن و ح: «نمی گویم» بجای «نمی گفتم» دارد
۲ ن: حال
۳ ن و ح: «می گویم» بجای «می گفتم» دارد
۴ ن و ع: «دیگر» ندارد
۵ ح: بجای «بارجاف رسول را ... رسانیدند» «از جانبی برسول علیه السلام خبر رسانید» دارد
۶ ن: ابن الاکوع
۷ ن: تجدید

مریدی خواہد تا تجدید بیعتی کند و شیخ حاضر نباشد جامۂ شیخ پیش نہد بآن جامہ بیعت کند۔ درین میان فرمود کہ عجب ندارم کہ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز بارہا ہمچنین کردہ باشد و من ہمچنین می کنم!

لختی سخن در حسنِ اعتقاد افتاد۔ فرمود کہ من از شیخ رفیع الدّین کہ شیخ الاسلامِ اودھ بود شنودم او گفت کہ مرا قرابتی[1] بود کہ او مریدِ خواجہ اجل شیرازی بودہ است رحمۃ اللہ علیہ وقتی آن مرید را باتہامی گرفتند و در معرضِ قتل[2] آوردند۔ سیافی کہ او را گردن خواست زنند[3] او را ہمچنان باستانید کہ روی او جانبِ قبلہ باشد مرید خواست کہ روی جانبِ قبلۂ خود کند مگر دران جہت[4] گورِ پیرِ او پس پشتِ او می شد برفور روی سوی گورِ پیرِ خود کرد۔ سیاف گفت کہ درین محل روی جانبِ قبلہ باید کرد تو چرا روی گردانیدی[5]؟ مرید گفت من روی سوی قبلۂ خود کردم[6] تو در کارِ خود باش!

از نسبتِ این حکایت فرمود کہ من وقتی در سفر بودم۔ روزی در منزلی درازی رنج دیدم، اگرچہ سوار بودم تشنگی اثر کرد، برلبِ آب گیری رسیدم، از اسپ فرود آمدم و خواستم تا قدری آب برگیرم و بخورم دلِ من سبکی[7] آورد و صفرا غالب شد۔ دران حال کہ بیخود می شدم ہمین بر زبانِ من می آمد کہ شیخ! شیخ! بعد ازان ساعتی بہوش باز[8] آمدم، الغرض بعد ازان مرا وثوقی تمام شد بر عاقبتِ کارِ خود کہ

---

۱ ہ: دوستی
۲ ن: قتال
۳ ن: زد
۴ ح: صورت
۵ ن: می گردانی
۶ ن: کردہ ام
۷ ن: تشنگی ہ: بجای "سبکی آورد"، "بہ تشنگی و تنگی آورد" دارد
۸ ن: "باز" ندارد

در خاتمتِ کار ہم امیدِ آن باشد کہ این کس بریادِ ایشان برود، انشاء اللہ تعالیٰ

مجلسِ ہفدہم

یک شنبہ بست و سوم ماہ مبارکِ رمضان سنہ مذکور سعادتِ پائبوس[1] حاصل شد۔ سخن در زیارتِ قبور افتاد۔ فرمود کہ والدۂ مرا علیہا الرحمۃ زحمتی شد۔ دران زحمت ہر بار مرا گفتی کہ در زیارتِ فلان شہید برو و در مزارِ فلان بزرگ برو! من بحکمِ اشارتِ او برفتمی و چون بیامدمی گفتی[2] زحمت را تخفیفی شد و رنج را خفتی پدید آمد۔ ازینجا حکایت فرمود کہ در انچہ شیخ الاسلام فرید الدین قدس اللہ سرہ العزیز زحمت داشت مرا با چند یار بزیارتِ شہدای[3] کہ آنجا اند فرستادہ بود۔ چون ما بعد از زیارت بخدمت پیوستیم فرمود کہ دعای شما ہیچ اثر نکرد۔ مرا ہیچ جواب فراہم نیامد، یاری بود کہ او را علی[4] بہاری گفتندی، او دور تر ایستادہ بود او گفت کہ ما ناقصانیم و ذاتِ مبارکِ شیخ کامل، دعای ناقصان[5] در حقِ کاملان[6] چگونہ اثر کند؟ خواجہ ذکرہ اللہ الخیر فرمود کہ این سخن بسمعِ شیخ نرسید، من عینِ آن بسمعِ مبارک رسانیدم، مرا فرمود کہ من از خدای خواستہ ام کہ ہرچہ تو از خدای بخواہی بیابی!

---

[1] ح: دست بوس
[2] ح: می گفتمی
[3] شہیدان
[4] س: علی بہاری
[5] ہ: ناقص
[6] ہ: کامل

بعد ازان آن روز عصا بمن بخشید و مرا گفت که تو و بدرالدین اسحٰق علیه الرحمة بروید و همدران حظیره مشغول شوید. من و او هردو برفتیم و بشب مشغول بودیم. چون بخدمت پیوستیم فرمود که نیکو بود[1]، و در اثنای این حکایت فرمود که وقتی مرا گفت که باید که تو و جمله یاران صد هزار بار سورهٔ فاتحه بخوانید و این معنی بیاران برسان و موزّع کن. من بیاران رسانیدم و بر هر کسی توزیع کردم. هر یکی بمقداری قبول کرد یکی پنج هزار بار و یکی چهار هزار بار و یکی کمتر و یکی بیشتر، من ده هزار بار خواندم و در چند روز شمرده بقیاس یک هفته یا کم و بیش آن[1] ختم تمام شد. بعد ازان بنده بخدمت[2] شیخ عرضداشت کرد که این ختم[3] در حالِ[4] مرض بود؟ فرمود که خیر، پیش ازان بود تا ایشان را با خدای تعالیٰ چه درخواست بود!

مجلس هجدهم

دوشنبه[5] هفتم ماهِ ذی القعده سنه مذکور دولتِ پای بوس میسّر شد. تفسیر امام ناصری[6] پیش بود رحمة الله علیه. از آنجا حکایتِ صاحبِ تفسیر فرمود که این امام را وقتی زحمتی شد و دران زحمت او را سکته افتاد. اقربا، و اولیای او پنداشتند که بمرد، او را درگور کردند. چون شب درآمد بهوش باز آمد، معلوم کرد که مرا در گور

---

[1] ن : ازین

[2] ح : بحضرت

[3] ن : همه

[4] ن : حالت

[5] ن : شنبه

[6] ه : ناصرالدین حسینی

کرده اند. درین حیرت و درماندگی او را یاد آمد که هر که در حالتِ اضطرار[1] چهل بار سورهٔ یٰسٓ بخواند حق تعالیٰ او را ازان تنگی فرجی[2] دهد و مخرجی بخشد. همان زمان یٰسٓ خواندن گرفت، چون سی و نه بار خواند اثرِ کشادگی پدید آمد، و آنچنان بود که نبّاشی بطمعِ کفن آمده بود و گور باز می کرد. امام بحسّ[3] معلوم کرد که این نبّاش است، بارِ چهلم که یٰسٓ می خواند آهسته خواندن گرفت تا او نشنود و گور را بمراد باز کند، القصه چون چهل بار یٰسٓ تمام شد امام ناصر آهسته از گور بیرون آمد. نبّاش چون این بدید در زمان زهره[4] در هیبت آورده همانجا هلاک شد. امام در هلاکتِ او تأسف بسیار می خورد و با خود می گفت که مرا ساکت[5] می بایست بود تا او کفنِ من می بُردی، من بعد ازان بساکتی از گور بیرون می آمدمی! الغرض ازان بیرون آمدن بزودی پشیمانیها می خورد. چون از گور بیرون آمد اندیشید که مرا اگر ناگاه مردمان خواهند دید هول خواهند کرد و هر یکی را عجبی و حیرتی خواهد آمد. پس هم در شب آهسته آهسته در شهر آمد و آواز می داد که من فلان کسم و مرا بسببِ سکته به غلط در گور کرده بودند! این می گفت و می آمد تا خلق را بیکبار[6] استحالت نباید. خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که تفسیر بعد ازین واقعه نبشته بود.

لختی سخن در ذکرِ مردانی[7] افتاد که مدام مستغرقِ یادِ حق[8] باشند و از خورد و خواب

---

[1] ه: اضطراب — [2] ه: فراخی — [3] ه: بحسِ کیاست

[4] ن وح: بجای "زهره در هیبت .... هلاک شد"، "زهرهٔ او رعب آورد و همانجا هلاک شد" دارد

[5] ح و ه: ساکن — [6] ه: "یک بار" بجای "بیک بار" دارد

[7] ن: مردمانی — [8] ح و ه: "بیادِ دوست" بجای "یادِ حق" دارد

خود ایشان را یاد نباشد و هرچه کنند برای او کنند. فرمود که شیخی بود بس بزرگ برکرانهٔ آبی مقامی داشت. قدری طعام موجود کرد و عیالِ خود را گفت که این طعام بر سر گیر و از آب بگذر و برگذر آب درویشی نشسته است این طعام را پیشِ[1] او نه تا بخورد. عورت گفت آب بزرگ است عبره[2] کردن دشوار است[3]. شیخ فرمود که برو برکرانهٔ آب و روی جانبِ آب کن و بگو ای آب بحرمتِ آنکه شوهرِ من با من هیچ وقت صحبت نکرده است مرا راهی ده! زن در تعجب شده با خود گفت که چندین فرزندان ازین مرد آورده‌ام این سخن چگونه گویم؟ هم فرمانِ شوهر بجای آورد و بر روی آب آمد این کلمه بگفت در زمان آب بشگافت دو شقه[4] شد. راهی خشک در میان پدید آمد آن زن بسلامت بگذشت. چون بدان درویش رسید طعام پیشِ او نهاد. درویش طعام را بخورد زن را گفت تو باز گرد! زن گفت من که بخدمتِ تو آمده بودم شوهرِ من سخنی گفته بود، من آن سخن با آب گفتم آب مرا راه داد، این ساعت بچه استظهار باز روم؟ درویش پرسید که شوهرِ تو چه سخن گفته بود؟ زن آن سخن باز راند. درویش گفت برو برلبِ آب و این سخن با آب بگو بحرمتِ آنکه این درویش در[5] مدتِ سی سال هیچ وقت طعام نخورده است مرا راهی ده! زن را حیرت زیادت شد، با خود گفت که یک محال آن بود که شوهرِ من گفته محالِ دیگر اینست که این مرد می گوید، و همین ساعت پیشِ من طعام خورده من این سخن

---

۱ ه: بر پیش

۲ ح: عبور

۳ ه: 'دشواری دارد' بجای 'دشوار است' دارد. ن: 'دشوار گیرد'

۴ ه: 'و دوشق' بجای 'دوشقه' دارد

۵ ح و ه: 'درین سی سال' بجای 'در مدتِ سی سال' دارد

چگونه گویم؟ با این هم بحکمِ اشارتِ آن درویش بر کرانۂ آب آمد و گفت ای آب بحرمتِ آنکه این درویش [۱] مدّتِ سی سال هیچ وقت طعام نخورده است مرا راهی ده! در زمان آب بشگافت و دو شق شد، راهی خشک در میان پدید آمد زن بسلامت بگذشت، چون پیشِ شوهرِ خود آمد در پای او اُفتاد و گفت باید که مرا سِرّ این دو معنی بگوئی که چه بود هم تو چندین گاه با من صحبت کرده ای و هم آن درویش پیشِ من طعام خورد، این هر دو دروغ بآب گفتم آب مرا راه داد، [۲] چه حکمت بوده است؟ شیخ گفت بدان و آگاه باش که من هیچ وقت با تو بهوای نفسِ خود صحبت نکرده ام صحبتی که با تو کرده ام برای ادای حقِ تو کرده ام نه برای ذوقِ نفس و هوای خود، پس بدین معنی گوئی من هیچ وقت با تو صحبت نکرده ام، و آن مرد دیرین سی سال هیچ طعام برای ذوقِ نفسِ خود نخورده است و نه برای استیفای لذّت، طعامی که خورده است برای قوّتِ طاعت خورده است، این بود معنیِ هر دو سخن یعنی مردانِ خدا هر چه کنند برای [۳] خدا کنند نیّتِ ایشان بحق [۴] باشد!

از ینجا حکایتِ قدوة الاولیاء شیخ قطب الدین بختیار اُفتاد قدس اللہ سرّہ العزیز، فرمود که او را دو پسر بودند توامان یکی در خردگی وفات یافت و دیگری بزرگ شد، امّا آنکه بزرگ شد هیچ بشیخ نمی مانست و احوالِ او با احوالِ شیخ هیچ نسبتی نداشت۔ در اثنای این حکایت خواجه ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ مبارک دُرربار راند که فرزندِ شیخ

---

[۱] ح و ک: 'درین سی سال' بجای 'در مدّتِ سی سال' دارد

[۲] ک: 'حکمت چه' بجای 'چه حکمت' دارد

[۳] ح: 'برای خود کنند' بجای 'برای خدا کنند' دارد [۴] ن و ک: حق

قطب الدّین شیخ الاسلام فریدالدّین بود نوّرالله مرقدهما، القصّه می فرمود که درانچه پسرِ خردِ
شیخ وفات یافت چون از دفنِ او بازگشتند و بخانه آمدند مگر حرمِ ایشان جزع بسیار
می کرد بر فوتِ فرزند، چون نالهٔ او بسمعِ مبارکِ شیخ قطب الدین رسید قدّس الله سرّهٔ العزیز
دست بر دست مالیدن گرفت. شیخ بدرالدّین غزنوی علیه الرحمة والرضوان حاضر بود،
خدمت کرد و پرسید که این تأسف چیست؟ شیخ فرمود که این ساعت مرا یاد می آید
که من چرا از حق تعالیٰ بقای پسر نخواستم اگر بخواستمی بدادی! خواجه ذکره الله بالخیر
فرمود که بنگر استغراقِ ایشان در یادِ دوست بحدِّ[1] غایت بود که از حیات و مماتِ پسر
یاد نمی آمد!

لختی سخن در دُعا افتاد. فرمود که بنده را وقتِ دعا می باید که هیچ معصیتی که کرده
باشد پیشِ دل نیارد و نه هیچ طاعتی زیرا که اگر پیشِ دل آرد آن عُجب باشد و دعای
مُعجب[2] مستجاب نشود، و اگر معصیت پیشِ دل آرد در ایقانِ دُعا سستی آرد، پس
وقتِ دُعا نظرِ خاص بر رحمتِ حق می باید داشت و مُوقن باید بود که البتّه این دعا مستجاب
است انشاءالله تعالیٰ، دیگر فرمود که وقتِ دُعا باید که هر دو دست کشاده باشد و
برابرِ سینه، و این چنین هم آمده است که هر دو دست متّصلِ یکدیگر باید داشت
و نیک بلند باید داشت و همچنین صورت باید بست که گوئی همین زمان چیزی
در دستِ او خواهند انداخت. در اثنای آن این معنی هم فرمود که دُعا تسکینِ دل
است خدای عزّ و جلّ می داند که چه می باید کرد!

---

[1] ن: 'بحدِّ غالب' بجای 'بحدِّ غایت' دارد [2] ه: 'معجب' ندارد

لختی حکایت در عقیدهٔ مریدان اُفتاد. فرمود که پیش ازین در[1] شهر مرا همسایهٔ بود محمّد نام، او را هر سال رشته[2] نارو بسیار شدی دران زحمت فراوان دیدی تا مرا عزیمتِ زیارتِ شیخ الاسلام فرید الدّین اُفتاد[3] قدس اللّٰه سرّهٔ العزیز آن همسایه مرا گفت که چون بخدمتِ شیخ برسی کیفیتِ من عرض داری و تعویذی برای من بخواهی و بیاری. القصّه چون بخدمتِ شیخ پیوستم حکایتِ آن مرد باز گفتم و تعویذی بخواستم. شیخ مرا فرمود که هم تو بنویس. خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که من تعویذ بنشتم و بدستِ مبارکِ شیخ دادم. شیخ مطالعه فرمود و باز بمن داد و گفت اورا بدهی. چون بشهر آمدم آن تعویذ[4] او را دادم باقی عمر او را هیچ نارو نشد! یکی از حاضران پرسید که شما دران تعویذ چه نبشتید؟ خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که اَللّٰهُ الشَّافِی اَللّٰهُ الکَافِی اَللّٰهُ المُعَافِی یک دو کلمه دیگر متعاقبِ این فرمود که این برخاطر یاد نمانده.

هم در حُسنِ اعتقادِ مریدان فرمود که من روزی بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدّین نشسته بودم قدس اللّٰه سرّه العزیز، تاری از محاسنِ مبارکِ شیخ جدا شده بود و در کنارِ شیخ افتاد. من عرضداشت کردم که درخواستی هست اگر خدمتِ شیخ بخشش فرماید! فرمود که چیست؟ گفتم از محاسنِ مبارک تاری جدا شده است اگر فرمان باشد من آن را بجای تعویذ نگاهدارم. فرمود که همچنان کن! من آن تار را باعزاز و اکرام تمام بگرفتم و در جامه پیچیدم و برابرِ خود در شهر آوردم. خواجه ذکره اللّٰه بالخیر

---

[1] ح: درین
[2] ح و ه: "رشته" ندارد
[3] ح و ه: شد
[4] ن: امانت

درین حکایت چشم پُرآب کرده بود و می فرمود که تا چه اثرها دیدم ازان یک تارِ مُوی مبارک! بعد ازان هر رنجوری و دردمندی که بیامدی و ازمن تعویذ خواستی من آن مُوی می دادم، ایشان می بُردند و چندگهی برخود می داشتند آن زحمت از ایشان[1] زائل می شد بعد[2] از صحت بمن آوردند تا مرا دوستی بود که او را تاج الدین مینائی گفتندی و او پسرکی خُرد داشت رنجور شد، برمن آمد و ازمن آن تعویذ بخواست، من آن را در طاقی نهاده بودم هرچند طلبیدم و جُستم[3] نیافتم، بسبب[4] آن طاق در[5] طاقهای دیگر هم طلبیدم شاید که بغلط نهاده باشم، هم در نظر نیامد و آن دوست نامراد باز گشت. پسرکِ او همدران زحمت وفات یافت. بعد ازان چندگهی بگذشت دیگری بیامد و برای حاجتی آن تعویذ طلب نمود. چون نگاه کردم همدران طاق که پیوسته می نهادم همانجا در نظر آمد! بعد ازان خواجه ذَکَرَهُ اللهُ بِالْخَیْر می فرمود که چون پسرکِ آن دوست رفتنی بود ازان سبب آن تعویذ غائب شده بود!

مجلسِ نوزدهم

چهارشنبه شانزدهم ماهِ ذی القعده سنه مذکور سعادتِ دست بوس بدست آمد. سخن در نظم و نثر افتاده. بر لفظِ مبارک راند که هر سخنِ خوب که شنیده

---

۱ ہ : ایشان
۲ ن و ہ : 'بعد ..... آوردند' ندارد
۳ ن و ہ : 'وجستم' ندارد
۴ ح : از سبب
۵ ح : 'طاقهای دیگر همه دیدم' بجای 'در ـ طلبیدم'

می شود هر آئینه ذوقی حاصل می آید و هر معنی که به نثر شنیده شود همان معنی اگر نظم[1] کرده سماع می اُفتد ذوقی بیشتر است و لحنِ خوب همین حکم دارد، هر سخنِ خوب که شنیده می شود هر آئینه در شنیدنِ آن ذوقی حاصل آید امّا اگر همان سخن در لحن[2] بشنوند ذوق بیشتر است.

درین میان کاتب عرضداشت کرد که بنده را در هیچ چیز چنان رقّت حاصل نمی شود که در سماع. فرمود که اصحابِ طریقت و مشتاقان را همان ذوق است که آتش در[3] می زند، و اگر نه آن بودی بقا کجا بودی و در بقا چه ذوق بودی؟ در اثنای این معنی چشم پُر آب کرد و نفسی از سینهٔ مبارک برآورد و فرمود که مرا وقتی در خواب چیزی نمودند من این مصرع گفتم ع ای دوست بدستِ انتظارم کُشتی، و باز این مصرع را هم در خواب اعادت کردم و همچنین گفتم که ع ای دوست بزخمِ انتظارم کُشتی، چون بیدار شدم یادم[4] آمد که این مصرع همچنین است ع

ای دوست به تیغِ انتظارم کُشتی،

مجلسِ بستم

سه شنبه سیزدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد. سخن در صدقِ ارادت افتاد. فرمود که لشکری بود از مریدانِ شیخ الاسلام

---

[1] ح: در نظم [2] ہ: بجای "در لحن بشنوند ذوق بیشتر است" این جمله دارد "در لحنِ بد بشنود ذوق بیشتر نیست" [3] ن وہ: "در می زند" بجای "در می زند" دارد [4] ہ: "یاد کردم" بجای "یادم آمد" دارد

فرید الدّین قدس اللہ سرہٗ العزیز، او را محمّد شہ گفتندی، او ہر عزیمت کہ کردی دران اندیشہ خدمت شیخ را در خواب دیدی، بہر ہیئات کہ شیخ را در خواب دیدی تعبیرِ آن خواب ہمچنان کردی، تا وقتی او را عزیمتِ ہندوستان شد۔ شبی دران اندیشہ خدمتِ شیخ را در خواب دید کہ گوئی جانبِ اجودہن می رود۔ چون بیدار شد با خود گفت کہ مرا نیز ہمان جانب می باید رفت، نہ از شیخ سخنی شنید نہ اشارتی دید ہمین قدر دید کہ طرفِ اجودہن می رود، او عزیمتِ ہندوستان فسخ کرد و طرفِ اجودہن[1] روان شد، الغرض دران سفر راحت و آسایش بسیار دید۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود کہ این محمّد شہ را غوری می گفتندی، مردی عزیز بودہ است او در آخرِ عمر بسفرِ کعبہ رفت پیش ازین خبرِ او نیامد!

مجلسِ بست و پنجم

دو شنبہ[2] یازدہم ماہِ مبارک محرّم سنہ احدی عشر و سبعمائتہ سعادتِ[3] پای بوس میسّر[4] شد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ شیخی بود بزرگ، یکی بخدمتِ او بیامد و ارادت آورد و بیعت کرد و خرقہ یافت چنانچہ رسمِ این کار آمدہ است۔ بعد از چند گاہ خبر بشیخ رسانیدند کہ آن مرید بہ فساد مشغول گشتہ است و بر سرِ معصیتی کہ بود باز رفتہ، شیخ چون این معنی بشنید درخانۂ آن مرید رفت و او را گفت بیا درخانۂ من

---

[1] اجودھن نامِ قدیم شہر پاک پٹن است
[2] ن: شنبہ [3] ن: دولت [4] ن: حاصل

ساکن شو هرچه کنی در خانهٔ من کن زیرا که درویشی جامع خیراتست و پرده پوشی یکی از صفاتِ درویشی است، غرض آنکه هرچه در خانهٔ من کنی من پرده پوشی کنم، مرید چون این سخن بشنید سر در قدمِ شیخ آورد و تجدیدِ بیعت کرد[1] و تائبِ مطلق گشت وَالحَمدُ لِلّٰهِ عَلیٰ ذٰلِكَ،

بعد از اتمامِ این حکایت بنده عرضداشت کرد که مقرّر است که پیر در احوالِ مرید نظر می کند، اگر در اعمالِ مریدان نظر نکند تا عملِ ایشان چگونه بیند، امّا اگر در عالمِ اعتقادِ ایشان نظر کند اگر اعتقادِ مریدی درست باید مرید را اُمیدی باشد. فرمود که آری اصل درین کار اعتقاد است چنانکه در عالمِ ظاهر اصل ایمان است. مرید را باید که در وحدانیتِ خدای عزّوجلّ و رسالتِ رسول علیه السّلام ایمان درست باشد و مرید را نیز می باید که در حقِ پیر اعتقاد درست باشد چنانکه مومن چون ایمانِ او درست باشد بگناه کافر نشود[2] و مرید نیز چون اعتقادِ او درست باشد اگر لغزشی افتد بر ارتدادِ او حکم نتوان کرد، امید باشد که به برکتِ اعتقاد با صلاح[3] باز آید.

لختی سخن در تلاوتِ قرآن افتاد و برکاتِ حفظِ آن. بنده عرضداشت کرد که اگر یاد گرفتن میسّر نشود، ناظره خواندن چگونه باشد؟ فرمود که نیکو باشد دران دیده را نیز حظّی باشد. بعد ازان فرمود که شیخ کبیر قدس الله سرّه العزیز هر کرا قرآن یاد گرفتن فرمودی گفتی اوّل سورهٔ یوسف یاد گیر که هر که سورهٔ یوسف یاد گیرد به برکتِ آن حق تعالیٰ او را تمام قرآن روزی کند[4]!

---

[1] ح و ہ : بجای "تجدید بیعت کرد"، "بیعتی بتجدید کرد" دارد

[2] ن : نگردد　[3] ح : بر اصلاح　[4] ن : گرداند

هم ملایم این معنی فرمود که پیغمبر علیه السلام فرموده است هر کرا نیتِ یادگرفتنِ قرآن باشد و بدان نرسد و هم دران نیت از جهان برود چون او را بگور[1] نهند فرشته بیاید و ترنجی از بهشت بیارد و بدستِ او دهد، آن کس او را ابتلاع[2] بکند تمام قرآن او را محفوظ شود، فردا چون حشر شود او حافظ مبعوث گردد۔

لختی سخن در ذکرِ دانشمندانی افتاد که درویش صفت باشند و اخلاقِ نیک مردان در ایشان باشد - فرمود که من سه دانشمند همچنان[3] دیده ام یکی مولانا شهاب الدین که از میرت[4] بوده است دوم مولانا احمد حافظ، سوم مولانا کیتهلی -

حکایتِ مولانا احمد فرمود که او حافظ بود و مردِ خدای، وقتی مرا عزیمتِ زیارتِ شیخِ کبیر بود قدس الله سره العزیز بعد از فوتِ او، در حدودِ سرسی با این مولانا احمد ملاقی شدم، مرا گفت چون بر سر روضهٔ شیخِ کبیر برسی سلامِ من برسانی و بگوئی که من دُنیا نمی طلبم طالبانِ او بسیارند و عقبیٰ نیز نمی خواهم، من همین می خواهم که تَوَفَّنِیْ مُسْلِمًا وَّ اَلْحِقْنِیْ بِالصّٰلِحِیْنَ ۝

حکایتِ بزرگیِ مولانا کیتهلی فرمود که پیری بس بابرکت بود، اگرچه با کسی پیوندی نداشت امّا لقا[5]، صحبتِ بسیار کسان[6] و مردانِ حق دریافته بود، در لُقیهٔ اوّلی که او را بدیدم در تقریرِ او و در هیبتِ او معلوم شد که یکی از واصلانِ حق است، چیزی در خاطر بود آن را ازو پرسیدم، جواب داد که آن را

---

[1] ح : در گور
[2] ابتلاع یعنی بگلو فرو بُردن (منتخب)
[3] ہ : همچنین
[4] یعنی میرٹھ که شهریست در هندوستان۔
[5] ط : "لقا" ندارد
[6] ن و ح : "کسان" ندارد

این آید و آن این چنین باشد. خواجه ذکره اللہ بالخیر این حکایت می فرمود و چشم پُر آب کرده بود و می گفت که اگر آن مشکل از صد دانشمندِ مجتہد پرسیدمی حل نشدی!

ہم از اخلاقِ او حکایت می فرمود که وقتی بر من آمده بود، مبشّر که خدمتگارِ منست هنوز طفل بود مگر[۱] او بی ادبی کرد[۲] یک چوب او را زده شد[۳]. مولانا کیقلی را چنان درد[۴] نمود که گوئی آن چوب، او را زده اند، در گریه شده گفت که این از شومیتِ من بود که او را این الم رسید! خواجه ذکره اللہ بالخیر می فرمود که مرا از رقّت و شفقتِ او شکستگئ تمام در دل آمد!

یک حکایتِ دیگر از بزرگئ او فرمود که از و شنیدم که سالی[۵] قحطی بود در دہلی دران ایام که واقعۂ ملک قطب الدّین حسن بوده است من جانبِ بازارِ[۶] کرباسی می گذشتم، گرسنه بودم طعامی خریدم با خود گفتم که این را تنہا نتوان خورد، کسی را می طلبیدم تا با او ہم لقمه شوم. درویشی دلق پوشی را دیدم با جامۂ ژنده از پیشِ من می گذشت. من او را گفتم ای خواجه من درویشم و تو ہم درویشی، من غریبم و تو ہم غریب می نمائی، قدری طعام موجود است بیا تا ہم لقمه شویم. درویش اجابت نمود بالای دوکانِ طبّاخ رفتیم و آن را تناول کردیم. در اثنای آن من روی سوی آن درویش کردم و گفتم ای خواجه مرا البتّه تنگه وام بر آمده است، می باید که آن وام

---

۱ ن : که
۲ ن : کرده بود
۳ ه : باشد
۴ ه : "درد" ندارد
۵ ح : بسالی
۶ کذا در ہر سه نسخه، ترجمۂ بریان :
"بازارِ کرباسی" بجای "بازار کرباسی"
دارد

من دوخته شود. آن درویش گفت تو بدلِ فارغ طعام بخور من بست تنکه را ترا می‌دہم. مولانا کیتھلی گفت کہ من در دلِ خود کردم کہ این مرد با این جامۂ خُلقان او را بست تنکه از کجا باشد کہ مرا بدہد؟ الغرض چون طعام خوردہ شد او برخاست و مرا برابرِ[1] خود روان کرد، جانبِ نمازگاہ رفت، پسِ[2] نمازگاہ گوری بود، برسرِ آن گور بایستادہ چیزی بخواند و چوبی خُرد بدست داشت یک دو بار آہستہ بر آن گور زد و گفت کہ این درویش را[3] بست تنکه حاجت است او را بدہ! این بگفت و رُوی سوی مَن[4] کرد و مرا گفت مولانا باز گرد، بست تنکه بتو رسید! مولانا کیتھلی گفت چون این سخن بشنیدم دستِ آن درویش بوسیدم و ازو جدا شدم جانبِ شہر آمدم، درین حیرت بودم کہ آن بست تنکه مرا از کجا خواہد رسید! با من مکتوبی بود کہ آن بخانۂ کسی می بایست رسانید. ہمان روز آن مکتوب را می بُردم نزدیکِ دروازۂ کمال رسیدم. تُرکی درخانۂ خود بر سرِ چهجّه[5] نشستہ بود، مرا بدید و آواز داد و غلامان را دوانید مرا بجہدِ تمام بالا بُردند. آن ترک مرا بسیار بشاشت نمود[6]. من ہر چند جہد کردم[7] او را نشناختم. آن ترک ہمین می گفت کہ تو آن دانشمند نیستی کہ

---

[1] ح: با [2] ح: پسِ پشت

[3] ن: 'بست تنکه وام دادنی دارد' بجای 'بست تنکه حاجت است' دارد [4] ن: آسمان

[5] ن: چهجّه یعنی (چھجّا) لفظِ ہندی است بفتح اوّل مخلوط التلفظ بہا و جیم مشدّد بالف رسیدہ، ہرچہ بر سرِ ایوان یا بالای درِ خانہ برای محافظتِ باران از سنگ و چوب کشند تا باران اندرون نیاید، و بفارسی آن را باران گیر و بادانگیز و طرّۂ بام و طرّۂ دالان و طرّۂ ایوان گویند (نفائس)

[6] ن و ہ: کرد [7] ح: می کردم

در فلان موضع[1] در حقِ من چندان نیکی کردی؟ من گفتم که من[2] شما را بجای نمی آرم. آن ترک گفت من ترا می شناسم خود را چرا پنهان می داری؟ الغرض این و مانندِ این بسیار می گفت، بعد ازان بست تنکه بیاورد و با معذرتِ فراوان بدستِ من داد!

خواجه ذکره الله بالخیر در بزرگیٔ ابن مولانا کیتهلی می فرمود که آنکه او طعام تنها نمی خورد همان عادتِ مستحسنۂ او تمام بود فکیف اخلاقِ دیگر! بعد ازان از واقعۂ او حکایت فرمود که وقتی من از سفری در حدودِ سرسی رسیدم، شنیدم که دیروز درین حوالی راه قطع شده و بسیار مسلمانان بدستِ هندوان کشته شدند و یکی دانشمندی درمیانِ ایشان بود که او را کیتهلی می گفتندی ـ او قرآن می خواند در اثنای قرآن خواندن او را شهید کردند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مرا در دل گذشت نباید[3] که آن مرد مولانا کیتهلی باشد! دوم روز بر سرِ آن کشتگان رسیدم فاتحه خواندم و تفحص کردم، همان مولانا کیتهلی بود[4] که شهید شد رحمة الله علیه رحمةً واسعةً

مجلسِ بست و دوم

چهارشنبه سوم ماه مبارکِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. این بار بعد از یک ماه رفته شده بود و هیچ وقت مدّتِ غیبت تا این غایت[5]

---

[1] ح: محل

[2] ح: 'من شما را نمی دانم' بجای 'من شما را بجای نمی آرم' دارد

[3] ح: 'نباشد که او' بجای 'نباید که آن مرد' دارد

[4] ح: 'شهید شده بود' بجای 'بود که شهید شد' دارد

[5] ن: زمان

نبوده. چون پای مبارک بوسیده شد دو سه از یاران عزیز حاضر بودند - خواجه ذکره الله بالخیر روی سوی بنده کرد و فرمود این زمان ذکر فضلا داشتیم که تو در آمدی! بنده دو باره روی بر زمین آورد، بعد ازان فرمود که خواجه شمس الملک را علیه الرحمة رسمی بود که اگر شاگردی ناغه کردی یا دوستی بعد از دیری آمدی بگفتی چه کرده ایم که نمی آئی؟ بعد ازان تبسم فرمود و گفت که اگر با کسی مطایبه کردی همچنین گفتی[1] که چه کرده ایم که نمی آئی تا همان کنیم؟ بعد ازان فرمود که مرا اگر ناغه شدی یا بعد از دیری رفتمی در خاطر گذشتی که با من هم ازین بابت چیزی خواهد گفت، یا من این بگفتی ؎

آخر کم ازان که گاه گاهی　　آئی و بما کنی نگاهی!

خواجه ذکره الله بالخیر در ادای این بیت چشم پُر آب کرد چنانکه[2] رقتی در حاضران پیدا شد. یکی از حاضران گفت که من همچنین شنیده ام که دران ایام که شما بخدمت خواجه شمس الملک می رفتید او خدمت شما را تعظیم کردی که در چهچه که مقام خاص او بودی شما را آنجا جای کردی. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری دران چهچه که او نشستی، هیچ کس نه نشستی مگر قاضی فخر الدین ناقله یا مولانا برهان الدین باقی، مرا هم آنجا بگفتی که بنشین، من گفتمی که آنجا جای شماست، معذور نداشتی البته مرا همانجا جای کردی. یکی از حاضران پرسید که او وقتی شغلی داشت؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری وقتی مستوفی شده بود، خواجه[3] تاج الدین ریزه در باب او این بیت گفته است، **بیت**

---

[1] ح و ط: سخن گفتی [2] ن: چنانچه

[3] ن: 'خواجه تاج ریزه' بجای 'خواجه تاج الدین ریزه' دارد

صدرا کنون بکامِ دلِ دوستان شدی — مستوفیِ ممالکِ ہندوستان شدی!

بنده عرضداشت کرد که بزرگیِ خواجه شمس الملک و وفورِ علمِ ایشان معلوم است امّا که داند که با درویشان پیوندی داشت یا محبّتی با ایشان؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که عقیدهٔ خوب داشت، اینکه مرا تعظیم کردی[1] همین دلیلِ خوبیِ اعتقادِ او بود اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ

مجلسِ بست وسوم

چهارشنبه بست وچهارم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ آن روز چندیار یکجا پائبوس کردیم۔ فرمود که شما همه یکجا آمده اید؟ عرضداشت کرده شد که هریکی از خانه جدا آمده ایم اینجا جمع شده ایم فرمود که منفرد آمدن بهتر که شیخ فرید الدین قدس الله سره العزیز همچنین فرمودی که جدا جدا بیائید بهتر که اَلْعَیْنُ حَقٌّ۔

لختی سخن درین افتاد که اَلْعَیْنُ حَقٌّ وَالسِّحْرُ حَقٌّ، فرمود که این[2] نه آن حق است که غیرِ باطل است یعنی اثره کائنٌ۔ معتزله این معنی را منکرند می گویند که اثرِ سحر و اثرِ عین چون فی الحال پیدا می شود پس آن خیال باشد، آنچنان نیست که ایشان می گویند۔

از نسبتِ سحر سخن در معجزه و کرامت افتاد۔ فرمود که این چهار مرتبه است

---

[1] ن: داشتی

[2] لا: 'نه این آن'، بجای 'این نه آن' دارد

معجزه و کرامت و معونت و استدراج، معجزه ازان انبیا است که ایشان را علمِ کامل و عملِ کامل باشد و ایشان صاحبِ وحی اند آنچه ایشان اظهار کنند آن معجزه باشد، امّا کرامت آنست که اولیا، را باشد ایشان را نیز علمِ کامل و عملِ کامل باشد فرق همین است که ایشان مغلوب باشند آنچه از ایشان در ظهور آید آن کرامت باشد، امّا معونت آنست که بعضی مجانین را باشد که ایشان را نه علمی باشد و نه عملی کامل[1]، گاه گاه[2] از گاه از ایشان چیزی بر خرقِ[3] عادت معائنه افتد آن را معونت گویند، امّا استدراج آنست که طائفه باشند که ایشان را اصلا ایمان نباشد چون اهلِ سحر و غیرِ آن و چیزی از ایشان دیده شود آن را استدراج گویند۔

لختی سخن در اطوار افتاد ـ فرمود که سه طور است، یکی طورِ حس است دوم طورِ عقل است سوم طورِ قُدس است ـ طورِ حس آنچه مطعومات و مشمومات و مثلِ آنست بحس معلوم می شود، باز طورِ عقل است آن بدو علم متعلق است کسبی و بدیهی، و طورِ قدس نیز بدو علم منقسم است کسبی و بدیهی، امّا آنکه در عالمِ قُدس رسیده باشد کسبیهای عقل را به بدیهی بداند، بعد ازان فرمود که بدیهی های عالمِ قدس اینست تا کسبی چگونه باشد آن کارِ انبیا، و اولیاء است ـ بعد ازان فرمود که علامتِ آن کس که بروی دری[4] از عالمِ قُدس بگشاید چه باشد، باری آن کس که در عالمِ عقل باشد و چیزی برو به بدیهی و کسبی حل گردد و او را ازان فرحتی آید در عالمِ قدس راه نیابد ـ درین میان از بزرگی روایت فرمود که او گفتی که چیزی از غیب بر دل

---

[1] ن و ح : 'کامل' ندارد
[2] ن : 'گاه گاه' بجای 'گاه از گاه' دارد
[3] ح : خارقِ ن : خلافِ
[4] ح : دریچه

می گذرد انشاء الله تعالی که بقلم توانم آورد، بعد ازان لبیار بنوشتی و در آخر این حرف یاد کرد[1] ی که سخن بسیار نوشته شد آنچه مقصود بود در قلم نیامد!

لختی سخن در قولِ معتزله اُفتاد در آنچه حکم می کنند که اهلِ کُفر و اہلِ کبائر دائم در عذاب باشند۔ فرمود که این خطاست، مذہب اینست که کافران مدام در عذاب باشند بسبب آنکه در اعتقادِ ایشان است که آنچه ایشان می پرستند آن معبودِ ایشانست و این عقیده ایشان بر کفر دائم است، چون اعتقادِ ایشان بر کفر دائم است پس عذابِ ایشان ہم دائم باشد، امّا اہلِ کبائر دائم در[2] کبائر نہ اند، وقتی که از ارتکابِ معاصی فارغ می شوند می دانند که آنچه کردیم خطا بود و حق نبود، پس چون اعتقادِ ایشان در دوامِ کبائر راسخ نباشد عذابِ ایشان ہم مدام نباشد۔

بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که عاصی در حالت[3] عصیان بسہ صفت مطیع است، اول آنکه می داند که آنچه می کنم حق نیست دوم آنکه می داند که خدای تعالی می داند و می بیند سوم آنکه امیدِ آمرزش ہم دارد، این ہر سہ عقیده کارِ مطیعانست۔

بعد ازان فرمود که در مذہبِ اشعریہ ہمچنین است که کافری که خاتمتِ او بر ایمان خواہد بود او حالی مومن است و مومنی که عیاذاً باللہ خاتمتِ او بر کفر خواہد بود او حالی کافرست، بر[4] مصداقِ این معنی حکایت فرمود که خواجہ حمید الدین سوالی رحمۃ اللہ علیہ در ناگور ہندوی را بہ کرّات گفتی که این ولیٔ خداست!

---

[1] ۵: کرد

[2] ۵: "در عذاب نباشند" بجای "در کبائر نہ اند" دارد

[3] ن: حال

[4] ۵: پس

درین میان حکایتِ ابوحنیفه اُفتاد قدس اللہ سرہ العزیز فرمود که ازو پرسیدند که فردای قیامت کافران در دوزخ خواهند بود؟ گفت نه. گفتند چگونه؟ گفت فردای قیامت چون کافران عذاب و عقاب[1] معائنه خواهند کرد ایمان خواهند آورد. فرمود آری ولی آن ایمان ایشان را منفعت نخواهد کرد زیرا که ایمان آنست که بغیب آرند ایشان همه فردا ایمان خواهند آورد و منفعتِ شان نخواهد شد[2] همه در دوزخ خواهند رفت امّا مومن خواهند بود. بر مصداقِ این سخن فرمود که درین آیه وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ قولِ پسرِ عباس رضی اینست که إِلَّا لِيُوَحِّدُونِ یعنی جن و انس همه موحّد خواهند بود هر که اینجا موحّد است بایمانِ غیب است و فردا کافران[3] چون عذابِ قیامت بینند خدای را بیگانگی مقرّ آیند، پس لِيُوَحِّدُونِ درست می آید.

بعدازان گفت که هرکرا که دیده شود به از خود تصوّر باید کرد اگرچه این کس مطیع باشد و آن دیگری عاصی، زیرا که شاید بود که طاعتِ این کس آخرین طاعت ها باشد و معصیتِ او آخرین معصیت ها!

بعدازان[4] حکایت فرمود که خواجه حسن بصری نوّرالله مرقده می گفتی که من هرکرا می دیدم به از خود تصوّر می کردم مگر یک روز ازان سزای خود دیدم و آنچنان بود که روزی حبشی را دیدم بر لبِ آبی نشسته و قرابه بپهلوی خود نهاده هر زمان ازان قرابه چیزی تجرّع می کرد و عورتی نزدیکِ او نشسته بود، در خاطرِ من گذشت که

---

[1] ه: عتاب [2] ن: بود
[3] ن وح: 'چون کافران' بجای 'کافران چون' دارد [4] ن: وازان

من باری به از ویم! همدرین بودم که کشتیٔ در آب غرق شدن گرفت، هفت تن دران کشتی بودند هر هفت غرق شدن گرفتند. آن حبشی بر فور خود را در آب زد[1] و شش تن بیرون کشید. روی سوی من کرد و گفت ای حسن آن یکی را تو بیرون کش. خواجه حسن گفت که من متحیّر بماندم، بعد ازان مرا گفت که درین قرابه آب است و این عورت که پهلوی من نشسته است والدهٔ منست، من برای امتحانِ تو اینجا نشسته بودم، رو که تو مردِ ظاهر بینی!

لختی سخن در تلاوتِ قرآن اُفتاد. فرمود که قرآن با ترتیل و تردید باید خواند، یکی از حاضران سوال کرد که تردید چه باشد؟ فرمود از آیتی که خواننده را ذوقی و رقّتی حاصل آید مکرّر باید کرد[2]. آنگاه فرمود که وقتی رسول علیه السلام می خواست که چیزی بخواند گفت بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، هم در تسمیه دلِ مبارکِ او را حالی پیدا شده بست بار مکرّر فرمود!

بعد ازان فرمود که مراتبِ قرآن هشت نوع است، پنج نوع ازان بیان فرمود، اوّل آنست که وقتِ قرآن خواندن باید که دلِ[3] خواننده را تعلّق بحق باشد و اگر آن میسّر نشود باید که آنچه می خواند معانی آن بر دل بگذراند و اگر آن هم میسّر نشود باید که در حالت[4] قرآن خواندن جلال و عظمتِ حق بر دل بگذراند. یکی از حاضران سوال کرد که این معنی همان تعلّق[5] بحق است که در مرتبهٔ اُولیٰ فرمودند؟ فرمود که خیسهٔ آن

---

[1] ح: انداخت [2] ن: خواند

[3] ه: بجای "دلِ خواننده را تعلّق بحق باشد" "دلِ خواننده تعلیق بحق باشد" دارد

[4] ح: حال [5] ه: تعلیق

بذاتِ حق بود این بصفا تست - مرتبۂ چہارم فرمود که در وقتِ خواندن باید که حیای
درو غالب باشد که این دولت چه لائقِ من است و مرا چه محلِ این سعادت باشد،
و اگر آن هم نباشد باید که بداند که مجازیؔ این قرآن خواندن خداست هر آئینه مرا
جزای بدهد - درین میان بنده عرضداشت کرد که هر بار که بنده قرآن می خواند بیشتر
واضح آن آنچه معلوم باشد بر دل بگذراند، اگر در اثنای تلاوت دلِ بنده بسودای
یا باندیشۂ مشغول شود باز با خود گویم که این چه اندیشه است و چه سودا است دلِ
خود بواضح مشغول کنم، همان زمان بر سرِ آیتی رسم که آن آیت مانعِ آن سودا و
آن اندیشه باشد و یا آیتی در نظر آید که درو حلِ آن مشکل باشد که در دل گذشته
باشد - خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که این معنی نیکو است این را نیکو نگه داری!
والحمد لله رب العلمین،

مجلسِ بست و چهارم

چهارشنبه دوم ماه مبارکِ ربیع الآخر سنه مذکور بسعادتِ پائبوس
رسیده شد - سخن در ترکِ دنیا افتاد - فرمود که اصلِ دانائی آنست که از دنیا پرهیز
کنند - بر نسبتِ این معنی فرمود که اگر مردی وصیت کند که ثلثِ مالِ من بعد از
من بمردی دهند که او اعقل النّاس باشد حکمِ این چگونه باشد؟ فرمود که حکمِ این

۱؎ مجازی: بضمِ میم جزا دهنده و پاداش دهنده" (غیاث)

۲؎ ہ: "والله اعلم" بجای" والحمد لله رب العلمین" دارد

امن باشد که آن مال بکسی دهند که تارکِ دنیا باشد. یکی از حاضران گفت[۱] چون آن کس که تارکِ دنیا باشد آن را چگونه قبول کند؟ فرمود که سخن در مصرف می رود و حکمِ موضع مصرفِ آنست. مناسبِ این معنی فرمود که دنیا نه همین زر و سیم و اسباب و غیرِ آنست[۲]. از بزرگی روایت فرمود که او گفته است بَطْنُكَ دُنْيَاكَ شکمِ تو دنیای تست، هرچه کمتر خوری از تارکانِ دنیا باشی و هرچه سیر خوری نباشی. ملایمِ این معنی فرمود که شیطان همچنین گوید که سیری که در نماز باشد من او را معانقه کنم پس هرگاه که این سیر از نماز بیرون آید توان دانست که استیلای من برو تا چه غایت باشد و باز گرسنه که خفته باشد من ازو گریزان باشم پس هرگاه که این گرسنه در نماز باشد توان دانست که نفرتِ من ازو تا چه غایت باشد!

از اینجا سخن در شیطان و وسواسِ او افتاد و غلبهٔ او بر فرزندِ آدم، فرمود که خناس دیویست که دائم بر دلِ فرزندِ آدم باشد، هرگاه که مردم بذکرِ حق مشغول شوند او دفع شود. بعد ازان فرمود که مولانا علاؤ الدین ترمذی[۴] در نوادر الاصول می آرد که چون مهتر آدم علیه السلام از بهشت بدنیا آمد روزی حوا نشسته بود ابلیس بیامد و خناس را بیاورد و حوا را گفت که این فرزندِ منست این را به پیشِ خود داری! این بگفت و برفت. چون مهتر آدم برسید خناس را دید، از حوا پرسید که این کیست؟ حوا گفت این را ابلیس بیاورد و گفت که فرزندِ منست این را پیشِ خود داری. آدم گفت چرا قبول کردی او[۳] مارا دشمنست!

---

۱ ه: سوال کرد ۴ ابو عبدالله محمد بن علی الحکیم الترمذی

۲ س: "بلکه تعلق و محبت باینهاست اگرچند که نداشته باشد" بعد از "آنست" دارد

۳ ح: "او دشمن ماست" بجای "او مارا دشمنست" دارد

پس آدم علیہ السلام خنّاس را چہار پرکالہ کردہ بر سرِ چہار کوہ نہاد۔ چون آدم علیہ السلام غائب شد ابلیس بیامد حوّا را پُرسید کہ خنّاس کجاست؟ حوّا گفت کہ آدم او را چہار پرکالہ کرد و بر سرِ چہار کوہ بنہاد۔ ابلیس چون این بشنید آواز داد کہ یا خنّاس! خنّاس در زمان حاضر شد ہم بر ہیئتِ اُولیٰ، چون ابلیس بازگشت آدم علیہ السلام بیامد باز خنّاس را ایستادہ دید، پرسید کہ چہ حال است؟ حوّا صورتِ حال باز گفت۔ مہتر آدم این بار خنّاس را بکُشت و بسوخت و ذرّہ[1] ذرّہ کرد و آن ذرّات را در آب روان کرد۔ چون آدم غائب شد باز ابلیس بیامد و از حالِ خنّاس پرسید۔ حوّا صورتِ حال باز گفت۔ ابلیس آواز داد کہ یا خنّاس! در زمان حاضر شد۔ چون ابلیس بازگشت مہتر آدم بیآمد و خنّاس را بصورتِ گوسفند حاضر دید و ماجرای حال معلوم کرد۔ این بار خنّاس را بکُشت کہ صورتِ گوسفند بود و پُخت و بخورد۔ درین میان ابلیس بیآمد و آواز داد کہ یا خنّاس! خنّاس از دلِ آدم آواز[2] داد لبّیک لبّیک! ابلیس گفت ہمانجا باش مقصودِ من ہمین بودہ[3] است!

۱؎ ہ: 'ذرّہ ذرّہ کردہ در آب روان کرد' بجای 'ذرّہ ذرّہ کرد..... روان کرد' دارد

۲؎ ح: بجای 'آواز داد' 'آواز داد و گفت' دارد

۳؎ ح "بود" بجای 'بودہ است' دارد

مجلسِ بست وپنجم

چهارشنبه پانزدهم[1] ماهِ جمادی الاولیٰ سنۃ المذکور بدولتِ[2] پابوس رسیده شد۔ سخن در فالِ مصحف افتاد۔ بنده عرضداشت کرد که فالِ مصحف که می بینند جائی آمده است؟ فرمود که آری و درین باب حدیثی هم آمده است۔ بعد ازان فرمود که چون مصحف را برای فال بکشایند باید که بدستِ راست کشایند و دستِ چپ را با آن یار نکنند۔

بعد ازان درین معنی حکایت فرمود که شنوده ام از شیخ بدرالدین غزنوی رحمۃ اللہ علیہ که او گفت که چون من از غزنین به لهاور آمدم دران عهد لهاور آبادان و معمور بود، چندگاهی آنجا بودم، بعد از چندگاه مرا از آنجا عزیمتِ سفر شد، یک دل آن شد که جانبِ دهلی آیم و یک دل آن شد که بغزنین باز روم، درین اندیشه دو دله ماندم و کششِ خاطرِ من بیشتر جانبِ غزنین بود چه مادر و پدر و اقربا، و دوستان آنجا داشتم و در دهلی یک داماد ی بیش نبود۔ القصه نیت کردم که فالِ مصحف به بینم، بخدمتِ بزرگی رفتم، اوّل بر نیّتِ غزنین دیدم آیۂ عذاب آمد باز بر نیتِ دهلی دیدم آیۂ بهشت و جوئیها[3] و وصفِ بهشت آمد، اگرچه

---

[1] ن: سیزدهم

[2] ن: بسعادت

[3] ح: 'صفتِ بهشت' بجای 'جوییها و وصفِ بهشت' دارد

دلِ من بجانبِ غزنین بود امّا بحکمِ فال جانبِ دہلی آمدم، چون بشہر رسیدم شنیدم کہ دامادِ من در بند است! بیامدم پیشِ درِ سرای سلطان تا از حالِ او استطلاع کنم، او را دیدم کہ از درِ سرای بیرون آمد میزری در دست کردہ و در آن میزر مبلغی سیم، چون مرا دید بکنار گرفت و خوش شد، مرا در خانہ خود بُرد و آن سیم پیشِ من نہاد، مبلغ بود دلِ من جمع شد۔ ہم دران چندگاہ شنیدم کہ از غزنین خبر آمد کہ مغل دران دیار رسید و مادر و پدر و کُل اقربای مرا شہید کردند!

بعد ازان بندہ عرضداشت کرد کہ بدرالدّین غزنوی چون اینجا آمد آنگاہ بارادتِ شیخ قطب الدّین بختیار قدس اللہ سرہ العزیز مشرّف شد؟ فرمود آری۔

ازینجا ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاد قدس اللہ سرہ العزیز المبارک فرمود کہ کارِ او دیگر بود، او ترکِ خلق گرفت و دشت و بیابان اختیار کرد یعنی کہ در اجودھن ساکن گشت بنانِ درویشانہ و بچیزہای کہ در آن دیار خیزد چون پیلو[1] و مانندِ آن قانع شد، با آن ہم از آمد و شدِ خلائق[2] حد نبود، درِ خانقاہ بقیاس نیم شبی یا کم و بیش بر بستندی یعنی پیوستہ باز بودی و سیم و طعام و نعمت موجود از کرمِ باری تعالیٰ آیندہ و روندہ را ازان نصیب کردی، ہیچ کس بخدمتِ ایشان نیامدی کہ او را چیزی نصیب نکردی، عجب قوتی و عجب زندگانی! ہیچ کس را از بنی آدم ازان میسّر نشود، اگر کسی بخدمت بیامدی کہ ہرگز نیامدہ بودی و دیگری نیز حاضر بودی کہ او آشنای چندین سالہ بودی در محاورہ با ہر دو برابر بودی و

---

[1] پیلو نامِ درختی ست کہ بتازی اراک گویند و بیخ آن را مسواک کنند و بارِ درختِ اراک را نیز پیلو گفتہ اند (ہفت قلزم)

[2] ح: خلق

در تلطف و توجه با هردو متساوی! بعد ازان فرمود که از بدرالدین اسحٰق شنیدم رحمۃ اللہ علیہ که او گفت که من خادمِ محرم[1] بودم و هرچه بودی با من بگفتی و بهرکاری که که مرا بر راه کردی در خلاء و ملاء یک سخن بودی، هیچ وقت مرا در خلاء سخن نگفتی و کاری نفرمودی که در ملاء عینِ آن نگفتی یعنی ظاهر و باطن یک روش داشت و این از عجائبِ روزگار است!

مجلسِ بست و ششم

سه شنبه دوازدهم ماهِ جمادی الآخر سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. سخن در فاتحه افتاد که آن را برای برآمدنِ حاجات بسیار خوانند. فرمود که هر کرا مهمی و کاری مشکل پیش آید فاتحه همچنین خواند اول بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ بخواند میم الرَّحِيْم را در لامِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ ادخال کند همچنین که بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ، و چون اینجا رسد که الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ سه بار بگوید الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، و چون سوره تمام کند آمین سه بار بگوید، حق تعالیٰ آن مهمِ او را بکفایت رساند!

هم در ذکرِ فاتحه فرمود که آنچه در تمام قرآن موجود است آن ده چیز است و ازان ده چیز هشت چیز در فاتحه موجود است. آن ده چیز که در قرآن موجود است کدام است ذات و صفات و افعال و ذکرِ معاد و تزکیه و تحلیه و ذکرِ

---

[1] ط : 'خادم و محرم' بجای 'خادمِ محرم' دارد

اعدا، و محاربۂ[1] کفّار و احکامِ شرع. بعد ازان فرمود که ازین ده چیز هشت چیز در فاتحه هست اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ذات، رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ افعال، اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ صفات، مٰلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ ذکرِ معاد، اِیَّاكَ نَعْبُدُ تزکیه وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ تخلیه، اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ ذکرِ اولیاء، غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ ذکرِ اعدا، پس ازده چیز که در جمله قرآنست هشت ازین در فاتحه یافتیم، همین محاربۂ کفّار نیست و احکامِ شرع.

لختی ذکرِ امام حجۃ الاسلام محمد غزالی افتاد رحمۃ الله علیه، فرمود که بیانی با تحقیق است او را، آنگاه فرمود که در احیاء العلوم می آرد که اَلصَّوْمُ نِصْفُ الصَّبْرِ وَالصَّبْرُ نِصْفُ الْاِیْمَانِ، بعد ازان فرمود که اَلصَّوْمُ نِصْفُ الصَّبْرِ چه باشد؟ اوّل در حقیقتِ صبر فرمود که صبر چیست؟ صبر غلبۂ باعثۂ حق است بر غلبۂ باعثۂ هوا، صبر اینست. بعد ازان فرمود که اصلِ باعثۂ هوا دو چیز است خشم و شهوت، و صوم شهوت را مقهور می گرداند پس اینجا اَلصَّوْمُ نِصْفُ الصَّبْرِ یافتیم، دیگر آنچه فرمود اَلصَّبْرُ نِصْفُ الْاِیْمَانِ اینجا فرمود که صفتِ ایمان دو چیز است عقائد و اعمال، وَالصَّبْرُ نِصْفُ الْاِیْمَانِ اینست.

لختی سخن در عوارفِ شیخ شهاب الدّین افتاد قدس الله سره العزیز فرمود که من پنج باب از عوارف پیشِ[2] شیخِ کبیر فریدالدین قدس الله سره العزیز گذرانده ام. بعد ازان فرمود که آن چه بیان بود که ایشان می کردند آنچنان خود هرگز از کسی دیگر نیاید![3] بارها

---

[1] ه: مجاهده، س: محاجۂ [2] خ: بخدمتِ [3] ن: شنیده نشود

در ذوقِ بیانِ ایشان مردم چنان فرو می شد که تمنا برده شدی اگر همین زمان مردم بمیرد نیکو باشد! بعد ازان فرمود که چون این کتاب بخدمتِ شیخ آوردند همان روز پسری متولد شد او را شهاب الدّین لقب فرمود!

لختی سخن دران اُفتاد که سخنی که از بزرگی و صاحب نعمتی شنیده می شود آن را لذتِ دیگر است! اگر همان سخن از دیگری شنیده آید چندان ذوق نمی دهد پس گوئی از مقامی که آن سخن بر می آید آن بنُورِ معرفت آراسته است!

درین باب حکایتی فرمود که مردی بود صالح و صاحبِ نعمت، در مسجدی امامت کردی، بعد از نماز سخنی چند از کلماتِ مشائخ و احوالِ ایشان بگفتی مستمعان را راحتی پیدا آمدی، ازان جماعت مردی بود محجوب[1] العین، او نیز بدان کلمات لذت گرفتی تا روزی آن امام غائب بود مؤذن بر جای او بنشست و همچنان حکایاتِ مشائخ و حالاتِ ایشان چنانکه ازان امام شنیده بود گفتن گرفت۔ چون سخنِ این مؤذن در گوشِ آن محجوب اُفتاد پرسید که این سخنِ مشائخ و حکایاتِ ایشان که می گوید؟ گفتند امروز امام غائب است مؤذن بر جای او نشسته است این حکایت ها او می گوید۔ محجوب گفت ما این کلمات از هر تر دامنی نخواهیم شنید! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر چشم پُر آب کرد و فرمود که سخنِ[2] کسی که معامله نیک ندارد ذوق ندهد! بعد ازان این بیتِ شیخ سعدی بزبانِ مبارک راند ؎

بزبانِ هر که جز[3] من برود حدیثِ عشقت چه معامله ندارد سخن آشنا نباشد!

---

[1] یعنی نابینا

[2] ح: 'سخنی که صاحب آن معامله نیک ندارد' بجای 'سخنِ کسی که ... ندارد' دارد

[3] ه: 'چون' بجای 'جز' دارد

مجلسِ بست و هفتم

سه شنبه هژدهم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور سعادتِ پابوس بدست آمد. شبِ این روز بنده خوابی دیده بود آن را بخدمتِ ایشان عرضداشت کرد، خواب این بود که گوئی وقتِ فرضِ بامداد شده است و من بجهتِ نماز وضو می سازم و وقتِ نماز تنگ در رسیده است گوئی به تعجیل وضو ساختم و سنّت گزاردم و همچنین می دانم که درین نزدیکی جماعت می شود، به تعجیلِ تمام روان شدم تا جماعت دریابم، درین چه بشتاب می رفتم همچنین دانستم که آفتاب طلوع می کند، بترسیدم که نباید[1] که وقتِ نماز بگذرد گوئی دست برآوردم جانبِ آفتاب اشارت کردم و این سخن بگفتم که بوقتِ پاکِ شیخ بر نیائی! این بگفتم و هم در خواب وقتِ من خوش شد، همدرین میان بیدار شدم هنوز از شب مبلغی باقی[2] بود. خواجه ذکره الله بالخیر چون این سخن بشنید چشم پُر آب کرد، آنگاه حکایت فرمود که نقیبی بود محمد نام نیشاپوری، مردی عزیز بود و نیکو اعتقاد، ازو شنیدم که من وقتی در سفرِ گجرات بودم، دران ایام آن بلاد هندوان داشتند، در راهی می آمدم، دران یک دو تن برابرِ من می آمدند و با ما هیچ سلاحی نبود، ناگاه هندوی را دیدم که پیدا شد تیغی برهنه در دست گرفته، ما ترسیدن گرفتیم، درین میان آن

---

[1] ح: 'مبادا' بجای 'نباید که' دارد [2] ح: مانده

ہندو، ہمچنان تیغِ برہنہ در دست گرفتہ مقابلِ ما آمد۔ چون نزدیک رسید من گفتم
شیخ حاضر باش! ہندو برفور تیغ از دست بینداخت و مارا گفت مرا امان
بدہید! ما حیران ماندیم کہ چہ امان می طلبد؛ باز گفت کہ مرا امان بدہید! ما گفتیم
کہ ترا امان است! بعد ازان تیغِ او او را دادیم، او راہ خود رفت و ما
راہ خود رفتیم۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بعد اتمامِ این حکایت بر لفظِ مبارک راند کہ بنگر تا
آن ہندو چہ دید و او را چہ نمودند!

مجلس بست و ہشتم

سہ شنبہ دوم ماہ مبارکِ شعبان عمّت میامنہٗ سنہ مذکور سعادتِ
پابوس میسر شد۔ سخن در اطعام اُفتاد۔ فرمود کہ درویشی اینست کہ ہر آیندہ کہ بیاید
بعد از سلام طعام پیش باید آورد آنگاہ بحکایات[1] وحدیث مشغول شود[2]۔ بعد ازان
این لفظ بر زبانِ مبارک راند کہ اِبْدَؤُا بِالسَّلَامِ ثُمَّ بِالطَّعَامِ
ثُمَّ بِالْکَلَامِ ۞

---

[1] ن و ہ: بحکایت [2] ح و ہ: باید شد

مجلسِ بست و نهم

دوشنبه بست[1] و دوم ماهِ مذکور سنة المذکور دولتِ پای‌بوس حاصل[2] گشت، طعام پیش آوردند، خوردن گرفتند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که بزرگی گفته است که پیشِ من طعامی که بخورند من طعمِ آن در حلقِ خود بیابم یعنی گوئی آن طعام من می‌خورم! یکی از حاضران گفت که همچنین گویند که وقتی در نظرِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه یکی دوالی محکم بر ستوری زد. شیخ ابوسعید گفت وآه چنان نمود که آن درد او را رسید! مدعی حاضر بود آن حالت را استحالت نمود. شیخ ابوسعید پشتِ خود را برهنه کرد و بدو نمود، اثرِ آن دوال بر پشتِ مبارکِ شیخ برآمده بود! بعد ازان گوینده این حکایت روی سوی خواجه ذکره الله بالخیر کرد و گفت که این حکایت بدان ماند که حالتِ دیگری در دیگری اثر کند امّا نمی‌دانم که حقیقتِ حال چگونه است؟ بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که روح چون قوی می‌شود و بکمال می‌رسد قلب را جذب می‌کند و قلب نیز چون قوی می‌شود و بکمال می‌رسد قالب را نیز جذب می‌کند، پس بحکمِ این اتّحاد هرچه بر قلب رسد روا باشد که اثرِ آن بر قالب ظاهر گردد[3]. برین

---

[1] ن: 'هشتم' بجای 'بست و دوم' دارد

[2] ن: 'بدست آمد' بجای 'حاصل گشت' دارد [3] ح. شود

حرف بنده عرضداشت کرد که این حال چیزی باوصافِ معراج ماند! فرمود که آری.

بعدازان فرمود که بزرگی گفته است که ندانم که درشبِ معراج رسول را علیه الصلوٰة والسلام آنجا بُردند که عرش و کرسی است و بہشت و دوزخ و آنچه دید یا ہمه را آنجا آوردند که او بود علیه السلام؛ بعدازان فرمود که اگر ہمه را آنجا آورده باشند که رسول بود علیه السلام والتحیه درین صورت مرتبۂ رسول علیه السلام بالاتر!

لختی حکایتِ کسانی اُفتاد که طریقِ بیعت ندانند و بعضی با یکی بیعت کرده باز بدیگری بپیوندند و بعضی بمزارِ مشائخ ارادت آرند. درین میان بنده عرضداشت کرد که بعضی در پایانِ گورِ مشائخ[1] می روند و سر می تراشند و مرید می شوند این بیعت درست باشد؟ فرمود که خیر. آنگاه حکایت فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین را قدس الله سره العزیز پسری بود از ہمه پسران بهتر، او برفت در پایانِ گورِ شیخ الاسلام قطب الدین بختیار قدس الله سره العزیز محلوق شد، این خبر به شیخ فریدالدین نوّرالله مرقده رسانیدند، فرمود که شیخ قطب الدین طیب الله ثراه خواجه و مخدومِ ماست امّا این بیعت درست نباشد ارادت و بیعت آنست که دستِ شیخی بگیرند والله اعلم بالصواب

---

[1] ح: شیخ و مشائخ

مجلس سی ام

چهارشنبه بست و یکم شوال سنة المذکور بدولت پائبوس[1] رسیده شد. سخن در رُویاء افتاد. فرمود که در عهدِ قدیم تُرکی بود او را "تکلش گفتندی" مردی خدای بود، شبی حضرتِ عزّت را بخواب دید، بامدادان بخدمتِ شیخ نجیب الدین متوکل رحمة الله علیه این خواب بگفت" اوّل او را سوگندِ غلیظ[2] و شدید داد و گفت که آنچه من ترا خواهم گفت باید که این حکایت تا من زنده باشم با کسی نگوئی. شیخ نجیب الدین رحمة الله علیه قبول کرد. بعد ازان "تکلش با او گفت که من امشب حضرتِ[3] عزّت را بخواب دیدم شرحِ آن احوال و انوار باز راند. بعد ازان شیخ نجیب الدین رحمة الله علیه حکایت کرد که آن "تکلش بعد از دیدنِ آن خواب چهل سال بزیست و من درین مدّت بحکمِ عهد آن خواب با هیچ کس نگفتم. چون وقتِ نقلِ "تکلش آمد وقتِ رفتنِ او بر سرِ وقتِ او حاضر شدم. چون مرا دید گفت یاد داری آن خوابی که دیده بودم و با تو گفتم؟ گفتم آری یاداست امّا این ساعت چه حالتست[4]؟ گفت این ساعت غرقِ آن حالت[5] می روم!

---

[1] ح: دست بوس

[2] ح و لا: بجای 'غلیظ وشدید' 'غلاظ و شداد' دارد

[3] ح: 'حضرت بیچون و بیچگون' بجای 'حضرت عزّت' دارد

[4] ن و ح: حالست [5] ح: حال

ازینجا سخن در احوالِ شیخ نجیب الدین اُفتاد و مناقبِ شیخِ کبیر فرید الدین رحمۃ اللہ علیہما۔ فرمود که تُرکی بود در دہلی، او مسجدی عمارت کرده بود و امامتِ آن مسجد بشیخ نجیب الدین داده و خانه هم برای او مهیا کرده تا آن ترک دُختری عروس کرد یک لک جیتل بلکه زیادت در حقِ او خرج کرد۔ شیخ نجیب الدین رحمۃ اللہ علیه وقتی در محاوره با او گفت که مومن تمام آن کس باشد که او را دوستیِ حق بر دوستیِ اولاد غالب آید[1] اکنون تو یک لک جیتل بلکه زیادت در حقِ فرزندِ خود خرج کردی اگر دو چندِ این در راهِ حق خرج کنی آنگاه تو آنچنان باشی! تُرک ازین سخن برنجید امامت از شیخ نجیب الدین بستد و خانه هم، شیخ نجیب الدین ازینجا در اجودهن رفت و بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدین قدس اللہ سره العزیز صورتِ حال باز نمود۔[2] شیخ فرمود که خدای عزّ و جلّ می فرماید که مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَیْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا یعنی هر آیتی که منسوخ کردیم آیتی دیگر فرستادیم بهتر ازان، ماهمچنان برین کار ملتفت نباید بود، مگر آن ترک را ایتمر نام بوده است، شیخ بر لفظِ مبارک راند که اگر ایتمری رفت خدای عزّ و جلّ ایتکری پیدا آرد! همدران روزگار ملکی بزرگ ایتکر نام دران دیار برسید که خدمتِ شیخ الاسلام را و آن خانوادهٔ کریم را خدمت ها کرد و بخدمتگاریِ آن خاندان منسوب شد!

لختی حکایتِ شیخ بدر الدین غزنوی اُفتاد رحمۃ اللہ علیه که نظام الدین خریطه دار

---

[1] ن: باشد [2] ح و لا: گفت

برای او خانقاهی عمارت کرد. چون شیخ بدرالدّین را دران خانقاه اجلاس شد چندان برخورداری نیافت و بزودی از قاعده بگشت. چون شیخ بدرالدین دران خانقاه بنشست همدران نزدیکی نظام الدّین خریطه دار را در حساب کشیدند و در کارِ او فتوری پیدا شد. شیخ بدرالدین بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز عرضداشت کرد و این معنی باز نمود که مردی برای من خانقاهی مرتب کرد این ساعت در کارِ او پریشانی شده است من هم ازآن سببِ آن پریشان خاطر می باشم. شیخ جواب فرستاد گفت هرکه بر سیرت و سنّتِ پیرانِ خود نرود او همچنین باشد یعنی چون پیرانِ ما را رسمِ خانقاه نبود او علیحده خانقاهی کند بنشیند ازینها بیند!

لختی حکایتِ بزرگی، شیخ قطب الدّین بختیار افتاد قدس اللہ سرہ العزیز، فرمود که در آخرِ عمر قرآن یاد گرفت، چون تمام محفوظ شد آنگاه نقل فرمود رحمۃ اللہ علیہ۔

لختی سخن در نقلِ اولیاء افتاد۔ یکی از حاضران از نقلِ بزرگی حکایت کرد و گفت که فلان می میرد و آهسته نامِ خدای عزّ و جلّ بر زبان می راند! خواجه ذکرہ اللہ بالخیر چشم پُر آب کرد و این رباعی بر زبانِ مبارک راند۔ رُباعی

آئیم بسرِ کوی تو پویان پویان رخساره بآبِ دیده شویان شویان
بیچاره رهِ وصلِ تو جویان جویان جان می دهم و نامِ تو گویان گویان

ـــــــــــــــــــ

۵ ح: به

مجلسِ سی ویکم

آدینه بست و هشتم ماهِ ذی القعده سنة المذکور دولتِ پای بوس بدست آمد درخانه که پیشِ[1] مسجدِ آدینه کیلوکهری[2] است پیش از نماز، سخن در عالمِ طریقت افتاد و ذکرِ مردانی[3] که مستغرقِ یادِ حق باشند و سخنِ طائفهٔ که در بحث و تکرار مشغول باشند و خواهند که خود را بر مثلِ آن مردان[4] نمایند. درین میان حکایت فرمود که متعلمی بود شرف الدین لقب، اهلیتی داشت، روزی بخدمتِ شیخِ کبیر شیخ فرید الدین قدس الله سره العزیز نشسته بود، شیخ ازو پرسید که حالِ آن خواندگیهات چیست؟ گفت اکنون همه فراموش کردم! شیخ را این سخن گران آمد. چون او بیرون رفت رُوی سوی حاضران کرد و گفت این مرد قوی بلندپری[5] کرد!

الغرض خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت بگفت و چشم پُر آب کرد و فرمود که پیری بود از پیرانِ راه، او را پسری بود[6] محمّد نام، در علم غُلو کرد و مردِ اهل شد. بعد ازان خواست که در عالمِ طریقت درآید، با[7] پدر گفت که من می خواهم تا درویش

---

[1] ن: پیشِ درِ مسجد

[2] کیلوکهری نام دهی که قریب دهلی بود الحال درانجا مقبرهٔ همایون بادشاه است (ع)

[3] ن: مردمانی

[4] ن: مردمان

[5] بلندپری بمعنی تفاخر کردن و بزرگی نمودن و دعوی مهتری بر سبیلِ مبالغه بخود بستن (ر هفت قلزم)

[6] ح و ه: در رسید [7] "پدر را" بجای "با پدر" دارد

شوم۔ پدرش گفت ہلا یک چلّہ بدار! آن پسر در چلّہ نشست۔ چون چلّہ تمام شد بخدمت پدر آمد ازو چند مسئلہ کہ خواندہ بود باز پُرسید۔ پسر ہمہ را جواب گفت۔ بعد ازان پدر گفت محمدؐ ترا این چلّہ ہیچ نافع نیامد، برو یک چلّہ دیگر بدار[1]! پسر یک چلّہ دیگر بداشت۔ چون چلّہ تمام شد بخدمتِ پدر باز آمد۔ پدر ازو مسئلہ چند پرسید۔ این بار جابجا در جواب لغزیدن گرفت۔ پدر گفت برو یک چلّہ دیگر بدار! پسر سوم چلّہ بداشت۔ چون تمام شد بخدمتِ پدر آمد۔ پدر ازان مسائل چیزی ازو باز پرسید پسر چنان بحق مشغول شدہ بود کہ ہیچ جواب نتوانست داد!

لختی سخن در رُویا، و[2] تعبیرہا اُفتاد۔ فرمود کہ رسول علیہ السّلام می فرمود کہ من دوش یارانِ خود را بخواب دیدہ ام کہ ہریکی پیراہنی پوشیدہ اند و لیکن یکی را پیراہن تا سینہ بیش نیست[3] یکی را تا ناف است و یکی را تا زانو، امّا عمرؓ را دیدم کہ پیراہنِ او تا زمین کشان کشان بود۔ یاران عرضداشت کردند کہ یا رسول اللہ این خواب را تعبیر فرمودہ اند؟ گفت آری پیراہنِ ہریکی را بر دینِ ہریکی تعبیر کردہ ام!

لختی حکایتِ ابنِ سیرین افتاد رحمتہ اللہ علیہ، فرمود کہ تعبیر ہای او چہ درست بود! فرمود کہ وقتی مردی بر[4] وی آمد و گفت کہ من شب را سفرجل درخواب دیدہ ام۔ گفت تو سفر خواہی کردن۔ گفتند از کجا گفتی؟ گفت اوّلِ سفرجل سفراست۔ مردی دیگر بیامد و گفت کہ من شب را سوسن در

---

[1] ن: بگزار
[2] ہ: "و تعبیرہا" ندارد
[3] ن: نبود
[4] ح و ہ: "برو" بجای "بروی" دارد

خواب دیده ام. گفت ترا بدتی برسد. گفتند از کجا گفتی؟ گفت اوّلِ سوسن سُو است، و این همه حکمهای او درست بود. درین میان بنده عرضداشت کرد که ابنِ سیرین چگونه کسی بود؟ فرمود که مردی بزرگ بود و عالم در عهدِ خواجه حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ.

بعد ازان فرمود که امام محمّد غزالی طیب اللّٰہ ثراہ در احیاء العلوم آورده است که این دو خواب را که ابنِ سیرین تعبیر کرده است از عجائبِ روزگار است[1] و آن آنست که وقتی مردی در ماهِ رمضان بخدمتِ او آمد و گفت که من شب را درخواب دیده ام که انگشتری بدستِ من است افواهِ رجال و فروجِ نساء را مُهر می کنم. ابنِ سیرین فرمود که مگر تو مؤذّنی؟ گفت آری. آنگاه گفت بانگِ نماز بیگاه[2] چرا می گوئی؟ مردی دیگر بیامد و گفت من در خواب دیده ام که روغن از کُنجد بیرون می آرند[3] و من باز آن را در کُنجد می کنم. ابنِ سیرین فرمود زنی که در خانهٔ تست نیکو تفحص کن نباید که مادرِ تو باشد! آن مرد در خانه آمد و از جفتِ خود نیکو پُرسید. چون نیکو تفحص کرد مادرِ او بود!

لختی حکایتِ زحمتِ دُنبل و نارو افتاد. فرمود که هر که در سنّتِ نمازِ دیگر سورهٔ بروج بخواند حق تعالی او را از دُنبل نگاه دارد و چون نارو هم ازان قبیل است اُمید باشد که ازان هم نگاه دارد.

---

[1] ه: بلائی [2] ن و ه: نیک پگاه
[3] ح و ه: 'می آید' بجای 'می آرند' دارد

بعد ازان فرمود که هر که بعد از نمازِ دیگر سورهٔ نازعات بخواند خدای عزّ وجلّ او را در گور نگذارد و او در گور نباشد مگر مقدارِ یک وقتِ نماز - بعد ازان چشم پُر آب کرد و فرمود که کسی که در گور نماند چگونه باشد ؟ گفت آنچنان باشد که روح بکمال می رسد، چون روح کامل شد قالب را جذب می کند!

مجلسِ سی و دوم

آدینه پنجم ماهِ مبارک ذی الحجه سنه مذکور بسعادتِ پائبوس رسیده شد پیش از نمازِ آدینه هم درخانه که پیشِ مسجدِ آدینهٔ کیلوکهری است. حکایت درترکِ دُنیا افتاد. فرمود که وقتی رسول علیه السّلام با یارانِ خود[1] می گفت که درویشی را مخیّر کردند که تو دُنیا و آنچه در وبست اختیار می کنی یا آنچه در عقبیٰ برای تو مهیّا کرده اند ؟ آن درویش گفت آنچه در عقبیٰ برای مَن[2] مهیّا کرده اند من همان اختیار کردم - چون این حکایت تمام شد ابوبکر صدّیق رضی الله عنه گریستن گرفت. صحابه پرسیدند که حال چیست ؟ گفت این چه مصطفیٰ فرمود علیه الصّلوٰة والسّلام که درویشی را میانِ دُنیا و عقبیٰ مخیّر کردند آن درویش هم مصطفیٰ است صلی الله علیه وسلّم، المخیّر[3] هو المخیّر - چون

---

[1] ح و ل : 'خود' ندارد [2] ح : ما

[3] ح : 'المخبر'

خواجه ذکره‌الله بالخیر بر این حرف رسید فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین را قدس‌الله سره العزیز نیز بر مثلِ این کلمات بودی، بارها گفتی که وقتی درویشی را چنین حال بود یا درویشی چنین چیزی[1] می کرد، من معلوم کردم که حکایتِ خود می گوید که[2] حضرتِ شیخ اند!

آنگاه هم از نسبتِ ترکِ دُنیا حکایتی فرمود که بزرگی بود از بزرگان، وقتی مُصلّا بر روی آب انداخته بود و نماز می کرد و می گفت خداوندا خضر بر کبیره ارتکاب می کند او را ازان توبه ده! همدرین میان خضر حاضر شد. گفت ای بزرگ من بر کدام کبیره ارتکاب می کنم تا ازان توبه کنم؟ آن بزرگ گفت که تو درختی در بیابانی نهال کرده ای و در سایهٔ آن می نشینی و آسایش می گیری و می گوئی که برای خدا کرده ام! خضر در حال مستغفر شد. بعد ازان آن بزرگ در معنیٔ ترکِ دُنیا با خضر گفت که همچنین باش که من می باشم! خضر گفت تو چگونه می باشی و چه می کنی؟ آن بزرگ گفت که من همچنین می کنم که اگر جمله دُنیا مرا دهند و بگویند که این قبول کن و گویند که حسابِ آن بر تو نخواهد بود برین[3] نوع مرا بدهند و این هم بگویند که اگر تو قبول نمی کنی[4] ترا در دوزخ خواهند بُرد من دوزخ قبول بکنم دُنیا قبول نکنم! خضر گفت چرا؟ گفت زیرا که دُنیا مبغوضِ[5] حق تعالی است، چیزی که خدا آن را دشمن دارد من بجای آن دوزخ قبول کنم و آن را قبول نکنم!

---

[1] ن و ح: 'چیزی کرد' بجای 'چیزی می کرد' دارد [2] ح و ه: 'که حضرت شیخ اند' ندارد
[3] ن: 'برین نوع مرا بدهند' ندارد [4] ن و ه: 'نخواهی کرد' بجای 'نمی کنی' دارد
[5] ح: 'مغضوبهٔ خداست' بجای 'مبغوضِ حق تعالی است' دارد

مجلسِ سی و سوم

چهارشنبه بست[1] و سوم ماهِ محرم سنه اثنی عشر و سبعمائة[712] دولتِ پای بوس حاصل شد. آن روز کاتب کتابِ مخّ المعانی بخدمتِ ایشان بُرده بود. تحسین و استحسان بسیار نمود. همان روز[2] بیعتی بتجدید کرده آمد و کلاه از سرِ مبارکِ خود بر سرِ این بندهٔ[3] بیچاره نهاد والحمد للّٰه علیٰ ذالك، آن زمان که کلاه بدستِ مبارکِ خود بر سر بنده نهاد دوبار این بیت بر لفظِ دُرر[4] بار راند ؎

در عشقِ تو کارِ خویش هر روز   از سر گیرم زهی سروکار!

از نسبتِ کتابی که بنده بُرده بود فرمود که از کتابهای که مشائخ نبشته اند روح الارواح نیک با راحت است نیکو کتابی است! بر لفظِ مبارک راند که قاضی حمید الدّین ناگوری رحمة اللّٰه علیه آن را یاد داشت، بر سرِ منبر ازان بسیار گفتی، و از کتابهای که قدماء نبشته اند قوت القلوب نیکو کتابی است در عربی و در پارسی روح الارواح، بنده عرضداشت کرد که مکتوباتِ عین القضاة همدانی هم نیکو کتابیست ولی بتمامی ضبط نمی شود. فرمود آری که آن را از سرِ حال نبشته است از سروقت که او را بود نبشته، بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که

---

1 ح: 'بست و دوم' بجای 'بست و سوم' دارد

2 ه: زمان

3 ن و ه: 'بنده' ندارد

4 ه: 'مبارک' بجای 'دُرربار' دارد

او بست و پنج ساله بود که او را بسوختند، عجب کاری دران سن که غایتِ قوّتِ جوانیست او را چندان[۱] شغل و تعلّق بحق بود، بس عجب کاری بود آن!

بعد ازان فرمود که او پدرِ خود را نبشته است که قاضی بود رشوت ستان و حرام خوار، این[۲] و مانندِ این بسیار نبشته است. بنده عرضداشت کرد که مقصودِ او ازین نبشتن چه بود؟ فرمود که این قدر هم نبشته است که او را کشفی بود تا وقتی در مقامی سماعی بود، درویشان و عزیزان حاضر بودند، پدرِ عین القضاة نیز درانجا حاضر بود، او گفت که من شیخ احمد غزالی را رحمة الله علیه دیدم که دران جمع حاضر شده بود، و آن روز ازین مقام تا آنجا که شیخ بود بعدی تمام بوده است مثلاً این جمعیّت در شهری دیگر بود او در شهری دیگر، غرض آنکه تفحص کردند همچنان بود که او گفته بود؛ بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مقصودِ عین القضاة ازین حکایت آن بود تا معلوم شود که نعیمِ آفریدگار تعالیٰ نه بواسطۂ نماز و اوراد و خیرات است هر کرا خواستِ حق باشد کشفی و کرامتی تواند بود[۳]. درین میان سوال کرده شد که پیرِ عین القضاة شیخ احمد غزالی بود؟ فرمود که خیر، زیرا که او در مکتوبات ذکرِ شیخ احمد غزالی می کند و ذکرِ شیخِ خود هم می کند و همچنین می نویسد که من چنین و شیخ من چنین، غرض آنکه اگر شیخِ او شیخ احمد غزالی بودی آنجا که ذکرِ او کردی او را بشیخِ خود یاد کردی.

---

۱ ح: چنان ۲ ح: این همه ۳ ح: داد.

بعد ازان فرمود که عین القضاة خرد بود درمیانِ کودکان بازی می کرد، شیخ احمد غزالی او را بدید، بعد از چندگاه بر مادر و پدرِ او آمد و او را بطلبید۔ مادر و پدر او را پنهان کردند و گفتند که او بمرد۔ شیخ احمد فرمود که دروغ می[1] گوئید آن نعمت ها که بدو خواهد رسید تا آن بدو نرسد او چگونه میرد؟ بعد ازان فرمود که شیخ احمد متّهم بوده است، بسببِ آن مادر و پدرِ او او را پنهان داشتند۔ مولانا برهان الدّین غریب سلمه الله حاضر بود عرضداشت کرد که شیخ احمد را گویند ابتلا بود۔ فرمود که خیر، او خواستی که ملام باشد و متّهم امّا او پاک بود در غایتِ پاکی و پارسائی، تا چنین گویند که با قصّاب بچّه متّهم شد بحدّیکه پدرِ آن قصّاب بچّه را ازین حال معلوم شد، مگر خدمتِ شیخ را پیشِ هرکسی بد می گفت تا شبی این قصّاب بچّه بخدمتِ شیخ بود، پدرِ او بیامد تا آن حال[2] تفتیش کند، آنجا که شیخ بود در حجره یا جائی مستوری پدر این قصّاب بچّه بیامد در روزنی یا در شگافی نگاه کردن گرفت، شیخ را دید در نماز ایستاده، چون از نماز فارغ می شد آن قصّاب بچّه را وعظی و نصیحتی می کرد، باز دوگانهٔ دیگر می گزارد و بعد از سلام هم با آن پسر سخنی نصیحت آمیز و موعظت می گفت، همه شب تا صبح دوگانه می گزارد و بعد از هر دوگانه[3] آنچه صلاحِ حالِ آن پسر بود با او می گفت۔ چون صبح دمید پدرش بیامد و در پای شیخ افتاد، او و پسرِ او هر دو مرید شیخ شدند۔ بعد ازان

۱؎ ه: 'نگوئید' بجای 'می گوئید' دارد   ۲؎ ح: احوال   ۳؎ ن: نماز

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ این معنی از ہر کسی نیاید قوی ذاتی پاکی و کامل باشد کہ ہمچنین تواند بود!

بعد ازان فرمود کہ من وقتی بخدمتِ شیخ کبیر در اجودھن بودم جوگی بیامد من ازو پرسیدم کہ شما کدام راہ می روید، اصلِ کار درمیانِ شما چیست؟ او گفت کہ در علمِ ما چنین آمدہ است کہ در نفسِ آدمی دو عالم است یکی عالمِ علوی دوم عالمِ سفلی، از تارک تا ناف عالمِ علویست و از ناف تا قدم عالمِ سفلی، سبیلِ کار آنست کہ در عالمِ علوی ہمہ صدق و صفا و اخلاقِ خوب و حُسنِ معاملہ باشد و در عالمِ سفلی نگاہداشت و پاکی و پارسائی، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ مرا این سخنِ او خوش آمد!

لختی سخن در ترکِ دُنیا افتاد۔ درین باب نیک غُلو می فرمود، بر زبانِ مبارک راند کہ اگر کسی رُوزہا بہ صیام گذراند و شبہا بہ قیام و زائر الحرمین باشد اصل آن[۱] می باید کہ دوستیٔ دنیا در دلِ او نباشد، بعد ازان گفت کہ ہر کہ دعویٔ دوستیٔ خدا کند و محبتِ دُنیا در دلِ او باشد او دران دعویٰ کذّاب باشد!

---

[۱] ح و ط: 'آن' ندارد

مجلس سی و چهارم

آدینه بست و دوم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ دست[1] بوس بدست آمد. سخن در بزرگی خواجه عثمان حرب آبادی افتاد رحمة الله علیه، فرمود که او مدّتی از خلق قطع کرده بود بعد ازان درمیانِ خلق آمد او را از عالمِ غیب فرمان رسید که خلق را دعوت کن امّا بشرطی که هزار بلا را تحمّل کنی! بعد ازان او در راهی روان شد یکی آمد و دستی بر قفای او فرود آورد و دیگری دیگر فرود آورد، او همه را می شمرد و عقد می گرفت، چون هزار تمام شد در سرِ او فرو خواندند که بر منبر برآی و خلق را دعوت کن! او گفت الٰهی من علمی نخوانده ام و کمال ندارم خلق را چگونه[2] دعوت کنم؟ فرمان آمد که پای بر منبر نهادن از تو و بخشش از ما!

لختی سخن در قطعِ مخالطتِ خلق افتاد. فرمود که شیخ احمد حنبل رحمة الله علیه سفیدباف بود مدّتی از خلق ببرید، بعد ازآنکه درمیانِ خلق آمد سخن باز گرفت با هیچ کس سخن نگفت. چون روزگاری برین برآمد محرمی بنزدیکِ او شد و گفت چون درمیانِ خلق آمدی چرا سخن نمی گوئی؟ گفت چه سخن گویم از تکوّن گویم یا از مکوّن، تکوّن در سخن نگنجد مکوّن که خود بگفتن نمی ارزد! این

---

[1] ه: پابوس، بجای دست بوس، دارد [2] ح و ه: چگویم، بجای چگونه دعوت کنم، دارد

رباعی نیز از ایشان سماع افتاد در بابِ تنها آمدنِ دوست بر دوست، رُباعی

تا من بمیان رسول تنهایم باتو[1] تنها ز ہمہ جہان من و تنها تو
خورشید نخواہم کہ بر آید باتو آئی برِ من سایہ نباشد باتو

لختی سخن در بابِ جماعتی اُفتاد کہ روزہ دارند و طی کنند و مقصود

ازان عُجب باشد و ریا، بعد ازان این بیت بر لفظِ دُرر بار راند ؎

لنگہنت[2] گر کند ترا فربہ سیر خوردن ترا ز لنگہن بہ!

مجلسِ سی و پنجم

سہ شنبہ بست و ششم ماہِ مذکور شرفِ پابُوس حاصل شد۔ سخن در

ماجرای درویشان افتاد و حُسنِ مقالتِ ایشان دران حال، اوّل این فرمود کہ

مشائخ گفتہ اند کہ در سہ وقت نزولِ رحمت باشد یکی در حالتِ سماع، دوم

در وقتِ طعام کہ بر نیّتِ قوّتِ طاعت خورند، سوم در وقتِ ماجرا[3] و صفا

کردنِ درویشان۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند کہ من وقتی بخدمتِ خواجہ خود

شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز بودم کہ درویشی شش یا ہفت در رسیدند

---

۱ ؎ ہ: باہم در ح این مصرع چنین آمدہ: با من بمیان رسول باہم با تو

۲ ؎: لنگن بفتح اوّل و ثالث بر وزنِ بہمن بمعنی گرسنگی و فاقہ و روزہ باشد کہ ہندوان موافقِ آئین و کیش و ملّتِ خود بجای آورند (برہان)

۳ ؎ ہ: بجای 'ماجرا و صفا' ، 'ماجراء وصف' دارد

همه جوان و خُرد سال و صاحبِ جمال مگر پیوندی داشتند بخانوادهٔ خواجگانِ چشت رحمة الله علیهم اجمعین، ایشان بخدمتِ شیخ عرضداشتند که مارا با همدیگر ماجرای هست خداوند یاری را فرمان دهد تا ماجرای مارا بشنود. شیخ مرا فرمود که تو برو و ماجرای ایشان بشنو و بدرالدین اسحاق را هم فرمود. القصّه یکی ازیشان با دیگری ماجرا کردن گرفت در غایتِ نرمی و لطف که آن روز شما چنین سخن فرمودید و من این چنین عرضداشت کردم باز شما این چنین فرمودید تا مرا معلوم نشد فهم نکردم یا بغلط جوابی دادم. آن بار او هم جوابی[1] به نرمی دادن گرفت که شما همچنین فرمودید من خطا کردم شما برحق بوده باشید، غرض آنکه این چنین و مانندِ این بر نمطی تقریر کردند که من و بدرالدین اسحاق از لطفِ تقریرِ ایشان در گریه شدیم، من با خود گفتم که اینها فرستادگانِ[2] حق اند برای تعلیمِ ما آمده اند که ماجرا را این[3] چنین باید کرد! بعدازان بر لفظِ مبارک راند که سخن در حالتِ ماجرا چنان باید گفت که رگِ گردن برنیاید یعنی اثرِ غضب[4] و تعصّب پیدا نباشد.

بعدازان در بابِ تحمّل و بُردباری بسیار غلو فرمود و گفت که هرکه جفا را تحمّل کند بهتر از هرکه هست فرو باید خورد و در بندِ مکافات نباید بود، این دو مصرع بر زبانِ مبارک راند ؎

---

[1] ه: 'جوابی نرمی داد' بجای 'جوابی به نرمی دادن گرفت' دارد

[2] ن: 'فرشتگانِ حق' بجای 'فرستادگانِ حق' دارد

[3] ح د ه: 'چنین' بجای 'این چنین' دارد   [4] ه: عضب

هر که ما را یار نبود ایزد او را یار باد   و آنکه ما را رنجه دارد راحتش بسیار باد!

بعد ازان این بیت فرمود ؎

شعر[1]

هر که او خاری نهد در راهِ ما از دشمنی   هر گُلی کز باغِ عمرش بشگفد بی خار باد!

آنگاه فرمود که یکی خار نهد و تو هم خار نهی این خار خار باشد! در اثنای این کلمات فرمود که میانِ مردمان همچنین است که با نغزان نغزی و با کوزان کوزی، امّا میانِ درویشان همچنین[2] است که با نغزان نغزی و با کوزان هم نغزی!

مجلس سی و ششم

چهارشنبه هفتم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور شرفِ پابوس میسّر شد. سخن در مودّتِ یارانِ دینی افتاد. فرمود که اخوّت بر دو نوع است یکی اخوّتِ نسبت است دوم اخوّتِ دین، ازین دو اخوّت اخوّتِ دین قوی تر است زیرا که اگر دو برادرِ نسبتی[3] باشند یکی مومن و یکی کافر میراثِ برادرِ مومن به برادرِ کافر نرسد پس این اخوّت ضعیف یافتم، امّا

---

[1] ورق: این مصرع چنین آمده: هر که او در راهِ ما خاری نهد از دشمنی؛
نسخهٔ بدل: هر که خاری بر نهد در راهِ ما از دشمنی (مکتوباتِ کلیمی)

[2] ن: همچنین نیست بلکه، بجای همچنین است که، دارد [3] ح: نسبی

اخوّتِ دین قوی است زیرا که پیوندی که میانِ دو برادرِ دینی باشد در دُنیا و آخرت برقرار ماند!

درین میان ذکرِ این آیت اُفتاد که اَلْاَخِلَّآءُ یَوْمَئِذٍۭ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِیْنَ، فرمود که یارانی که دوستی[1] ایشان از سببِ فسق بوده باشد فردا همه دشمنِ یکدیگراند، آنگاه این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

ترا دشمنانند این دوستان که یارند در باده و بوستان!

مجلسِ سی و هفتم

یک شنبه بست و پنجم ماهِ مذکور سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد۔ سخن در نمازِ نفل افتاد۔ فرمود که آنچه مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلّم گزارده است بر سه نوع است یک نوع آنست که تعلّق بوقت دارد و یک نوع آنست که تعلّق به سبب دارد و یک نوع آنست که نه بوقت تعلّق دارد و نه بسبب۔ آمدیم بر نمازی که تعلّق بوقت دارد، امام محمدّ غزالی طیب اللہ ثراہ در احیاء العلوم آورده است که نمازی که تعلّق بوقت دارد و آن مکرّرات است زیرا که نمازی است که در هر روز است و نمازیست که در هر هفته[2] است و نمازیست که در هر ماه است و نمازیست که در هر سال است۔

---

[1] ه: 'دوستی از ایشان سبب' بجای 'دوستی ایشان از سبب' دارد ح: 'دوستی ایشان سبب'

[2] ح و ه: تکرار

آمدیم نمازی که در هر روز است، آن هشت نماز است پنج نماز آنکه در پنج وقت گزارده می شود، ششم نمازِ چاشت، هفتم بست رکعت بعد از نمازِ شام، هشتم نمازِ تهجّد، این نمازیست که در هر روز و شب است، امّا نمازی که در هر هفته است آن هر روزی را نمازی آمده است شنبه را و یک شنبه را، همچنین تا هفته تمام، این نمازیست که در هر هفته است، امّا نمازی که در هر ماه است آن بست رکعت است که مصطفیٰ علیه الصلوٰة والسلام در غرّه[1] هر ماهی گزارده است، این نمازیست که در هر ماه هست، امّا نمازی که در هر سال است آن چهار نماز است دو نمازِ عید[2] سوم نمازِ تراویح چهارم نمازِ شبِ برات، این همه نمازها بود که تعلّق بوقت داشت، امّا نمازی که تعلّق به سبب دارد آن دو نماز است یکی نمازِ استسقا یعنی این تعلّق بسبب دارد، هر گاه که امساکِ باران بود آنگاه گزارده شود، دوم نمازِ کسوف و خسوف این هم تعلّق بسبب دارد، هر گاه که آفتاب و ماهتاب گرفته شود آن نماز گزارده شود، این نمازها بود که تعلّق بسبب داشت، امّا آن نمازی که نه تعلّق بوقت دارد نه به سبب آن نمازِ تسبیح است والسّلام

لختی سخن در آن افتاد که نمازِ نوافل بجماعت آمده است، فرمود که آمده است بعضی مشائخ و بزرگانِ گذشته گزارده اند۔ آنگاه فرمود که شبِ براتی بود، شیخ الاسلام شیخ فریدالدین قدّس الله سرّه العزیز مرا فرمود که نمازی که درین شب آمده است بجماعت بگزار و تو امامت کن، همچنان کرده[3] شد۔

آنگاه سخن در نمازهای افتاد که بجهتِ محافظتِ نفس می گزارند۔ فرمود که هر وقت که مردم از خانه بیرون آید باید که دوگانه بگزارد و بیرون آید تا هر بلائی که در راه باشد حق تعالیٰ او را ازان نگاه دارد، درین[4] دوگانه خیر بسیار است، و هر گاه که در خانه در آید هم دوگانه بگزارد تا هر بلائی که از

---

[1] ح: عشره
[2] ح: عیدین
[3] ح: 'کردم' بجای 'کرده شد' دارد
[4] ن و ح: 'درین دوگانه خیر بسیار است' ندارد

خانه خیزد حق تعالی او را ازان نگاه دارد و درین دوگانه بسیار خیرست و سلامتی [1] بعد ازان فرمود که اگر کسی را این دوگانها گزارده نشود وقتِ [2] بیرون آمدن و درون آمدن آیته الکرسی بخواند همان غرض حاصل شود [3]، و اگر آیته الکرسی نخواند چهار بار این کلمه [4] بگوید سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اکبر ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم هم تمام ست [5] و اگر کسی را اوقاتِ مکروه در مسجد در رسد و تحیتِ مسجد نتواند گزارد همین کلمه چهار بار بگوید [6] غرض حاصل شود۔

مجلسِ سی و هشتم

شنبه سیزدهم ماهِ شوال سنه مذکور دولتِ [5] پائبوس میسر شد خواجه نوح که بشرفِ قرابتی مشرّف است پیش نشسته بود مشارق می خواند خواجه در بیانِ آن بود سخن درین حدیث رسیده بود که اگر یکی در نماز باشد لعابی یا بلغمی در دهنِ او آید چون خواهد که آن را بیرون اندازد باید که مقابلِ قبله نینداز د و جانبِ راست هم که جهتِ ملک است نیندازد جانبِ چپ اندازد آهسته نزدیکِ قدم تا عمل کثیر نباشد، این قدر مفسدِ نماز [6] نیست۔

دیگر این بیان فرمود که مومن هرگز نجس نباشد تا روزی رسول علیه السلام در راهی می رفت ابوهریره پیش آمد، مصطفیٰ را علیه السلام با او مطائبه بودی دست فراز کرد تا ابوهریره مصافحه کند، ابوهریره دستِ خود بکشید،

---

[1] ح: در وقتِ [2] ن و ح: باشد [3] ن: کلمهٔ تمجید بگوید بجای این کلمه بگوید سبحان الله ... العظیم دارد
[4] ن: آید [5] ح: بدولتِ پائبوس مشرّف شد بجای دولتِ پائبوس میسر شد دارد
[6] ح و ه: صلوٰة

رسول پرسید علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ چرا دست می کشی؟ گفت یا رسول اللہ من این ساعت با اہلِ خود فراہم آمدہ ام و غسل نکردہ ام دستِ چون تو پاکی چگونہ گیرم؟ مصطفیٰ علیہ السلام فرمود کہ مومن ہرگز نجس نباشد، جنب شود امّا نجس نشود تا اگر کسی آبی کہ جنب خوردہ باشد بقیۂ آن بخورد باکی نباشد۔

دیگر این بیان فرمود کہ اگر زنی بصورتِ شیطان پیشِ مردی آید یعنی اگر شیطان خود را بصورتی زنی بمردی نماید و دلِ مرد بدو[1] میل کند آن مرد را باید کہ در حال با اہلِ خود فراہم آید تا آن وسوسہ از وی دفع[2] شود۔ یک خیریتِ مردِ متاہّل این است!

بعد ازان کہ خواجہ نوح این فوائد بشنید برخاست خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر حاضران را اشارت بہ نوح کرد و فرمود کہ این را عزیز دارید کہ این نیکو کسی است! بعد ازان کہ او برخاست و برفت در تزکیۂ او مبالغت فرمود و گفت قرآن یاد دارد و ہر شبِ آدینہ ختم می کند و در تعلّم ہوسی تمام دارد و حاصل بسیار کردہ است، بسیار نیک نہاد است[3] و با ہیچ کس کاری ندارد نہ بدوستی نہ بدشمنی و بغایت صالح است تا روزی من ازو پرسیدم کہ چندین طاعت و عبادت کہ می کنی مقصودِ تو چیست؟ گفت مقصودِ من حیاتِ شماست! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ

---

[1] ہ: 'بروماٸل شود' بجای 'بدو میل کند' دارد [2] ہ: رفع

[3] ن و ہ: 'بسیار نیک نہاد است' ندارد

این سخن او را که آموخت یعنی گوئی این سخن دلیلِ سعادتِ اوست!

بعد ازان سخن دران افتاد که هر کرا چیزی پرسند بهتر آن باشد که از عالمِ او پرسند یعنی از احوالی که او دارد. درین میان فرمود که دانشمندی بود ضیاءالدین لقب، در زیرِ پای[1] مناره درس کردی[2]، ازو شنیدم که وقتی من بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین رفتم قدس الله سره العزیز و من از فقه و نحو و علومِ دیگر هیچ خبر نداشتم همین علمِ خلافی آموخته بودم و[3] بس در خاطرِ من بود که اگر شیخ از فقه و نحو و علومِ دیگر بپرسد چه[4] جواب گویم، این اندیشه در دلِ من بود تا بخدمتِ او رفتم، همین که سلام کردم و بنشستم شیخ روی سوی من کرد و گفت تنقیحِ[5] مناط چه باشد؟ من خوش شدم، در بیانِ آن شروع کردم و نفی و اثباتی که دران معنی آمده است براد بگفتم!

---

[1] ه: پایه   [2] ح: گفتی

[3] ح: 'پس' بجای 'وبس' دارد

[4] ن و ح: 'من چه گویم' بجای 'چه جواب گویم' دارد

[5] تنقیح مناط مسئله ایست از مسائلِ علمِ خلافت (اخبارالاخیارِ شیخ عبدالحق محدث دهلوی)

خواجه ذَکَرَہُ اللہُ بِالْخَیْر می فرمود که کمالِ کشفی که شیخ را بود او را هم از عالمِ او پرسید و هم از علمِ او، وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ

این اجزای فوائدِ سه سال است، دیگر هم آنچه مسموع اُفتد و معلوم گردد اُمید که آن نیز مکتوب و مرقوم شود اِنشاءَاللہُ تعالیٰ

جلد سوم از فوائد الفواد
متضمن بر هفده مجلس

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

این اشاراتِ اسرارِ الٰہی است یا بشاراتِ انوارِ نامتناہی کہ از لفظِ دُرر بار و زبانِ گوہر نثارِ خواجۂ راستین ختم المجتہدین ملک المشائخ فی الارضین نظام الحق والشرع والدین ادام اللہ میامن انفاسہ شنودہ می آید الحمدُ للہِ علیٰ ذالکَ ؎

مجموعہ کہ بندہ حسن[1] نو بنا نہاد　　ہم وقتِ پاکِ شیخش جمعیتی دہاد!

مجلسِ اوّل

دو شنبہ بست و ہفتم ماہِ ذی القعدہ سنہ اثنیٰ عشر و سبعمأتہ سعادتِ پائبوس حاصل شد۔ ذکرِ طبقات افتاد، فرمود کہ پیغمبر علیہ السّلام فرمودہ است کہ بعد از من امّتِ من بر پنج طبقہ باشند مدّتِ ہر طبقہ

---

[1] ح و لا: تو

چہل سال است الطبقة الأولیٰ طبقة العلم والمشاهدة، الطبقة الثانية طبقة البرّ والتقویٰ، الطبقة الثالثة طبقة التّواصل والتراحم، الطبقة الرابعة طبقة التقاطع والتدابر، الطبقة الخامسة طبقة الهرج والمرج. فرمود که طبقهٔ اوّل طبقهٔ علم و مشاهده باشد آن صحابهٔ کرام بودند، بعدازان طبقهٔ دوم طبقهٔ برّ و تقویٰ باشد و آن تابعین بودند[۱]، بعدازان طبقهٔ سوم طبقهٔ تواصل و تراحم باشد. تواصل آن باشد که چون دُنیا ایشان را اقدام نماید اگر آن دُنیا با ایشان و با دیگران مشترک باشد طرفِ دیگران سهل و سُست گذارند که اگر یکی طرفِ خود بجشد دوم از جانبِ خود سُست گذارند و این را تواصل گویند، امّا تراحم آن باشد که اگر تمام دُنیا روی بدیشان آرد بی مشارکت ایشان آن را نفقه کنند و در راهِ حق بمصرف رسانند، بعدازان طبقهٔ چهارم طبقهٔ تقاطع و تدابر باشد، تقاطع آن باشد که اگر دُنیا روی بدیشان آرد بر سبیلِ مشارکت بقطع و خصومت بر آیند و تدابر آن باشد که اگر دُنیا خاص بدیشان پیوندد ایشان آن را تمام بگیرند و پُشت بخلق دهند و هیچ کس را نصیب نکنند، بعدازان طبقهٔ پنجم طبقهٔ هرج و مرج باشد، هرج و مرج آن باشد که در گوشت و پوستِ یکدیگر اُفتند و در کُشتنِ یکدیگر شوند، و مدّتِ این پنج طبقه دویست سال باشد. آنگاه فرمود که بعدازین دویست سال اگر کسی سگ بچّه بزاید به[۲] نه فرزندِ آدم[۳]! خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید چشم

---

[۱] ح: بوده اند [۲] "به یا که فرزند" بجای "به نه فرزندِ آدم" دارد
[۳] ح: "آدم" ندارد

پُر آب کرد و فرمود که این حکم بعد از نقلِ رسول علیه السلام به دویست سال تمام شده است، این ساعت خود مردم چه گویند!

لختی سخن در مشغولیِ حق افتاد که کار آن دارد و دیگر هرچه جز آن است مانعِ آن دولت است. می فرمود که اگر وقتی ازان کُتب که خوانده ام مطالعه کنم وحشتی در من ظاهر شود با خود گویم کجا افتاده ام[1]؟ درین میان حکایت فرمود که شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه چون بجمالِ حال رسید کُتبی که خوانده بود در گوشهٔ نهاد بعضی گویند بشُست، بعدازان فرمود که شُستن نیامده است الّا آنکه جائی نگاهداشته باشد تا روزی چیزی ازان کُتب پیش نهاده مطالعه کردن گرفت، هاتفی آواز داد و گفت ای ابوسعید عهدنامهٔ ما باز ده که[2] بچیزی[3] دیگر مشغول شدی! خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید بگریست و این دو مصرع بر زبانِ مبارک راند ~

تو سایهٔ دشمنی کجا درگنجی جائی که خیالِ دوست زحمت[4] باشد!

یعنی جائی که کُتبِ مشائخ و فقه و احکامِ شریعت حجاب شود[5] چیزهای دیگر خود چه باشد!

---

[1] ه: افتادم، بجای 'افتاده ام' دارد [2] ه: که بجز من
[3] ن: 'بچیز دیگری' بجای 'بچیزی دیگر' دارد [4] س: دشمن [5] ه: بود

مجلس دوم

سه شنبه دوازدهم ماهِ ذی الحجه سنة المذکور شرفِ پائبوس بدست آمد - جمعی بخدمتِ خواجه ذَکَرَهُ اللهُ بِالْخَیرِ نشسته بودند، ازان بعضی را در سایه جای نبود در آفتاب نشستند، دیگران را فرمود که شما گنجان تر بنشینید تا ایشان را هم جای شود که ایشان در آفتاب نشسته اند و من می سوزم! از نسبتِ این حال حکایت فرمود که بزرگی بود در بداوٗن او را شیخ شاهی مُوی تاب گفتندی رحمۃ اللہ علیہ وقتی یاران او را به تماشا بیرون بُردند و شیر برنج بختند - چون طعام پیش کشیدند خواجه شاهی مُوی تاب گفت که درین طعام خیانتی رفته است! مگر دو تن قدری شیر پیش ازان که درمیانِ یاران آرند خورده بودند و این خطای بزرگ باشد میانِ درویشان - الغرض چون خواجه شاهی گفت که چرا باید که پیش ازان که طعام پیشِ یاران آرند کسی ازان چیزی بخورد ایشان گفتند که شیر از دیگ جوش برآورده بود و بیرون می ریخت ما آن را که بیرون می افتاد بگرفتیم اکنون آن را چه کنیم بریزیم لابُد بخوردیم - فرمود خیر آن خوردن خطا بود رها بایست کرد تا بریزد - فی الجمله آن عذر مسموع نیفتاد ایشان در پایگاه شدند، آفتاب بود در آفتاب ایستادند چنانکه عرق از ایشان چکیدن گرفت' دران[1] حال خواجه شاهی فرمود که حجّام را بخوانید! گفتند چه خواهی کرد؟ گفت آن قدر

---

1. ح: 'دران حال' بجای 'درحال' وارد

خونی که از یارانِ من می رود بگویم تا خونِ من بگشاید. خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْرِ چون برین حرف رسید می فرمود که شاد باش محبت این چنین و نگاهداشتِ انصاف آن چنان!

هم در بزرگی٬ او حکایت فرمود که وقتی شیخ نظام الدین ابوالمؤید را رحمته الله علیه زحمتی شد این شاهی موی تاب را بطلبید و گفت همتی به بند تا این زحمت من بصحت بدل شود. خواجه شاهی عذر خواست که شما بزرگ اید این معنی از من می طلبید من مردی بازاری باشم با من ازین بابت مگوئید - شیخ نظام الدین معذور نداشت٬ گفت البتہ ترا دعای می باید کرد و همت می باید بست تا من صحت یابم. گفت هلا دو یار مرا بخوانید یکی را شرف لقب بود مردی صالح دوم خیاطی بود٬ الغرض هر دو را طلبیدند٬ خواجه شاهی با ایشان گفت که شیخ نظام الدین مرا این چنین کاری فرموده است اکنون شما با من یار باشید از سرِ شیخ تا سینہ من دانم و اعضای سفلی از سینه تا یک پای یکی داند و تا یک پای دیگر دیگری٬ فی الجمله هر سه مشغول شدند زحمتِ شیخ نظام الدین ابوالمؤید بصحت بدل شد!

هم از کرامتِ این بزرگ حکایت فرمود که بارها گفتی که هر کرا بعد از وفاتِ من مهمی پیش آید گو سه روز بزیارتِ من بیاید و اگر سه روز بگذرد که آن کار بر نیاید تا چهار روز بیاید و[1] اگر بعدِ چهار روز حاجتِ او روا نشود پنجم روز

---

[1] ح: "و پنجم روز بر نیاید گورِ مرا خشت خشت بکنید" بجای "و اگر بعدِ چهار روز...... ...... خشت خشت کند" دارد ن: "و پنجم روز گورِ مرا خشت خشت کند" دارد

بباید گورِ مرا خشت کند!

لختی[1] سخن در عصمتِ انبیاء و اولیاء افتاد. فرمود که انبیاء معصوم اند و نزدیکِ فقراء اولیاء هم، لیکن انبیاء واجب العصمت اند و اولیاء جائز العصمت!

مجلسِ سوم

آدینه بست و دوم ماهِ ذی الحجہ سنة المذکور بسعادتِ پائبوس[2] رسیده شد. آینده بیامد و فاتحہ درخواست کرد بر نیتِ آنکه قرآن یاد ماند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چه قدر یاد گرفته ای؟ گفت ثلثی یاد گرفته ام. فرمود که دیگر اندک اندک یاد گیر و یاد گرفتۂ پیشینه را مکرر می کن!

بعد ازان حکایت فرمود که من شبی شیخ بدرالدّین غزنوی را رحمتہ اللہ علیہ در خواب دیدم ازو هم در خواب فاتحه در[3]خواست کردم بر نیتِ یاد ماندنِ قرآن، او هم در خواب بخواند. چون روز شد بدیدنِ عزیزی رفتم و این خواب با او گفتم و ازو هم فاتحه در[3]خواست کردم و گفتم چنانکه او در خواب بخواند[4] شما در بیداری بخوانید تا به برکتِ فاتحه خواندنِ شما مرا قرآن یاد ماند. آن بزرگ فاتحه بخواند و این

---

[1] ن و ه: حکایت [2] ح: دست بوس

[3] ه: "درخواستم" بجای "درخواست کردم" دارد [4] ه: خوانده است

فائده بگفت که هر که هر شب وقتِ خفتن این دو آیت بخواند البتّه قرآن یاد[1] ماند و بحفظ او شود، آیتها اینست وَ اِلٰـهُكُمْ اِلٰـهٌ وَّاحِدٌ ۚ لَآ اِلٰـهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيْمُ ۝ اِنَّ فِىْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِىْ تَجْرِىْ فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ مَّآءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيْهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ ۠ وَّتَصْرِيْفِ الرِّيٰحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ لَاٰيٰتٍ لِّقَوْمٍ يَّعْقِلُوْنَ ۝

لختی سخن در قدرتِ باری عزّ اسمه اُفتاد۔ درین معنی حکایت فرمود که وقتی رسول علیه السّلام آرزوی اصحابِ کهف کرد خواست که ایشان را به بیند۔ فرمان آمد که ما حکم کرده ایم که تو ایشان را در دُنیا نه بینی ملاقاتِ شما در قیامت باشد امّا اگر خواهی ایشان را در دینِ تو درآریم! بعد ازان رسول علیه السّلام گلیمی بیاورد و چهار کس را گفت که هر یکی یک گوشهٔ این گلیم بگیرند۔ ازان چهار یکی ابوبکر صدّیق بود دوم عمر خطاب سوم علی بن ابی طالب چهارم ابوذر غفّاری رضی الله عنهم اجمعین بعد ازان رسول علیه السّلام بادی را که مسخّرِ سلیمان علیه السّلام او را بکارهای بزرگ فرمان دادی دعا کرد تا حاضر شود، آن باد حاضر شد۔ بعد ازان آن باد را فرمود که این گلیم را با آن چهار یار بر و بر درِ آن غار فرود آر! باد آن گلیم را با آن هر چهار یار ببرد و بر درِ آن غار فرود آورد۔ یاران از بیرون بر اصحابِ کهف سلام گفتند۔

---

[1] ح و ه: 'محفوظِ او شود' بجای 'یاد ماند و بحفظِ او شود' دارد

حق تعالی ایشان را زنده گردانید جوابِ سلام باز دادند! بعد ازان یاران دینِ رسول علیه السلام را بر ایشان عرضه[1] کردند و ایشان قبول کردند الحمد لله رب العالمین. خواجه ذکره الله بالخیر بعد از تقریرِ این حکایت بر لفظِ مبارک راند که چیست که مقدورِ خدای تعالی نیست؟

مجلس چهارم

دوشنبه غرهٔ ماهِ صفر ختم الله بالخیر والظفر سنه ثلث عشر و سبعمائة دولتِ پابوس بدست آمد. سخن در نوافل و اوراد افتاد. فرمود که من شبی شیخ الاسلام فریدالدین را قدس الله سره العزیز در خواب دیدم، مرا گفت باید که هر روز صد بار این دعا بخوانی که لا اله[2] الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو علی کل شیء قدیر. چون بیدار شدم این دعا را ملازمت کردم با خود گفتم که درین فرمان مقصودی خواهد بود! بعد ازان در کتبِ مشایخ دیدم آنجا نبشته[3] است که هر که هر روز صد[4] بار این دعا بخواند بی اسباب خوش باشد و خوش زید دانستم که مقصودِ شیخ این معنی بوده است!

---

[1] ه: ‹عرض دادند› بجای ‹عرضه کردند› دارد ح: ‹عرض کردند›

[2] در ه این دعا چنین آمده: لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد یحیی ویمیت وهو حیٌّ لا یموت ذوالجلالِ والاکرام بیده الخیر وهو علی کل شیٔ قدیر

[3] ح: ‹نبشته اند› بجای ‹نبشته است› دارد [4] ح و ه: ‹صد بار› ندارد

هم در فضیلتِ این دعا فرمود که در حدیث آمده است که هر که بعد از هر نمازی ده بار این دعا بخواند چنانستی که هزار[1] برده آزاد کرده باشد!

بعد ازان فرمود که یک بار دیگر هم در خواب مرا فرمود که بعد صلوٰۃ عصر پنج بار سورۃ النبا بخوان! چون بیدار شدم آن فرمان بجای آوردم، باز در خاطرم گذشت که درین فرمان هم بشارتی خواهد بود، در تفسیر دیدم آنجا آورده است که هر که بعد صلوٰۃ عصر هر روز پنج بار سوره نبا بخواند او اسیرِ حق شود و مسمّیٰ اسیراللّٰه یعنی هر که به محبّتِ کسی گرفتار شود گویند فلانی اسیرِ فلانی شده است، اینجا هم این معنی مراد است یعنی اسیرِ محبّتِ حق شود!

بعد از اتمامِ این هر دو فائده حاضران را فرمود که شما مدام[2] همبرین باشید!

مجلس پنجم

دوشنبه بست و دوم ماهِ صفر سنة المذکور سعادتِ دست بوس[3] حاصل شد. یکی از حاضران عرضداشت کرد که بعضی مردمان خدمتِ شما را چه بر سرِ منبر و چه در مواضعِ دیگر بطریقِ بدگوئی چیزی می گویند و ما نمی توانیم شنید. خواجه ذکرہ اللّٰه بالخیر فرمود که من از همه عفو کردم چه جای آنست که مردم بعداوت و

---

[1] ح و ۸: چهار [2] ح و ۸: 'مدام' ندارد

[3] ۸: 'دولتِ پابوس حاصل گشت' بجای 'سعادتِ دست بوس حاصل شد' دارد

مخاصمت کسی مشغول شوند هر که مرا بد می گوید من از و عفو کردم شما[1] را هم می[2] باید که عفو کنید و با آن کس خصومت نکنید!

بعد از ان فرمود که چهجو که ساکن اندپت[3] بود پیوسته مرا بد گفتی و بد خواستی. بد گفتن سهل باشد بد خواستن ازان بدتر است. الغرض چون او بمرد من سوم روز بر سر گور او رفتم و دعا کردم و گفتم آلهی او هر چه در حق من بد گفت و بد اندیشید من از و عفو کردم، تو از جهت من او را عقوبت نکنی! هم درین معنی فرمود که اگر میان دو کس آزاری شود سبیل آنست که این کس از طرف خود صاف کند، چون این کس درونه خود از عداوت خالی کند البته از جانب او هم آن آزار کم شود. بعد ازان فرمود که مردم ازین بد گفتنها چه رنجد! گفته اند که مال صوفی سبیل است و خون او مباح، چون حال چنین است از برای بد گفتن با کس چرا خصومت باید کرد؟

درین میان شخصی بیامد و حکایت جماعتی تقریر کرد که هم اکنون در فلان موضع یاران[4] شما جمعیتی کردند[5] و مزامیر در میان بود. خواجه ذکره الله بالخیر این معنی نه پسندید و فرمود که من منع کرده ام که مزامیر و محرمات در میان نباشد هرچه کرده اند نیکو نکرده اند! درین باب بسیار غلو می فرمود تا بغایتی که گفت اگر امامی در نماز باشد و جماعتی در عقب او مقتدی و دران جماعت عورات هم باشند پس اگر امام را سهوی افتد ازان مردان که اقتدا کرده باشند یکی به تسبیح اعلام دهد

---

[1] ه: شما یان

[2] ه: می ندارد

[3] اندپت مخفف اندرپت که دیهی بود الحال داخل شهر قلعه دهلی است (ه)

[4] ن و ه: از یاران

[5] ح و ه: کرده اند

بگوید سُبحانَ اللہِ، واگر زنی بران خطا واقف شود او امام را چگونہ باگاہاند، سُبحانَ اللہ نگوید تا آوازِ او نشنود، پس چہ کند دست بر دست زند ولی کفِ دست بر کفِ دست نزند کہ آن بہ لہو می ماند پشتِ دست برکفِ دست زند، الغرض تا این غایت ازملاہی و امثالِ آن احتراز[1] آمدہ است پس درسماع طریقِ اولی کہ ازین بابت نباشد یعنی درمنعِ دستک چندین احتیاط آمدہ است در منعِ مزامیر بطریقِ اولیٰ۔ بعدازان فرمود کہ اگر یکی ازمقامی بیفتد باری درشرع اُفتد مبادا اگر ازشرع بیرون اُفتد پس[2] چہ ماند!

بعدازان فرمود کہ سماع مشائخِ کبار شنودہ اند و آنانکہ اہلِ این کار اند ونیز آن کس کہ صاحبِ ذوق است و درد دردی ہست بیک بیت کہ ازگوئندہ بشنود او را رقتی پیدا آید اگر مزامیر درمیان باشد و یا نباشد، اما آنکہ ازعالمِ ذوق خبرندارد اگر پیشِ او گویندگان باشند و از ہرجنس مزامار باشد چہ سود دارد چون او ازاہلِ درد نیست، پس معلوم شد کہ این کار تعلق بدرد دارد نہ بمزامیر وغیرِ آن! بعدازان فرمود کہ مردم را ہمہ روز حضور کجا میسر است، اگر در روزی وقتی خوش دریافت ہمہ اوقاتِ متفرقہ آن روز در پناۂ آن وقت باشد، واگر درجمعی شخصی صاحبِ ذوق و صاحبِ نعمت[3] باشد جملہ اشخاص در پناۂ آن شخص باشند!

---

[1] ح و ہ: پرہیز [2] ہ ہ: پیش [3] ہ ہ: نعمتی

بعدازان فرمود که درایّام ماضی قاضیٔ بود در اجودهن، دائم با خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہُ العزیز منازعت نمودی تا وقتی از غایتِ خصومت در ملتان رفت، با صدور و ائمہ گفت که کجا روا باشد که یکی در مسجد نشیند و آنجا سماع فرماید و گاہ گاہ[1] رقص ہم کند[2]؟ ایشان گفتند اینکه تو می گوئی بگو که واقعه کیست و این که میکند؟ گفت شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہُ العزیز، ایشان گفتند ما با او، ہیچ نمی توانیم گفت!

بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که من ہربار که سماع شنیده ام و ہر صفت که از گوئنده در سماع شنیده ام الیٰ یومنا بحقِ خرقۂ شیخ که آن ہمه بر اوصاف و اخلاقِ شیخ حمل کرده ام تا وقتی در حالتِ حیاتِ شیخ قدس اللہ سرہُ العزیز در جمعی بودم گوینده این بیت می گفت ؎

مخمر ام بدین صفت مبادا کز چشمِ بدت رسد گزندی!

و مرا اخلاقِ پسندیده و اوصافِ شیخ و کمالِ بزرگی و غایتِ فضل و لطافتِ ایشان یاد آمد چنان رقت در گرفت که در صفت نیاید[3]! قوّال خواست که تا ابیاتِ دیگر گوید من ہمین می گو یانیدم۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون برین حرف رسید در گریه شد و فرمود که بعدازان لبسی بر نیامد که ایشان رحلت فرمودند!

بعدازان ہم در تحمیل و تاویلِ این معانی حکایت فرمود که فردای قیامت یکی را فرمان در رسد که تو در دُنیا سماع شنیده ای؟ گوید شنیده ام۔

---

[1] ه: گاه از گاه، بجای 'گاه گاه' دارد [2] ن وح: باشد [3] ه: در نیاید

فرمان رسد که هر بیتی که می شنیدی آن را بر اوصافِ ما حمل کردی؟ گوید آری.
فرمان رسد که آن اوصاف حادث و ذاتِ ما قدیم، اوصافِ حادث بر قدیم
چگونه روا باشد؟ گوید خداوندا از غایتِ محبت می کردم! فرمان رسد که چون
از محبت می کردی بر تو رحمت کردیم! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر چشم پُر آب
کرد و گفت که باکسی که مستغرقِ محبتِ اوست این عتاب است دیگران را[1]
چه خواهند گفت!

لختی سخن در معجزاتِ رسول افتاد علیه السلام که حیوانات و جمادات او
را فرمان برداری کرده اند. درین باب حکایت فرمود که رسول علیه السلام
چون مبعوث شد معاذ بن جبل را طرفِ یمن فرستاد و گفت که دران دیار
چشمه ایست که آن را عین الزُعاف خوانند و عین الذُعاف هم گویند، الغرض
آن چشمه را خاصیتی بود که هر که ازان قدری بخوردی درحال بمُردی. سیّدِ عالم
علیه السلام والتحیة معاذ را گفت چون آنجا برسی آن چشمه را بگوی که من مبعوث
شده ام! چون معاذ بدان چشمه رسید و فرمانِ مصطفیٰ علیه السلام رسانید و
حکایتِ اظهارِ نبوّت کرد آن چشمه برسالتِ رسول علیه السلام ایمان آورد و
پیش آن خاصیت ازان چشمه در وجود نیامد!

لختی سخن در اسمِ اعظم افتاد. فرمود که ابراہیم ادہم را رحمۃ الله علیہ،
سوال کردند که تو اسم اعظم یاد داری، بگو کدام است؟ او جواب داد که آری،

---

[1] ن و ح: دیگران چه جواب خواهند گفت، بجای، دیگران را چه خواهند گفت، دارد

معده را از لقمهٔ حرام پاک دار و دل را از محبتِ دُنیا خالی کن بعدازآن بهر اسمی که خدای را بخوانی[1] آن اسم اعظم است!

درین میان طعام پیش آوردند، چون نمک نهادند خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که بدایت به ملح می باید کرد امّا آنکه انگشت با آبِ دہن ترمی کنند و نمک بر می گیرند نیامده است واگر انگشت ترناکرده بنهند خود نمک برنیاید پس انگشتِ مُسبحه با نرانگشت یاد کنند و بدو انگشت نمک برگیرند. بنده درین میان درشکرِ این فائده گفت که اَلْحَمْدُ لِلّٰه[2] حقِ نمکی بتجدید شد! خواجه ذکره الله بالخیر تبسم فرمود و گفت نیکو گفتی! مولانا محی الدین کاشانی حامت برکاته حاضر بود. سخنِ بنده را تزکیه کرد و درخدمتِ خواجه ذکره الله بالخیر باز نمود که ملیح گفت! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که او ملوح[3] است درین کار!

از نسبتِ این مطایبه حکایت فرمود که وقتی یکی بخدمتِ خواجه شمس الملک آمد علیه الرحمة والغفران وچیزی ازو توقع کرد. شمس الملک در دفعِ او[4] جوابی گفت. آن سائل همچنان ایستاده ماند. شمس الملک گفت چرا نمی روی؟ گفت جواب می باید گفت. شمس الملک گفت که جواب گفتم! سائل گفت جواب می باید گفت. شمس الملک گفت ازین روان تر کی گویم که گفتم؟

ل ح، ه: خواهی خواند

ل الحمدلله علیٰ ذالک

ل ن وح: ملیح

ل ن وه: آن

مجلسِ ششم

دوشنبه بست و نهم ماهِ صفر سنة المذکور بشرفِ دست بوس رسیده شد. بنده عرضداشت کرد که این بار این طرف بدیدنِ اقرباء آمده[1] شده است، بعضی یاران همچنین گفتند[2] که چون کسی بکاری دیگر این جانب آید نه بر نیّتِ آنکه بخدمتِ خواجه آید پیشِ مخدوم نباید رفت، من با خود گفتم که اگرچه رسم همچنین است اما مرا دل نمی شود که خدمتِ مخدوم را نادیده ازین حدود باز گردم من یکی بی رسمی خواهم کرد، این در دل گذرانیدم در بندگیٔ مخدوم آمدم. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که نیکو کردی! آنگاه این دو مصراع بر لفظِ مبارک[3] راند ؎

در کوی خرابات و سرای اوباش منعی نبود بیا و بنشین و بباش!

بعد ازان فرمود که مشائخ را رسمیست که کسی پیش از اشراق و بعد از نمازِ دیگر بخدمتِ ایشان نرود، بر من آنچنان نیست هر وقت که کسی بیاید گو بیا!

لختی سخن دران افتاد که بعضی به حج می روند و چون می آیند همه روز در ذکرِ آن می[4] باشند و همه جا همان حکایت می[5] گویند، این

---

[1] ح: آمدن [2] ه: گفته اند [3] ه: مبارکِ دُرر بار

[4] ن: "مشغول می باشند" بجای "می باشند" دارد [5] ح: "می کنند" بجای "می گویند" دارد

نوع نیکو نیست - بعد ازان فرمود کہ یکی می گفت من فلان جا گشتم و فلان جا عزیزی را دیدم - عزیزی او را گفت ای خواجہ ازان چہ بودہ ای نگشتہ ای چہ فائدہ یعنی ہمبران پندار ماندہ ای!

لختی سخن در خدمت اُفتاد و مراعاتِ رضا - فرمود کہ ہر کہ خدمت کند او مخدوم شود، کسی خدمت ناکردہ مخدوم چگونہ شود؟ آنگاہ این لفظ بر زبانِ مبارک راند کہ مَنْ خَدَمَ خُدِمَ -

لختی سخن در حُسنِ معاملہ افتاد - فرمود کہ یکی دہ سخن را کہ پنج در سر است و پنج در تن[1] نظم کردہ است، آخر این بیت گفتہ است وخوب گفتہ است:

دہ سخن در دو بیت آوردی کار کن کار کین ہمہ سخنست!

مجلسِ ہفتم

نوزدہم ماہِ جمادی الاُولیٰ سنۃ المذکور سعادتِ پابوس میسّر شد مگر ہمدران ایّام ملکی دو باغ و زمین بسیار با اسباب و آلات آن کاغذِ تملیک بخدمتِ ایشان فرستادہ بود و اثرِ اخلاصِ خود ظاہر کردہ - خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر آن را قبول نکردہ درین باب می فرمود کہ من کیای باغ و زرع و زمین باشم؟ تبسّم می فرمود و می گفت اگر من ازین بابت قبول

---

[1] ترجمہ برہان: چشم

کنم مردمان چه گویند شیخ درباغ می رود و شیخ بتماشای زرع و زمین می رود نهی کاری که من کرده باشم چه جای آنست! چشم پُرآب می کرد و می گفت از خواجگانِ ما و مشائخِ ما، هیچ کس ازین بابت نکرده است!

بعد ازان حکایت فرمود که دران که سلطان ناصرالدّین انارالله برهانه طرفِ ملتان رفت درمیانِ اجودهن گذشت. سلطان غیاث الدین طاب الله ثراه دران وقت اُلغ خان بود بزیارتِ شیخ الاسلام فریدالدّین آمد قدس الله سره العزیز، چیزی نقدانه و چهار مثال ازان چهار دِه پیشِ شیخ نهاد، شیخ فرمود که این چیست؟ اُلغ خان گفت این نقدانه و این چهار مثالِ دِه خدمتِ شیخ آورده ام نقدانه بجهتِ درویشان و مثال ها بنامِ شیخ. شیخ الاسلام تبسّم فرمود و گفت این نقدانه مرا ده با درویشان یکجا خرچ خواهم کرد اما این مثالها بردار پیشتر بر که طالبانِ این بسیار اند بدیشان دهی!

در اثنای این حکایت حدیثی روایت کردند که پیغمبر علیه السّلام فرموده است مَا دَخَلَ بَیْتًا اِلَّا دَخَلَ ذُلًّا، بعد ازان فرمود که این حدیث در محلّی فرموده است و آنچنان بود که وقتی رسول علیه السّلام در خانۀ یکی در آمد و دران خانه دو چوب دیده نهاده و چوبهای که بدان کِشت می کنند و جفت می رانند، چون آن بدید فرمود که مَا دخل بیتًا اِلَّا دخل ذلًّا یعنی این چوبها درخانه نیاید مگر آنکه خواری دران خانه در آید!

ل ۵ : برای

ازین جا ذکرِ شیخ جلال الدّین تبریزی افتاد قدس اللہ سرہٗ العزیز فرمود کہ مکتوبی جانب شیخ بہاء الدّین زکریا رحمتہ اللہ علیہ فرستادہ است بعربی[1] من نسخۂ آن دیدہ ام درانجا یاد کردہ است مَنْ اَحَبَّ اتخاذ النّساءَ لایفلح ابداً[2] و ذکرِ ضَیعہ ہم کردہ است ضیعہ گویند زمین وکشت و دِہ و مانندِ این را، الغرض لفظِ عربی در خاطر یاد نماندہ است معنی این بود کہ ہر کہ دل بر ضیعہ نہد گوئی صار عبد الدّنیا ای عبد الاہل الدّنیا۔ بندہ از حالِ شیخ جلال الدّین نوّر اللہ مرقدہٗ استطلاع کرد کہ او مرید کہ بود؟ فرمود کہ او مریدِ شیخ ابو سعید تبریزی بودہ است رحمتہ اللہ علیہم اجمعین

لختی سخن در اوراد افتاد۔ یکی از حاضران پرسید کہ این حدیث چگونہ است کہ صَاحِبُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ وَتَارِکُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ ؟ فرمود کہ این حدیث درباب یکیست از اہلِ کتاب، و آنچنان بود کہ بخدمتِ رسول علیہ السّلام رسانیدند کہ فلان جہود یا ترسا ورد بسیار می خواند و آن را دراصطلاحِ ایشان تمخیشا گویند۔ پیغمبر علیہ السّلام چون این بشنید فرمود کہ صَاحِبُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ این خبر بدان کتابی رسید، او اوراد را تارک شد۔ پیغمبر علیہ السّلام بشنید فرمود کہ تَارِکُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ ۔ بعضی گویند کہ این حدیث عام است تاویلِ این آنچنان باشد کہ اگر یکی عمداً ورد ترک می گیرد و بی عذر تارکِ ورد می شود: این چنین کسی را گویند کہ تارک الورد ملعونٌ، و اگر یکی باشد مثلاً رئیسِ قومی کہ

---

[1] ح: بعبارتِ عربی [2] ن و ح ابد

آمد و شدِ خلق باوی باشد و مصالحِ مسلمانان بسخن او باز بسته بود او مشغول به ورد شود این چنین کسی را گویند که صاحب الورد ملعونٌ - درین محل بنده عرضداشت کرد که اگر یکی را اشتغالِ[1] کلی پیش آید یا عذری که به وردِ معهود نرسد[2] شب را آن ورد بخواند چگونه باشد؟ فرمود که نیکو باشد، اگر وردِ روز فوت شود در شب باید خواند و اگر وردِ شب فوت شود در روز باید خواند، شب خلیفهٔ روز است و روز خلیفهٔ شب!

بعدازان فرمود که هر که وردی را تارک شود بی عذری از سه حال بیرون نباشد[3]، یا او را میلِ شهوتی شود بحرام یا خشمی نه برمحل یا بلائی بدو رسد، ملائمِ این معنی حکایت فرمود که مولانا عزیز زاهد رحمة اللہ علیه یک روز از اسپ خطا کرد، بازوی او فرود آمد، ازو پرسیدند که چه حالست؟ گفت من هر روز سورهٔ یٰسٓ می خواندم امروز نخوانده بودم ازان سبب خطا دیدم!

مجلسِ ہشتم

چہار شنبه چہارم ماهِ جمادی الآخره سنه مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد. سخن در نظم افتاد و در تحمیلاتِ غزل وغیرِ آن، فرمود که تا هر کس بر

---

[1] ه: شغلی [2] ن: "نتواند رسید" بجای "نرسد" دارد

[3] ن: نیست

چه حمل می کند؟ بعدازان فرمود که وقتی شیخ الاسلام فرید الدین قدس الله سره العزیز این بیت بر زبانِ مبارک می راند ؎

نظامی این چه اسرار است کز خاطر عیان[1] کردی
کسی سرّش نمی داند زبان درکش زبان درکش!

بیشتر آن روز این بیت می گفت تا نمازِ شام در آمد، وقتِ افطار هم این بیت بر زبانِ مبارک می راند، گویند در وقتِ سحر هم این بیت می گفت و هر بار که می گفت تغیری در وی پیدا می آمد - بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود که تا چه بود در خاطرِ مبارکِ او و چه چیزش می گویانید!

بعدازان فرمود که وقتی شیخ بهاء الدین زکریا رحمة الله علیه درونِ خانهٔ خود بر دری ایستاده بود یک دست بر یک طبق نهاده و دستِ دیگر بر طبقِ دیگر، و هر بار این دو مصراع بر زبانِ مبارک می راند ؎

کردی صنما بر سرِ ما بارِ دگر   ما هیچ نکردیم خدا میداند!

بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ دُرربار راند تا چه بود در خاطرِ او، هیچ معلوم نمی شود که بر چه حمل می کرد و مقصود[2] چه داشت؟

لختی سخن در توکل افتاد - فرمود که اعتماد بر حق می باید کرد و نظر بر هیچ کس نباید داشت. بعدازان بر لفظِ مبارک راند که ایمانِ کسی[3] تمام نشود تا همه خلق نزدیکِ او همچنان نه نماید که پشکِ شتر!

---

[1] ح : 'برون دادی' بجای 'عیان کردی' دارد
[2] ن : 'چه مقصود داشت' بجای 'مقصود چه داشت' دارد   [3] ه : برکسی

بعد ازان همدرین باب حکایت فرمود که وقتی ابراهیم خوّاص رحمة الله علیه در سفرِ کعبه می رفت، کودکی با او همراه شد، ابراهیم رُوی سوی آن کودک کرد و گفت کجا میروی؟ گفت بزیارتِ کعبه. ابراهیم گفت زاد و راحله کو؟[1] گفت خدای عزّ و جلّ بی اسباب بنده را بدارد[2] و می تواند که مرا بی زاد و راحله بکعبه رساند! فی الجمله چون ابراهیم خوّاص بکعبه رسید آن کودک را دید که پیش از و آمده بود و کعبه را طواف می کرد. چون نظرِ او بر ابراهیم افتاد گفت یا ضعیف الیقین توبه کردی ازانچه مرا می گفتی؟

همدرین معنی حکایت فرمود که وقتی نبّاشی بخدمتِ خواجه بایزید بسطامی آمد رحمة الله علیه و ازان فعل توبه کرد. خواجه بایزید ازو پرسید که تو چند مُرده را کفن کشیده ای؟[3] آن مرد گفت که هزار تن را. بایزید پرسید ازان جمله چند را یافتی که رُوی ایشان سوی قبله بود؟ گفت دو کس را رُوی جانبِ قبله یافتم دیگر همه را رُوی از قبله گردانیده دیدم. حاضران از خواجه بایزید پرسیدند که چه باشد که توجه دو کس را[4] بقبله و چندین کس را تحوّل؟ فرمود که آن دو کس را اعتماد برحق بود و دیگران را نی!

بعد ازان خواجه ذَکَرَهُ اللهُ بِالْخَیْرِ فرمود که مشائخ رزق را چهار قسم گفته اند، رزقِ مضمون و رزقِ مقسوم و رزقِ مملوک و رزقِ موعود. رزقِ

---

[1] ح: داری

[2] ن: 'ندارد و نمی تواند' بجای 'بدارد و می تواند' دارد

[3] ح و ﻻ: کشیده باشی [4] ح: 'را' ندارد

مضمون آنست که آنچه بدو رسد از طعام و شراب و آنچه او را کفایت است این را رزقِ مضمون گویند یعنی که خدای ضامنِ آنست وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا، رزقِ مقسوم آنست که در ازل قسمت شده است و در لوحِ محفوظ ثابت شده، رزقِ مملوک آنست که ذخیرهٔ او باشد از درم و جامه و اسبابِ دیگر، رزقِ موعود آنست که حق تعالیٰ مرصالحان را و عابدان را وعده کرده است وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ، بعد ازان فرمود که توکّل در رزقِ مضمون باشد در رزقهای دیگر نه، زیرا که آنچه مقسوم است دران توکّل چه کند و آنچه مملوکست دران هم توکّل نمی آید و آنچه موعود است آنجا هم توکّل نیست زیرا که آنچه وعده کرده است بخواهد رسید[1]. توکّل در رزقِ مضمون است یعنی بداند که آنچه کفافِ منست بالقطع بخواهد رسید توکّل کند۔

مجلسِ نهم

یک شنبه بست و نهم ماهِ جمادی الآخره سنه مذکور سعادتِ پابوس میسّر شد. سخن در فضیلتِ نمازِ جماعت افتاد. رُوی سوی بنده

---

[1] ح: رسانیده، ه رساند

کرد و فرمود که پیوسته[1] نماز بجماعت بگزاری؟ بنده عرضداشت کرد که نزدیکِ خانهٔ بنده مسجدی هست امّا دران مقامی که ما بندگان می باشیم اگر ازانجا غائب می شویم کسی نمی باشد که کاغذ و کتابی که موجوداست نگاه دارد هم درخانه بجماعت گزارده می شود. فرمود که[2] می باید بجماعت گزارده شود امّا افضل آنست که در مسجد گزارده شود.

بعدازان فرمود که پیش ازین در عهدِ انبیای پیشینه هیچ جا نماز روا نبودی مگر در مسجد، در عهدِ رسولِ ما علیه السلام این میسّر شد که هرجا که هست بگزارند و نیز زکوٰة بر پیشینیان رُبع مال بود در عهدِ پیغمبرِ ما علیه السلام از دویست درم پنج درم شد. بعدازان فرمود که از دویست درم که پنج درم می دهند همین باشد که او را بخیل نگویند همین نامِ بخیل[3] ازوی دفع[4] می شود امّا سخی هم نگویند، سخی او را گویند که چیزی از زکوٰة زیاده دهد. بنده درین میان عرضداشت کرد که این حدیث چگونه است که السخیّ حبیبُ اللهِ وَاِن کانَ فاسقاً[5]؟ فرمود که می گویند. یکی از حاضران گفت که در اربعین این حدیث آورده اند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آنچه در صحیحین است[6] آن صحیح باشد. بعدازان فرق فرمود میان سخی و جواد، فرمود که سخی آن

---

۱ ن: 'باید که نماز بجماعت باشد' بجای 'پیوسته نماز بجماعت بگزاری' دارد
۲ ه: 'می باید که' بجای 'که می باید' دارد ۳ ه: بخل
۴ ه: رفع ۵ ن: کافراً
۶ ح و ه: باشد

باشد که چیزی از زکوٰة زیادت دهد امّا جواد آنست که بسیار بخشد مثلاً از دویست درم پنج درم نگاه دارد و باقی بخشد. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سرہ العزیز می فرمود که زکوٰة بر سه نوع است زکوٰةِ شریعت است و زکوٰةِ طریقت است و زکوٰةِ حقیقت است. زکوٰةِ شریعت آنست که از دویست درم پنج درم بدهد و زکوٰةِ طریقت آنست که از دویست درم پنج درم نگاه دارد و باقی بدهد و زکوٰةِ حقیقت آنست که همه راﷺ بدهد و هیچ نگاه ندارد!

از نسبتِ زکوٰة حکایت فرمود که خواجه جنید بغدادی رحمتہ اللہ علیہ با علمای عهدِ خود گفتی یا عُلماءَ السّوءِ أدُّوا زکوٰةَ العِلم، ای عالمانِ بد! زکوٰةِ علمِ خود بدهید. ازو پرسیدند که مقصود ازین زکوٰة چیست؟ گفت که از دویست مسئله که آموخته اید بر پنج مسئله کار کنید و ازؔ دویست حدیث می باید که بر پنج حدیث عامل باشید!

بعد ازان از نسبتِ حدیث سخن در فضیلتِ مولانا رضی الدین صغانی که صاحبِ مشارق است افتاد رحمتہ اللہ علیہ و آنچه او نبشته است که این کتاب حجت است میانِ من و خدای و اگر حدیثی برو مشکل شدی رسول علیہ الصلوٰة والسلام را در خواب دیدی و صحیح کردی. بعد ازان

---

۱ ح: 'را' ندارد

۲ ن ده: بجای 'از دویست حدیث... عامل باشید' 'از دویست حدیث باید که پنج حدیث معمول باشد' دارد

فرمود که او از بداؤن بود بعد ازان در کول آمد و نائب مشرف شد مشرفی که منسوب او بود او هم اهل بود مگر روزی این مشرف سخنی گفت مولانا رضی الدین تبسّمی کرد، مشرف دوات جانبِ او فرستاد، او منحرف شد و بدو نرسید، چون آنچنان بدید ازان مقام برخاست وگفت که ما را پیش ازین با جهّال نشست و برخاست نمی باید کرد۔ بعد ازان دُنبالِ زیادت تحصیل شد، پسرِ والیٔ کول را تعلیم کردی وصد تنکه بیافتی، بدان فارغ بودی، ازانجا به حج رفت و به بغداد آمد و باز بحضرتِ دهلی رسید۔ دران ایّام در حضرتِ دهلی علمای کبار بودند باهمه در علوم متساوی بود امّا در علمِ حدیث ازهمه ممتاز بود و ہیچ کس مقابلِ او نبود۔ بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر برلفظِ مبارک راند که کارِ او بیک حدیث پیشتر[1] رفت و آنچنان بود که چون از کول عزیمتِ حج کرد نعلین بخرید درپای کرد، چون یک[2] منزل رسید مانده شد، دانست که پیاده نتوان رفت۔ همدرین اندیشه بود که پسرِ والیٔ کول سوار شده دوان بیامد تا او را باز گرداند۔ چون آنجا رسید مولانا را نظر بروی افتاد، او را دید که بر اسپی خوبی سوار شده می آید، درخاطر کرد که اگر این اسپ مرا بدهد من آسوده توانم رفت، درین فکرت بود که پسرِ والی بیامد و مولانا را بجهتِ باز گردانیدن بسیار الحاح کرد۔ مولانا باز نگشت۔ چون پسرِ والی دید که البته باز نخواهد گشت گفت هلا این اسپ که بران سوار آمده ام قبول کن! مولانا اسپ بستد و روان شد۔

---

[1] ح: پیش   [2] ح: بیک

الغرض چون بحج رفت و از انجا به بغداد آمد، در بغداد عالمی بود محدث بس بزرگ او را ابنِ زہری گفتندی، برای او منبری کردہ بودند او برانجا برآمدی و حدیث بیان کردی و علماء در مجلسِ او حاضر شدندی وگرد برگردِ او حلقہ کردی چنانکہ چند حلقہ شدی، آنہا کہ اہل تر بودندی پیشِ او بودندی و آنہا کہ از ایشان کمتر در حلقۂ دوم بودندی و دیگران در حلقۂ دیگر، ہمچنین تو بر تو می نشستندی، او حدیث املا میکردی و ایشان می نبشتندی تا مولانا رضی الدین روزی دران مجمع[۱] درآمد و در حلقۂ کہ دُور تر بود بنشست۔ ابنِ زہری حدیثی بیان می کرد درباب موافقت نمودن با مؤذّن تا چنانکہ مؤذّن می گوید مستمع را می باید کہ ہمچنان بگوید۔ آغازِ حدیث برین لفظ کرد کہ اذا سکب المؤذّن، سکوب ریختنِ آب است یعنی چون سخنِ مؤذّن در گوشِ شما برسد شما ہم چنان بگوئید کہ او می گوید۔ چون ابنِ زہری این حدیث بگفت مولانا رضی الدّین در مقامی کہ نشستہ بود آہستہ با دیگران گفت کہ اذا سکت المؤذّن، یعنی چون مؤذّن کلمۂ بگوید و ساکت شود بدان گفتہ موافقت باید کرد، مگر آنکہ یکی این سخن بشنید با دیگری گفت و او با دیگری تا این سخن بسمعِ ابنِ زہری رسید، آواز داد کہ آن کیست کہ این سخن بگفت ؟ مولانا رضی الدّین گفت کہ من گفتہ ام۔ بعدازان ابنِ زہری گفت کہ ہر دو سخن معنی دارد بکتاب رجوع کنیم۔ چون ازان مجلس برخاستند در کتب

---

[۱] ہ: جمع

باز دیدند، هردو سخن موجّه نبشته بودند و اذا سکت اصح - این خبر بخلیفه رسید، مولانا رضی الدّین را پیش بردند، خلیفه او را اعزاز کرد و چیزی پیشِ او بخواند -

القصه چون ازانجا بدهلی آمد مگر درانچه در بداؤن بود او را آنجا استادی بوده است مردی بزرگ و صاحبِ[1] ولایت و برو کتابی بود در حدیث که آن را ملخّص گویند و مولانا رضی الدین آن نسخه ازو طلب نموده بود او در ادای آن مضایقت نموده بود - چون مولانا یا وفورِ علم وحصولِ معانی در دهلی آمد مگر بایکی[2] می گفت که وقتی استادِ من ملخّص ازمن دریغ داشته بود این ساعت صد همچو صاحبِ آن کتاب باید که پیشِ من چیزی بخواند ! کسی این سخن باستادِ او رسانید او[3] گفت همانا که رجِ او قبول نشده باشد که اگر رجِ او قبول شده بودی این[4] چنین سخن نگفتی ! خواجه ذکره الله بالخیر این حرف بیان می فرمود و چشم پُرآب می کرد برصدقِ اعتقادِ آن بزرگ !

بعدازان طعام پیش آوردند، فرمود که ثرید کنید، آنگاه حکایت فرمود که وقتی جماعتی از درویشان بخدمتِ شیخ بهاء الدین زکریا نشسته بودند رحمة الله علیهم طعام پیش آوردند شیخ باهریکی هم کاسه می شد، ازان میان یکی را دید که نان ثرید می کرد و می خورد - گفت سبحان الله میانِ این درویشان این

---

[1] ه : 'صاحبِ نعمتِ ولایت' بجای 'صاحبِ ولایت' دارد

[2] ن : یاری [3] ح : استاد

[4] ه : همچنین' بجای 'این چنین' دارد

درویش طعام خوردن می داند! بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ پیغمبر علیہ السلام فرمودہ است کہ ثرید را بر طعام ہای دیگر ہم[1] چندان فضیلت است کہ مرا بر ہمہ پیغمبران[2] و عائشہ رضی اللہ عنہا را بر ہمہ زنان، واللہ اعلم[3]

مجلس دہم

یک شنبہ چہار دہم ماہِ مبارک رجب سنہ مذکور بسعادتِ دست بوس[4] رسیدہ شد۔ سخن در نمازِ جماعت افتاد، دران باب نیکو غلو فرمود کہ اگر دو کس باشند ہم جماعت باید کرد، اگرچہ از دو کس جماعت نباشد اما ثوابِ جماعت باشد، آن دو تن را باید کہ برابر ایستند۔

بعدازان فرمود کہ وقتی رسول علیہ السلام خواست تا[5] نماز بگزارد و ہیچ کس دیگر نبود مگر عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ، دستِ او بگرفت و برابرِ خود بایستانید۔ چون رسول علیہ السلام بہ تحریمہ پیوست عبداللہ از مقامِ خود پستر آمد۔ مصطفیٰ علیہ السلام نماز بشکست و دستِ او بگرفت و برابرِ خود بایستانید و در نماز شروع کرد۔ باز عبداللہ از جای خود پستر آمد تا یک دو بار ہمچنین کرد۔ بعدازان حضرتِ رسالت فرمود کہ چرا پستر می روی؟ عبداللہ بن عباس گفت کہ مرا چہ زہرہ کہ برابرِ رسولِ

۱؎ ح: 'ہمچنان فضل' بجای 'ہم چندان فضیلت' دارد۔ ھ: 'ہم' ندارد

۲؎ ح و ھ: انبیاء　　۳؎ ح و ھ: 'واللہ اعلم' ندارد

۴؎ ن: 'پابوس' بجای 'دست بوس' دار　　۵؎ ح: کہ

رب العالمین بایستم۔ رسول علیہ السلام را حُسن ادب او خوش آمد در حق او دعا کرد و گفت اَللّٰھم فقھہُ فِی الدِّین۔ بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ مبارک راند کہ درمیانِ صحابہ بعد از امیرالمؤمنین علی فقیہ او بود رضی اللہ عنہما۔

بعد ازان از نسبتِ این عبداللہ فرمود کہ سہ عبداللہ را عباداللہ ثلثہ گویند عبداللہ بن عبّاس و عبداللہ بن مسعود و عبداللہ بن عمر۔ بعد ازان حکایتِ عبداللہ بن مسعود فرمود کہ او اوّلِ حال شبانی کردی تا روزی رسول علیہ السلام والتحیۃ و ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ جانبِ کوہی رفتند کہ او آنجا گوسپندان می چرایند۔ چون رسول علیہ السلام بدو رسید از وی قدری شیر طلبید۔ او جواب داد کہ من امینم شیر چگونہ دہم ؟ ابوبکر صدّیق گفت کہ این حضرتِ رسالت است و من یارِ اویم، اگر قدری شیر از گوسپندی بدوشی بدہی چہ شود، گفت من امانت دارم مرا اجازت نیست کہ شیر بدہم چکنم ؟ بعد ازان رسول علیہ السلام فرمود کہ گوسپندی بیار کہ برو فحلی نہ نشستہ باشد۔ عبداللہ ہمچنان کرد گوسپندی بیاورد کہ برو فحلی نہ نشستہ بود۔ رسول علیہ السلام دستِ مبارک برپُشتِ او فرود آورد ازان گوسپند شیر پیدا شد شیر بستدند۔ بعد ازان حضرتِ رسالت عبداللہ بن مسعود را فرمود کہ بیا در صحبتِ من باش ا خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ مبارک راند کہ این عبداللہ بن مسعود کوتاہ بالا بود کہ

۱؎ ن و ح : عہد

۲؎ ح : "آن گوسپند شیر آور شد شیر بدوشید" بجای "ازان گوسپند ... بستدند" دارد

پیغمبر علیه السلام در حقِ او فرموده است کنیفة العِلم یعنی خریطهٔ علم، ازین جهت معلوم می شود که او کوتاه بالا بود. بعد ازان فرمود که خریطهٔ خُرد که درویشان می دوزند و آن را کنف می گویند آن خطا است آن کنف نیست کنیف است، ازان حضرتِ رسالت عبداللہ بن مسعودؓ را کنیفة العلم خواند۔

هم از نسبتِ این حرف حکایت فرمود که مردی بود رئیس نام او بیعت بخدمتِ شیخ قطب الدین بختیار داشت قدس الله سرہ العزیز، این رئیس شبی درخواب دید قبهٔ و خلقی انبوه در حوالیِ آن قبه و مردی کوتاه بالای دید که هر بار درونِ قبه[1] می رفت و بیرون می آمد و خلقی او را پیغامها می دادند و او بیرون می آمد و جواب می آورد۔ این رئیس می گوید که من پرسیدم که درونِ قبه کیست واین مردِ کوتاه بالا که دران می رود و بیرون می آید کیست؟ گفتند که درونِ قبه رسولِ خداست علیه السلام و این مرد[1] عبداللہ بن مسعود است که بیرون می آید و پیغامهای خلق درون می برد و جواب می آرد۔ رئیس می گوید که من نزدیکِ عبداللہ بن مسعود رفتم و گفتم که بحضرتِ رسول علیه السلام عرض[2] دار که من می خواهم ترا به بینم! عبداللہ بن مسعود درون رفت و بیرون آمد و مرا گفت که رسولِ خدا می فرماید که ترا هنوز اهلیتِ آن نشده است که مرا بتوانی دید، امّا برو سلامِ من بختیار کاکی را برسان وبگوی که هر شب تحفهٔ درود که برمن می فرستادی می رسید سه شب نرسیده است مانع بخیر بوده باشد! این رئیس می گوید که من بیدار شدم و

---

[1] ن: مردِ کوتاه بالا [2] ن: روضه

بخدمتِ شیخ الاسلام قطب الدّین آمدم نوّرالله مضجعه، و گفتم که حضرتِ رسالت ترا
سلام رسانیده است! شیخ قطب الدین قدّس الله سره العزیز چون سلام بشنید
به تعظیم بایستاد و گفت که پیغمبر صلی الله علیه وسلّم چه فرموده است؟ گفتم که همچنین
فرموده است که تحفهٔ که هر شب بر من می فرستادی می رسید مگر سه شب[1] شد که
نرسیده است مانع بخیر بوده باشد! شیخ قطب الدّین قدّس الله سره العزیز همان زمان
زنی را که بزنی خواسته بود پیش طلبید و مهرِ او بدو تسلیم کرد و او را بگذاشت، و
آن چنان بود که شیخ سه شب در تزویج مشغول بود که آن تحفه بحضرتِ رسالت
نفرستاده[2] بود- بعد از آن خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که شیخ قطب الدّین
طاب ثراه هر شب سه هزار بار صلوٰة گفتی آنگاه بخفتی!

از نسبتِ بزرگیِ شیخ قطب الدین رحمة الله علیه رحمة واسعة حکایت
فرمود که وقتی شیخ بهاء الدّین زکریّا و شیخ جلال الدّین تبریزی و شیخ قطب الدّین
بختیار رحمة الله علیهم اجمعین در ملتان بودند، لشکرِ کافری زیر پایِ[3] منارهٔ ملتان
آمد، والیِ ملتان قباچه بود، شیخ قطب الدین قدّس الله سره العزیز شبی تیری بدستِ
قباچه داد و گفت این تیر را عمیاً جانبِ لشکرِ کافر بفرست! قباچه همچنان کرد. چون
روز شد یک تن از کافر نمانده بود همه رفته بودند!

---

[1] ن: 'شد که' ندارد
[2] ح: 'نرسیده بود' بجای 'نفرستاده بود' دارد
[3] ه: پایه

مجلسِ یازدہم

چہارشنبہ بست وچہارم ماہِ مبارک رجب سنہ مذکور بشرفِ پابوس[1]
رسیدہ شد. سخن در تفسیرِ کشاف افتاد، فرمود کہ در تفسیرِ الحمد نبشتہ است
کہ قرأتِ حسن بصری اَلحمدِ لِلّٰہ است بکسرِ دال و او این کسرِ دال سببِ
مجاورتِ لامِ لِلّٰہ می دارد کہ حرکتِ این لام مبنی است امّا قرأتِ ابراہیم الحمدُ لُلّٰہ
است برفعِ دال و رفعِ لام، این قرأتِ ابراہیم نخعی است یا غیری واللہ اعلم،
الغرض صاحبِ کشاف می گوید کہ از قرأتِ حسن بصری قرأتِ ابراہیم احسن
است زیرا کہ حسن بصری کسرِ دال سببِ لامِ[2] لِلّٰہ می دارد یعنی کسرِ لامِ لِلّٰہ
مبنی است دالِ اَلحمد نیز مکسور باید، امّا ابراہیم رفعِ لامِ لُلّٰہ سببِ
مجاورتِ دالِ مرفوعِ الحمدُ لُلّٰہ می دارد و می[3] گوید کہ حرکتِ دالِ الحمدُ لُلّٰہ
از جہتِ عامل است و ہر[4] اعرابی کہ عامل آن را بگرداند قوی تر از اعرابی کہ مبنی
باشد. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بعد از تقریرِ این معنی فرمود کہ من اینجا استنباطی
کردہ ام و آن اینست کہ گوئی دالِ اَلحمد بکسی ماند کہ او را پیری باشد کہ
او را می فرماید کہ چنین باش و چنان باش و لامِ لِلّٰہ بکسی ماند کہ او را

---

[1] ح و ہ: 'شرفِ پابوس حاصل آمد' بجای 'بشرفِ پابوس رسیدہ شد' دارد

[2] ح: کسرِ لام

[3] ن و ہ: 'و می گوید' ندارد

[4] ہ: 'ہر' ندارد

بیری نباشد واو همچنان که هست هست!

از نسبت این تفسیر سخن در صاحب تفسیر افتاد و عقیدهٔ او، خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند که دریغا چندان[1] علوم که او را بود امّا عقیدهٔ باطل داشت! آنگاه فرمود که کفر است و بدعت است و معصیت است، امّا بدعت از معصیت بالاتر است و کفر از بدعت بالاتر[2] و بدعت به کفر نزدیک است.

بعد ازان حکایت فرمود که از مولانا صدرالدین قونوی[3] شنیده ام که او گفت که من وقتی بر مولانا نجم الدین سنامی می بودم، از من پرسید که بچه مشغول می باشی؟ گفتم که در مطالعهٔ تفسیر. پرسید که کدام تفسیر؟ گفتم کشّاف و ایجاز و عمده. مولانا نجم الدین گفت کشّاف و ایجاز را بسوز همان[4] عمده را بخوان! مولانا صدرالدین میگوید مرا این سخن دشوار آمد با او گفتم که چرا چنین میگوئی؟ گفت شیخ بهاءالدین زکرّیا رحمته الله علیه همچنین گفته است. مولانا صدرالدین می گوید که مرا این سخن گران آمد. چون شب درآمد این هر سه کتاب پیش چراغ می[5] خواندم ایجاز و کشّاف فرو نهاده بودم و عمده بالای این هر دو کتاب.

---

[1] ح: 'چندین علوم درو بود' بجای 'چندان علوم که او را بود' دارد
ن: 'باچندان علوم و روایات عقیدهٔ باطل داشت' بجای 'چندان علوم.... باطل داشت' دارد
[2] ح و ه: 'بالاتر' ندارد [3] ح و ه: کو فی. ن: کولی. تصحیح از روی 'سیرالعارفین'
[4] ح: 'عمده بخوان' بجای 'همان عمده را بخوان' دارد
[5] ح و ه: 'می دیدم' بجای 'می خواندم' دارد

درین میان درخواب شدم۔ ناگاه شعلۂ نجاست[1] بیدار شدم[2] کشّاف و ایجاز که هر دو فرو بودند سوخته شدند و عمده سلامت بماند!

حکایتِ دیگر فرمود که شیخ صدرالدّین رحمته اللہ علیہ وقتی می خواست که نحوِ مفصّل بخواند۔ پیشِ پدر عرضداشت کرد۔ شیخ بہاءالدّین زکریا رحمته اللہ علیہ فرمود که امشب صبر کن بپای تاشب بگذرد۔ چون شب درآمد شیخ صدرالدّین درواقعه دید یکی را در بند و زنجیر کشیده می برند، پرسید که این کیست ؟ گفتند که زمخشری است صاحبِ مفصّل، او را در دوزخ می بریم واللہ اعلم

مجلسِ دوازدہم

سه شنبه ہفتم ماهِ مبارک شعبان عمّت میامنه سنه مذکور سعادتِ پابوس میسّر شد۔ یکی از حاضران حکایت کرد که وقتی گذرِ من در مسافرت بزمینی[3] افتاد که آنجا گورِ هنر هود است علیه السّلام، گوری بس بلند و عظیم و دراز، و دران دیار قومی بودند که زبانِ ما معلوم نمی کردند و نه ما زبانِ ایشان، القصّه ما چند روزه گرسنه آنجا رسیدیم، ایشان برای ما چیزی از جواری بختند بر شکلِ کاچی و شیر بران ریختند۔ ما گرسنه بودیم برغبت بخوردیم۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر

---

[1] ه: برخاست [2] ن: آنکه بیدار

[3] ن و ح: ' وقتی من در مسافرت بزمینی افتادم ' بجای ' وقتی گذرِ من ...... افتاد ' دارد

فرمود که چنین مردمی[1] درچنان محل ازچنان[2] قوم سخت بسیار باشند!

هم[3] گوینده این حکایت قدری حلوای گزر آورده بود. ازنسبتِ آن حکایت فرمود که شنوده ام از مولانا عزیز زاهد رحمة الله علیه او گفت که من و مولانا برهان الدین کابلی که نائب قاضیٔ حضرتِ دهلی بود درایامِ پیشین یکجا تعلّم می کردیم. وقتی مولانا برهان الدین را دو تنکه زر بدست آمد، گفت ازین دو تنکه یک تنکه را مصحف خواهم خرید بر نیت آنکه من صاحبِ نصاب شوم یعنی[4] تونگر شوم، همچنان کرد، یک تنکه را مصحف خرید، مگر همدران روز او را بر سپهسالار جمال الدین نیشاپوری که کوتوالِ حضرتِ دهلی بود رفته شد، طعامی پیش آوروند حلوای گزر نیز بود. کوتوال آن حلوا پیشِ مولانا برهان الدین نهاد و گفت که[5] این را چگونه خورند! مولانا برهان الدین گفت که متعلمان نانِ خشک را همچنان خورند که[6] حلوای گزر توان دانست پس حلوای گزر چگونه خورند! کوتوال را این سخن عظیم خوش آمد و اثر کرد، یکی را اشارت کرد بست تنکه یا سی تنکه بیاوردند بمولانا برهان الدین دادند، غرض آنکه مولانا را بعد ازان مال و نعمت فراوان شد و نیابتِ قضای حضرتِ دهلی یافت و تمتع بسیار یعنی آن نیتِ او صادق بود و اثرها کرد!

---

[1] ح: مردی
[3] ه: 'هم ندارد'
[2] ح و ه: 'ازان' بجای 'ازچنان' دارد
[4] ه: 'یعنی تونگر شوم' ندارد
[5] ن: 'این حلوا چگونه است' بجای 'که این را چگونه خورند' دارد
[6] ح: 'که حلوای گزر را می توان دانست که هرچه از ذوق خورند' بجای 'که حلوای گزر ... چگونه خورند' دارد

مجلس سیزدهم

آدینه سلخ ماهِ مبارک رمضان عمّت میامنه سنهٔ مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن در عدل وظلم افتاد. فرمود که معاملهٔ حق با خلق هر دو قسم است و معاملهٔ خلق با ہمدگر[1] بر سه قسم است، و معاملهٔ حق که با خلق است یا عدل است یا فضل است اما معاملهٔ خلق با همدیگر یا عدل است یا فضل است یا ظلم است، اگر خلق با همدیگر عدل کنند یا فضل کنند حق با ایشان فضل کند و اگر خلق با ہمدگر ظلم کنند حق با ایشان عدل کند و هر که خدای تعالیٰ با او عدل کند بعذاب ماخوذ گردد اگرچه پیغمبرِ وقت باشد! برین حرف بنده عرضداشت کرد که همچنین گویند که رسول علیه السّلام فرموده است که اگر فردای قیامت حق تعالیٰ مرا و برادرم عیسیٰ را در دوزخ در آورد عدل کرده باشد! فرمود که آری همه عالم ملکِ اوست آنچه در ملکِ خود تصرّف کند ظلم نباشد، ظلم آن باشد که در ملکِ دیگری تصرّف کند.

بعدازان فرمود که در مذہبِ اشعریه همچنین است که روا باشد که حق تعالیٰ مومنی را در دوزخ برد و جاودان بدارد و کافری را در بهشت برد و جاودان بدارد برحکمِ این معنی که در ملکِ خود تصرّف می کند، امّا در مذہبِ ما این چنین نیست زیرا که حق تعالیٰ در قرآن فرموده است قُلْ هَلْ

---

[1] ح: 'بایک دیگر' بجای 'با ہمدگر' دارد

یستوی الذین یعلمون والذین لایعلمون ○ قل هل یستوی الاعمٰی والبصیر افلا تتفکرون" که نادان برابرِ دانا نیست و نابینا برابرِ بینا نیست، همچنین چند مثل فرموده است، اکنون از حکمتِ او این واجب باشد که مومن را در بهشت برد و بدارد و کافر را در دوزخ، زیرا که او حکیم است کار بر اقتضای حکمت کند چنانکه مردی را مالی باشد و هرچگونه که هست صرف کند، امّا اگر برود و مالِ خود را در چاه بیندازد از حکمت نباشد!

بعد ازان فرمود که اگر مومنی بی توبه از دنیا برود[1] اینجا احتمال سه چیز دارد، روا باشد که خدای تعالیٰ به برکتِ ایمان او را بیامرزد و یا بفضلِ خود بیامرزد و یا بشفاعتِ کسی بیامرزد و اگر در دوزخ برد بمقدارِ گناه او را تعذیب کند پس به بهشت بَرد امّا جاودان در دوزخ ندارد چون با ایمان رفته باشد۔

مجلسِ چهاردهم

سه شنبه یازدهم ماهِ مبارک شوال سنة المذکو سعادتِ پابوس میسّر شد۔ آن روز بنده[2] غلامی بشیر نام پیش بُرد و عرضداشت کرد که این غلام نماز می گزارد

---

[1] ن: "میرد" بجای "از دنیا برود" دارد

[2] ع: "بنده غلامی داشت بشیر نام" بجای "بنده غلامی بشیر نام" دارد

و دیر باز دنبالِ بندہ عرض[1] داشتہ است کہ مراد رپای مخدوم آنداز و بدولتِ بیعت برسان[2]! از انجا کہ کرمِ خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر عام بود[3] این سخن قبول کرد. بعدازان فرمود کہ او را اذن می کنی تا بیعت کند. بندہ گفت آری. بعد ازان دستِ بیعت بدو داد و کلاہ عطا فرمود و او را فرمان داد کہ برو دوگانہ بگزار و بیا! چون آن غلام از پیش بیرون رفت خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر حکایت فرمود کہ پیش ازین درویشی از بہار آمدہ بود باخرقۂ بس مکلّف، درخانقاہ[4] شیخ علی سجزی علیہ الرحمۃ والغفران نزول کردہ بود مگر آن درویش از ہر جای دق می کرد و شیخ علی او را گفت کہ چون درین جامہ می باشی گدائی مکن، من ترا چیزی می دہم تا[5] بران بندہ کن وازان وجہ سودائی کن بشرط آنکہ چون ترا جمعیتی شود درویشان را ازان نصیبی کنی. این بگفت و پانصد جیتل بدو داد. آن درویش بدان پانصد جیتل سودائی کرد بمدّتی نزدیک سی تنکہ شد باز آن سی تنکہ در سودائی انداخت صدتنکہ شد. بدان تنکہا[6] بردہ خرید. شیخ علی گفت کہ این بردگان در غزنین بر تا سودای بہتر[7] شود. درویش ہمچنان کرد، و آن درویش غلامی[8] داشت معتمد، آن غلام را گفت تو مرید من شو! غلام مرید او شد، درویش سر او بتراشید و کلاہی

---

[1] ن: "عرض داشتہ" ندارد
[2] ن: "باندازد کہ بدولتِ بیعت برسد" بجای "انداز ..... برسان" دارد
[3] ح و ہ: است
[4] ن: خانہ
[5] ن: "تا بدان فراختی کنی" بجای "تا بران بندہ .... نصیبی کنی" دارد
[6] ن: صدتنکہ
[7] ن: بہترک
[8] ن: یکی غلام

بر سر او نهاد و گفت این کلاهِ سیدی احمد است، مگر آن درویش تعلق بدان خاندان داشت۔ الغرض چون بغزنین رسید بردگان بفروخت سود بسیار شد، بعضی خلق آن غلام را نیز خریدار شدند۔ درویش گفت من این را چگونه فروشم، این مریدِ من شده است۔ الغرض در خریدنِ او غلوِ بسیار[1] کردند تا یک بهای او به چهار رسید۔ درویش را دل بگشت بفروختن رضا داد۔ همین که بازرگانان[2] جمع شدند خواستند که غلام را بخرند غلام چشم پُرآب کرد و بآن درویش گفت که خواجه آن روز که من مریدِ تو شدم تو کلاه بر سرِ من نهادی و گفتی که این کلاهِ سیدی احمد است، این ساعت تو مرا می فروشی فردای قیامت پیشِ سیدی احمد مرا با تو ماجرا ست! چون غلام این سخن بگفت خواجه را دل نرم شد، حاضران را گفت شما گواه باشید من این غلام را آزاد کردم! چون خواجه ذکره الله بالخیر برین حرف رسید بنده گفت که من نیز این غلام را آزاد کردم! خواجه ذکره الله بالخیر عظیم خوش شد۔ فرمود نیکو کردی همین واجب بود که کرده ای[3]! بعد ازان با شفقت و مرحمتِ تمام کلاه از سر مبارکِ خود برگرفت و بر سر بنده نهاد والحمدُ لِلّٰهِ ربِّ العالمین۔

---

[1] ن و ح : 'بسیار' ندارد

[2] ن د ه : آن بازرگانان

[3] ح : 'کردی' بجای 'کرده ای' دارد

مجلسِ پانزدہم

پنجشنبہ بست وہفتم ماہِ شوال سنہ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن در اتفاق افتاد۔ فرمود کہ ہرگاہ کہ کسی را دُنیا اقبال نماید انفاق باید کرد کہ کم نیاید[1] و ہرگاہ کہ رُوی ازین کس بگرداند ہم بباید داد کہ چون رُوی برفتن نہاد باری مردم را بدستِ خود بدہد بہتر!

بعدازان فرمود کہ شیخ نجیب الدین متوکل رحمۃ اللہ علیہ این معنی را بدین عبارت گفتی کہ چون می آید بدہ کہ کم نیاید و چون می رود نگاہ مدار کہ نپاید!

مجلسِ شانزدہم

آدینہ[2] یازدہم ماہِ مبارک ذی الحجہ سنہ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن دران افتاد کہ مردانِ حق ہر طعامی کہ می خورند نیتِ ایشان حق باشد۔ بعد ازان فرمود کہ شیخ شہاب الدین قدس اللہ سرہ العزیز درعوارف آوردہ است کہ درویشی بود کہ در وقتِ طعام خوردن ہر لقمہ کہ برگرفتی گفتی اخذتُ[3] باللہ،

---

1. ح: کم تر

2. ن: سہ شنبہ پانزدہم، بجای آدینہ یازدہم، دارد
3. ۃ: اخذاً باللہ

مجلسِ ہفدہم

دوشنبہ بست و یکم ماہِ مبارک ذی الحجہ سنہ مذکور دولتِ پائبوس[1] حاصل شد۔ فرمود کہ از لشکر می آئی یا از شہر؟ بندہ عرضداشت کرد کہ از لشکر می آیم و خانہ ہمانجا کردہ ام۔ فرمود کہ جانبِ شہر می روی؟ بندہ گفت کہ کمتر بعد از دہ دوازدہ روز رفتہ می شود بیشتری در لشکر می باشم و نمازِ جمعہ ہم[2] در مسجدِ کیلوکہری می گزارم۔ فرمود کہ واجب کند کہ ہوای لشکر بہتر از شہر باشد و در شہر عفونتی ہم باشد۔

از نسبتِ این معنی بر لفظِ مبارک راند کہ چنین کہ بعضی زمان از زمانِ دیگر اختصاصی دارد چنانکہ روزِ عید از جملہ روزہا مخصوص است بشادیٔ عام ہمچنین مکانی ہم باشد کہ درو راحتی توان یافت کہ در مکانی دیگر نباشد، امّا درویش آن[3] باشد کہ از زمان و مکان بیرون[4] رفتہ باشد نہ از ہیچ نوع[5] شادی شادمان گردد و نہ از ہیچ غمی غمگین و آن کسی باشد کہ از ملکِ دنیا گذشتہ باشد، و درویش باید کہ در حالتِ سخن گفتن دلِ او مائل باشد بحق و زبانِ او استمداد کند از دلِ او و دلِ او از حق! بعد ازان بر لفظِ دُرربار راند کہ من در اوائل این کلمات از مولانا عماد الدین سنامی شنیدہ ام۔ وقتی من بطرفِ حوضِ سلطان بودہ ام، او نیز بیامد، بنجا نشستیم،

---

[1] ن: دست بوس

[2] ہ: 'ہم' ندارد

[3] ح: 'باید' بجای 'آن باشد' دارد

[4] ہ: 'رفتہ برون' بجای 'بیرون رفتہ' دارد

[5] ن و ح: 'نوع' ندارد

ازین بابت سخن می گفت وقتی خوش داشتیم، امّا بعد از سه چهار سال کم و یا بیش باز در مقامی یکجا شدیم ذرّهٔ ازان معانی درو نمانده بود! بعد ازان بر لفظ مبارک راند که او مشغول شد به خلق۔ بعد ازان فرمود که شیخ جلال الدین تبریزی قدس سرہ العزیز چون در دهلی آمد و بعد از چندگاه روان شد می گفت که من درین شهر آمدم زر صرف بودم این ساعت نقره ام تا پیشتر چه خواهم شد!

لختی سخن در سماع افتاد۔ بنده عرضداشت کرد که این شکسته در کارِ خود حیرانست ازان جهت که طاعتی و عبادتی که باید ندارد و اوراد و مشغولیِ درویشان نیست امّا چون سماع شنیده می شود رقتّی و راحتی تمام حاصل می آید و هم بوقتِ پاکِ مخدوم که آن ساعت از هوای نفس و دنیا و اهلِ دنیا هیچ در خاطر نمی گذرد۔ فرمود که آن ساعت دل از علائق خالی می شود؟ بنده گفت آری۔ فرمود که سماع بر دو نوع است اوّل هاجم است بعد ازان غیر هاجم، هاجم آن را گویند که اوّل سماع هجوم می آرد مثلاً صوتی یا بیتی شنیده می شود و این کس را در جنبش می آرد این حال را هاجم گویند و این را شرح نتوان داد، امّا غیر هاجم آن است که بعد ازان که بیتی سماع اثر کرده آن را بر جائی تحمیل کند بر حضرتِ حق یا بر پیرِ خود یا بر جای دیگر که در دلِ او گذرد، اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْن ۰

---

۱ ن: زمان ۲ ح: ندارم ۳ ۵: کرد ۴ ن و ۵: بیتی، ندارد

بِسمِ اللّٰہِ الرَّحمٰنِ الرَّحِیمْ

این سطورِ اوراقِ نور و این حروفِ الواحِ سرور بتجدید جمع کرده آمد از کلماتِ کامله و اشاراتِ شامله[1] خواجه بنده نواز سلطانِ دار الملکِ راز ملک المشائخ علی الاطلاق قطب الاقطاب العالم بالاتفاق نظام الحق والهدیٰ والدین متّع اللّٰہ المسلمین بطولِ بقائه[2] آمین از آغازِ محرّم سنه اربع عشر و سبعمائه، قطعه

نقطِ متینِ خواجه راجبلِ متین گرفته ام ‌‌ ‌ کس نرهد زچاهٔ غم جز[3] بسبیٔ این رسن

گفتهٔ شیخ کرده جمع و اُمید آنکه حق ‌ ‌ ‌ درگذراند از کرم گفته و کردهٔ حسن[4]

مجلسِ اوّل

چهار شنبه بست و چهارم ماه مبارک محرّم سنه اربع عشر و سبعمائه سعادت

---

1. ح و ۵ : جز که
2. ح و ۸ : کرده و گفتهٔ حسن، بجای " گفته و کردهٔ حسن" دارد

پائبوس بدست آمد. آن روز بنده جلدِ اوّل که هم ازین فوائد الفواد جمع کرده شده است بحکمِ فرمان پیش بُرد، چون مطالعه فرمود شرفِ استحسان ارزانی داشت و فرمود که نیکو نبشته ای و درویشانه نبشته ای و نام هم نیکو کرده ای!

بعدازان از نسبتِ این حال حکایت فرمود که ابوہریرہ رضی اللہ عنہ در فتحِ خیبر ایمان آورده بود و بعدازفتحِ خیبر پیغمبر علیہ السّلام سه سال بیش نزیست. الغرض او درین سه سال چندان حدیث روایت کرد که اگر احادیثِ روایت کردهٔ همه یاران جمع کنند مقابلِ آن احادیث نباشد. بعدازان فرمود که ازو پرسیدند که چگونه بود که تراچندین حدیث یاد ماند در مدّتِ اندک و یارانی که سالها از تو بیشتر بوده اند ایشان را یاد نیست؟ گفت پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسّلام هر یاری را بکاری مشغول کرده بود امّا من ملازمِ خدمت بودمی یاد گرفتمی.

بعدازان فرمود که روزی ابوہریرہ رضی اللہ عنہ بخدمتِ رسول علیہ الصلوٰۃ والتحیہ عرضداشت کرد که یا رسولَ اللہ من هرچه از زبانِ مبارکِ تو می شنوم یاد می گیرم بعضی حدیث یادم نمی ماند. رسول علیہ السّلام فرمود که چون من در حدیث شوم تو دامنِ پیراهنِ خود فراز کن یا ردائی که داری در پیش فراز کن، چون من حدیث تمام کنم تو آهسته آن دامن گرد آر و دست بر سینهٔ خود فرود آر اگر می خواهی که هرچه ازمن شنوی یاد ماند!

بعدازان فرمود که امیرالمؤمنین ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ در مدّتِ عمرِ خود سه حدیث روایت کرده است[۱] یا چهار و عبداللہ بن عباس ازده کمتر، امّا عبداللہ

[۱] ح: بود

بن مسعودؓ چنان فقیهی که او بوده در مدتِ عمرِ خود یک حدیث روایت کرده است[1] و آن روز که این حدیث روایت کرده روی او از هیبت زرد[2] گشت و موی بر اندامِ او بالیستاد و گوشتی[3] است میانِ دو کتف که در حالتِ خوف بجنبد در جنبش آمد بعد ازان گفت سَمِعْتُ عَنْ رَسُوْلِ اللهِ بعد از اداءِ حدیث گفت هٰذا اللفظ[4] او معناه - خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که مذکران که بعد از حدیث بگویند که هٰذا اللفظ[4] او معناه از انجاست -

ازینجا سخن در صحابهٔ رسول علیه الصلوٰة والسّلام افتاد - فرمود که از صحابه خلفای اربعه بودند و عبادالله ثلاثه -

بعد ازان در مناقبِ امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه فرمود که وقتی رسول علیه السّلام والتحیه ذکرِ علی با یاران بدین عبارت کرد که "اقضاکم علیٌ" اقضیٰ همچنین باشد که قاضی تر، پس گوئی اقضیٰ آن کس تواند بود که اعلم باشد -

بعد ازان در نسبتِ موافقتِ صحابه حکایت فرمود که صحابی در جمعی[5] حاضر بود، یکی در عقبِ او نشسته و آنکه در عقبِ او نشسته بود هر بار می گفت که من شنیده ام از رسول علیه السّلام که می فرمود که روزی فلان جای من بودم برابرِ من ابوبکر بود و عمرؓ و باز فلان جای رفتم برابرِ من ابوبکر بود و عمرؓ همچنین چند بار

---

۱ ن : بود ۲ ح و ه : زرد تر

۳ ح : "گوشتی که درمیانِ دو کتف بود از خوف به جنبش آمد" بجای "گوشتی است ...... در جنبش آمد" دارد

۴ ح و ک : لفظ ۵ ن و ح : مجمعی

یاد کرد که پیغمبر فرمود که فلان جای من بودم و ابوبکر و عمر[۱] ۔ این صحابی سر پس کرد تا ببیند که این حکایت که می گوید؟ چون نگاه کرد امیرالمومنین علی بوده است رضی اللہ عنہ مقصود از تقریرِ این حکایت[۲] بیانِ موافقت[۳] و انصافِ صحابه[۴] بوده است ۔ فرمود[۵] موافقت و انصافِ صحابه چنین بوده است!

بعد ازان هم از نسبتِ این حکایت فرمود که وقتی عمر می گفت که ای کاش من یک تارِ موی بودمی بر سینۂ ابوبکر رضوان اللہ عنہم اجمعین

مجلسِ دوم

یک شنبه بست و هشتم ماهِ محرم سنه مذکور دولتِ دست[۶] بوس بدست آمد ۔ حکایتِ درویشی افتاد ۔ فرمود که او مردی عزیز است ۔ بعد ازان فرمود که هر که از لوثِ دنیا دور باشد او عزیز باشد و اگر کسی با لوثِ دنیا بهم عزیز باشد آن عزت را بقائی نباشد ۔ بعد ازان این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ع

تا پاک نگردی بتو آتش ندهند ، بعد ازان فرمود ع تا خاک نگردی بتو آبش ندهند

بعد ازان سخن درین افتاد که امروز بست و هشتم ماه است یا بست و نهم ۔ ازینجا حکایت فرمود که وقتی در لهاور در شبِ بست و هفتم یا بست و هشتم

---

۱ ن: "برابر من ایشان بودند" بعد از "عمر" دارد
۲ ه: معنی
۳ ح: مودت
۴ ه: صحابه اربعه
۵ ن و ح: "فرمود موافقت ... بوده است" ندارد
۶ ح: "پای بوس" بجای "دست بوس" دارد

ماهِ رمضان دیدند و آن چنان بود که آن سال سه ماه برهم بست و ۲۹ روز برآمده بسببِ ابری و یا غباری ماه ننمود تا اهلِ شهر هر ماهی را سی روز گرفتند - چون سه ماه بگذشت آنچنان چیزی شد[1] که ماه بدیدند و معلوم شد که برغلط بوده اند!

بعد ازان فرمود که یک شومت این بود خرابیٔ لهاور را ؛ دیگر شومت آن بود که هم دران ایام بعضی سوداگران از لهاور طرفِ گجرات رفته بودند - دران ایام[2] گجرات هندوان داشتند - الغرض چون هندوان بیامدند و قماشی را که ایشان آورده بودند خریداری کردند اهلِ لهاور جمله قماش را بهای زیادت گفتند مثلاً آنچه ده درم می ارزید بست درم گفتند و آنچه بست درم می ارزید چهل درم می گفتند ، همچنین هریکی را بدو بها کردند - بعد ازان وقتِ بیع هم بدان نرخی که بود بفروختند بلکه نیمهٔ آنچه بها گفته بودند بفروختند - هندوانِ آن دیار را این رسم نبود ، ایشان کالای که می فروختند بهای آن راست می گفتند و همان یک سخن می گفتند - الغرض چون ایشان این معامله[3] بدیدند یکی ازمیانِ ایشان سوال کرد که شما از کدام شهر ید[4] ؟ گفتند که ما از لهاوریم - آن هندو گفت که در شهرِ شما سودا همچنین می کنند ؟ گفتند که آری - بعدهٔ آن هندو گفت که آن شهر آبادان مانده است ؟ گفتند آری - هندو گفت نه[5] همانا که شهری که درو معامله بدین نوع باشد

---

[1] ه : پیدا شد
[2] ه : وقت
[3] ه : معنی
[4] ح : شهر هستید
[5] ح و ه : ' همانا ' بجای ' نه همانا ' دارد

آبادان ماند[1]! القصه چون[2] اهلِ تجارت بازگشتند ایشان هنوز درراه بودند که مغل آمده بود لهاوور را خراب کرد!

مجلسِ سوم

سه شنبه[3] دوازدهم ماهِ صفر ختم الله بالخیر والظفر سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد. سخن در طائفهٔ افتاد که دعوی کرامت کنند و خود را بکشف معروف گردانند[4]. فرمود که این معنی چیزی نیست. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که فَرَضَ اللّٰهُ تَعَالیٰ عَلَی اَوْلِیَائِهٖ کِتْمَانَ الْکَرَامَةِ کَمَا فَرَضَ عَلیٰ اَنْبِیَائِهٖ اِظْهَارَ الْمُعْجِزَةِ، پس اگر کسی کرامتِ خود را پیدا کند ترکِ فرضی کرده باشد چه کار کرده باشد! بعد ازان فرمود که سلوک را صد مرتبه نهاده اند هفدهم مرتبه کشف و کرامت است، اگر سالک همدرین مرتبه بماند بهشتاد و سه دیگر کی[5] رسد؟

لحتی سخن در خدمت کردن افتاد. فرمود که حدیثِ رسول ع است که

---

[1] ه: نماند

[2] ن: 'چون سوداگران از گجرات برگشتند در اثنای راه شنیدند کفّار نگونسار بیامدند و لهاور را خراب کردند' بجای 'چون اهل تجارت ..... خراب کرد' دارد

[3] ه: 'شنبه' بجای 'سه شنبه' دارد　　[4] ح و ه: کنند

[5] ح: نه

سَاقِی الْقَوْمِ آخِرُهُمْ شُرْبًا یعنی آنکه قوم را آب دهد خود باید که آخرِ همه آب خورد! بعدازان فرمود که در طعام هم[1] همچنین واجب است، نشاید که پیش از دیگران تناول کند.

بعدازان فرمود که میزبان را واجب است که مهمان را خود دست شویاند و چون دستِ دیگران شویاند اوّل باید که دستِ خود بشوید زیرا که چون دستِ دیگران خواهد شویانید اوّل دستِ او پاک باید، حکمِ این دست شستن برخلافِ حکمِ آب خورانیدن است، اینجا اوّل دستِ خود بشوید بعدازان دستِ دیگران بشویاند و در آب خورانیدن[2] اوّل دیگران را بخوراند آخر خود بخورد. بعدازان فرمود که درین معنی هم گفته اند که آنکه دست شویاند ایستاده دست شویاند یا نشسته؟ فرمود ایستاده دست شویاند[4]. بعدازان فرمود که یکی پیشِ شیخ جنید رحمته الله علیه آب آورد و تا دست شویاند بنشست چون او بنشست جنید برخاست[3]. گفتند چه کردی؟ گفت او را واجب بود که بایستادی و دست شویانیدی، چون او بنشست مرا بباید[4] ایستاد.

بعدازان فرمود که وقتی امام شافعی رحمته الله علیه مهمانِ دوستی شد. آن دوست از جنسِ طعام هرچه[5] خواست نخست بر کاغذی بنوشت و بدستِ کنیزکِ خود داد و گفت هر طعامی که درین نبشته ام باید که مهیا کنی. این بگفت و خود به مصلحتی بیرون آمده[6]. امام شافعی آن کاغذ را از کنیزک بخواست، طعامی چند که مطبوعِ او بود

---

[1] ن وح: 'هم' ندارد
[2] ن: خوردن
[3] ح: بایستاد
[4] ن: 'ایستاده باید' بجای 'بباید ایستاد' دارد
[5] ه: 'آنچه' بجای 'هرچه' دارد
[6] ه: رفت

الحاق کرده دران کاغذ نوشت - چون کنیزک آن کاغذ بخواند هر طعامی که امام شافعی الحاق کرده بود هم بپخت و بران مزید کرد - چون صاحب بیت بیامد و طعام پیش کشیدند طعام بسیار دید و ازانچه او نبشته بود زیادت دید، برخاست و بر کنیزک آمد و پرسید که چه حالست[1]؟ کنیزک کاغذ بدو نمود - چون آن مرد الحاقِ امام شافعی بدید عظیم خوش شد و آن کنیزک را با جمله عبیدی که بود[2] آزاد کرد!

لختی سخن در ضیافت افتاد و رعایت احوالِ مهمانان[3] و اطعام، بعد ازان فرمود که در بغداد درویشی بود که هر روز یک هزار و دو بیست[4] کاسه در مائدهٔ او خرج شدی، او را هژده مطبخ[5] بود. الغرض روزی از خدمتگارانِ خود پرسید که نباید که در وقتِ طعام دادن شما کسی را فراموش کنید! گفتند خیر ما همه را یاد می کنیم طعام می دهیم. باز شیخ فرمود که نیکو ببیند لیشید! گفتند ما کسی را فراموش نمی کنیم همه را وقتِ طعام حاضر می کنیم و آیندگان را آنچه که دادنی است[6] می دهیم. باز شیخ گفت نباید که درین کار اهمالی رود! خدمتگاران گفتند شیخ این معنی از کجا می فرماید؟ شیخ گفت امروز سه روز است که مرا طعام نداده اید، هرگاه که شما مرا فراموش کنید دیگران را چرا فراموش نکنید؟ و آن چنان بود که درین سه روز هیچ طعامی وقتِ افطار پیشِ شیخ نیاوردند، چون مطبخ بسیار بود بعضی از مطبخیان می دانستند که از دیگر مطبخ رسیده باشد و بعضی از مطبخِ دیگر گمان می بردند، هر یکی می دانست

---

[1] ه: حالتست
[2] ح و ه: داشت
[3] ن و ح: مهمان
[4] ح: صد و بیست
[5] ه: مطبخی
[6] ن و ه: "آن را که" بجای "آیندگان را آنچه که" دارد

که از جای دیگر رسیده باشد درین سه روز همچنین هیچ طعامی پیشِ شیخ نرسیده بود، چون سه روز شد[1] آنگاه شیخ این سخن بگشاد!

لختی سخن در آبِ حوضِ سلطان افتاد و عذوبت و برکتِ آن، فرمود که همچنین گویند که سلطان شمس الدّین را بعد از نقلِ او بخواب دیدند، ازو پرسیدند که خدای عزّ و جلّ با تو چه کرد؟ گفت مرا بدین حوض بخشید والله اعلم

مجلسِ چهارم

چهارشنبه بست و هفتم ماهِ صفر سنه مذکور دولتِ پایبوس حاصل گشت - پیش ازان یک روز بنده با اعزّ نصیر الدین محمود سلّمه الله تعالی که یکی از مریدانِ خوب اعتقاد است مشورت کرد که فردا چهارشنبهٔ آخرین است و خلق این روز را نحس می گیرند[2] بیا تا بخدمتِ خواجه رویم ذکره الله بالخیر که آنجا همه[3] نحوستها بسعادت بدل[4] می شود! القصه بعد از مشورت چون چهارشنبهٔ مذکور شد بنده و او هردو بخدمتِ خواجه رفتیم ذکره الله بالخیر و صورتِ حالِ اتفاق دینه عرض افتاد - تبسّم فرمود و گفت آری مردمان این روز را نحس می گیرند[2] و نمی دانند که روزی بس با سعادت است و امروز روزی عظیم مسعود است تا اگر فرزندی درین روز زاده شود او بزرگ شود!

---

[1] ه: بگذشت

[2] ح 'می گویند' بجای 'می گیرند' دارد

[3] ن و ح: جمله

[4] ن: مبدّل

لختی سخن دران افتاد که بعضی خلق را مزاج زود تغیر می[1] پذیرد۔ بر لفظِ مبارک راند که[2] آن را که طبعِ او لطیف باشد زود متغیر شود۔ مناسبِ این معنی رباعی بر لفظِ دُرر بار راند و فرمود که مولانا فخر الدین رازی راست ؎

آمن که به نیم ذرّه ناخوش گردم — وز نیمۂ نیم ذرّه دلکش گردم
از آب لطیف تر مزاجی دارم — دریاب مرا وگرنه آتش گردم

لختی سخن در تغیرِ مزاجِ ملوک اُفتاد۔ فرمود که یکی از کلماتِ قُدسیه اینست که قلوب الملوک بیدی، رسول[3] علیه السلام روایت[4] می کند که حق تعالی می فرماید که دلهای بادشاهان بدستِ منست یعنی هرگاه که خلق باخدای راست باشد من دلهای ایشان بر خلق مهربان گردانم و هرگاه که خلق باحق راست نباشد من دلهای ایشان بر[5] خلق بی مهر گر[6]دانم! بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که نظر آنجا باید داشت و همه چیز از انجا تصوّر باید کرد!

مناسبِ این معنی حکایت فرمود که درانچه قباچه اُچّه و ملتان داشت و سلطان شمس الدین در دهلی بود میانِ ایشان مخاصمتی پیدا شد۔ شیخ بهاء الدین زکریا رحمته الله علیه و قاضیٔ ملتان هردو جانبِ سلطان شمس الدین مکتوب نبشتند و آن هردو مکتوب بدستِ قباچه افتاد۔ قباچه متغیر شد قاضی را بکشت و شیخ را

---

[1] ن: 'می باید' بجای 'می پذیرد' دارد [2] ه: 'هرکرا' بجای 'که آن را که' دارد
[3] ح: 'رسول علیه السلام از حضرتِ عزت جلّت قدرت روایت می کنند' بجای 'رسول علیه السلام۔۔۔۔ می فرماید' دارد [4] ن: حکایت
[5] ح و ه: 'بر خلق' ندارد [6] ن: کنم [7] ح و ه: ظاهر

به درِ سرای طلبید. شیخ بهاءالدین رحمة الله علیه بدر سرای رفت، همچنان که هر بار رفتی بی دهشت در رفت و بر راستای قباچه بحکمِ معهود بنشست. قباچه مکتوبِ او بدستِ او داد. شیخ مطالعه کرد و گفت آری این نامه من نبشته ام و خطِ منست! قباچه گفت چرا نبشته ای؟ شیخ گفت من هر چه نبشته ام از حق نبشته ام تو هر چه خواهی بکن تو خود چه توانی کرد و بدستِ تو چیست؟ قباچه چون این سخن بشنید در تامل شد و اشارت کرد که طعام بیارند و معهود آن بود که شیخ در خانهٔ کسی طعام نخوردی، مقصودِ قباچه این بود که چون طعام نخواهد خورد دران حال ایذای رساند. الغرض چون طعام پیش آورند و هر کسی دست به طعام دراز کرد شیخ گفت بسم الله الرحمن الرحیم و دست به طعام برد و خوردن گرفت. قباچه چون این بدید تمامی غضبِ او فرو نشست و هیچ نتوانست گفت و شیخ بسلامت بمقامِ خود باز آمد!

بندهٔ کمینه را از چندگاه سخنی در خاطر بود آن روز عرضه افتاد و آن سخن این بود که اگر مریدی باشد که پنج وقت نماز می گزارد و اندک وردی می خواند امّا محبتِ شیخ در دلِ او بسیار باشد و اعتقادِ او بخدمتِ پیر به یکبارگی راسخ، و مریدی دیگر باشد که او را طاعت بسیار باشد و تسبیح و اوراد بی اندازه و

---

[1] ه: توانی

[2] ه: برسانم

[3] ن و ح: تمام

[4] ح: کمترین

[5] ه: "عرضه داشت کرد" بجای "عرضه افتاد" دارد

ج کرده امّا در محبتِ شیخ قصوری باشد و در اعتقاد فتوری[۱] میانِ این هر دو مرتبه[۲] کدام بیشتر باشد؟ فرمود آنکه محبّ و معتقدِ شیخ است - بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که آنکه محبّ و معتقدِ شیخ است[۳] یک وقتِ او برابرِ همه اوقاتِ آن متعبّد است، بسبب[۴] اعتقاد شرف دارد!

بعد ازان فرمود که مذهبِ بعضی آنست که اولیاء بر انبیاء فضیلت دارند سبب آنکه انبیاء بیشتر احوال با خلق مشغول اند و این مذهب باطل است از[۵] سبب آنکه اگرچه انبیاء با خلق مشغول اند امّا زمانی که با حق مشغول می شوند آن یک زمان بر جمله اوقاتِ اولیاء شرف دارد!

حکایتِ دیگر هم فرمود ملائمِ این حال که زاهدی بود در بنی اسرائیل، هفتاد سال خدای عزّ و جلّ را طاعت کرده بود، بعد از هفتاد سال او را حاجتی بالله افتاد، آن حاجت از خدای تعالیٰ بخواست، حاجتِ او روا نشد، بعد ازان در گوشهٔ رفت و با نفس مجادله کردن گرفت که ای نفس هفتاد سال خدای را طاعت کردی هر آئینه در اخلاصِ تو نقصانی خواهد بود، اگر با اخلاصِ تمام طاعت می کردی هر آئینه این حاجتِ من روا شدی! چون این مجادله با نفس بکرد بر پیغامبرِ آن عهد فرمان آمد که آن زاهد را بگوی که این یک ساعت عتابِ تو با نفسِ خود نزدیکِ ما به ازان طاعتِ هفتاد سالهٔ تو بود!

---

۱ ه: همچنان

۲ ح و ه: "بهتر کدام باشد" بجای "مرتبه کدام بیشتر باشد" دارد

۳ ح و ه: باشد

۴ ن و ه: "بسبب" ندارد

۵ ه: زیراچه بجای "از سبب آنکه" دارد

مجلس پنجم

سه‌شنبه هفدهم ماه مبارک ربیع الاول سنه مذکور بسعادت دست بوس[1] رسیده شد. یکی از حاضران معنیٔ عُرس پرسید. فرمود که عُرس عروسی کردن است و نیز معنیٔ عرس فرود آمدنِ کاروانست در شب.

لختی سخن در بزرگیٔ مشائخ افتاد و صدقِ ایشان و نگاهداشتِ سِرّ در طلبِ حق، ازین جا حکایت فرمود که وقتی شیخ نجیب الدین متوکل رحمة الله علیه از خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز سوال کرد که مردمان همچنین[2] می گویند که شما چون نماز می گزارید و بعد ازان می گوئید که یارب! همچنین می شنوید که لَبَّیْکَ عَبْدِیْ! گفت خیر. بعد ازان فرمود که اَلْاَرْجَافُ[3] مُقَدِّمَةُ الْکَوْن. بعد ازان شیخ نجیب الدین سوال کرد که همچنین می گویند که مهتر خضر[4] بر شما می آید و میرود. فرمود که خیر. بعد ازان شیخ نجیب الدین گفت که همچنین می گویند که مردانِ غیب بر شما آمد و شد دارند. این سخن را نفی نکرد[5] این قدر گفت که تو هم از ابدالی تواند شد[6]!

ازینجا سخن در بزرگیٔ شیخ فریدالدین افتاد نور الله مرقده و بزرگیٔ والدهٔ بزرگوارِ او علیهما الرحمة والرضوان فرمود که فرزند را صلاحیتِ مادر و پدر قوی اثر می کند!

---

[1] ق: 'قدم بوس' بجای 'دست بوس' دارد

[2] ح: چنین

[3] ح: الافواه

[4] ن د ق: 'همچنین' ندارد

[5] ح د ق: کرد

[6] ن د ق: 'تواند شد' ندارد

بعدازان فرمود که شیخ کبیر را والده بود بس بزرگ تا شبی وزدی درخانهٔ او آمد[1] همه خفته بودند والدهٔ شیخ بیدار بود و بحق مشغول - چون دزد درآمد کور شد نتوانست که بیرون رود، آواز داد که درین خانه اگر مرد است پدر و برادرِ منست واگر عورت است مادر و خواهرِ منست هرکه هست میدانم که مهابتِ او مرا کور گردانیده است باید که مرا دعا کند تا من بینا شوم، من توبه می کنم که پیش در باقی عمر دزدی نکنم! مادرِ شیخ دعا کرد، او بینا شد و برفت - چون روز شد مادرِ شیخ این حکایت بکسی[2] نکشاد - ساعتی شد مردی را دیدند که سبوی از جغرات برسر گرفته و اهلِ بیتِ او بهمراهِ او، پرسیدند که تو کیستی؟ گفت من شب را درین خانه بدزدی آمده بودم عورتی بزرگ اینجا بیدار بود من از هیبتِ او کور شدم تا او مرا دعا کرد من چشم باز یافتم، من عهد کرده بودم که چون بینا شوم از دزدی توبه کنم، اینک این ساعت آمده ام و اهلِ بیتِ خود را آورده ام تا مسلمان شویم و از دزدی توبه کلّی کنیم! الغرض به برکتِ آن عورت همه مسلمان شدند و از دزدی توبه کردند والحمدُ للّٰہ ربّ العٰلمین ۰

بعدازان هم در بابِ بزرگیٔ والدهٔ بزرگوارِ شیخ حکایت فرمود که درانچه شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللّٰه سره العزیز دراجودهن سکونت ساخت شیخ نجیب الدّین را فرستاد تا والده را ازانجا که بود بیاورد. شیخ نجیب الدّین برفت و والده را ازانجا

---

[1] ۱۴ : درآمد

[2] ح : پیش کسی بجای 'بکسی'

که بود روان کرد. در اثنای راه زیرِ درختی فرود آمدند، درین میان حاجتِ آب شد شیخ نجیب الدّین بطلبِ آب رفت، چون باز آمد والده را ندید حیران بماند، چپ و راست دوید و از هر جانب طلب نمود و جهد بسیار کرد، هیچ اثرِ والده نیافت. چون مضطر شد بخدمتِ شیخ کبیر آمد قدس اللہ سرّہ العزیز و قصه باز گفت. شیخ فرمود تا طعامی بساختند و صدقه که آمده است بدادند، بعد از مدّتی شیخ نجیب الدّین را رحمۃ اللہ علیہ دران حدود گذر افتاد. چون زیرِ آن درخت آمد در دلِ او گذشت که در چپ و راستِ این موضع بروم باشد که نشانی از والده بیابم! همچنان کرد در حوالئ آن درخت گشتن گرفت، استخوانی چند یافت استخوانِ آدمی، با خود گفت باشد که همین استخوانِ والدهٔ ماست شیری یا جانوری دیگر او را هلاک کرده باشد! [1] جمله آن استخوانها جمع کرد و در خریطهٔ انداخت و بخدمتِ شیخ فریدالدین قدس اللہ سرّہ العزیز آمد و قصه باز گفت. شیخ فرمود که آن خریطه پیشِ من آر. چون خریطه پیشِ شیخ بیاوردند و بیفشاندند یک استخوان هم پیدا نشد! خواجه ذکرہ اللہ بالخیر چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و فرمود که این معنی از عجائبِ روزگار است!

لختی [2] حکایتِ مردانِ غیب افتاد خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که در اوائل مرا گاه [3] ازگاه در دل بودی مخالطت و مجالستِ ایشان، باز بخود اندیشیدم که این چه تمنّا است، دنبالِ مصلحتی بهتر [4] باید بود!

---

[1] ه: 'درجمله' بجای 'وجمله' دارد
[2] ه: سخن
[3] ن: 'گاه گاه' بجای 'گاه ازگاه' دارد
[4] ن: دیگر

از ینجا حکایت فرمود که شیخ قطب الدّین بختیار رحمته الله علیه رحمةً واسعةً در مبدا، حال که در اوش بود بر کرانه[1] آن شهر مسجدی خراب بوده است و دران مسجد مناره بود که آن را هفت مناره گفتندی، یک مناره بود ولی هفت مناره گفتندی، مگر بخدمتِ ایشان دعائی رسیده بود که هر که آن دعا بالای آن مناره بخواند با مهتر خضر ملاقی[2] شود، آن دعا هم یک دعا بود آن را هم هفت دعا گفتندی و دوگانه هم آمده بود که هر که آن دوگانه را دران مسجد بگزارد مهتر خضر را ببیند۔ بالغرض شیخ قطب الدین را قدس الله سره العزیز اشتیاق شد که مهتر خضر را ببیند، شبی از شبهای ماهِ رمضان دران مسجد رفت، آن دوگانه بگزارد و بران مناره برآمد و آن دعا بخواند و فرود آمد و ساعتی توقف کرد، هیچ کس پیدا[3] نشد، نومید گونه از مسجد بیرون آمد چون قدم از مسجد بیرون نهاد مردی را دید ایستاده، آن مرد بانگ بر شیخ قطب الدّین بختیار زد و گفت درین بیگاهان تو این جا چه می کنی؟ شیخ فرمود که من اینجا آمده بودم تا ملاقاتِ مهتر خضر حاصل کنم دوگانه گزاردم و دعای که آمده است بخواندم آن دولت میسّر نشد باز بخانه میروم - آن مرد گفت خضر را چه خواهی کرد او یکی از سرگردانانست، همچو تو از دیدنِ او چه شود، درین میان پرسید که دُنیا می طلبی؟ شیخ گفت خیر۔ گفت وامی داد نی داری؟ شیخ گفت خیر۔ بعدازان آن مرد گفت پس خضر را برای[4] چه می طلبی؟ بعدازان[5] گفت که درین شهر مردیست که خضر دوازده بار بر درِ او رفته است

---

۱ ن: کناره

۲ ن: ملاقات

۳ ق: 'راندید و پیدا نشد' بجای 'پیدا نشد' دارد

۴ ن: 'چه خواهی کرد' بجای 'برای چه می طلبی' دارد

۵ ن: 'آنگاه' بجای 'بعدازان' دارد

وبار نیافته است. ایشان درین محاوره بودند که مردی نورانی جامهها پاکیزه پوشیده پیدا شد. آن مرد به تعظیم تمام پیش او باز رفت و در پای او افتاد. شیخ قطب الدین طیب الله ثراه فرمود که آن مرد چون نزدیک من رسید روی سوی آن مرد پشمینه کرد و گفت که این درویش وامی دادنی ندارد و دنیا نمی‌خواهد[1] آرزوی ملاقات تو دارد! هم درین میان بانگ نماز برآمد و از هر طرفی درویشان و صوفیان پیدا شدند، جمعیتی شد تکبیر گفته شد یکی پیش رفت نماز گزارد و در تراویح دوازده سیپاره بخواند. در دل من می گذشت اگر پیشتر بخواند بهتر باشد! الغرض چون نماز تمام شد هر کسی طرفی رفت. شیخ گفت من بجای خود آمدم چون شب دیگر شد بگاه تر وضو ساختم و دران مسجد رفتم تا صبح آنجا بودم هیچ[2] آفریده پیدا نشد!

مجلس ششم

آدینه دهم ماه جمادی الاولی[3] سنة المذکور بسعادت دست بوس[4] رسیده شد. سخن در تحمل افتاد و تحرز نمودن از مخاصمت، فرمود که نفس است و قلب است هر گاه که کسی بنفس پیش آید این کس می باید که بقلب پیش آید یعنی در نفس هم خصومت است و غوغا و فتنه و در قلب سکون و رضا و ملاطفت، پس چون کسی بنفس پیش آید و

---

[1] ن: 'نطلبد' بجای 'نمی خواهد' دارد [2] ح و ه: 'هیچ' ندارد

[3] ن: 'بستم ماه ربیع الاول' بجای 'دهم ماه جمادی الاولی' دارد

[4] ه: 'پابوس' بجای 'دست بوس' دارد

این کس بقلب پیش آید نفس مغلوب شود امّا اگر کسی بمقابلۂ نفس هم به نفس پیش آید پس خصومت و فتنه را حد کجاست! آنگاه در فضیلتِ تحمّل و حلم این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

زہر بادی چو کاہی گر بلرزی   اگر کوہی بکاہی ہم نیرزی![1]

مجلسِ ہفتم

پنجشنبه چہاردہم ماهِ جمادی الآخرہ سنه مذکور دولتِ[2] پابوس حاصل شد. سخن در بابِ قبول کردنِ فتوح افتاد. بندہ عرضداشت کرد که این کس ہرگز از کسی چیزی نخواسته است و ہمه عمر درِ توقّع نکشادہ اگر کسی ناخواسته لطفی می کند و چیزی می دہد چگونه باید کرد؟ فرمود که بباید ستد. بعد ازان حکایت فرمود که وقتی حضرتِ رسالت علیه السّلام چیزی به عمر خطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ می داد. امیر المؤمنین عمرؓ گفت یا رسول اللہ من چیزی دارم این به فقیری دیگر بدہ از[3] اہلِ صفه و غیرِ آن. مصطفیٰ علیه التحیه والسّلام فرمود که ہر که ترا چیزی بدہد بغیرِ خواسته بگیر و بخور و صدقه کن! وَالحَمدُ لِلّٰہِ رَبِّ العٰلَمِینَ۝

---

[1] در ح این مصرع چنین آمدہ: اگر کوہی بکاہی ہم بریزی - ن: اگر کوہی شوی گاہی بلرزی

[2] ن: سعادت

[3] ن: 'باہلِ صفه' بجای 'از اہلِ صفه' دارد

مجلس هشتم

شنبه[1] بست و نهم ماه مبارک رجب سنه مذکور شرف پابوس حاصل شد.
دران هفته مواجب بندهٔ کمینه که مدّتی در توقف بود به بنده رسیده بود و خواجه ذاکره الله بالخیر از ملازمت خدمت بنده و یافتن مواجب معلوم شده، الغرض چون به بندگی پیوسته شد فرمود که ملازمت نمودن و ثبات کردن در کارها اثری تمام دارد!

بعدازان فرمود که کبیر نبیسهٔ شیخ الاسلام چندگاه درخانهٔ ملک نظام الدین کوتوال آمد و شدمی کرد و ملازمت می نمود چندانکه نظام الدین از و تنگ آمد تا غایتی که او را گفتند که تو درین خانه بارِ دیگر نیائی! او همچنان می رفت و به هیچ نوع ممتنع نمی شد[2] تا همدران نزدیکی نظام الدین شش تنکه زر را برمن فرستاد، من آن را قبول نکردم و بر وی باز فرستادم - چون بدو رسید آن شش تنکه زر بدان کبیر داد! بعدازان بر لفظ مبارک راند که ملازمت در هرکاری که هست بَر می دهد!

بعدازان از نسبتِ آن سیم یافتنِ بنده اگرچه بعد از دیری رسید حکایتی فرمود در معنی آنچه باری یاد کرده شد! حکایت این بود که زاهدی بود در بنی اسرائیل سالها خدای را طاعت کرده بود تا بر پیغامبر آن زمان وحی آمد که این زاهد را بگوی که تو چندین رنج در طاعت چه می بَری که ما ترا برای تعذیب آفریده ایم! آن پیغامبر

---

[1] ن: یکشنبه [2] ح و لا: بود

چون این پیغام بدان زاهد رسانید زاهد برخاست و چرخی بزد. آن پیغامبر گفت برین سخن ترا چه شادی آمد که چرخی زدی؟ زاهد گفت باری از ما یاد کردند و بحسابی در آمدیم ~

اوسخن از گشتن من می کند[1] من بهمین خوش که سخن می کند!

بعدازان سخن در تحمّل افتاد و ازانجا حکایت شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمود و تحمّل او و اثرِ تحمّلِ او در قلعِ اہلِ ایذا، بعدازان برلفظِ مبارک راند که ہرکہ بکشد بکشد و کشنده کُشنده باشد!

بعدازان بنده عرضداشت کرد که این دعا چگونه است که مردمان می خوانند که اعینونی عباد الله رحمکم الله، مقصودِ بنده این بود که معونت از غیر خدای خواستن چگونه باشد؟ فرمود که این دعا خوانده اند و درین عباد الله المسلمین و المخلصین مضمر است و روا باشد که بخوانند و بزرگان هم خوانده اند. بعدازان فرمود که شیخ نجیب الدین متوکّل رحمتہ اللہ علیہ هم این دعا بخواندی.

ازین جا سخن در بزرگیِ شیخ نجیب الدین متوکّل افتاد، فرمود که من هفتای او ہیچ[2] کس را درین شهر نیافتم، او ندانستی که این روز کدام است و این ماه کدام است و یا غلّه چگونه می فروشند یا گوشت چگونه می دهند، ہیچ ازین بابت بروگذر نداشت مشغولِ[3] عظیم بود رحمتہ اللہ علیہ رحمۃ واسعۃ

---

[1] ح ۵۸: این بیت ندارد [2] ن: ہیچ چیزی

[3] ۵: مشغولی

بعدازان از نسبتِ این دعا فرمود که برآمدنِ حاجت را مسبعاتِ عشر خواندن هم آمده است۔ بنده عرضداشت کرد که هر روز در وقتِ معیّن خوانده می شود؟ فرمود که اگر مهمی پیش آید دینی یا دُنیاوی بر نیتِ آن هم علیحده بخوانند آن مهم بکفایت رسد بکرم الله تعالیٰ۔

مجلسِ نهم

پنجشنبه[1] چهارم ماه مبارکِ رمضان سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد۔ سخن در تراویح افتاد و طائفه که ختمِ قرآن[2] می کنند۔ فرمود که وقتی درویشی در خانقاهِ شیخ جنید بغدادی آمد قدس الله سره العزیز، مگر شبِ غرّهٔ ماهِ مبارکِ رمضان بود، آن درویش التماس نمود که نمازِ[3] تراویح را امامت من کنم۔ شیخ او را فرمود[4]۔ الغرض در[5] هر شبی یک قرآن ختم می کرد۔ شیخ هر شب می فرمود که یک گردهٔ نان و یک کوزهٔ آب در حجرهٔ او برند، بحکمِ فرمانِ شیخ هر شب یک گردهٔ نان و یک کوزهٔ آب در حجرهٔ او می نهادند۔ القصه چون سی شب تراویح بگزارد و عید شد روزِ عید شیخ او را

---

[1] ن: 'چهارشنبه بست وچهارم'، بجای 'پنجشنبه چهارم' دارد

[2] ح و ه: 'قرآن' ندارد

[3] ن و ه: بجای 'نماز تراویح را امامت من کنم' 'نمازِ تراویح من گزارم' دارد

[4] ه: فرمود بگزار

[5] ن و ح: 'در سی شب سی ختم قرآن بکرد' بجای 'در هر شبی ... می کرد' دارد

وداع کرد، او باز گشت، چون او برفت در حجرهٔ او تفحص کردند هرسی گردهٔ نان سلامت یافتند همان یک کوزهٔ آب هرشب خورده بود وبس!

بعد ازان حکایت فرمود که امام اعظم ابو حنیفه کوفی رحمته اللّٰه علیه در ماهِ رمضان یک ختمِ قرآن در سی شب کردی در گزاردنِ تراویح ویک ختم در هر روز ویک ختم در هر شب فی الجمله در ماهِ رمضان شصت ویک ختم کردی یک ختم در نمازِ تراویح وسی ختم در روز و سی ختم در شب۔

مجلسِ دہم

سه شنبه[1] یازدهم ماهِ مبارک ذی الحجه سنة المذکور چون ایامِ تشریق بود باستانِ آسمان سای مخدومِ جهانیان رفته شد تا نعمتِ مخالطت حاصل آید۔ چون دولتِ پابوس میسّر شد رُوی سوی بنده کرد و فرمود که آدینه روزِ عید بود چیزی باهم تهنیتِ موسم گفته شده باشد؟ بنده عرضداشت کرد که پیش ازین بچهار پنج روز که نوروز بود بنده شعری گفته است و دران ذکرِ نوروز و عید یکجا کرده، وگذرانید۔

از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که وقتی شمس دبیر بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللّٰه سره العزیز شعری آورده بود هم در مدحِ شیخ شعری مطوّل واجازت طلبید تا بخواند۔ شیخ طیب اللّٰه ثراه فرمود که بخوان۔ شمس دبیر آن شعر ایستاده بخواند۔ چون تمام شد شیخ نوّر اللّٰه مرقده فرمان داد که بنشین۔ چون بنشست فرمود که باز

---

[1] ن: «شنبه» بجای «سه شنبه» دارد

بخواند. شمس باز بخواند. بعد ازان شیخ قدس الله سره العزیز هر بیتی را آنچه دران بود بیان می فرمود و در بعضی جا اصلاح می کرد و استحسان می فرمود چنانچه دل شمس خوش می شد. درین میان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند که مشائخ شعر کمتر شنوند خاصّه در مدح خویش، کمایتِ احوالِ شیخ بین که بشنید و استحسان فرمود! الغرض بعد از استماعِ آن شعر فرمود که [1] مطلوب چه داری؟ شمس گفت عسرتی هست مادری زال دارم که در پرورشِ او می باشم. شیخ فرمود که بروشکرانه بیار. درین میان خواجه ذکره الله بالخیر بر زبانِ مبارک راند که در هر کاری که شیخ الاسلام کسی را فرمودی که بروشکرانه بیار آن کار بالقطع تمام شدی! الغرض شمس برفت چند جیتل بیاورد، دران ایام جیتلها یکانی بوده است بمقدارِ پنجاه جیتل کم و بیش بیاورد. شیخ الاسلام قدس الله سره العزیز فرمود که آن را قسمت کنید [2]. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که قسمت [3] کردند مرا چهار درم رسید، فی الجمله شیخ فاتحه خواند، شمس را وسعتی و منالی پیدا شد و بر پسرِ سلطان غیاث الدّین دبیر شد امّا درانچه روزگارِ او بساخت اگرچه خدمتِ شیخ قدس الله سره العزیز نقل فرموده بود در حقِ فرزندان و اهلِ بیتِ شیخ توفیقِ خدمت نیافت یا ندانست یا کسی او را نگفت.

بعد ازان در حُسنِ طبع و خُلقِ او سخن افتاد. بنده عرضداشت کرد که بنده را با او نسبتِ قرابتی هست. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که وقتی مصاحبِ یکدیگر بوده اید؟

---

[1] ن: «مطلوبِ تو چیست» بجای «مطلوب چه داری» دارد

[2] ح: کنند

[3] ن: «مرا هم چهار جیتل آمد یاد است» بجای «قسمت کردند ... رسید» دارد

بنده گفت آری دران[1] سال که سلطان غیاث الدین به لکهنوتی رفت[2] دران لشکر بنده و او هم درانثای راه چه درکشتی و چه درخشکی یکجا می شدیم. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که معونت[3] متصوفه هم باهم بود؟ بنده گفت آری. بعد ازان فرمود که شمس لوائح قاضی حمیدالدین ناگوری رحمته الله علیه بخدمت شیخ کبیر قدس الله سره العزیز خوانده بود. بعد ازان حکایت فرمود که من و شمس دبیر و شیخ جمال الدین هانسوی علیهم الرحمته وقتی یکجا از خدمت شیخ بازگشتیم و چند منزل یکجا بودیم تا بر سر راهی رسیدیم که ازانجا دو راه می شد، او بطرف سنام خواست شدن[4] و ما جانب سرسی، چون وداع می کردیم شیخ جمال الدین روی سوی شمس دبیر کرد و این مصراع بگفت ع ای یار قدیم راست میروی، آن ساعت ذوقِ این مصراع عظیم درگرفت هم درو و هم در شیخ جمال الدین و هم در من!

مجلس یازدهم

شنبه بست و نهم ماهِ ذوالحجه سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. بنده آن روز اندک مایه تردّدی داشت گمان آنکه مگر کسی بدیِ این بیچاره پیشِ مخدوم گفته باشد. چون دولتِ مجالست میسّر شد اوّل این سخن بر زبانِ مبارک راند

---

[1] ح: ازان
[2] ح: رفته بود
[3] ن 'هم قوم بود' بجای 'معونت ... باهم بود' دارد
[4] ح و ن: رفت

که اگر کسی پیشِ کسی بدی[1] بچی می گوید آن[2] پیشینه را عقل و تیزی هست و این قدر می داند که این سخن راست است یا دروغ یا دران غرضی دارد. بنده[3] چون این سخن بشنید عظیم خوش شد، عرضداشت کرد که بجملهٔ خدمتگاران هم برین معنی است که باطنِ مخدوم حاکم است!

لختی سخن در کشف و کراماتِ اولیا افتاد، ازانجا حکایتِ شیخ سعدالدّین حمویه فرمود رحمتہ اللہ علیہ که او پیری بزرگ بود مگر والیِ آن شهر در حق او اعتقادی نداشت تا روزی آن بادشاه بر درِ خانقاهِ شیخ می گذشت. حاجبی را درون فرستاد و این لفظ گفت که این صوفی بچّه را بیرون طلب تا او را به بینم. حاجب درون آمد و پیغامِ بادشاه برسانید. شیخ بسخنِ او هیچ التفات نکرد به نماز مشغول شد. حاجب بیرون آمد و صورتِ حال باز گفت. بادشاه[4] را غصّه فرو نشست و بخدمتِ شیخ آمد. شیخ چون دید که او در آمد برخاست و بشاشتی کرد هر دو یجا نشستند، دران نزدیکی باغچه بود شیخ سعدالدّین حمویه اشارت کرد تا لختی سیب بیارند. چون بیاوردند شیخ سیب را پاره می کرد بادشاه و او تناول می کردند، مگر[5] سیبی بزرگ بران طبق بود در دلِ بادشاه گذشت که اگر این شیخ را کرامتی و صفائی هست این سیب را برخواهد گرفت و مرا خواهد داد. همین که این اندیشه در دلِ

---

[1] ح: این [2] ن: درین

[3] ن: 'چون این سخن بشنیدم خاطرم خوش شد' بجای 'بنده چون این سخن... خوش شد' دارد

[4] ن: غضبِ بادشاه فرو نشست' بجای 'بادشاه را غصّه فرو نشست' دارد

[5] ن و ه: 'مگر' ندارد

بادشاه گذشت شیخ دست دراز کرد و آن سیب برداشت و رُوی سوی بادشاه کرد و گفت من وقتی در سفر بودم بشهری رسیدم بر در آن شهر[1] جمعیتی دیدم، لعابی بازی می کرد، آن لعاب درازگوشی داشت چشم آن درازگوش بجامه بربسته بود، درین میان انگشتری بدست داشت آن انگشتری را بدستِ یکی از نظارگیان داد، آنگاه روی سوی جمع کرد و گفت این درازگوش برون خواهد آورد که انگشتری بر[2] کیست؛ آنگاه آن درازگوش در دائرهٔ آن جمع همچنان چشم بسته گشتن گرفت و هر کسی را بُوی می کرد تا رسید پیشِ آن مرد که انگشتری بر وی بود، بایستاد و همانجا قرار گرفت، لعاب بیامد و آن انگشتری ازان مرد بستد. الغرض شیخ سعدالدّین حمویه بعد ازین تقریر بادشاه را گفت که اگر مردم چیزی از کشف و[3] کرامت بگوید خود را بآن حمار برابر کرده باشد و اگر نگوید و کرامتی ننماید ترا در خاطر گذرد که در[4] ین مرد صفائی نیست، این بگفت و سیب جانبِ او انداخت؛

بعد ازان ازحالِ نقلِ شیخ سعدالدّین و بزرگیِ شیخ سیف الدّین باخرزی رحمة الله علیهما حکایت فرمود که شبی شیخ سعدالدّین حمویه را در خواب نمودند که برو شیخ سیف الدّین باخرزی را ببین! چون شیخ سعدالدّین بیدار شد از مقامِ خود روان شد، ازان مقام که او بوده است تا آنجاکه شیخ سیف الدّین باخرزی بوده است سه ماهه راه بود و شیخ سیف الدّین را نیز در خواب نمودند که شیخ سعدالدّین حمویه را بر تو می فرستیم. الغرض چون شیخ سعدالدّین سه ماهه راه قطع کرد

---

[1] ه: جماعتی [2] ح: "در دستِ کیست" بجای "برکیست" دارد
[3] ن د ه: "وکرامت" ندارد [4] ه: "در دلِ این مرد" بجای "درین مرد" دارد.

سہ منزل ماند کہ بہ شیخ سیف الدّین برسد کسی را بہ شیخ سیف الدین فرستاد و گفت کہ من سہ ماہہ راہ برای دیدنِ تو قطع کردہ ام تو سہ منزل مرا استقبال کن بیا! چون این پیغام بہ شیخ سیف الدّین باخرزی رسید گفت او فضول است مرا نہ بیند۔ بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ شیخ سعد الدّین ہمانجا کہ بود برحمتِ حق پیوست و بہ شیخ سیف الدین باخرزی نرسید۔

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر حکایت فرمود کہ مریدی بود شیخ بہاء الدین زکریّا را رحمۃ اللہ علیہ، ازو شنیدم کہ یک روز شیخ بہاء الدّین از مقامِ خود بیرون آمد و گفت اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ ۔ پرسیدند کہ چہ حالست، گفت شیخ سعد الدّین حمویہ این ساعت نقل کرد۔ بعد از چند گاہ تحقیق شد کہ ہمچنان بودہ است! بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ اوّل شیخ سعد الدّین حمویہ نقل کرد بعد ازو لبثہ سال شیخ فرید الدّین رحمۃ اللہ علیہم اجمعین۔

مجلسِ دوازدہم

پنجشنبہ یازدہم ماہِ محرّم سنہ خمس عشر و سبعمائۃ بسعادتِ پابوس[۳] رسیدہ شد۔ سخن در صفتِ دُنیا افتاد و درانچہ[۴] چہ چیز دُنیا ہست و چہ چیز دُنیا نیست،

---

[۱] ہ: "قطع کردم برای دیدنِ تو آمدم" بجای "برای دیدنِ تو قطع کردہ ام" دارد

[۲] ہ: فضول مرد   [۳] ن: دستبوس   [۴] ح: درانکہ

فرمود که یکی صورتاً و معناً دُنیااست و یکی صورتاً و معناً دُنیانیست و یکی صورتاً دُنیانیست و معناً دُنیاهست و یکی صورتاً دُنیااست و معناً دُنیانیست۔ بعدازان بیان فرمود که آنچه صورت و معنی دُنیااست کدام است هرچه زائد از کفاف است دُنیااست، وآنچه صورت و معنی دُنیانیست آن طاعت بااخلاص است، وآنچه صورتاً دُنیانیست و معناً دُنیااست آن طاعتی است که برپاکنند برای جذبِ منفعت وآنچه صورتاً دُنیااست ومعناً دُنیانیست آن ادای حقِ حرمِ خوداست یعنی باہلِ بیتِ خود فراہم آید بہ نیّتِ آنکہ حقِ او بگزارد اگرچہ این فعل صورتاً دُنیااست اما معناً دُنیانیست۔

مجلسِ سیزدہم

شنبہ پنجم ماہِ صفر ختم اللہ بالخیر والظفر سنۃ المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن در اوراد و ادعیہ افتاد، ازبندہ پرسید کہ از وِردہا چہ میخوانی؟ بندہ عرضداشت کرد کہ آنچہ از لفظِ مبارکِ مخدوم شنیدہ شدہ است خواندہ می شود پنج وقت بعد ادای ہر نمازی سورتی کہ آمدہ است ہم خواندہ می شود، بعداز نمازِ دیگر پنج بار سورہ نباء وسورہ ہای معیّن کہ در سنتہا فرمودہ آید و در دو وقت مستبعاتِ عشر وصد بار کلمۂ لاالٰہ الّا اللہ وحدہٗ لاشریک لہٗ لہ الملک

ب ط: 'بیت' ندارد

ن: یک شنبہ

وَلَہُ الحَمدُ وَھُوَ علیٰ کُلِّ شَیْئٍ قَدِیرٌ بعد ازان فرمود کہ دہ تسبیح دیگر ہم ہست کہ ہر یک را صدگان بار بخواند تا ہزار بار شود و اگر صد بار نتواند خواند دہ بار بخواند کہ مجموع صد بار شود، الغرض[1] ازان دہ تسبیح ہشت تسبیح بندہ را در خاطر ماندہ و آن تسبیحات این است اوّل لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَحدَہٗ لَاشَرِیکَ لَہٗ لَہُ المُلکُ وَلَہُ الحَمدُ یُحیی[2] وَیُمِیتُ وَھُوَ حَیٌّ لَّا یَمُوتُ ذُوالجَلَالِ وَالاِکرَامِ بِیَدِہِ الخَیرُ وَھُوَ علیٰ کُلِّ شَیْئٍ قَدِیرٌ دوم سبحان اللّٰہِ وَالحَمدُ للّٰہِ ولا الٰہ الا اللّٰہ واللّٰہ اکبر ولا حول ولا قوۃ اِلَّا باللّٰہ العلی العظیم، سوم سبحان اللّٰہ وبحمدہٖ سبحان اللّٰہ العلی العظیم وبحمدہٖ استغفر اللّٰہ من کل ذنبٍ واتوب الیہ، چہارم استغفر اللّٰہ الذی لا الٰہ اِلَّا ھُوَ الحیّ القیّوم واسالہ التوبۃ استغفر اللّٰہ من کل ذنب اذنبتہ عمداً اوخطاءً سراً اوعلانیۃً واتوب الیہ، پنجم سبحان اللّٰہ الملک القدّوس سبّوحٌ قدّوسٌ ربّنا ورب الملائکۃ والرّوح، ششم اللّٰھم لامانع لما اعطیت ولا معطی لما منعت ولا راد لماقضیت ولا ینفع ذا الجد منک الجد، ہفتم اللّٰھم اغفرلی ولوالدی ولجمیع المؤمنین والمؤمنات والمسلمین والمسلمات

---

[1] ن: 'واین دہ تسبیح اینست' بجای 'الغرض ازان دہ تسبیح .... این است' دارد

[2] 'یحیی ...... الخیر' ندارد

الاحیاء منهم و الاموات، ہشتم اللّٰهم صل علی محمد و علی آل محمد و بارک و سلم و صل علی جمیع الانبیاء و المرسلین و دیگر که یاد نمانده است اینست، نہم اعوذ بالله السمیع العلیم من الشیطان الرجیم و اعوذ بك من همزات الشیاطین و اعوذ بك رب ان یحضرون، دہم بسم الله خیر الاسماء بسم الله رب الارض و السماء بسم الله الذی لا یضر مع اسمه شیء فی الارض و لا فی السماء و هو السمیع العلیم، بعد از نماز فرمود آن روز که شیخ الاسلام فرید الحق و الدین قدس الله سره العزیز این ده تسبیح خواندن فرمود و قتی خوش داشت گفت گنج ها تو بخشیدم مواظبت گیری بخواندن این تسبیح بزرگوار!

مجلس چهاردهم

دو[۱] شنبه بست و هفتم ماه صفر سنه مذکور دولت پائبوس بدست آمد. سخن در عشق[۲] و عقل افتاد. فرمود که درمیان اینها تضاد است علماء اہل عقل اند و درویشان اہل عشق، عقل علماء بر عشق غالب است و عشق این قوم بر عقل غالب،

---

۱ ن: 'یک شنبه یازدهم' بجای 'دو شنبه بست و هفتم' دارد
ه: دو شنبه بست و هشتم.   ۲ ن: عشق درویش

انبیاء را هر دو حال بود. بعد ازان در صفتِ غلبۀ عشق این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

عقل[1] را با عشق گوشی نیست زودش پنبه کن

تا چه خواهی کرد آن اشترِ دلِ جولاه را!

ملایمِ این معنی حکایت فرمود که علی کهوکهری در ملتان بوده است در بابِ کسی که او را وروی و عشقی نبودی اعتقادی نکردی اگرچه آن کس زاهد و متعبد بودی و گفتی فلان کس هیچ نیست اشک ندارد! سخنِ درست از زبانِ او بیرون نیامدی عشق را اشک گفتی. هم برنسبتِ این حروف فرمود که یحییٰ معاذ رازی گفته است رحمة الله علیه که یک ذرّه محبّت به از طاعتِ جمله آدمیان و پریان[2][3]! مناسبِ این معنی سخن فرمود که شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سره العزیز بارها هر کسی را گفتی خدای عزّ و جلّ ترا دردی دهاد! آن کس حیران ماندی که این چه دعاست، این ساعت معلوم می شود که آن چه دعا بود!

لختی حکایتِ شیخ جلال الدین تبریزی افتاد رحمة الله علیه فرمود که در آنچه او در بداؤن رسید روزی در دهلیزِ خانه[4] نشسته بود، مردی جغرات فروش خمرۀ جغرات بر سر گرفته پیشِ آن خانه بگذشت و آن جغرات فروش از مواسی[5] بود که نزدیکِ بداؤن بوده است و آن را کتهیر[6] گفتندی[7] و آنجا قطّاعِ طریق بسیار بودندی و آن جغرات فروش یکی از ایشان بود. الغرض چون نظرِ او بر روی مبارکِ شیخ جلال الدین افتاد هم در اوّل نقیۀ درونِ او بگشت، چون تیز در روی شیخ بدید گفت در دینِ محمد علیه السلام این چنین مردمان[8] هم باشند!

---

۱ درن این مصرع چنین آمده: عقل را با عشق کاری نیست زودش پیشه کن

۲ ح: بر ۳ ح: پرپانست ۴ ن: در ۵ مواس لفظِ هندی است بمعنی بیشه و پناه‌گاه و کمین‌گاه ۶ ه: کاتهیر ۷ ن: گویند ۸ ن: مردان

بر فور ایمان آورد. شیخ او را علی نام کرد، چون او مسلمان شد در خانه رفت و همان زمان باز آمد و یک لک جیتل در خدمتِ شیخ آورد. شیخ قبول کرد و فرمود که این سیم را همه[1] تو نگاه دار، آنجا که خواهم گفت به مصرف رسانی! فی الجمله ازین سیم به هر کسی که می بخشید یکی را صد درم می فرمود یکی را پنجاه و یکی را کم و بیش، و هر کرا[2] اندک فرمودی پنج جیتل فرمودی، اقلّ تصدّقِ شیخ پنج جیتل بودی و کم از پنج جیتل هیچ کس را نفرمودی تا چندگاه برآمد آن همه سیم خرج شد یک درم ماند. این علی می گوید که در دلِ من گذشت که بر من از یک درم بیش نمانده است و اقلّ بخششِ شیخ پنج درم است، اگر کسی را چیزی خواهند فرمود من چه خواهم کرد؟ همدرین اندیشه بودم که سائلی بیامد و سوال کرد. شیخ مرا گفت یک درم او را بده!

هم در مناقبِ شیخ جلال الدین رحمة الله علیه حکایت فرمود که چون او از بداؤن عزیمتِ[3] لکھنوتی کرد این علی دُنبالِ او روان شد. شیخ فرمود که تو باز گرد! علی گفت من بر که باز گردم من جز تو کرا دارم و کرا[4] دانم؟ چون قدری برفت باز شیخ فرمود که تو باز گرد و باز علی گفت مخدوم و پیر من توئی، بی تو اینجا چه کنم؟ شیخ فرمود[5] که باز گرد این شهر در حمایتِ تست!

لختی سخن در احوالِ متعبّدان افتاد که طاعت بسیار کنند و شغلِ درونی[6] ایشان

---

1. ن و ح: هم
2. ن: قلیل
3. ن "عزیمت کرد جانبِ لکھنوتی" بجای "عزیمتِ لکھنوتی کرد" دارد
4. ح: دانم که برگردم
5. ح: اطاعت کن
6. ن: در دلِ

چندان نباشد. فرمود که خلق بر چهار نوع است بعضی آنچنان اند که ظاهرِ ایشان آراسته باشد و باطن خراب و بعضی آنچنان اند که باطنِ ایشان آراسته باشد و ظاهر خراب و بعضی را ظاهر و باطن خراب باشد و بعضی را ظاهر و باطن آراسته، طائفهٔ که ظاهرِ ایشان آراسته باشد و باطن خراب آن قوم متعبدان اند که طاعت بسیار کنند و دلِ ایشان مشغولِ دُنیا باشد و طائفهٔ که باطنِ ایشان آراسته باشد و ظاهر خراب آن مجانین اند که درونهٔ ایشان باحق مشغول باشد و درظاهر سر و سامانی نباشد و طائفهٔ که ظاهر و باطنِ ایشان خراب باشد آن عوام اند و طائفهٔ که هم ظاهرِ ایشان آراسته باشد وهم باطن آن مشائخ[1] اند!

مجلسِ پانزدهم

پنجشنبه[2] بست و دوم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ پابوس[3] بدست آمد. فرمود که در راهِ حق بهر لباسی که هست در باید آمد[4] اُمید باشد که عاقبت بر صدق باشد. ملائمِ این معنی حکایت فرمود که وقتی درویشی را نظر بر دخترِ بادشاهی افتاد، دخترِ بادشاه را نیز با او میلی شد و میانِ هر دو معاشقه پیدا گشت[5]، دخترِ بادشاه[6] از کسی بر درویش گفتهٔ فرستاد که تو مردِ درویشی ترا با من طریقِ وصلت سخت دشوار

---

[1] ه: مشایخِ طبقات [2] ن: چهارشنبه
[3] ح و ه: بابس [4] ح: آمد
[5] ن و ح: کسی را بر آن درویش فرستاد و گفت، بجای «از کسی ... فرستاد» دارد

می نماید اما یک طریق هست اگر آن بکنی امید باشد که من تو برسم، طریق آنست که تو خود را مردی متعبّد سازی و مسجدی را لازم گیری و در طاعت و عبادت مشغول شوی تا ذکرِ تو شائع شود، چون تو بزہد و پارسائی مشهور شوی من از پدر اجازت طلبم بر[1] سمِ تبرک بدیدنِ تو بیائم! آن درویش بحکمِ اشارت همچنان کرد، مسجدی را لازم گرفت و به طاعت و خلوت مشغول شد۔ چون ذوقِ طاعت دریافت بکلّی دل بر[2] حق بربست، ذکرِ او در افواه افتاد و دخترِ بادشاه از پدر اجازت طلبید و بزیارتِ او آمد، چون بیامد درویش همان بود و جمال همان! این دختر هیچ حرکتی و میلی درو ندید، گفت آخر نه من ترا این حیله آموخته بودم اکنون چه شد که هیچ التفاتی بمن نمی کنی[3]؟ هرچند ازین بابت بیشتر گفت درویش گفت تو کیستی من ترا چه دانم و چه شناسم؛ همچنان ازو اعراض کرد و بحق مشغول شد خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و گفت کسی که این ذوق دریافت پس با غیری چه الفت نماید[4]!

ازنسبتِ این حکایت فرمود که شیخ عبدالله مبارک در ایامِ جوانی بازنی عشق داشت، شبی در زیرِ دیوارِ او آمده بود و آن زن هم سر از دریچه بیرون کرده بود و هر دو به محاوره و مکالمه مشغول بودند از اوّلِ شب تا آخرِ شب با همدیگر حکایت می کردند تا بانگِ نمازِ بامداد برآمد۔ عبدالله همچنین دانست که بانگِ نمازِ خفتن است؛ چون نیکو نگاه کرد صبح دمیده بود - درین میان هاتفی آواز داد که ای عبدالله

---

[1] ح د ہ : باسمِ
[2] ح د ہ : در
[3] ہ : 'بحین من التفات نمی کنی'، بجای 'هیچ التفاتی بمن نمی کنی' دارد
[4] ہ : کند ح : گیرد

در عشقِ زنی از اوّلِ شب تا آخرِ شب بیدار بودی، هیچ شبی از برای حق همچنین بوده ای؟ عبدالله چون این سخن بشنید ازان حرفت تائب شد و بکلّی بحق مشغول شد،[1] سبب توبهٔ او این بود. درین میان طعام پیش آوردند، یکی بیامد و سلام کرد و بنشست. ازان نسبت خواجه ذکره الله بالخیر حکایت فرمود که وقتی شیخ ابوالقاسم نصرآبادی که پیرِ ابوسعید ابوالخیر بود رحمة الله علیهم اجمعین با یاران بهم طعام خوردن مشغول بوده است،[2] امام الحرمین که استادِ امام محمد غزالی بود رحمة الله علیه درآمد و سلام گفت. شیخ ابوالقاسم و یارانِ او بدو التفاتی نکردند.[3] چون طعام خورده شد امام الحرمین گفت چون من درآمدم و سلام گفتم شما هیچ جواب ندادید این چه باشد؟ شیخ ابوالقاسم گفت رسم همچنین است که هرکه در جمعی درآید که آن جمع[4] بطعام خوردن مشغول باشند آن کس را می باید که سلام نکند[5] بیاید و بنشیند و چون از طعام فارغ شوند و دست بشویند آنگاه آن کس برخیزد و سلام گوید.[6] امام الحرمین گفت این معنی از کجا می گوئی؟ از عقل می گوئی یا از نقل؟ ابوالقاسم گفت از روی عقل زیرا که طعامی که خورده می شود برای قوّتِ طاعت است پس آن کس که بدین نیت طعام استیفا می کند گوئی او در عینِ طاعت است پس آنکه در طاعت مشغول باشد مثلاً در نماز باشد علیک چگونه گوید!

---

[1] ن و ح: 'مشغولِ حق' بجای 'بحق مشغول' دارد

[2] ن: 'طعام می خوردند' بجای 'طعام خوردن مشغول بوده است' دارد

[3] ه: بکرد [4] ح و ه: التفات

[5] ه: 'و آن قوم' بجای 'که آن جمع' دارد [6] ح: کنند [7] ه: آن کس که

یکی از حاضران پرسید که هندوی ست که کلمه می گوید و خدای را بوحدانیت یاد می کند و رسول را برسالت اما همین که مسلمانان می آیند ساکت می شود عاقبتِ او چه باشد؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود اینجا معاملهٔ او باحق است تا حق با او چه کند ان شاء عفا و ان شاء عذاب، از نسبتِ این معنی فرمود که بعضی هندوان می دانند که اسلام حق است اما مسلمان نمی شوند!

ازین جا حکایتِ ابوطالب در افتاد، فرمود که چون او رنجور شد مصطفی علیه السلام نزدیکِ او رفت و گفت تو یک بار بوحدانیتِ حق اقرار کن خواه بزبان خواه بصدقِ دل تا من باخدای حجت گویم که الٰهی او ایمان آورده بود! هرچند که رسول علیه السلام این معنی گفت، هیچ اثر نکرد، همچنان بر کفر برد تا امیرالمومنین علی رضی الله عنه خبرِ مردنِ او با رسول علیه السلام بدین عبارت گفت که عمّكَ الضّال مات یعنی عمِ گمراهِ تو بمرد! بعد ازان رسول علیه السلام فرمود که او را غسل دهند و در کفن پیچند و گور بکاوند بی لحد و او را از بالا بگور اندازند یعنی وضع نباشد۔

مجلس شانزدهم

دوشنبه نهم ماهِ جمادی الاولیٰ سنة المذکور دولتِ پابوس بدست آمد، حکایتِ طائفهٔ افتاد که بر خلق زیادتی کنند در ستدنِ خراج و جزیه و وجه کشتها،

---

۱ ن: بعد ۲ ن: دران گور ۳ ن: 'شنبه' بجای 'دوشنبه' دارد

درین میان فرمود که پیش ازین در حدودِ لهاور دیهی بود، دران دیه درویشی ساکن بوده است، او کشت می کرد و بدان روزگار می گذرانید، هیچ کس از و چیزی نمی ستد تا وقتی شحنهٔ نصب شد - او ازین درویش حصه طلبیدن گرفت و گفت که چندین سال است که تو کشت می کنی و [1]هیچ حصه نمی دهی و غله می بری جزیهٔ سالهای گذشته بده یا کرامتی بنماه درویش گفت کرامت چه باشد من مردِ مسکینم! شحنه استبداد کرد که البته ترا نگذارم تا حاصلِ چندین سال [2]بدهی یا کرامتی بنمائی آنگاه ترا بگذارم! درویش مضطر شده با خود تأمل کرد - بعد ازان روی سوی شحنه کرد و گفت تو چه کرامت می طلبی بخواه! همانا نزدیکِ دیه آبی روان بود، شحنه گفت اگر ترا کرامتی هست بر روی آب بگذر! درویش قدم بر روی آب نهاد، همچنانکه کسی بر روی زمین بگذرد بگذشت! چون گذار[3]ا شد از گذار کشتی خواست تا بازآید. او را گفتند چنان که رفته همچنان چرا [5]باز نیائی؟ گفت تا که نفس فربه شود و پندارد که من چیزی شدم!

لختی سخن در اطعام افتاد و مراعاتِ احوالِ مهمانان بدانچه میسّر شود - فرمود که حدیث است من زار حیّاً ولم یذق منه شیئاً فکانما زار میتاً - ازین جا حکایت شیخ بهاء الدین زکریا افتاد رحمة الله علیه که [6]در [7]

---

[1] ه: 'هیچ حصه ندادی تمام غله برده ای یا عبره سالهای گذشته بده' بجای 'هیچ حصه نمی دهی ..... گذشته بده' دارد ح: 'هیچ حصه ندا ده ای مجاناً غله برده ای یا عبره سالهای گذشته بده'

[2] ن وه: 'ندهی یا کرامتی ننمائی' بجای 'بدهی یا کرامتی بنمائی' دارد [3] ه: گذاره

[4] ن: طلبید [5] ح وه: 'نمی آئی' بجای 'باز نیائی' دارد

[6] ن: 'برایشان' بجای 'درایشان' دارد [7] ه: 'بره' بجای 'درایشان'

ایشان این معنی نبود، خلق برو بیامدی و برفتی چیزی خوردن درمیان نبودی. یکی ازو سوال کرد که این حدیث رسول است که من زار حیاً ولم یذق منه شیئاً فکانما زار میتاً؟ شیخ گفت آری. آن سائل گفت آنگاه شما برین حدیث چرا کار نمی کنید؟ شیخ گفت خلق معنیٔ این حدیث نمی دانند، خلق بر دو نوع اند عوام اند و خواص اند، مرا با عوام کاری نیست امّا خواص چون می آیند من از خدای و رسولِ او و سخنِ سلوک و مانندِ این بایشان می گویم ایشان را فائده می باشد،

از نسبتِ این معنی بر لفظِ مبارکِ خواجه ذکره الله بالخیر رفت که یارانِ رسول علیه السلام چون بحضرتِ رسالت آمدندی البته چیزی بخوردندی آنگاه بازگشتندی، نانی یا خرمائی[۱] یا چیزی دیگر تا نخوردندی بازنگشتندی!

بعد از آن فرمود که شیخ بدرالدین غزنوی رحمة الله علیه را رسمی بود تا اگر برو هیچ چیزی نبودی بگفتی تا آب بگردانند!

ازین جا ذکرِ شیخ بهاءالدین رحمة الله علیه افتاد[۲]، حکایت فرمود که عزیزی بود او را عبدالله رومی گفتندی، او بخدمتِ شیخ بهاءالدین آمد رحمة الله علیه و گفت که من وقتی بخدمتِ شیخ شهاب الدین بوده ام قدس الله سره العزیز و سماع کرده ام. شیخ بهاءالدین گفت که چون شیخ شهاب الدین سماع شنیده است مرزکریّا را هم باید شنید؛ بعد ازان این عبدالله را بداشت تا شب

---

[۱] ن: 'چیزی نخوردی و خورش' بجای 'چیزی خوردن' دارد

[۲] ن ا 'آنگاه در ذکرِ شیخ بهاءالدین' 'حکایت فرمود' بجای 'ازین جا ذکر ...... فرمود' دارد

در آید. چون شب شد یکی را گفت که عبدالله را در حجره برید و یک یار او را چنانکه ثالثی نباشد همین دو کس را در حجره برید! این عبدالله می گوید همچنان کردند مرا و یک یار مرا در حجره بردند، چون شب شد و نماز خفتن گزاردند و شیخ از اوراد فارغ شد در حجره در آمد تنها ما دو کس بودیم و شیخ [۱] و بس دیگری نبود، شیخ بنشست و باز با وراد مشغول شد مقدار نیم سیپاره بخواند. بعد از آن درِ حجره را زنجیر کرد و مرا گفت چیزی بگوی! من سماع آغاز کردم، ساعتی شد جنبشی و حرکتی در شیخ پیدا شد، شیخ برخاست و چراغ بکشت، حجره تاریک شد ما همچنان سماع می کردیم، این قدر حس می دانستم که شیخ می گردد و چون نزدیکِ ما میآمد دامنِ او می نمود همین می دانستم که شیخ را جنبشی و حرکتی هست امّا چون حجره تاریک بود نمی دانستم که این [۲] ضرب است یا بی ضرب، الغرض چون سماع تمام شد شیخ در باز کرد و بمقامِ خود باز رفت، من و یارِ من همانجا ماندیم نه ما را طعام دادند نه شربتی [۳] تا شب بگذشت و روز شد. چون روز شد خادمی بیامد و یک جامهٔ مهین و بست تنکه بیاورد و بمن داد و گفت که شیخ داده است این بستان و باز گرد!

بعد از تقریر این حکایت خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که همین عبدالله بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سرہ العزیز بیامد و این حکایت بگفت. بعد از مدّتی این عبدالله را باز عزیمتِ ملتان شد، بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین نوّرالله مرقدہٗ آمد و عرضداشت کرد که من عزیمتِ ملتان دارم و راه عظیم مخوف است دعای بکن تا من سلامت به ملتان

---

[۱] ن: «و بس» ندارد [۲] ه: با

[۳] ن «و نه شراب» بجای «نه شربتی» دارد

بر سم! شیخ فرمود که ازینجا تا بدان موضع که چندین کروه باشد و آنجا حوضی است تا آنجا حدّ من است بسلامت خواهی رسید و از آنجا تا به ملتان در عهدهٔ شیخ بهاء الدین است رحمۃ اللہ علیہ، این عبداللہ می گوید که این سخن از شیخ شنیدم و روان شدم تا نزدیک آن حوض رسیدم، گفتند آنجا دهاری[1] می رسد یعنی قطّاع طریق ساخته شده اند تا بیایند مرا نفس شیخ یاد آمد بی التفات می رفتم، حق تعالیٰ آن قطّاع طریق را ازان راه دور انداخت و ایشان راه گم کردند، من بسلامت بدان حوض رسیدم، چون برسیدم وضو کردم و دوگانه بگزاردم، بعد ازان خدمت شیخ بهاء الدین را یاد کردم و گفتم تا آنجا که حدّ شیخ فرید الدین بود قدس اللہ سرّہ العزیز بسلامت رسیده ام ازینجا تا ملتان که حدّ تست تو دانی! عبداللہ می گوید که من ازان حوض روان شدم مرا هیچ گزندی نرسید و سلامت بملتان رسیدم! چون بخدمت شیخ بهاء الدین رفتم قدس اللہ سرّہ العزیز من گلیم سوده پوشیده بودم. چون شیخ مرا گلیم پوشیده دید بر آشفت و گفت این چه پوشیده ای؟ این لباس شیطان است و مانند این بسیار گفت - من نیک طیره شدم گفتم چه شود اگر گلیم پوشیدم مردمان ما چندین زر و سیم و دنیای و ذخیره که هست من هیچ نمی گویم، اگر مرا گلیمی شد چندین بر چه می باید گفت! شیخ چون دید که من یکبارگی از پرده بیرون آمدم روی سوی من کرد و گفت چرا چندین می گوئی آخر ازان سر حوض یاد کن، ذکر یا درباب تو چه تقصیر کرد؟

---

[1] دہار یعنی دھاڑ، لغتِ هندی است بمعنی قُطّاعِ طریق

مجلس هفدهم

چهارشنبه شانزدهم ماهِ جمادی الآخره سنة المذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن در خشم و شهوت افتاد. فرمود چنانکه شهوت بغیرِ محل حرام است خشم هم بغیرِ محل حرام است. بعد ازان فرمود که یکی بر یکی غضب می راند و او تحمّل می کند، جمال آن کس را حاصل می شود که تحمل می کند نه آن کس را که غضب می راند!

لحتی سخن دران افتاد که اگر کسی مر کسی را نصیحت کند باید که در ملاء نکند که آن فضیحت باشد، ملامتی و نصیحتی که خواهد کرد در خلا کند بر ملا نکند!

آنگاه حکایت فرمود که وقتی ابویوسف قاضی رحمة الله علیه نشسته بود و یاران را امالی سبق می گفت، کلاهِ صوفیانه بر سر داشت و آن کلاه سپید نبود سیاه بود و لاطیه نبود ناشزه بود، لاطیه آنست که بر سر متّصل باشد و ناشزه آنست که قدری از سر بلند باشد و افراشته. الغرض درین میان یکی بیامد و از ابویوسف قاضی سوال کرد که پیغمبر علیه السلام این چنین کلاه بر سر نهاده است؟ ابویوسف گفت آری. باز آن سائل پرسید که کلاهِ سپید نهاده است یا سیاه؟ ابویوسف گفت سپید. باز آن سائل گفت که پیغمبر علیه السلام کلاهِ لاطیه بر سر نهاده است یا ناشزه؟ ابویوسف گفت لاطیه. سائل گفت تو کلاهِ سیاه و ناشزه بر سر نهاده ای[1]، درین صورت بدو صفت خلافِ سنّتِ رسول کرده ای و امالی

---

[1] ن و ۵: کرده ای

که احادیثِ او است چگونه املا میکنی؟ ابو یوسف قاضی متأذی[1] شد، باز آن سائل را گفت این سخن که تو با من گفتی از دو حال بیرون نیست یا برای حق گفته ای یا برای ایذای من، اگر برای حق گفته ای چون در[2] ملا گفتی ترا درین هیچ ثوابی نیست واگر برای ایذای من گفتی فالویل علیک والویل علیک والویل علیک!

مجلس هجدہم

چهارشنبه هفتم ماهِ رجب سنة المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد. سخن در توبه افتاد، فرمود که توبه بر سه قسم است حال و ماضی و مستقبل، حال آنست که پشیمان شود یعنی ندامت آرد از معصیتی که کرده است، ماضی آنست که خصمان را خشنود کند و اگر یکی از یکی ده درم غصب کرده است وهمین می گوید که توبه توبه این توبه نباشد، توبه آنست که ده درمِ او بدو باز دهد و او را خشنود کند آنگاه توبهٔ او توبه باشد، و اگر کسی را بد گفته است برود و معذرت کند و بحلی[3] خواهد و او را خشنود کند و اگر آن کس را که بد گفته است او مُرده باشد چه کند، چندان که او را در حیات بد گفته باشد[4] بعدِ مُردنِ او هم چندان نیکو گوید و به نیکی یاد کند، و اگر کسی را کشته باشد و او را وارثی[5] نمانده باشد چه کند، برده آزاد کند یعنی مُرده را زنده نتواند کرد برده آزاد کند، این

---

[1] ه: متأمل [2] ح: بر [3] ن: طلبد

[4] ح و ه: است [5] ه: وارثی

کس که برده را آزاد کند گوئی احیاء مُرده می کند، و اگر کسی بر منکوحهٔ غیری[2] یا بر مملوکهٔ یکی[1] زنا کرده باشد چه کند، این جای نیامده است که برو برود و عذر خواهد اینجا چه کند، بخدای گریزد! باهم ملازم! این معنی فرمود که اگر شارب خمری تائب شود چه کند، شربت های لطیف بخلقِ خدای بدهد و آبهای خنک، مقصود ازین معنی این بود که در حالتِ انابت معذرتِ هر معصیتی هم ازان نسبت آمده است، صفتِ دوم توبه از قسمِ ماضی این بود که در قلم آمده[3]، قسمِ سومِ توبه که صفتِ مستقبل دارد آنست که نیت کند که پیش بران معصیت که کرده باز نگردد - آنگاه حکایت فرمود که چون من بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین پیوستم قدس الله سره العزیز و انابت آوردم چند کرت بر لفظِ مبارک راند که خصمان را خشنود باید کرد، در استرضای صاحبِ حقّان غلو می فرمود، مرا یاد آمده[4] که من بست جیتل وام دادنی دارم و یک کتاب از کسی عاریت خواسته بودم و آن کتاب از من غائب شده بود، درانچه شیخِ کبیر نوّرالله مرقده در بابِ خشنود کردنِ خصمان ذکرِ بلیغ می فرمود من دانستم که مخدوم مکاشفِ عالمِ اسرار است، در دل کردم که این بار که در دهلی بروم ایشان را خشنود کنم - چون از اجودهن در دهلی آمدم آن مرد که بست جیتلِ او دادنی داشتم او بزّاز بود ازو جامه ستده بودم، الغرض هیچ وقت بست جیتل یک جا جمع نمی شد که بدو رسانم، وجه معاش تنگ بود گهی پنج جیتل بدست آمدی[5] گهی ده جیتل تا یک بار ده جیتل بدست آمد - بیامدم بر درِ آن بزّاز و او را آواز دادم، او از خانه بیرون آمد باو گفتم که بست جیتلِ تو[6] به

---

۱ ه: کسی — ۲ ه: غیری — ۳ ن: آمده است

۴ ح و ه: آمد — ۵ ح و ه: می آمد — ۶ ه: در ح: بر

ذمّهٔ منست میسّر نمی شود که بیک دفعت بدهم این ده جتیل آورده ام بستان ده دیگر هم اکنون برسانم انشاء الله تعالیٰ - آن مرد چون این سخن بشنید گفت آری از پیشِ شیخ می آئی! آنگاه آن ده جتیل از من بستد و گفت آن ده جتیل باقی ترا بخشیدم! بعدازان برفتم برآن مرد که کتابِ او آورده بودم، او را دیدم، گفت کیستی؟ گفتم ای خواجه من کتابی از تو بعاریت برده بودم آن از من غائب شده است اکنون نسخه حاصل خواهم کرد همچنان که کتابِ تو بود کتابی دیگر خواهم نویسانید و بتو خواهم رسانید - آن مرد چون این سخن بشنید گفت آری از انجا که تو می آئی همین ثمره باشد! بعدازان گفت که من آن کتاب بتو بخشیدم!

هم از نسبتِ توبه این فوائد فرمود که آنکه گناهی می کند روی او جانبِ معصیت می باشد و قفای او جانبِ حق، آن زمان که تائب شد و انابت آورد باید که قفای او جانبِ معصیت باشد و روی او جانبِ حق - آنگاه فرمود که آنکه تائب شده است باید که او را در طاعت ذوقی تمام باشد و آنکه به معصیت باز می گردد نعوذ بالله منها از انست که از طاعت ذوق نمی یابد!

لختی سخن در انفاق افتاد - فرمود که امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه فرموده است که اگر کسی یک درم میانِ رفقای خود خرچ کند به ازان باشد که ده درم بفقراء دهد، همچنین اگر ده درم در حقِ رفقای خود صرف کند به ازان باشد که صد درم بفقراء دهد و اگر صد درم با رفقای خود خرچ کند همچنان باشد که بردهٔ آزاد کرده باشد والله اعلم بالصواب،

---

۱ ح: 'مسلمان'، ن: 'مسلمانان' ۲ ح و ه: 'گفت کیستی' ندارد ۳ ن: 'ثمره همین' بجای 'همین ثمره' دارد ح: 'ثمرهٔ آن همین' ۴ ن: 'بکلی جانبِ حق' بجای 'جانبِ حق' دارد ۵ ن و ه: ذوق ۶ ن: 'صرف کند' بجای 'بفقراء دهد' دارد ۷ ح: خرچ ۸ ح: صرف ۹ ن و ح: 'والله اعلم بالصواب' ندارد

مجلس نوزدهم

چهارشنبه بست و هفتم ماهِ شعبان سنه مذکور سعادتِ پابوس میسّر شد. سخن در معاملهٔ خلق افتاد که نیکان چگونه اند و بدان چگونه؟ فرمود درین عهد که ماییم اگر یکی را گویند که بد نیست بهمان قدر او را نیک توان گفت! آنگاه فرمود که اگر کسی در عیبِ مردمان فرو نشود و کسی را بد نگوید اگرچه او بد باشد هم او را نیک گیرند بد[1] نگویند! بعد ازان این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ؎

گر با عیبی و عیب نه جوئی نیکی　　ور بد باشی و بد نگوئی نیکی!

آنگاه فرمود که اگر یکی بد باشد و خلقِ خدای را بد گوید این بدی را حد کجاست؟ درین میان روی سوی بنده کرد و فرمود که در لشکر می باشی؟ بنده گفت آری. بعد ازان فرمود که در شهر راحتی نمانده است و نبود! هم[2] ملائمِ این معنی حکایت فرمود که در ایامِ قدیم مرا هم دل بودن درین شهر نبودی تا روزی بر سرِ حوضِ قتلغ خان بوده[3]م، دران ایام قرأت[4] آن یاد می گرفتم، آنجا درویشی دیدم[5] بحق مشغول، نزدیکِ او رفتم ازو پرسیدم که شما ساکن این شهر اید؟ گفت آری. گفتم بطبعِ خود ساکن می باشید؟ گفت خیر. بعد ازان آن درویش حکایت کرد که من وقتی درویشی عزیزی را دیدم از دروازهٔ کمال بیرونِ درِ حظیره که بر لبِ خندق است هم نزدیکِ دروازهٔ مذکور زمینی بلند است

---

[1] ن: 'بد نگویند' ندارد　　[2] ح و ۸: 'هم' ندارد
[3] ۵: رسیدم　　[4] ۸: قرأت　　[5] ن: بود

و دران حظیرهٔ شهید اند - الغرض آن درویش مرا گفت که اگر می خواهی که ایمان خود بسلامت ببری ازین شهر برو! من همان زمان عزیمت کردم که ازین شهر بروم و لی بموانع مانده شد. امروز مدتِ بست و پنج سال است که عزیمتِ من مقرر است و لی رفته نمی شود! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون من این سخن ازان درویش شنیدم با خود مقرر کردم که درین شهر نباشم، چند جای دلِ من می شد که بروم، الحق دل کردم که در قصبهٔ پٹیالی[۱] بروم، دران ایام تُرک آنجا بوده است ' مقصود ازین تُرک امیر خسرو بود عصمه الله' باز فرمود که یک دل کردم که در بسناله بروم که موضعی منزه است ' الغرض در بسناله رفتم' سه روز آنجا بودم درین سه روز هیچ خانه نیافتم نه کرایه و نه گروی نه بهای، درین سه روز هر روز[۲] مهمانِ یکی بودم' چون ازانجا باز گشتم این اندیشه در خاطر می بود تا وقتی جانبِ حوض رانی بودم در باغی که آن را باغِ جسرت[۳] گویند' با خدای عزوجل مناجات کردم' وقتی خوش بود، گفتم که خداوندا[۴] مرا می باید که ازین شهر بروم و جائی باختیارِ خود نمی خواهم آنجا که خواستِ تو باشد آنجا باشم! درین میان آوازِ غیاث پور آمد. من هیچ وقت غیاث پور را ندیده بودم و نمی دانستم که غیاث پور کجاست[۵]؟ چون این آواز شنیدم بر دوستی رفتم، آن دوست را نقیبی بود نیشاپوری' چون درخانهٔ او رفتم مرا گفتند او در غیاث پور رفته است . من با دلِ خود گفتم این همان غیاث پور است! الغرض در غیاث پور آمدم' آن روز این مقام چنان

---

[۱] یعنی پٹیالی

[۲] ط : 'هر روز' ندارد

[۳] یعنی جسرتھ

[۴] ط : بار خدایا

[۵] ح : 'چه طور است' بجای 'کجاست' دارد

آبادان نبوده است موضعی مجهول بود و خلق اندک، بیامدم و سکونت کردم تا آنگاه که کیقباد در کیلوکهری ساکن شد، دران عهد خلق اینجا انبوه شد از ملوک[1] و امرا و غیر آن آمد و شد خلق بسیار شد، من با خود گفتم که ازین جا هم بباید رفت، درین اندیشه بودم تا بزرگی که استادِ من بود در شهر وفات کرد، من با دلِ خود راست گرفتم که فردا که از وفاتِ او سوم خواهد بود من بزیارتِ او بروم و هم در شهر بباشم - این عزیمت بر خود مقرر کردم، همان روز نمازِ دیگر جوانی در آمد صاحبِ حُسنی اما نزار گشته والله اعلم از مردان[2] غیب بود یا که بود الغرض چون بیامد اول سخن که[3] با من گفت این بود ؎

آن روز که مه شدی نمی دانستی ... کانگشت نمای عالمی[4] خواهی شد

امروز که زلف دلِ خلقی بربود[5] ... در گوشه نشستنت نمی دارد سود

خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود که چند سخنی دیگر که او گفت من آن را جائی نبشته ام، القصه بعد ازان این سخن گفت که اول باری مشهور نباید شد و چون این کس مشهور شد باید که چنان[6] باشد که فردای قیامت از روی رسول علیه السلام شرمنده نماند، آنگاه این سخن گفت که این[7] چه قوت باشد و چه حوصله که از خلق گوشه گیرند و بحق مشغول شوند یعنی قوت و حوصله آن باشد که با وجودِ خلق بحق مشغول باشند، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون

---

[1] ح: ملوک و، ندارد [2] ح و ۵: 'آن مرد از' بجای 'از' دارد

[3] ۵: 'با من این بیت بگفت' بجای 'که با من ..... این بود' دارد

[4] ن: جهان [5] ن و ح: این بیت ندارد، در ۵ مصرعِ اول چنین آمده:

امروز که خلقت دلِ خلقی بگرفت [6] ح: شود

[7] ح: 'آن خود چه قوت باشد و چه حوصله باشد' بجای 'این چه قوت ..... حوصله' دارد

این سخنها تمام کرد من قدری طعام پیش آوردم نخورد، من همان زمان این نیت کردم[1] که همین جا ساکن خواهم بود، چون این نیت کردم قدری طعام بخورد و برفت پیش او را ندیدم!

مجلس بستم

دوشنبه[2] دهم ماه مبارک رمضان سنة المذکور بسعادت پابوس رسیده شد. سخن در فضیلت سورهٔ اخلاص افتاد. بر لفظ مبارک راند که پیغامبر علیه السلام فرموده است که سورهٔ اخلاص ثلث قرآن است. آنگاه فرمود که اینکه بعد ختم قرآن سه بار سورهٔ اخلاص می خوانند حکمت آنست که اگر در ختم کردن[3] جائی نقصان شده باشد این سه بار که سورهٔ اخلاص بخوانند باری ختم تمام باشد[4]!

بعد ازان فرمود که بعد از ختم قرآن سوره الحمد می خوانند و چند آیت از سورهٔ بقره، آن چیست؟ آن اینست که از حضرت رسالت علیه السلام پرسیدند که من خیر الناس؟ مصطفی علیه السلام فرمود که الحال المرتحل، حال کسی را گویند که فرود آینده باشد در منزلی و مرتحل کسی را گویند که روان شود و این اشارت بدان دارد که آنکه قرآن می خواند چون ختم می کند گوئی در منزل فرود می آید و چون باز آغاز می کند گوئی

---

[1] ل : نیّه کردم
[2] ح : سه شنبه
[3] ح : قرآن
[4] ن : شد

بازروان می شود، پس بهترینِ مردمان آن کس باشد که چون قرآن ختم کند باز بر فور آغاز کند، او را رسول علیه السلام این صفت می فرماید که "الحال المرتحل"

لختی سخن دران افتاد که بعضی بر جنازهٔ غائب نماز می گزارند چگونه باشد؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که روا باشد مصطفیٰ علیه السلام بر نجاشی، همچنین نماز گزارده است او درغیبت[1] مرده بود، و امام شافعی این معنی جائز می دارد[2]، واگر عضوی از میّت می آرند مثلاً دستی ویا پای ویا انگشتی هرچه[3] باشد بران هم نماز بگزارند۔

از نسبتِ این نماز حکایتِ شیخ جلال الدین تبریزی فرمود قدس الله سره العزیز که چون شیخ نجم الدین صغریٰ را که شیخ الاسلامِ دهلی بود با او نقاری افتاد و چنان انگیخت که شیخ جلال الدین را جانبِ هندوستان روان کردند، الغرض چون شیخ جلال الدین نور الله مرقدهٗ در بداؤن رسید یک روز بر لبِ آبِ سونهه نشسته بود، برخاست وتجدیدِ وضو بکرد و حاضران را گفت بیائید تا بر جنازهٔ شیخ الاسلامِ دهلی نماز کنیم که او این ساعت نقل کرد، او همچنان بود که بر لفظِ مبارکِ شیخ جلال الدین رفته بود رحمة الله علیه رحمة واسعة، بعد ازان که نماز بکرد روی سوی حاضران کرد و گفت اگر شیخ الاسلامِ دهلی مارا از شهر بیرون کرد شیخِ ما او را از جهان بیرون کرد!

لختی حکایتِ جماعتِ متحیران افتاد که بحق تعالیٰ چنان مشغول باشد که از هیچ

---

[1] ک : غیب [2] ک : 'را روا می دارد' بجای 'جائز می دارد' دارد

[3] ن د ک : 'موجود' برای 'هرچه' دارد

آفریده خبر نباشد! یکی از حاضران حکایت کرد که من وقتی جائی رسیدم و این چنین هفت هشت کس را دیدم دو چشم در آسمان داشته و شب و روز متحیر مانده مگر آنکه چون وقتِ نماز در می آمد ایشان نماز می گزاردند و باز همچنان متحیر می ماندند. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که آری انبیاء معصوم اند و اولیاء محفوظ، همچنین باشند که گفتی، اگرچه شب و روز متحیر باشند امّا نمازِ ایشان فوت نشود!

از نسبتِ این تحیّر حکایتِ شیخ الاسلام قطب الدّین بختیار فرمود قدس اللہ سرہ العزیز که او را همچنین چهار شبان روز تحیّر بود در وقتِ نقل، و آنچنان بود که در خانقاهِ شیخ علی سجزی[1] رحمۃ اللہ علیہ سماع بود و شیخ قطب الدین نوّر اللہ مرقدہٗ حاضر بود، گوینده قصیدهٔ می گفت، چون بدین بیت رسید ؎

گشتگانِ خنجرِ تسلیم را ہر زمان از غیب جانی دیگر است

شیخ قطب الدین را قدس اللہ سرہ العزیز این بیت بگرفت، چون ازان مقام بخانه آمد مدهوش و متحیّر بود، می فرمود که همین بیت بگویند، همین بیت پیشِ او می گفتند او همچنان متحیّر می بود اِلّا آنکه چون وقتِ نماز در می آمد نماز می گزارد و باز همین بیت می گویانید حالی و حیرتی پیدا می آمد، چهار شبان روز همین حال بود شبِ پنجم رحلت فرمود، شیخ بدر الدّین غزنوی رحمۃ اللہ علیہ می گوید که من آن شب حاضر بودم، چون وقتِ نقلِ شیخ نزدیک شد مرا اندک غنودگی[2] بود، در خواب دیدم که شیخ قطب الدین قدس اللہ سرہ العزیز گوئی ازین[3] مقامِ خود برآمده است و جانبِ بالا می رود و مرا می گوید که بنگر بدر الدّین!

---

[1] سیر العارفین: سجستانی۔ س، سکزی

[2] ح و ہ: غنودنی

[3] ح و ہ: از

دوستانِ خدای را مرگ نباشد، چون بیدار شدم شیخ بدارِ بقا رحلت فرموده بود رحمتہ اللہ علیہم اجمعین

مجلسِ بست و یکم

دوشنبہ پانزدہم ماہِ شوّال سنة المذکور بدولتِ پائبوس رسیدہ شد۔ سخن در رغبتِ خلق افتاد بخدمتِ مشائخ، فرمود کہ در آنچہ مصافِ کیلی شد من چندروزی در شہر بودم، روزِ آدینہ کہ بہ مسجدِ جمعہ رفتمی خلق مرا مزاحمت نمودی تا روزی از مسجد بیرون آمدہ بودم و در کوچہ می رفتم، مردی از پس بیامد و گفت کہ تنگ می آئی؟ گفتم آری۔ بعد ازان آن مرد گفت کہ خسرِ من مریدِ شیخ فریدالدین بود قدس اللہ سرہ العزیز، در آنچہ شیخ در دہلی بود، چون بہ نمازِ جمعہ رفتی پیش از وقت روان شدی تا مزاحمتِ خلق کمتر[۱] باشد، خلق ہمچنان پیش می آمدند و دست می بوسیدند تا از خلق یک حلقہ شدی، شیخ ازان حلقہ بگذشتی خلقِ دیگر پیش می آمدند باز حلقہ شدی ہم برین نوع تا تنگ آمدن گرفت۔ بعد ازان خسرِ من گفت کہ این نعمتِ خدا است چرا تنگ می آئی؟

ملائمِ این معنی حکایت فرمود کہ در آنچہ سلطان ناصرالدین جانبِ[۲] اوچہ و ملتان روان شد درمیانِ اجودہن رفت۔ جملہ لشکر روی بزیارتِ شیخ نہادند تا[۳] آن مقام

---

[۱] ح و ط: نقل   [۲] ح: نگرکم

[۳] ح و ط: "تا آن مقام کہ بود" ندارد

کہ بود، شیخ ازان انبوہی کہ شد حیران شد و[1] بمقامی رفت. آنگاه آستینِ شیخ از طرفِ[2] بامی جانبِ کوچه بیاویختند، خلق می آمد و می بوسید و می رفت تا آن همه پاره پاره شد. آنگاه در مسجد آمد و مریدان را گفت شما گرد بر گردِ من باشید تا خلق درون نیایند هم از برون سلامی[3] بکنند و باز گردند! مریدان همچنان کردند تا یک فراشِ پیری بیامد و از مریدانی که گرد بر گرد ایستاده بودند بگذشت و در پای شیخ افتاد و پای مبارکِ شیخ بگرفت و بکشید تا بوسد. شیخ را دشوار آمد. آن فراش گفت شیخ تنگ می آئی شکرِ نعمتِ خدای به[4] ازین بگزار! چون فراش این سخن بگفت شیخ نعره بزد. آنگاه آن فراش را بنواخت و بسیار معذرت کرد!

لختی سخن دران افتاد که نرم دل باید بود و با خلق به شفقت زندگانی باید کرد. آنگاه فرمود که پیغمبر علیه السلام در بابِ ابوبکر صدیق رضی الله عنه فرموده است که اِنَّ ابابکر اسیفٌ یعنی ابابکر اسیف است و اسیف کسی را گویند که سریع البکا باشد یعنی زود زود او را گریه آید.

هم از نسبتِ خُلقِ خوش و تواضع حکایت فرمود که عمرو عاص در ایام جاهلیت رسول علیه السلام را هجو کرد. چون حضرتِ رسالت علیه السلام بشنید گفت الٰهی پسرِ عاص مرا هجو کرده و من شاعر نه ام ولست بشاعرٍ تو او را از قِبلِ من هجو کن! خواجه ذَکَرَهُ اللّٰہُ بِالْخَیْر می فرمود که خدای تعالیٰ عمرو عاص را به جُوزه[5] هجو کرد

---

[1] ن و ح: 'و بمقامی رفت' ندارد
[2] ن و ۀ: 'طرف' ندارد
[3] ن و ۀ: دور
[3] ن و ح: سلام
[4] ۀ: بجای 'به ازین بگزار' 'به ازین بجا آر' دارد
[5] ن و ۀ: جربزه

و خجربز[1] کسی را گویند که گربز باشد یعنی ذکرِ عمرو عاص بمکّاری و گربزی معروف شد، اگرچه ایمان آورد امّا این هجو که بمکّاری و گربزی شهره[2] شد تا قیامت بماند۔ پس چون این صفتِ مکر و گربزی هجو باشد صفتِ نرمی و خوی خوش و تواضع مدح باشد۔

مجلسِ بست و دوم

دوشنبه بست و هفتم ماهِ ذی القعدہ سنۃ المذکور شرفِ پابوس میسّر[3] شد۔

عزیزی فرستادهٔ یکی آمده بود بمعذرت، همانا که خدمتِ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر بشفاعتِ کسی سخنی گفته بود و او آن را در توقّف داشته، چون آن فرستاده از زبانِ آن کس معذرت کرد و عفو التماس نمود خواجه ذکرہ اللہ بالخیر آن را عفو کرد بزبانِ مبارک راند که اگرچه جای رنجیدن هست امّا من نرنجیدم و عفو کردم! بعد ازان فرمود کسی که بخدمتِ پیر می پیوندد و ارادت می آرد این را تحکیم گویند یعنی پیرِ خود را بر خود حاکم می سازد، پس هرچه پیر گوید و مرید نشنود تحکیم نشد۔ آنگاه باز فرمود که اگرچه جای کوفته شدن است ولی من عفو کردم۔ درین میان بنده عرضداشت کرد که اگرچه پیر از غایتِ کرمی که دارد خطای مرید عفو فرماید امّا حضرتِ عزّت آن خطا چگونه پسندد و چگونه عفو فرماید؟ آنگاه فرمود که عفوِ پیر باذنِ حق باشد حق عفو فرماید!

آنگاه فرمود که هرچه پیر فرماید مرید را باید که همان بکند۔ بعد ازان فرمود که

---

[1] ن و ہ: جربزه [2] ن: مشهور شد [3] ہ: 'بدست آمد' بجای 'میسّر شد' دارد

این چنین هم آمده است که پیر اگرچه چیزی فرماید که نامشروع باشد مرید را شاید که آن کار بکند یا نه - این معنی را بیان فرمود که باری پیر آنچنان باید که در احکامِ شریعت و طریقت و حقیقت عالم باشد و چون پیر این چنین باشد او خود هیچ نامشروع نفرماید و اگر چیزی فرماید که آن مختلف فیه باشد یعنی نزدِ بعضی[۱] روا باشد و نزدِ بعضی روا نباشد پس مرید را آن باید کرد که پیر فرماید زیرا که او بر قولِ کسی حکم کرده باشد اگرچه بعضی را درو اختلاف باشد امّا مرید را بر اشارتِ پیر کار باید کرد۔

آنگاه هم درین معنی فرمود که این کس که با کسی سخنی می گوید یا شفاعتی می کند و آن کس قبول نمی کند این معنی را بر آن حمل باید کرد که وقت نبود یا این کس ندانست، گفت چیزی گنه از طرفِ خود هم باید اندیشید شاید که همچنان باشد!

آنگاه فرمود که در اجودهن عاملی بود مگر والیِ آن موضع آن عامل را می رنجانید، آن عامل بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین آمد قدس اللّٰہ سرہ العزیز و شفاعت التماس نمود۔ شیخ کسی را جانبِ والی فرستاد و سخنِ عامل را بگفت، والی همبرانِ کارِ خود بود، بعد ازان شیخ آن عامل را گفت که من سخنی گفتم[۲] و او نشنید مگر وقت نبود و نیز شاید بود که بر تو هم کسی شفاعتِ کسی کرده باشد و تو آن را نشنیده باشی! آنگاه آن والی بیامد و عذر خواست، شیخ عفو فرمود۔

هم درین معنیٔ عفو کردن و جُرمِ کرده ناکرده انگاشتن حکایت فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین را قدس اللّٰہ سرہ العزیز بنبیسه بود محمد نام، او را ممن می خواندندی

---

[۱] ن: بعضی راویان [۲] ه: گفته فرستادم

و درد به می بود، بخدمتِ شیخ رسانیدند که او شرب[1] خمر می کند. القصه چون او بخدمتِ شیخ آمد شیخ ازو پرسید که محمّد! بمن همچنین رسانیده اند که تو شربِ خمر می کنی۔ گفت خیر، نمی کنم این معنی دروغ رسانیده اند۔ شیخ فرمود که همچنین خواهد بود که تو می گوئی ایشان در دروغ[2] رسانیده باشند۔ الغرض با[3] او بخوشی درحدیث آمد و عذرِ او قبول کرد۔

بعدازان در معنیٔ حکم کردنِ مشایخ و قبول کردنِ مرید حکایت فرمود که زالی بود هر بار درخانقاهِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه درآمدی و صحنِ خانقاه را جاروب زدی۔ چند بار همچنین کرد۔ شیخ ازو پرسید که مقصود ازین خدمت چه داری بگو تا غرض تو حاصل کنم۔ زال گفت غرضی[4] دارم چون وقت خواهد آمد عرض خواهم داشت۔ القصه آن زال همچنان خدمتِ خود بجای می آورد تا روزی جوانی صاحب جمالی[5] بخدمتِ شیخ آمد[6]، و آن زال بیامد و بخدمتِ شیخ بایستاد و گفت که این ساعت وقت است که التماسِ خود اظهار کنم۔ شیخ فرمود بگو چه می گوئی؟ زال گفت که این جوان را بگو تا مرا در حبالهٔ خود آرد[7]۔ شیخ متامّل شد با خود گفت که این عورت زال و نازیبا و این مرد جوان و خوب روی این معنی چگونه شود[8]؟ درین میان خدمتِ شیخ در خلوت شد، سه شبان روز طعام و

---

۱ ح: 'شاربِ خمر است' بجای 'شربِ خمر می کند' دارد

۲ ن: 'حدیث دروغ می گویند' بجای 'دروغ رسانیده باشند' دارد

۳ ه: 'با او خوش شد در حدیث آمد' بجای 'با او بخوشی درحدیث آمد' دارد

۴ ح: عرضداشتی
۵ ن و ح: جمال
۶ ح: القصه

۷ ه: کند، ح: درآرد
۸ ه: باشد

شراب نخورد۔ بعد از سہ شبانروز آن جوان را و آن زال را پیشِ خود[1] طلبید روی سوی آن جوان کرد و فرمود کہ این زال را در حبالۂ خود در[2] آر! جوان بطوع و رغبت قبول کرد۔ بعد ازان آن زال التماس نمود کہ شیخ فرمان دہد تا مرا جلوہ دہند چنانکہ رسمِ عروسان است[3]۔ شیخ فرمود کہ ہمچنان کنند و رسمِ ضیافت بجا آرند و راتبہ کہ می پختند اضعافِ آن بکنند۔ آنگاہ زال التماس نمود کہ شیخ آن جوان را فرمان دہد تا مرا از زمین برگیرد و بدستِ خود بالای تخت برد۔ شیخ آن جوان را فرمود کہ ہمچنان کن جوان آن زال را از زمین برداشت، درین میان زال خدمتِ شیخ را گفت کہ چون این جوان مرا در نظرِ شما از خاک برداشت شیخ اورا فرمان دہد تا مرا باز برخاک نیندازد یعنی این کار بوفا رساند و پشت ندہد! القصہ شیخ ہمچنان حکم کرد و آن جوان قبول کرد۔ فی الجملہ این حکایت فرمود در معنئ قبول کردنِ فرمانِ پیر مریدان را۔

لختی حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاد قدس اللہ سرہ العزیز فرمود کہ من بقدرِ[4] دوازدہ سالہ بودم کم وبیش، لغت می خواندم، مردی بود کہ او را ابوبکر خرّاط گفتندی و ابوبکر قوّال ہم گفتندی۔ او بخدمتِ استادِ من بیامد مگر او از طرفِ ملتان آمدہ بود۔ او حکایت کرد کہ پیشِ شیخ بہاءالدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ سماع کردہ ام، وقتی این قول بخدمتِ او می گفتم ؎

---

[1] ن: 'خود' ندارد

[2] ہ: 'در' ندارد

[3] ن: باشد

[4] ہ: بقیاس

بکُلِّ صبحٍ وکُلِّ اشراقٍ — تبکیکَ[2] عینی بدمعِ مُشتاقٍ
قد لسعت حیّۃ الهوی کبدی — فلا طبیب لها ولا راقٍ

دو مصراع دیگر یاد نماند، شیخ یاد کرد ؎

اِلّا الحبیبُ الّذی شُغفتُ بہٖ — فعِندہٗ رُقیتی وتریاقی

ترجمۂ ابیات اینست ؎

از مارِ غمش گزیدہ دارم جگری — کورا نکند ہیچ فسونی[3] اثری
جز دوست کہ من شیفتۂ عشقِ ویم — افسونِ علاجِ من چہ داند دگری!

بعد ازان مناقبِ شیخ بہاء الدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ گفتن گرفت کہ آنجا ذکر چنین باشد و تعبّد چنین و اوراد چنین، کنیزکان کہ آرد آس می کنند ہم ذکر می گویند، این و مانند این بسیار می گفت، این معنی ہیچ در دلِ من نہ نشست۔ بعد ازان حکایت کرد کہ ازانجا در اجودہن آمدم شاہی را دیدم چنین و چنین! الغرض چون مناقبِ شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز در گوشِ من افتاد مرا یک محبّتی و ارادتی بصدق در دل متمکّن شد[4] تاچنان شد کہ بعد از ہر نمازی دہ بار می گفتم شیخ فریدالدین، و دہ بار می گفتم مولانا فریدالدین، پس این محبّت بغایتی رسید کہ جملہ یارانِ مرا ازین معنی[5] خبر شد تاچنان شد کہ اگر از من سخنی پرسیدندی وخواستندی کہ سوگند دہند گفتندی سوگندِ شیخ فرید بخور!

---

[1] در ہر سہ نسخہ: کُل [2] ن: بکتک، ح: تبکی رسالہ سپہ سالار: تبکِ [3] ن: فسونگر
[4] : گشت [5] ح: حال

القصه بعد از آن عزیمتِ دهلی شد، پیری عزیزی بو عوض نام همراه شد - در اثنای راه که اگر جائی خوفِ شیر یا خوفِ دزدِ[1] بودی او گفتی ای پیر حاضر باش! ای پیر ما در پناهِ توایم! من از وی پرسیدم که تو این پیر کرا می گوئی؟ گفت شیخ فرید الدین را نور الله مرقده - خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که یک شوقی و قلقی[2] دیگر مؤکد شد. درین راه مردی دیگر هم[3] همراه شد که او را مولانا حسین خندان گفتندی، مردی نیک بود - آنگاه چون بدهلی آمده شد قضا را در جوارِ خانۀ شیخ نجیب الدین متوکل فرود آمده شد رحمة الله علیه مقصود ازین حکایت این مقرر شد که چون خدا تعالیٰ این دولت روزی[4] می کند این چنین اسباب پیدا می شود[5]!

لختی حکایتِ شیخ فرید الدین افتاد قدس الله سره العزیز و ذوق گرفتن ایشان از سماع، فرمود که وقتی ایشان خواستند که سماع بشنوند - گوینده[6] حاضر نبود - بدر الدین اسحاق را علیه الرحمة والرضوان فرمود که آن مکتوب که قاضی حمید الدین ناگوری رحمة الله علیه فرستاده است بیار - بدر الدین برفت و خریطۀ که درو مکتوبات[7] و رقعات جمع کرده بودند پیش نهاد و دست انداخت - اوّل همان مکتوب بدست آمد آن را بخدمتِ شیخ آورد، شیخ فرمود که بایست بخوان! بدر الدین بایستاد آن مکتوب خواندن گرفت، در

---

[1] ح: دزدی
[2] ن: ذوقی
[3] ن و ه: 'هم' ندارد
[4] ن و ح: 'خواست کرد' بجای 'می کند' دارد
[5] ن: 'شد' بجای 'می شود' دارد
[6] ه: قوّال
[7] ح: مکتوب

مکتوب همچنین نبشته که فقیر حقیر ضعیف نحیف محمد عطا که بندهٔ درویشان است و از سر[1] و دیده خاک قدم ایشان. شیخ چون این قدر بشنید یک حالی و ذوقی پیدا شد. بعد از آن این رباعی هم یاد کردند که دران مکتوب بود، رُباعی

آن عقل کجا که در کمالِ تو رسد ۞ وان روح کجا که در جلالِ تو رسد

گیرم[2] که تو پرده برگرفتی ز جمال ۞ آن دیده کجا که در جمالِ تو رسد

خواجه ذکره الله بالخیر از نسبتِ این مکتوب فرمود که وقتی شیخ بدرالدین غزنوی رحمته الله علیه هم نامهٔ بخدمت شیخ نبشته بود و نظمی هم در قلم آورده. خواجه ذکره الله بالخیر سه چهار بیت بخواند، بنده را این دو بیت یاد مانده است ؎

فرید دین و ملت یارِ بهتر ۞ که بادش در کرامت زندگانی

دریغا خاطرم گر جمع بودی ۞ بمدحش کردمی شکّر[3] فشانی!

لختی سخن[4] دران افتاد که شیخ قطب الدین بختیار اوشی و شیخ جلال الدین تبریزی رحمته الله علیهما در خانهٔ شیخ قطب الدین مهمان خواست[5] آمد. شیخ قطب الدین قدس الله سره العزیز استقبال نمود از خانهٔ خود بیرون آمد، و خانهٔ شیخ بر سر[6] حدود کِهتر بوده است، از انجا بیرون آمد در کوچه شارع نرفت در کوچهای باریک می رفت. شیخ جلال الدین قدس الله سره العزیز نیز که می آمد در شارع نیامد همدرین کوچهای[7] تنگ می آمد هر دو با همدگر[8] ملاقی شدند،

---

[1] ه: از سر تا قدم' بجای' از سر و دیده' دارد [2] ح: دیدم
[3] ن: گوهر [4] ه: حکایت [5] ن: آمد بخواست
[6] ن: 'سر حدِ کیلوکهری' بجای' سرحدودِ کهتر' دارد [7] یعنی گلی (کتهه).
[8] ن: 'بایکوگر' بجای 'با همدگر' دارد

و یک نوع دیگر ملاقات کردنِ ایشان را نیز حکایت فرمود که وقتی در مسجدِ ملک عزالدین بختیار که هم پیشِ گرماپۂ اوست این هر دو بزرگ یکجا شدند رحمۃ اللہ علیہما رحمۃً واسعۃً

مجلسِ بست و سوم

دوشنبه یازدهم ماهِ مبارک ذی الحجہ سنۃ المذکور سعادتِ پابوس بدست آمد چون ایامِ تشریق بود در خدمتِ بندگی مخدومِ جهانیان رفته شد تا شرفِ مصافحت حاصل گردد. چون بخدمتِ مخدوم پیوسته شد از حالِ نماز پرسید، و درین عید بارانی صعب بود و قدری ژاله هم، بیشتر خلق به نماز نرسیده بود بنده هم نرسید. القصه چون خواجه ذکره اللہ الخیر این معنی را استطلاع فرمود عرضه افتاد که بنده به نماز نرسیده، فرمود که آری بیشتر خلق نرسیدند. آنگاه فرمود که من هم یک رکعت گزاردم در دوم رکعت باران گرفت بعد از آن چون نماز تمام شد خطیب ماند و دعاگوی و خلق بازگشتند. درین میان بنده عرضداشت کرد که اگر درین عید بمانعی نماز میسّر نشود روا باشد که دوم روز بگزارند؟ فرمود آری درین عید اگر نماز میسّر نشود دوم روز بگزارند و سوم روز هم روا باشد، امّا در عیدِ فطر اگر میسّر نشود دوم روز نگزارند. آنگاه بر لفظِ مبارک

---

۱ ه: 'یک نوع ملاقات ایشان را این بود' بجای 'ویک نوع دیگر ملاقات کردنِ ایشان را' دارد

۲ ه: یک شنبه

۳ ح: دست بوس

۴ ه: مجالست

۵ ح: گشت

راند که مرا درین عید در خاطر می گذشت که اگر باران بیشتر شود چنانکه نماز نتوان گزارد دوم روز بگزاریم اما چون همه خلق آمده بود و خطیب نماز گزارده شد۔ بعدازان فرمود که نمازِ استخاره که هر روز می گزارند برای خیریتِ آن روز است و هر جمعه که هم بگزارند برای خیریتِ آن هفته و روزِ عید هم بگزارند برای خیریتِ همه سال۔[1] بنده عرضداشت کرد که درین عید و یا دران عید؟ فرمود تا هر عیدی که هست بگزارند۔

مجلسِ بست و چهارم

شنبه یازدهم ماهِ محرم سنه ست عشر و سبعمائة[۷۱۶] سعادتِ دست بوس حاصل شد۔ بنده آن روز خردکی را از اعزه پیش برد و عرضداشت کرد که این را به قرآن خواندن می فرستم[2] اول بخدمتِ مخدوم آورده شده است تا به برکتِ نظرِ مخدوم و نفسِ مبارکِ[3] ایشان خدای تعالی او را قرآن روزی کند! دعای خیر ارزانی داشت بعدازان تختہ بدستِ مبارک گرفت و بنوشت بسم الله الرحمن الرحیم رَبِّ یَسِّرْ وَلَا تُعَسِّرْ آ ب ت ث ج، آنگاه این حروف را بزبانِ مبارکِ خود تلقین فرمود۔

آنگاه از نسبتِ این حال حکایت فرمود که در حدیث آمده است که قومی باشند که ایشان را زنجیر کشان در بهشت برند! بعدازان فرمود که درین حدیث، سه قول است یک قول اینست که آن قوم همین اطفال اند که ایشان

---

[1] ح: آن

[2] ن: "فرستاده می شود" بجای "می فرستم" دارد

[3] ن: "پاک" بجای "مبارکِ ایشان" دارد

را بجبر پیش معلّم می برند اگرچه ایشان را بغایت دشوار می آید[۱] بسته در مسجد می برند بعد ازان بتدریج از حروف به معنی می رسند و از معنی به مخ معنی و ازانجا پیشتر[۲]، و یک قول دیگر آنست که آن قوم بردگان اند که ایشان را زنجیر کشان از دار حرب در دار[۳] اسلام می آرند. آنگاه چشم پُر آب کرد و فرمود که قولِ سوم آنست که فردای قیامت آمنّا و صدّقنا طائفه را از محبّانِ حق فرمان شود که در بهشت در روید! ایشان گویند ما ترا بجهتِ بهشت و دوزخ نه پرستیده ایم ما ترا به محبّتِ تو پرستیده ایم! فرمان آید که همچنین است امّا وعدهٔ دیدار و وعدهٔ وصال در بهشت است آنجا روید تا وعده بوفا رسد! هم ایشان نروند، بعد ازان ملائکهٔ مقرب[۴] را فرمان شود تا زنجیرهای نور در گردنِ ایشان کنند و کشان در بهشت برند و[۵] الحمد لله رب العٰلمین

مجلسِ بست و پنجم

سه شنبه سوم ماهِ صفر ختم الله بالخیر و الظفر سنة المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد. سخن در قناعت افتاد و غلو نانمودن در طلبِ دنیا، فرمود که مولانا حافظ الدّین که کتابهای ازو رسیده است چون کافی و شافی در انجا یاد کرده است که سگ را

---

[۱] ح: نماید
[۲] ح و ۵: بیشتر و بیشتر
[۳] ح و ۵: 'دار' ندارد
[۴] ۵: مقرّبین
[۵] ن و ح: 'والحمد لله رب العٰلمین' ندارد

شکار کردن می آموزند چون سہ بار شکار می گیرد و خصم را می رساند آن را مُعَلَّم می گویند و یوز را ہم شکار می آموزند ولی یوز را بر گذرِ شکاری می دارند تا چون شکاری نزدیک می آید یوز را می گذارند یوز بر می جہد و شکار می گیرد برخلافِ سگ کہ او را دویدنی[۲] تمام است و دور و دراز میدود و دنبالِ شکاری! القصّہ اینجا آن بزرگ نبشتہ است کہ مردم می باید کہ چند خصلت از یوز بیاموزد یکی آنکہ در پیِ رزق ہمچو سگ ندود اگر چیزی پیشِ او رسد آن را قابض شود دیگر یوز چون قصدِ صید کند اگر شکاری بدست آید بنشیند و اگر نہ دنبال نکند و بسیار ندود، مردم ہم می باید کہ اگر طلب نماید بمقدار نماید طلب سخت نکند و دوادو بسیار نکند و دیگر اگر یوز کاہلی می کند سگ را می آرند و در مقابلِ او چوب می زنند تا یوز بترسد، مردم ہم می باید کہ ہمچنین انتباہ از دیگری گیرد، ببیند بر دیگری چہ می رود ہم از انجا انتباہ گیرد[۳] از ناکردنیہا متنبہ[۴] شود!

مجلسِ بست و ششم

شنبہ بستم ماہِ ربیع الاوّل سنہ مذکور دولتِ پابوس میسّر شد۔ دران روز مردی را در جماعت خانہ گرفتہ بودند با کارد ہم، واللہ اعلم تا کہ بود و چہ بود؟ چون خدمتگاران او را بگرفتند و خدمتِ خواجہ را ذکرہ اللہ بالخیر ازان حال خبر شد

---

[۱] ن: آورد

[۲] ہ: 'دویدنی دور و دراز باشد' بجای 'دویدنی تمام ..... میدود' دارد

[۳] ن و ح: 'انتباہ گیرد' ندارد [۴] ح: تنبیہ

نگذاشت که اورا جائی بزند[1] کلفتی رسانند. او را پیش طلبید و فرمود که عهدِ خدای بکن که با ہیچ مسلمانی غدر نکنی! او عهد کرد. خواجه ذکره الله بالخیر او را آزاد کرد و خرچی هم بداد. چون بنده در روزِ مذکور بخدمت پیوست درین معنی[2] ذکری افتاد. ملائم این احوال حکایت فرمود که روزی شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز نمازِ بامداد گزارده بود، مشغول شده سر برزمین نهاد و مستغرقِ شغل شد و بدین[3] هیئات بسیار بودی، الغرض همبران شکل سر برزمین نهاده بود و مشغول شده، مگر هوای زمستان بود پوستینی بیاوردند و بر وجودِ مبارکِ او انداختند، ہیچ خدمتگاری آنجا نبود همین من بودم و بس، درین میان یکی در آمد و بآوازِ بلند سلام بگفت چنانکه شیخ را از وقت برد. شیخ ہمچنان سر برزمین بود و پوستین در و پوشانیده گفت اینجا کیست[4]؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من آواز دادم و گفتم که منم! بعد ازان شیخ فرمود که این کس که آمده است تُرکی[5] هست میانه بالا ندر گونه؟ من دران مرد دیدم همبران هیئات بود! جواب دادم که آری ہمچنانست، بعد ازان شیخ فرمود که زنجیری درمیان دارد؟ من درو دیدم ہمچنان بود! گفتم آری دارد. باز فرمود که درگوش چیزی دارد؟ من درو دیدم ہمچنان بود! گفتم آری حلقه دارد، و درانچه من درو می دیدم و جواب باز می دادم او متغیر می شد. این بار که گفتم آری حلقه در گوش دارد شیخ فرمود که او را بگو که برو پیش ازانکه

---

[1] ن: 'یا آفتی' بجای 'کلفتی' دارد [2] ح: معنی
[3] ح: برین [4] ه: کسی است [5] ص: تُنکی

فضیحت نشده؟ چون این بار جانب او دیدم او خود پیش ازان رفته بود!

هم درمجلس مذکور این حکایت فرمود که مردی بود در[1] غزنین او را مولانا حسام الدین گفتندی نبیسهٔ شمس العارفین بود رحمته الله علیه او مرید خواجه اجل شیرازی بود قدس الله سره المبارک. روزی این مولانا حسام الدین و یک مرید[2] دیگر در پیش خواجه اجل ایستاده بودند. خواجه درایشان دید و در آسمان نگریست و باز درایشان دید بر لفظ مبارک راند که این ساعت بر قامت یکی از شما دو تن خلعت شهادت دوختند! چون هر دو از پیش خواجه بیرون آمدند باهمدیگر گفتند که داند که ازمیان ما دو تن این سعادت کراست؟ این مولانا حسام الدین مذکور بود دران چندگاه روزی تذکیر کرده بود و از منبر فرود آمده بود خلقی گرد آمدند و دست می بوسیدند، یکی[3] بیامد ازان میان و کاردی بکشید و مولانا را شهید کرد و درانچه او را درخانه می بردند رمقی مانده بود، یکی را جانب آن یار خود فرستاد و گفت آن خلعت مرا رسید!

مجلس بست و هفتم

شنبه[4] بست و هفتم ماه ربیع الاول سنة المذکور بسعادت دست بوس رسیده شد. سخن در برکت قرآن افتاد و حفظ آن، فرمود که در بداؤن

---

[1] ه: از [2] ح: مرد
[3] ح: 'یکی ازان میان' بجای 'یکی بیامد ازان میان' د' دارد ن: 'یکی ازمیان'
[4] ن: یکشنبه

مردی بود قرآن بہفت قرأت یاد داشت و در غایتِ صلاحیت بود و صاحبِ کرامت و غلامِ ہندو[1] بود او را شادی مقری گفتندی، یک کرامتِ او آن بود کہ ہرکہ یک تختہ از قرآن پیشِ او خواندی خدای تعالیٰ او را تمام قرآن روزی کردی من ہم پیشِ او یک سیپارہ خواندہ ام ببرکتِ آن قرآن یاد شد، الغرض آن شادی مقری را خواجۂ بود ساکنِ لہاور، او را خواجگی مقری گفتندی، بس بزرگ بود! القصہ وقتی یکی از لہاور در بداؤن آمد، شادی مقری از وی پرسید کہ خواجۂ من سلامت ہست؟ و خواجۂ او وفات یافتہ بود آن آیندہ خبرِ وفات نگفت، گفت آری خواجۂ تو سلامت است! بعد ازان احوالِ لہاور حکایت کردن گرفت کہ بارانہا سخت بارید و خانہا خراب شد و یکبار آتش گرفت و چندین خانہا بسوخت و خرابیہا شد۔ چون آن آیندہ این حکایت[2] تمام کرد شادی مقری گفت مگر خواجۂ من نماند! گفت آری پیش ازان برحمتِ حق پیوستہ بود واللّٰہ اعلم[3]

مجلسِ بست و ہشتم

یک شنبہ بیستم ماہِ ربیع الآخر سنہ مذکور سعادتِ پابوس حاصل شد، سخن در طائفۂ سست اعتقاد افتاد و در بابِ کسانی کہ بزیارتِ کعبہ روند

---

[1] ح : ہندی [2] ن : خبر [3] ح : " واللّٰہ اعلم " ندارد

و چون باز آیند بکارِ دُنیا مشغول شوند. بنده عرضداشت کرد که بنده را عجب از طائفهٔ آید که بخدمتِ مخدوم پیوند کرده باشند و باز بطرفی[1] روند! آن زمان که این سخن عرض[2] افتاد ملیح که یارِ بنده است حاضر بود. بنده عرضداشت کرد که این شکسته ازین ملیح که یارِ من است وقتی سخنی شنیده است و آن در دلِ من کار کرده است و آن سخن اینست که او گفته است که حج کسی رود که او را پیر نباشد! خواجه ذکره اللّٰه بالخیر چون این سخن بشنید چشم پُر آب کرد و این مصراع بر زبانِ مبارک راند ع[3] آن ره بسوی کعبه بَرَد و[4]این بسوی دوست،

بعد ازان فرمود که بعد از نقلِ شیخ الاسلام فرید الدین قدس اللّٰه سره العزیز مرا اشتیاقِ حج عظیم غالب شد. گفتم باری در اجودهن بروم بزیارتِ شیخ، القصّه چون بزیارتِ شیخ الاسلام رسیدم آن مقصود مرا حاصل شد مع شیٔ زائد، بارِ دیگر همین[5] هوس باعث آمد باز بزیارتِ شیخ رفتم آن غرض حاصل شد[6]!

مجلسِ بست و نهم

یک شنبه یازدهم ماه جمادی الاُولیٰ سنه مذکور دولتِ پائبوس میّسر شد. از حضرتِ رسالت حکایت فرمود که شبی رسول علیه السّلام در خواب دید که چاهی

---

[1] ه: هرطرفی

[2] ه: 'عرضداشت شد' بجای 'عرض افتاد' دارد ن: 'عرضه می افتاد'

[3] نسخهٔ بدل: این ره بسوی کعبه رود وان بسوی دوست (اخبار الاخیار)

[4] ح: 'وین' بجای 'واین' دارد

[5] ن 'هم چنین' بجای 'همین هوس' دارد

[6] ح و ه: بود

هست و دلوی بالای آن و آن چاه قلیب بود یعنی همین کافته بودند و آبی پیدا شده و عمارتی نداشت چنانچه گرداگرد چاه از سنگ و خشت عمارت کنند آن نبود و این چنین چاه را قلیب گویند و چاهی که عمارت کرده باشند و تکلفی و احتیاطی درو کرده آن را طوی گویند. القصه رسول علیه السلام در خواب آنچنان چاه قلیب بدید و دلوی بالای آن، آن دلو بگرفت و قدری آب کشید، بعد ازان دست برداشت، بعد ازان ابوبکر صدیق را دید رضی الله عنه که بیامد و دلوی دو سه بکشید و ضعفی دید در ابوبکر، بعد ازان عمر خطاب را دید رضی الله عنه که بیامد و ده دوازده دلو بکشید و آن دلو بزرگ شد و غرب شد، دلو بزرگ را غرب گویند، ازان آب بسیار کشید و مبلغی زمین را آب داد. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مقصود ازین حکایت آنست که غرض از چاه آب است اگر چاه را عمارت کنند یا نکنند و تکلفی کنند یا نکنند مراد از چاه آب باشد یعنی در هر کاری مقصود آن کار بایدبود[1]!

درین میان یکی از حاضران سلامی رسانید از مریدی که او را محمد گوالیوری[2] گویند خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری می دانم او مردی عزیز است، وقتی از من می پرسید که مجرد بودن بهتر است یا متاهل، من گفتم که عزیمت تجرید است و رخصت تاهل، اگر کسی با حق چنان مشغول باشد که او را ازان احوال هیچ گاه در خاطر نیاید و نداند که آن معنی چیست هر آئینه چشم و زبان و جوارح او محفوظ ماند او را مجرد باید بود

---

[1] ن: باید، ندارد [2] ن: ترجمهٔ برہان: گوالیری

و اگر کسی نتواند که چنان مشغول باشد و در دلِ او ازان احوال بگذرد او را متاہل باید شد' اصل درین کار نیت است چون نیتِ او مشغول بحق شد در جوارح ہمان اثر کند و چون درونۂ او دگرگون باشد در جوارح ہمان[1] اثر پیدا آید. از ذکرِ ابن محمد گوالیوری حکایتِ عمرِ او افتاد که چند[2] سال است، ازانجا تاریخ نقلِ سلطان شمس الدین یاد کردند. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

نماند شاہِ جہان شمسِ دینِ عالمگیر ۔ بسالِ شش صد و سی و سہ از ہجرت

لختی سخن در آدابِ مریدان افتاد که چون خدمتِ پیر را وداع کنند بارِ دیگر پیش نروند مگر بعد ازان که ازان مہم و ازان سفر باز آیند. درین میان حکایت فرمود که یکی خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز وداع کرد' او را علی مکی[3] گفتندی، چون وداع کرد در سوادِ قصبۂ اجودہن فرود آمد' دوم روز مگر ہمراہانِ او را مقام شد او بخدمتِ شیخ باز آمد. شیخ فرمود که تو دیروز وداع کردی و رفتی امروز چه[4] باز آمدی؟ گفت امروز ہمراہان مقام کردند من باز آمدم. شیخ فرمود مرحبا! چون شب در آمد باز بیرون رفت و درمیانِ قافلہ بود. دوم روز نیز ایشان را مقام شد[5]، باز این علی بخدمتِ شیخ آمد. شیخ فرمود امروز چه[6] باز آمدی؟ علی صورتِ حال باز گفت تا سوم روز ایشان را مقام افتاد و او بخدمتِ شیخ باز آمد. روزِ سوم خدمتِ شیخ یکی را فرمود که دو نان بیار. چون دو نان بیاوردند

---

[1] ح: 'اثر آن پیدا شود' بجای 'ہمان اثر پیدا آید' دارد

[2] ح و ک: ساله

[3] ک: چون

[4] ک: افتاد

[5] ن: 'چرا' بجای 'چه باز' دارد

آن دو نان علی را بداد و او را روان کرد. چون برفت پیش بخدمت شیخ نیامد[1]!

لختی حکایتِ این علی مکّی افتاد. فرمود که مردی نیک بود و بابرکت، بارها گفتی که خدایا مرا جائی مرگ دهی که نه در شهرِ خود باشم و نه بدان جائی که نیّت دارم یعنی هم درمیانِ راه چنان که کسی مرا نداند و نشناسد درچنان جای مرا مرگ دهی! بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که او بجانبِ بداؤن روان شده بود، در اثنای راه او را زحمتی شد، چون او از قصبهٔ بجلانه[2] بیرون آمد زحمتِ او صعب تر شد، پیش ازانکه به بداؤن رسد همدران حدود برحمتِ حق پیوست و همدران زمین مدفون شد!

هم از تقریرِ این علی مکّی حکایت فرمود که ازو شنیدم که می گفت من وقتی در کرمان غریب[3] بودم و درکرمان قاضی بود، او روزی جمعیتی کرد اکابر و صدورِ شهر و معارف را بطلبید، درویشی زرد حالی ضعیفی دران دعوت حاضر بود، اگرچه او را نطلبیده بودند امّا او شنیده که درخانهٔ[4] قاضی دعوتی است، درآمد و بگوشهٔ بنشست. چون سماع در دادند آن درویش را جنبشی پیدا شد، برخاست تا رقص کند، قاضی را تصدّر و نفس زحمت داد او می خواست که صاحب صدری یا بزرگی اوّل برخیزد این درویش چرا باید که اوّل برخیزد. بانگ بر درویش زد و گفت

---

[1] ح و ه : نرسید

[2] ن: بخلانه، ح: بحلانه، ترجمهٔ بریان: بجلانه

[3] ن: غریبی

[4] ح و ه: 'درین خانه' بجای 'درخانهٔ قاضی' دارد

ای درویش بنشین! درویش[1] در خاطر طیره گونه شده برفور بنشست، ساعتی شد سماع گرم تر شد، قاضی برخاست، همین که قاضی برخاست درویش بانگ بر قاضی زد و گفت قاضی بنشین! این سخن بر نوعی گفت که هیبتی در[2] دلِ قاضی و در دلِ حاضران در آمد، قاضی برجای خود نشست. القصه چون آن سماع آخر رسید خلق بازگشتند[3]، آن درویش هم برفت[4] قاضی برجای خود نشسته ماند هر چند که خواست برخیزد نتوانست، مدتِ هفت سال همچنان مقعد بماند. بعد ازان پس از مدتِ هفت سال آن درویش باز آمد، او می دانست که کاری کرده ام بیامد قاضی را دید ضعیف شده و بریخته همین صورتِ مانده است، آن درویش بیامد و پیش قاضی بایستاد و گفت قاضی برخیز! قاضی هیچ[5] نجنبید. بارِ دگر گفت قاضی برخیز! قاضی همچنان نشسته ماند. بارِ سوم درویش گفت هلا همچنین نشسته باش و همچنین بمیر! این بگفت و بیرون آمد. بعد ازان قاضی او را بجای آورد و کسان دوانید تا او را باز آرند، هیچ جا نیافتند و قاضی همبران حال بمُرد!

مجلسِ سی ام

چهارشنبه بست و هشتم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور سعادت

---

[1] ه: 'درویش در نظرِ حاضران طیره گشت هم برفور' بجای 'درویش در خاطر ... برفور' دارد
[2] ن و ه: 'دردلِ قاضی و' ندارد [3] ه: بازگشت
[4] ح: 'همچنان نشسته ماند' بجای 'هیچ' دارد [5] ح و ه: رفت

پائبوس بدست آمد. بنده را پرسید که نمازِ جمعه کجا می گزاری؟ بنده گفت که در مسجدِ آدینه کیلوکهری می گزارم ولی بخدمتِ مخدوم مزاحمت نمی آرم چه آن روز غوغای عوام بسیار[1] می باشد. فرمود که من گفته ام که یارانِ خاص که برمن درخانه می آیند ایشان را حاجت نیست که در انبوه ها مزاحم شوند.

از نسبتِ این که درچنین مواضع[2] مزاحمت نباید نمود حکایت فرمود که مولانا برهان الدین نسفی رحمته الله علیه دانشمندی کامل حال بود، اگرشاگردی بخدمتِ او بیامدی تا چیزی بخواند او گفتی که اول با[3] من سه شرط بکن تا ترا چیزی بیاموزم. از ان سه شرط شرطِ اوّل آنست که طعام یک وقت خوری، هرطعامی که ترا خوش آید و آنچه مطبوعِ تو باشد باید که یک[4] بار خوری و یک وقت تا وِعای علم خالی ماند. شرطِ دوم آنست که ناغه نکنی، اگر یک روز ناغه کردی دوم روز من ترا سبق نگویم، شرطِ سوم آنست که چون در راهی مرا پیش آئی در راه همین سلام کنی و بگذری دست و پای افتادن و تعظیم زیادت درمیانِ راه[5] نکنی!

چون این حکایت تمام شد بعد ازان فرمود که برمن خلق می آید و روی بر زمین می آرد، چون پیشِ شیخ الاسلام فریدالدّین و شیخ قطب الدّین قدس الله روحها العزیز منع نبود من هم منع نمی کنم. درین میان بنده عرضداشت کرد که

---

[1] ح: 'می شود' بجای 'می باشد' دارد

[2] ه: موضعی [3] ح و ه: بر

[4] ه: 'یک وقت خوری و یک بار نخوری تا شکم خالی ماند' بجای 'یک بار... ماند' دارد

[5] ن: 'نباشد' بجای 'راه نکنی' دارد

این کس که پیشِ مخدوم می آید و روی بر زمین می آرد دران او را مزیدی حاصل می شود و نفسِ او می شکند اما مخدوم بزرگ کردهٔ خدایست عزّ و جلّ. بزرگیٔ او[1] بخدمت کردنِ مرید متعلق نیست!

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر درین باب حکایت فرمود که درین روزهای گذشته یکی آمده بود، مردی بزرگ زاده بود سیاحت کرده و شام و روم دیده، چون بیامد و بنشست درین میان وحید الدین قریشی در آمد و چنانچه رسمِ خدمتگارانست خدمتی کرد و سر بر زمین نهاد. آن مرد که نشسته بود بانگ برزد و بگفت که مکن سجده جائی نیامده است! ازین بابت عربده کردن گرفت من نخواستم که با او[2] مجیب شوم. چون سخن بسیار شد و درین باب غلو کرد این قدر با او گفتم که بشنو غلبه مکن که هر امری که فرض بوده باشد چون فرضیت برخیزد استحباب[3] باقی می ماند چنانچه روزه های ایامِ بیض و ایامِ عاشورا بر اُممِ ماضیه فرض بود، در عهدِ رسول علیه السلام چون روزهٔ ماهِ رمضان فرض شد آن فرضیتِ ایامِ بیض و ایامِ عاشورا برخاست اما استحباب باقی ماند، آمدیم در سجده در میان اُممِ ماضیه مستحب بود چنانچه[4] رعیت مر بادشاه را و شاگرد مر استاد را و امت مر پیغمبر را سجده می کردند، چون عهدِ رسول علیه السلام شد آن سجده برخاست اکنون اگر استحباب رفت اباحت ماند اگر مستحب نباشد مباح باشد، بر مباح نفی و منع کجا آمده است

---

[1] ن: مخدوم
[2] ح و ه: 'با او' ندارد
[3] ه: استحباب صرف
[4] ن: چنانکه

یکی با من بگو همین انکارِ صرف چه کار است؟ چون این قدر گفتم او ساکت بماند هیچ جواب نتوانست گفت - خواجه ذکره الله بالخیر چون این حکایت تمام کرد فرمود که من پشیمان شدم که چرا این قدر سخن گفتم شاید بود[۲] که آوخته[۳] دل شده باشد مرا نبایستی که بگفتمی، از دو چیز پشیمان شدم یکی آنکه چرا این سخن با او گفتم که او ملزم شد دوم چون او مسافر بود مرا می بایست که چیزی پیش او می آوردم اگر از جامه و سیم چیزی بدو می دادم نیکو بودی، ازین دو چیز مرا پشیمانی آمد - بعد ازان در بابِ چیزی پیش آوردن فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمودی که هر که برین کس آید باید که این کس بچیزی پیش آید!

از نسبتِ این مباحثه حکایت فرمود که وقتی پیری بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز آمد و گفت که من بخدمتِ شیخ قطب الدین بختیار طیب الله ثراه بوده ام شما را آنجا دیده ام - شیخ او را نمی شناخت - چون او تعریف کرد آنگاه بشناخت. الغرض آن پیر یک جوانکی[۴] را برابرِ خود آورده بود و آن پسرِ او بود - درین میان سخن در سخن افتاد و آن پسرک بی ادب وار در بحث در آمد و گستاخ وار با شیخ بحث کردن گرفت چنانکه سخن بلند شد - شیخ هم سخن بلند کرد - خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من و مولانا شهاب الدین که پسرِ شیخ بود هر دو بیرونِ در نشسته بودیم، چون غلبه گونه شد درون آمدیم، آن پسرک همچنان بی ادب وار سخن می گفت، مولانا شهاب الدین در آمد و آن پسرک را سیلی زد - پسرک طیره شد خواست که با مولانا

---

۱ ح: آید

۲ ح: 'بود' ندارد

۳ ط: 'دلِ او خسته شده باشد' بجای 'اوخته دل شده باشد' دارد

۴ ح: جوانی

شهاب الدین بسفاهت در افتد، من دستِ آن پسرک بگرفتم، درین میان شیخِ کبیر قدس الله سرّه العزیز فرمود که صفا کنید، مولانا شهاب الدین جامگی نغز بیاورد و مبلغی سیم بدان پسر و پدر داد هر دو خوشنود شدند و باز گشتند، و رسمِ شیخِ بزرگ آن بود که هر شب بعد از افطار مرا پیش طلبیدی و مولانا رکن الدین را و مولانا شهاب الدین گهی بودی گهی نبودی الغرض مارا طلبیدی و حکایت و ماجرای آن روز باز پرسیدی که امروز چه گذشت و چه حال بود تا آن روز بعد از افطار مرا و مولانا رکن الدین را طلبید و ماجرای آن روز باز پرسید، حکایتِ آمدنِ پیر و بحث کردنِ پسرِ او و ادب کردنِ مولانا شهاب الدین در افتاد۔ شیخِ کبیر می خندید۔ بعد از ان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من عرضداشت کردم که درانچه آن پسرک خواست با مولانا شهاب الدین در افتد من این قدر کردم که دستِ او بگرفتم، شیخ بخندید و فرمود که[1] نیک نیکو کردی!

مجلس سی و یکم

چهار شنبه بست و چهارم ماهِ مبارکِ رجب سنه مذکور بدولتِ پایبوس رسیده شد۔ در روزهای گذشته بنده را انگشتِ پای پخته شده بود و درد میکرد بسعادتِ آستانه بوسی نمی رسیدم امروز که آمده شد حکایتِ آن زحمت عرض[2] افتاد۔ فرمود که نارو بود[3] یا زحمتِ دیگر؟ بنده گفت نارو نبود یکی انگشتِ پای

---

۱ ق: 'اینکه' بجای 'که نیک' دارد   ۲ ن: عرضه   ۳ ن: بوده است

ورم کرده بود و درد سخت می[1] کرد. فرمود که ناروگی شده است؟ بنده گفت پیش
ازین می شد امّا امروز پنج سال باشد که نشده است و آنچنان بود که وقتی بنده را
زحمتِ نارو بوده است از حالِ آن زحمت بخدمت عرضداشته[2] بودم بر لفظِ مبارک
رفته که دفعِ دُنبل را آمده است که اگر در سنّتِ نمازِ دیگر سورهٔ بروج بخوانند
دُنبل نشود و چون نارو ازان[3] قبیل است امید باشد که آنهم نشود، بنده ازان روز
باز سورهٔ بروج در سنّتِ نمازِ دیگر می خواند درین مدّت آن زحمت نشده است.
بعد ازان عرض افتاد که هم از زبانِ مبارک شنیده شده است که در سنّتِ نمازِ دیگر
چهار سوره می باید خواند یکی اِذا زُلزِلَتِ الاَرضُ و سه سورهٔ دیگر که متّصلِ
آنست بنده آن را می خواند و چون بر لفظِ مبارکِ شما رفته است بنده در رکعتِ
اوّل سورهٔ بروج می خواند بعد ازان سورهٔ اذا زلزلت الارض، فرمود که
نیکوست! آنگاه این معنی هم فرمود که در سنّتِ نمازِ دیگر ده بار سورهٔ والعصر
هم آمده است در رکعتِ اوّل چهار بار و در رکعتِ دوم سه بار و در رکعتِ
سوم دو بار و در رکعتِ چهارم یک بار. بعد ازان فرمود که نماز پیوسته بجماعت
می گزاری؟ بنده گفت آری مخلص[4] امامی حاصل شده است که پیوند بخدمتِ
مخدوم دارد و جوانی صالح است. فرمود که محلوق است؟ بنده گفت خیر. فرمود
که محلوق بهتر باشد زیرا که در غسلِ جنابت آن کس که موی دارد او را احتیاط[5]

---

۱ ح : 'بود' بجای 'می کرد' دارد ۲ ح : عرضداشت کرده
۳ ن : 'ازمثالِ آنست' بجای 'ازان قبیل است' دارد ۴ ح و ه : 'مخلص' ندارد
۵ ه : 'در احتیاط دشواری باشد' بجای 'احتیاط دشوار باشد' دارد

دشوار باشد که گر یک موی ناترشده[1] ماند جنابت باقی باشد امّا مخلوق را نیکوست غسل بی شبه بجای می آرد!

بعدازان در منفعت مخلوق بودن فرمود که مردمان گویند که سه چیز است که خود باید کرد و دیگری را نباید آموخت یکی همین حلق است خود مخلوق باید شد و دیگری را نباید آموخت یعنی انتفاع او همین این کس را باشد، دوم شوربا پیش از طعام آشامیدن[2] سوم کف پای چرب کردن. بعدازان فرمود که این سخنی است که مردمان گویند امّا این چنین نباید بود، مردم باید که چنان باشد که[3] همچنان که او انتفاع می گیرد دیگران هم بگیرند.

ازنسبت این معنی حکایت فرمود که اعرابی بود که پیوسته دُعا کردی بدین عبارت "اللّٰهم ارحمنی ومحمداً ولا ترحم معنا احداً" این خبر بحضرت رسالت صلی اللّٰه علیه وسلم رسید. آن اعرابی را فرمود "لقد تحجّرت واسعًا". بعدازان خواجه ذکره اللّٰه بالخیر شرح فرمود که اگر کسی در صحرائی خواهد که برای خود خانه کند "تحجّر" کند سنگی چند بر طریق حد بنهد که این مقدار خانهٔ من خواهد بود، پس رسول علیه السلام او را بدین تمثیل آگاه کرد که رحمتِ[4] خدا تعالیٰ عام است چرا همچنین دُعا می کنی که الٰہی مرا بیامرز و محمّد را و با ما یکی را نیامرز، گوئی "تحجّر" می کنی و تنگ می گیری، این لفظ بر زبانِ مبارک راند که "لقد تحجرت واسعًا".

---

[1] ن: 'ترناشده' بجای 'ناترشده' دارد

[2] ن: افطار

[3] ه: خوردن

[4] ه: 'چنانکه' بجای 'که همچنان که' دارد

[5] ه: نعمتِ رحمت

مجلسِ سی و دوم

شنبه دهم ماهِ مبارکِ رمضان سنه مذکور سعادتِ پابوس میسر شد۔ آن زمان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر از آفتاب در سایہ می آمد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ رسول علیہ السلام فرمود عائشہ را رضی اللہ عنہا کہ در مقابلِ آفتاب منشین کہ طراوتِ رُوی را ببرد!

لختی حکایتِ شمس دبیر افتاد۔ بندہ را پرسید کہ تو شمس دبیر را دیدہ بودی؟ بندہ عرضداشت کرد آری بندہ را با و نسبتِ قرابتی ہم بود۔ فرمود کہ او لوائحِ قاضی حمید الدین ناگوری پیشِ شیخ الاسلام فرید الدین قدس اللہ سرہ العزیز خواندہ بود، مردی نیک بود!

بعد ازان فرمود کہ شیخ کبیر چون افطار کردی بعد ازان مشغول شدی مشغول شدنی عظیم تا آنگاہ کہ نمازِ خفتن در آمدی، از وقتِ افطار تا وقتِ نمازِ خفتن مسافتی[1] ہست درین میان شمس دبیر قدری طعام بساختی و دو سہ یار را طلب کردی و افطار کنانیدی تا وقتِ شیخ شود[2] من ہم درین میان می بودم۔ آنگاہ فرمود کہ این در مبدا حال بود کہ او مفلس بودہ است چون او را روزگاری شد بران آب نماند۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند کہ اقبالِ دُنیا از آنہاست[3]!

---

[1] ح: مسافتی بعید

[2] ن: وقتِ افطارِ شیخ در آمدی، بجای 'وقتِ شیخ شود' دارد ع: 'وقتِ افطارِ شیخ شود'

[3] ن: آبہاست

لختی سخن در نمازِ تراویح افتاد. بنده را پرسید که نماز در خانه می گزاری یا در مسجد؟ بنده عرضداشت کرد که در خانه می گزارم امّا امامی صالح است. بعدازان فرمود که پیش ازین در مسجدِ جمعه در تراویح ختم بودی. بنده عرضداشت کرد که مولانا شرف الدین امام هر شب یک سیپاره بخواندی. خواجه ذکره اللہ بالخیر فرمود که آری من هم یک شب در عقبِ او نماز گزارده ام اگرچه آن شب باران بود و کوچها پُر خلاب بودند امّا من برفتم و نماز بگزاردم، نیک با راحت می خواند که مخارجِ حروف را چنانکه حقِ آنست نگاه می داشت. از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که دانشمندی بود از سنام او را مولانا دولت یار گفتندی او هم نیک نیکو خواندی آنچنان خود کسی نتواند خواند.

آنگاه فرمود که من شش سیپاره پیشِ شیخ کبیر قدس اللہ سرہ العزیز خوانده ام و سه کتاب نیز خوانده ام یکی سماع دارم و دو خوانده ام، آن روز که عرضداشت کردم که من می خواهم تا قرآن پیشِ شما بخوانم فرمود که بخوان، بعدازان روزِ جمعه تا وقتِ دیگر که فرصت بودی چیزی می خواندم، الغرض شش سیپاره پیشِ شیخ کبیر خوانده شد، چون من خواندن آغاز کردم مرا فرمود که الحمد للہ بخوان، چون بخواندم تا در وَلَا الضَّالِّيْن رسیدم فرمود که ضاد همچنین بخوان که من می خوانم، هرچند خواستم که آن چنان خوانم که شیخ خواند نیامد. آنگاه فرمود تا چه فصاحت و بلاغت بود خدمتِ شیخ ضاد را بر نوعی خواندی که هیچ کس را میسّر نشود! آنگاه فرمود که ضاد

---

[۱] ه: بخوانم و یاد گیرم [۲] ن: ادا کردی

خاص بر رسول علیہ السلام فرود آمدہ است دیگران را نبود۔ آنگاہ فرمود کہ رسول را علیہ السلام رسول الضّاد گویند۔ آنگاہ این لفظ یاد کرد کہ رسولُ الضّاد ای اُرسِلَ[1] علیہ الضّاد، واللّٰہ اعلم[2]

مجلسِ سی و سوم

پنجشنبہ پانزدہم ماہِ مبارک رمضان سنہ مذکور بدولتِ پابوس رسیدہ شد۔ سخن در تراویح افتاد۔ فرمود کہ تراویح سنّت است و یک ختم در تراویح سنّت است خواہ در یک شب بخوانند[3] خواہ در سی شب باید کہ یک ختم در تراویح بشنود۔ آنگاہ بر لفظِ مبارک راند کہ تراویح سنّت است و جماعت سنّت است و یک ختم در تراویح سنّت است۔ بندہ عرضداشت کرد کہ این سنّتِ رسول است علیہ السلام یا سنّتِ صحابہ رضوان اللّٰہ علیہم؟ فرمود کہ سنّتِ صحابہ است، رسول علیہ السلام بروایتی سہ شب گزاردہ است و بروایتی یک شب امّا مداومتِ[4] این سنّت عمر خطّاب کرد رضی اللّٰہ عنہ در عہدِ خلافتِ خود۔ یکی از حاضران پرسید کہ سنّتِ صحابہ را ہم سنّت گویند؟ فرمود کہ در مذہبِ ما گویند امّا[5] در مذہبِ امام شافعی ہمان سنّت است کہ رسول صلی اللّٰہ علیہ وسلّم می کرد۔

---

۱ س : اُنْزِلَ

۲ ن و ح : 'واللّٰہ اعلم' ندارد

۳ ہ : 'خوانند' ندارد

۴ ن : ملازمت

۵ ح : 'امّا امام شافعی ہمان سنّتِ رسول علیہ السلام را سنّت گویند' بجای 'امّا در مذہب ..... می کرد' دارد

لختی حکایتِ امام اعظم ابوحنیفه کوفی افتاد رحمة الله علیه که او در ماهِ مبارکِ رمضان شصت و یک ختم کردی یک در تراویح و سی در روز و سی در شب. بعد ازان فرمود که او چهل سال نمازِ بامداد با وضوی نمازِ خفتن گزارد. آنگاه بر لفظِ مبارک راند که چندین علماء و دانشمندان بوده اند هیچ کس داند کجا[1] شدند و که بودند این صیت که باقی ماند سببِ حُسنِ معامله آنست[2] و این حیاتِ معنوی است این را آسان نمی توان یافت، شبلی و جُنید تا کی بوده اند مردم همچنین دانند که دی و پریروز بوده اند این همه سببِ حُسنِ معامله است والله[3] اعلمُ بالصّواب

مجلسِ سی و چهارم

یک شنبه نهم ماهِ شوّال سنة المذکور دولتِ پابوس میسّر شد. از بنده پُرسید که از[4] کلماتِ من چنانکه می شنوی[5] می نویسی؟ بنده عرضداشت کرد که آری می نویسم. بر لفظِ مبارک راند که[6] این یاد می ماند عجب است! بنده عرضداشت کرد که همه یاد می ماند و آنجا که یاد نمی ماند و نیکو ضبط نمی شود بیاض می گذارم تا مگر کرّتِ دیگر سماع افتد

---

[1] ه: 'که بوده اند و کی بوده اند' بجای 'کجا شدند و که بودند' دارد

[2] ن: اوست

[3] ح و ه: 'والله اعلم بالصواب' ندارد

[4] ه: این

[5] ه: 'می گویم' بجای 'می شنوی' دارد

[6] ن و ح: 'این که' بجای 'که این' دارد

بنویسم چنانکه در مجلسِ گذشته می[1] فرمودند که وقتی رسول علیه السّلام عائشه را فرموده است که مقابلِ آفتاب منشین که طراوتِ روی را ببرد. بنده این را در دل داشت که بپرسد که[2] این حدیث چگونه است؟ بر لفظِ دُرربار راند که من این حدیث در کتابی ندیده ام امّا از مولانا علاء الدّین اصولی که استادِ من بود در بداؤن شنیده ام و او بس بزرگ و کامل حال بوده است!

از اینجا سخن در مناقبِ مولانا علاء الدّین افتاد فرمود که او در غایت بزرگی بود، همین بود که دستِ کسی[3] نگرفته بود اگر پیوند با کسی داشتی شیخی کامل حال بودی. بعد ازان فرمود که وقتی که این مولانا علاء الدّین کودک بود در کوچهٔ از کوچهای بداؤن می گذشت شیخ جلال الدّین تبریزی رحمة الله علیه در دهلیزِ خانه نشسته بود، چون نظرِ او بر مولانا افتاد او را بخواند، جامهٔ که خود پوشیده بود او را پوشانید خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود که این همه اوصاف و اخلاقِ او از برکتِ آن بود!

آنگاه حکایت فرمود که این مولانا علاء الدّین کنیزکی داشت نوبرده و زال، و مواسی است نزدیکِ بداؤن که آن را کاتهیر[4] گویند مگر این کنیزک ازان مواس بوده است، روزی این کنیزک می گریست، مولانا علاء الدّین پرسید که چرا می گرئی؟ گفت که پسری دارم ازو جدا مانده[5] ام. مولانا گفت اگر ترا بر سرِ حوض برم که یک کروهی ازین شهر است و بر سرِ راهِ کاتهیر است ازانجا تو راهِ خانهٔ خود

---

۱ ه: می فرمودی بجای «می فرمودند» دارد

۲ ه: «تا» بجای «که»

۳ ن: پیری

۴ ه: کاتهیر، کاتهیر، کتهیره، کتهیرا

۵ ح: افتاده ام، ف: شدم

بدانی؟ گفت بدانم. مولانا وقتِ سحری او را از خانہ بیرون آورد و بر سرِ آن حوض بُرد و بگذاشت. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون بربن حرف رسید چشم پُر آب کرد و فرمود کہ علمای ظاہر این معنی را منکر باشند امّا توان دانست کہ او چہ کرد!

لختی حکایت در دانشمندیٔ او افتاد و انصاف نگاہ داشتن در بحث، فرمود کہ اگر لُغتی مشکل شدی یا نکتۂ آن را جواب کردی[1] و این چنین ہم گفتی کہ چنانکہ دلاسای من باشد این معنی تمام حل نشدہ است این را جای دیگر ہم بحثی بکنید. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ این چہ سخنی با انصاف است!

ہم ملائمِ این معنی حکایت فرمود کہ وقتی این مولانا علاء الدّین نسخۂ مقابلہ می کرد یک نسخہ بدستِ او بود و یک نسخہ بدستِ[2] من، گاہ او می خواند من می دیدم و گاہ من می خواندم او می دید و آن در ہدایت بود تا رسیدم بمصراعی کہ آن مصراع ہم ناموزون بود و ہم معنی نمی داد، دران تأمّل بسیار رفت تا آن مشکل حل نشد، دربن میان مردی کہ او را مولانا ملک یار گفتندی او در آمد. مولانا علاء الدّین گفت صحّتِ این مصراع ازو بپرسیم، بعد ازان این مصراع با مولانا ملک یار گفت و او آن مصراع را ہم موزون خواند و ہم با معنی چنانکہ دلِ ما قرار گرفت، بعد ازان مولانا علاء الدّین با من گفت کہ ملک یار این معنی را از سر ذوق گفتہ است. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود کہ من معنیٔ ذوق آن روز دانستم، من ہمین ذوقِ حسّی دانستمی آن روز دانستم کہ ذوقِ معنوی چیست! آنگاہ

---

[1] ن: دادی [2] ن: پیش

فرمود که این مولانا ملک یار چندان چیزی نخوانده بود اما خدای تعالیٰ او را علمی کرامت کرده بود. بعد ازان فرمود که این مولانا ملک یار را امامتِ مسجدِ جامعِ بداؤن دادند، بعضی گفتند که این کار لائقِ او هست یا نیست، ازین بابت هر کس چیزی می گفت، این خبر به مولانا علاءالدّین رسید، فرمود که اگر امامتِ مسجدِ جامعِ بغداد به مولانا ملک یار هم دهند بر وحیف کرده باشند در مقابلهٔ اہلیتِ او، واللّٰہ اعلم[1]۔

مجلسِ سی و پنجم

چهار شنبه بست و ششم ماهِ شوّال سنه مذکور سعادتِ پابوس حاصل شد. سخن در صدقه افتاد. فرمود که صدقه است و مروت است و وفایت است. صدقه آنست که چیزی به محتاج بدهد اما مروت آنست که دوستی مر دوستی را چیزی بدهد جامه یا هدیه یا چیزی دیگر و آن کس نیز[2] مقابلِ آن چیزی بدهد این را مروت گویند و وفایت نه صدقه است و نه مروت، وفایت آنست که مردم خود را اززخمِ زبانِ کسی و تشنیع ازیکی بازخرد یعنی یکی باشد که اگر او را چیزی ندهد بد گوید و سفاهت کند برای صیانتِ خود او را چیزی بدهد این را وفایت گویند و رسول علیه السّلام این هر سه معنی کرده است. آنگاه فرمود که حضرتِ رسالت

---

[1] ن و ح: 'واللّٰہ اعلم' ندارد [2] ن: 'هم بمقابله' بجای 'نیز مقابلِ' دارد

مؤلفۃ القلوب را نیز در اوّلِ عہد چیزی بدادی، چون اسلام قوّت گرفت بعد ازان نداد۔

درین ایام آوازۂ لشکری بوده است، بنده عرضداشت کرد که مصحف در لشکر چگونه توان برد که محافظتِ آن دشوار است۔ فرمود که باید برد۔ آنگاه برلفظِ مبارک راند که درانچه اسلام ہنوز اوّل عہد بود چون رسول علیہ السّلام در لشکری رفت مصحف در لشکر نمی بردند، می ترسیدند که نباید که شکستی شود و مصحف بدستِ کفّار افتد، درانچه اسلام قوی شد و لشکر انبوه گشت بعد ازان چون به لشکر روان شدی مصحف می بُردند۔ بنده عرضداشت کرد که جای مصحف در خیمه دشواری دارد۔ فرمود که جانبِ سر[1] جای باید کرد۔

آنگاه حکایت فرمود که سلطان محمود را بعد از وفاتِ او بخواب دیدند، ازو پرسیدند که خدای تعالیٰ با تو چه کرد؟ گفت شبی من در خانۂ بودم آنجا در طاقی مصحف بود، با خود گفتم که مصحف اینجا باشد من چگونه خسپم، باز با خود گفتم که مصحف را ازین موضع بیرون فرستم، باز ہم در خاطر گذشت که برای آسایشِ خود مصحف را ازین جا چگونه بیرون فرستم، الغرض آن شب ہمه شب نشسته بودم و بیدار، چون وقتِ نقلِ من شد[2] مرا بدان ادبِ مصحف بخشیدند!

بنده عرضداشتِ دیگر کرد که مردم در لشکر می رود در خاطر می گذرد که اگر این کس را واقعه شود خدمتگاران را وصیّت کند تا ہمانجا که واقعه شده است ہمانجا دفن کنند مرده را در شهر آوردن از راهِ دُور و دراز

---

[1] ن: سرآن [2] ن: پیدا شد

نیک بی ذوق می نماید- فرمود که همچنان نیکوست که همانجا که این کس وفات یابد همانجا دفن کنند اما این که امانت می نهند و باز بر می گیرند پسندیده نیست، زمین ملکِ خدایست عزّ و جلّ امانت چه[1] باشد، مگر از زمینی[2] که ملکِ[3] دیگری باشد ازانجا روا باشد که ببرند اما آنکه از شهر در لشکر رفت و زمین بسیار[4] درمیان شد هیچ به ازان نباشد که همانجا که وفات کند همانجا دفن کنند- آنگاه فرمود که هر که در سفری رود و از خانمانِ خود دور افتد بعد ازان او را دران غربت وفات رسد او را همانجا دفن کنند، آنقدر مسافت که از خانهٔ او باشد تا آنجاکه او را دفن کرده باشند آنقدر او را زمین دهند در بهشت!

لختی سخن در ملوکِ خوب اعتقاد افتاد و امرای صالح- فرمود که بادشاهی بوده است در غایتِ صلاحیت وصاحبِ کشف، روزی در منظرِ خود نشسته بود چنانکه ازانجا نظر جانبِ پایگاه هم می افتاد و حرمِ او نیز پهلوی او بر تخت نشسته بود، درین میان آن بادشاه نظر جانبِ آسمان کرد تا دیری چشم بآن طرف داشت، بعد ازان طرفِ پایگاه دید و باز نظر جانبِ بالا کرد و دیرها[5] طرفِ آسمان بدید، بعد ازان طرفِ حرمِ خود نگاه کرد و بگریست، حرمِ او گفت این چه بود که دیری طرفِ آسمان دیدی و باز جانبِ پایگاه دیدی و باز جانبِ آسمان دیدی و باز جانبِ من دیدی و بگریستی؟ بادشاه گفت ازین سوال بگذر که این گفتنی نیست! حرمِ او

---

[1] ن: چگونه
[2] ن: 'آنکه زمین' بجای 'از زمینی' دارد ح: 'زمین' بجای 'از زمینی'
[3] ح: در ملکِ
[4] ن: بسیار مسافت
[5] ن: 'تا دیری' بجای 'دیرها' دارد

الحاح بسیار کرد که البتّه بگو، بادشاه گفت اکنون چون الحاح کردی بگویم، بعد ازان گفت که بدان و آگاه باش که این ساعت نظرِ من بر لوحِ محفوظ افتاد آنجا دیدم که نامِ من از دفترِ زندگان[1] پاک کردند من دانستم که مرا رفتنی آمد، باز دیدم که بر جای من که خواهد بود، دیدم حبشی که درین پایگاه است او بجای من خواهد بود و تو در حبالهٔ او خواهی آمد، این بود که من دیدم بحرمِ او چون این بشنید با او گفت اکنون تو چه می اندیشی[2] و چه خواهی کرد؟ بادشاه گفت من چه توانم کرد هر چه خدای عزّ و جلّ حکم کرده همان باشد من بدان رضا دادم. آنگاه آن حبشی را از پایگاه بطلبید و جامهٔ که خود پوشیده بود او را داد و او را ولی عهدِ خود گردانید[3]. آنگاه آن حبشی را لشکری داد و بطرفی نامزد کرد و امرا را به[4] تبعِ او روان کرد. حبشی آنچنان بر حکمِ فرمان برفت و آن کار تمام کرد و دشمنی که بود او را بکشت و اموال و غنیمت بدست آورد و با حصولِ غرض بازگشت و بخدمتِ بادشاه پیوست. آن شب که بخدمتِ بادشاه آمد دوم روز آن بادشاه وفات یافت و در انچه آن حبشی به لشکری رفته بود آنجا با خلق چنان زندگانی خوب کرده بود که دلهای همه به محبّتِ او مائل شده بود. چون بادشاه نقل کرد آن ملک بران حبشی قرار گرفت و حرمِ او نیز در حبالهٔ او آمد!

لختی حکایتِ حکما افتاد. فرمود که فاراب حکیمی بود، روزی در مجلسِ خلیفه در آمد با جامهٔ مختصر و لباسی سهل و او ترک بچه بود، پیشِ خلیفه سماع می کردند،

---

[1] ح و ک : زندگانی
[2] ن : 'می گوئی' بجای 'می اندیشی' دارد
[3] ت : کرد
[4] ن و ح : 'به' ندارد

او چنگ بست و بنواخت . این حکیم سماع را سه قسم کرده گفته است که یکی مُضحک است یعنی خنده آرد[1]، دوم مُبکی است یعنی گریه[2] آرد، سوم منوّم است که[3] خواب آرد یعنی بیهوشی . القصه چون چنگ آغاز کرد اوّل همه مجلس بخندیدند، باز چون بنواخت همهٔ های بگریستند، باز چنان[4] بنواخت که همه بیهوش شدند[5] . آنگاه او بر جائی این سخن بنوشت و برفت که فَارَابُ قَدْ حَضَرَ هٰهُنَا وَغَابَ یعنی فاراب حکیم تحقیق حاضر شده بود دراینجا و غائب شد، چون اهلِ مجلس بهوش آمدند و این سخن نبشته دیدند گفتند که این فاراب حکیم بود دراینجا[6] ما ندانستیم ! ازینجا حکایت فرمود که این[7] حکیم بود که بر خلیفه آمده بود و خلیفه را بد اعتقاد کرده که حرکتِ فلک ارادی است بر خلافِ مذهبِ اہلِ سنّت و جماعت، و شیخ شہاب الدّین سہروردی رحمۃ اللہ علیہ در عہدِ[8] او بود، چون او را معلوم شد که خلیفه بمذهبِ آن حکیم مَیل کرد شیخ شہاب الدّین بر خلیفه آمد، این حکایت در سیاقِ اوراق آمده است، القصه شیخ بکرامتِ خود آن فتنه را دفع کرد و فرشته که فلک را بفرمانِ خدای تعالیٰ می گرداند خلیفه و حکیم را بنمود !

الغرض خواجه ذَکَرَهُ اللّٰہُ بِالْخَیْر درین حکایت بود که یکی بیامد و عرضداشت

---

[1] ن : آرنده   [2] ن : 'در گریه آرنده' بجای 'گریه آرد' دارد

[3] ن : 'یعنی در خواب آرنده' بجای 'که خواب آرد یعنی بیهوشی' دارد ه : 'یعنی بیهوشی آرد'

[4] ه : 'چون بنواخت' بجای 'چنان بنواخت که' دارد   [5] ن : شده افتادند

[6] ن و ه : 'دریغا' ندارد   [7] ه : آن این   [8] ه : وقت

کرد که شب را در خانهٔ من پسری متولد شده است. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که او را عمر نام کن و لقب شهاب الدین زیرا که در ذکرِ شیخ شهاب الدین بوده ایم نام و لقبِ او باید کرد. یکی از حاضران بآن مرد گفت که این پسر را که عمر نام کنی[1] هر گاه که او را بدین نام بخوانی به تحقیر و تصغیر یاد نکنی. از نسبتِ این معنی خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که شیخ نجیب الدین متوکل را رحمتہ الله علیه دو پسر بودند یکی را محمد نام دوم را احمد، بارها شیخ نجیب الدین متوکل بر ایشان تفت شدی و در عین غضب بودی همچنین گفتی که ای خواجه محمد تو چرا چنین کردی و ای خواجه احمد تو چرا چنین کردی؟ اگرچه در غایت خشم بودی نام های ایشان همچنین[2] گفتی ای خواجه محمد و ای خواجه احمد!

آنگاه از نسبتِ نام کردن فرمود که رسول علیه السلام بسیار نامها را تبدیل کرده است، اگر کسی را نامِ مکروه بودی او را نامِ دیگری خوب کردی تا وقتی مردی بحضرتِ رسالت آمد علیه السلام، رسول علیه السلام ازو پرسید که ترا چه نام است؟ گفت عاصی. رسول علیه السلام فرمود که من ترا مطیع نام کردم. وقتی هم مردی بحضرتِ رسالت آمد و رسول علیه السلام ازو پرسید که ترا چه نام است؟ گفت مضطجع، و این کسی را گویند که او پهلو بر زمین نهد. مصطفیٰ صلی الله علیه وسلم فرمود که من ترا مُنبعِث نام کردم و این کسی را گویند که او پهلو از زمین برگیرد و برخیزد. وقتی عورتی بحضرتِ رسالت آمد، رسول علیه السلام ازو پرسید

---

[1] ن: کردی [2] ح: چنین گرفتی. بجای 'همچنین گفتی... احمد' دارد

که ترا چه نام است؟ گفت شعب الضاله[1]. رسول علیه السلام فرمود که من ترا شعب الهدی نام کردم. وقتی رسول علیه السلام مردی را جمل نام کرده است و آن چنان بود که آن مرد توانا بود، وقتی خلقی از منزلی بمنزلی می رفتند، یکی بیامد و مطهره بدان مرد داد و گفت این را بمنزلی برسانی و دیگری آمد جامه بدو داد و دیگری آمد چیزی دیگر داد، او همه قبول کرد و برداشت. رسول علیه السلام او را جمل نام کرد. بعد ازان حکایت فرمود که چون امیرالمومنین حسن رضی الله عنه متولد شد مصطفیٰ علیه السلام بہ تہنیت آمد و از علی رضی الله عنه پرسید که این را چه نام کرده ای؟ علی گفت حزن[2]. قال لا، فرمود این را حسن نام کن! باز چون حسین رضی الله عنه متولد شد رسول علیه السلام بہ تہنیت آمد و از علی رضی الله عنه پرسید که این را چه نام کرده ای؟ علی گفت حرب[3]. قال لا، این را حسین نام کن!

لمحتی حکایت دران افتاد که بسیار کس بخدمت پیر[4] می پیوندند چون غیبتی درمیان می افتد آن مرید بران مزاج نمی ماند. ملائم این معنی حکایت فرمود که بزرگی بوده است او می گفت هرگاه که کسی بر من بیاید چون بازگردد همین که میان من و او ستونی حائل شود، نه همانا که مزاج او برقرار مانده باشد!

هم ملائم این معنی حکایت فرمود که بزرگی گفته است که اگر مرا مخیر کنند

---

[1] ن د ح: الضلاله

[2] ه: حرب

[3] ه: حراب

[4] ن، پیران

که ترا هم درخانهٔ که هستی جان قبض کنند با ایمان هم یا بر درِ بیرونی ترا شهادت کرامت کنند، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که دری که درونِ خانه باشد آن را باب البیت گویند و دری که بیرون باشد آن را باب الدّار گویند[1] آن بزرگ همچنین گفته است که اگر مرا مخیّر کنند و بگویند که جانِ ترا برین در که باب البیت است قبض کنند با ایمان هم یا بران در که باب الدّار است با شهادت. هم من گویم که همبرین در که باب البیت است قبض کنند با ایمان هم یعنی که داند تا آنجا که باب الدّار است ایمان با من سلامت ماند یا نه؟

بعد ازان فرمود که تغیّرِ مزاجِ مردم نه این زمان است در عهدِ قدیم هم بوده است. چون حضرتِ رسالت علیه الصّلوٰة والسّلام از دُنیا رحلت کرد چندین هزار مسلمان مرتد شدند تا بخدمتِ ابوبکر صدّیق رضی الله عنه پیغام کردند که اگر[2] تو زکوٰةِ مال از ما برگیری ما بر اسلام می باشیم. ابوبکر رضی الله عنه یاران را طلبید و مشورت کرد. بعضی گفتند که اگر خلیفه با ایشان مسامحت کند و حالی زکوٰة برگیرد تا ایشان از اسلام برنگردند به مصلحت نزدیک باشد. ابوبکر رضی الله عنه تیغ برکشید و گفت آنچه حقِ خدا لیست اگر عقالی که پای شُتر بدان بندند کمتر دهند من بدین تیغ با ایشان حرب کنم! این خبر بامیر المؤمنین علی رسید رضی الله عنه، علی گفت که خلیفه نیکو کرد، اگر او رضا دادی که زکوٰة برگیرند، چون خلیفهٔ دیگر شدی گفتندی که نماز از ما[3] برگیری، همین

---

[1] ح و ه : خوانند

[2] ه : 'اگر تو زکوٰة از مال یعنی گرفتنِ زکوٰة از مالِ ما موقوف سازی یا بر می گیری' بجای 'اگر تو زکوٰةِ مال از ما برگیری' دارد

[3] ح : 'برگیرد' بجای 'برگیری'

ہیچ جملہ احکامِ اسلام برخاستی!

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ وقتی شیخ الاسلام فرید الدین قدس اللہ سرہ العزیز می فرمود کہ یکی بود کہ با من پیوند کردہ بود چون از من برفت چند گاہ مزاجِ او برقرار بود[1] باز ازان قرار بگشت و یکی دیگر ہم بود کہ از من دور برفت و دیری ہمانجا بود اگرچہ تا دیری مزاجِ او برقرار بود بعد از دیری ہم بگشت، آنگاہ رُوی سوی دعاگوی کرد و اشارت سوی من کرد و گفت کہ این مرد کہ تا بمن پیوستہ است ہمبران مزاج است و ہیچ نگشتہ است. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون بدین حرف رسید بگریست و ہم در گریہ بر لفظِ مبارک راند کہ تا امروز محبتِ ایشان برقرار است بلکہ مزید بر[2] مزید می شود وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ

مجلسِ سی و ششم

سہ شنبہ دہم ماہِ ذی القعدہ سنہ مذکور سعادتِ دست بوس میسّر شد۔ لختی حکایتِ خواجہ شاہی مُوی تاب رحمتہ اللہ علیہ کہ در بداؤن بود[3] در افتاد۔ فرمود کہ قاضی حمید الدین ناگوری رحمتہ اللہ علیہ او را شاہی روشن ضمیر گفتی، در آنچہ او را خرقہ داد کسی را بخدمتِ شیخ محمود موئینہ دوز فرستاد

---

[1] ن: ماندہ بود [2] ن: بر مزید ... رب العلمین، ندارد

[3] ح: خفتہ است

و گفت که ما امروز چنین کاری کردیم که شاهی را خرقه دادیم [۱] ترا این معنی پسند می افتد؟ شیخ محمود موئینه دوز فرمود که هر چه شما کنید همه پسندیده باشد و صواب همان باشد!

از انجا [۲] سخن برادر او خواجه ابوبکر موی تاب افتاد رحمتہ اللہ علیہ، مولانا سراج الدین حافظ بداؤنی که مرید خاص است تقریر کرد که شبی خاسته بود بتجدید وضو کرد و رکعتین بگزارد و برحمت حق پیوست! خواجه ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظ مبارک راند کما تعیشون تموتون،

ازینجا ذکر شیخ احمد نهروانی افتاد. فرمود که او مردی بزرگ بود، شیخ بهاء الدین زکریا رحمتہ اللہ علیہ [۳] کمتر کسی را پسندیدی، در باب شیخ احمد نهروانی گفته است که کسی اگر مشغولی احمد نهروانی بسنجد مایهٔ ده صوفی باشد، و این احمد نهروانی چون بمسجد جامع رفتی یاران او برابر او بودندی او با این انبوهی برفتی، درویشی دیگر بود او را شیخ علی شوریده گفتندی هر بار این شیخ احمد نهروانی را منع کردی که تو با این انبوهی در مسجد مرو تا روزی شیخ احمد نهروانی همچنان با یاران بهم در مسجد می رفت، در اثنای راه یکی مریکی را لت می کرد، شیخ احمد [۴] با یاران بهم رسید گرد بر گرد او حلقه کرده بایستاد و آن مظلوم را ازان لت باز [۵] خرید، درین میان شیخ علی شوریده دررسید، شیخ احمد نهروانی چون او را بدید

---

[۱] ن: 'این معنی شمارا پسند می افتد' بجای 'ترا این معنی پسند می افتد' دارد
[۲] ه: ذکر [۳] ن د ح: کم
[۴] ح: 'بیامد و یاران گرد بر گرد او' بجای 'با یاران ... بایستاد و' دارد
ه: 'بیامد و یاران گرد بر گرد شدند' [۵] ه: خریدند

گفت از برای چنین کارهاست که با یاران[1] هم از خانه بیرون می آییم!

لختی حکایت درین افتاد که شیخ احمد نهروانی مرید که بود؟ فرمود که والله اعلم مرید که بود. بعد ازان فرمود که چنین گویند که او را نعمت از فقیه ماذهو رسیده بود و این فقیه ماذهو امام مسجد جامع اجمیر بود، روزی شیخ احمد نهروانی هندوی می گفت، در آوان[2] جوانی آوازی خوب داشت هندویها خوش گفتی، چون فقیه ماذهو بشنید گفت چنین آوازی که تو داری دریغ باشد که در سرود هندوی خرج کنی، فقیه ماذهو فرمود که قرآن یاد گیر! شیخ احمد قرآن یاد گرفت، مردی اهل[3] بود، خواجه ذکره الله بالخیر این نیز فرمود که دران سماع که واقعه شیخ قطب الدین بختیار بود قدس الله سره العزیز شیخ احمد نهروانی نیز دران مجلس حاضر بود، و حکایت واقعه شیخ قطب الدین در سیاق اوراق آمده است.

لختی سخن درویشان بداؤن افتاد. فرمود در بداؤن درویشی بود که او را عزیز بشیر گفتندی، او از بداؤن در دهلی آمده بود بخدمت مولانا ناصح الدین پسر قاضی حمید الدین ناگوری رحمته الله علیه تا ازو خرقه درخواهد[4]، همبرین نیت

---

[1] ک: 'ما با یاران هم می رویم' بجای 'با یاران ..... می آییم' دارد

[2] ن: عهد

[3] ه: 'مرد هم اهل' بجای 'مردی اهل' دارد ن: 'مردی اهل هم'

[4] ن: 'خواست تا ازو خرقه بستاند' بجای 'تا ازو خرقه درخواهد' دارد

جمعیتی کرد[1] بر سرِ حوضِ سلطان، بعضی از درویشان در انجا حاضر شدند، درین میان هر کسی صفتِ عذوبتِ آبِ حوضِ سلطان می کرد، آن عزیز بشیر که به طلبِ خرقه آمده بود چون حوضِ سلطان را بدید گفت این سهل حوضی است حوضِ ساغر که در بداؤن است به ازین حوض است! محمد کبیر آنجا حاضر بود، چون این سخن از وی بشنید مولانا ناصح الدین را گفت که این[2] را خرقه مده که این گذاف گویست! مولانا ناصح الدین همچنان کرد و او را خرقه نداد ۔

درین میان باز حکایتِ خواجه شاهی موی تاب در افتاد[3]۔ فرمود که او را در بداؤن رونقی پیدا شد و همه خلق روی بدو آورد و هر کجا[4] که می رفت جمعیتی می شد و این خواجه شاهی موی تاب مردی سیه فام بود، همدران عهد درویشی بود در بداؤن او را مسعود نخاسی گفتندی، چون[5] خواجه شاهی را بآن غوغا می دید می گفت ای سیه گرمابه[6] نیک گرم کرده ای سوخته خواهی شد! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که همچنان شد که او گفته بود، خواجه شاهی هم در جوانی رحلت فرمود رحمة الله علیه

ازینجا حکایتِ خواجه عزیز کوتوالِ بداؤن افتاد۔ فرمود مردی بود مرید درویشان و پیوند شیخ ضیاء الدین که در بداؤن بود بدو داشت گاه گاه از درویشان

---

[1] ن: 'درویشان را بر سرِ حوضِ سلطان بُرد' بجای 'بر سرِ حوض . . . حاضر شدند' دارد

[2] ح: 'این را خرقه نخواهی داد مدعی گذاف گویست' بجای 'این را . . . گویست' دارد

[3] ن: 'که برادرِ مهترِ او بود' بجای 'در افتاد' دارد [4] ن: 'کجا' بجای 'جا'

[5] ح وہ: 'وقتی خواجه شاهی را گفت' بجای 'چون خواجه شاهی . . . می دید' دارد

[6] سیر العارفین: 'کسی هنگامه را گرم ساخته تو سهم که سوخته نگردی!' بجای 'گرمابه . . . خواهی شد' دارد

یاد آوردی و درویشان را در بارگاه[۱] فرستادی و ماجرا کردی و موجّه گفتی، هم در بداؤن درجوانی شهادت یافت - درباب او فرمود که روزی من بطرفِ انبستانِ بداؤن که آن را لکهی الوگو[۲] بند رفته بودم، این عزیز کو توال زیرِ درختی نشسته بود و مایده کشیده، چون از دور مرا دید فریاد کرد و گفت مرحبا بیائید! من می ترسیدم نباید که ایذا کند، چون رفتم مرا به تعظیمِ تمام پهلوی خود بنشاند، طعام خوردم بازگشتم۔

مولانا سراج الدّین حافظ بداؤنی حاضر بود - او سوال کرد که این حدیث است که مَنْ لَيْسَ لَهٗ شَيْخٌ فَشَيْخُهُ اِبْلِيْسُ[۳]؟ خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که قولِ مشائخ است - مولانا سراج الدّین باز پرسید من لم یر مفلحا لا یفلح ابداً حدیثِ رسولؐ است؟ فرمود که این هم قولِ مشائخ است -

آنگاه ذکرِ درویشی کرد که او اگر کسی را دیدی که باکسی پیوند ندارد گفتی که این در پلّهٔ کسی نه نشسته است! بنده عرضداشت کرد یعنی وزنی ندارد؟ فرمود که خیر، معنی آن باشد که هر که به پیری پیوند می کند هرچه آن مرید کند فردا آن عمل در پلّهٔ پیرِ او نهند، پس[۴] کسی که مریدِ کسی نباشد گویند که فلانی در پلّهٔ کسی نه نشسته است یعنی پیری ندارد!

---

۱ ه: 'پایگاه' بجای 'در بارگاه' دارد

۲ ه: 'لکهرانو' بجای لکهی الو' - تذکرۃ الواصلین (اردو) تالیفِ محمد رضی الدّین فرشوری لکهی آلو والہ

۳ ن: شیطانهٗ

۴ ح و ه: 'ازین جهت گویند' بجای 'پس کسی که مریدِ کسی نباشد گویند' دارد

لحتی[۱] سخن دران افتاد که اظهارِ کرامت نباید کرد. فرمود که کرامت پیدا کردن کاری نیست، مسلمانی روی راستی گدای بیچاره می باید بود! آنگاه حکایت فرمود که وقتی خواجه ابوالحسن نوری (رحمة الله علیه) بر لبِ دجله رسید ماهی گیری را دید او را گفت که دام در آب انداز و ماهی بگیر، اگر من صاحبِ ولایت خواهم بود درین[۲] دام ماهی خواهد افتاد که راست دو نیم من باشد نه چیزی کم نه زیادت! ماهی گیر دام در آب انداخت، الغرض[۳] ماهی در دام افتاد، چون او را وزن کردند راست دو نیم من بود نه[۴] چیزی کم و نه زیادت - این خبر بشیخ جُنید رسانیدند قدس الله سره العزیز، فرمود که کاشکی دران دام ماری سیاهی افتادی تا ابوالحسن را بگزیدی و او را هلاک کردی! گفتند چرا چنین من فرمائی؟ گفت باری[۵] در انچه مار او را بگزیدی و او هلاک شدی حالی شهید رفتی چون آن نشد چه دانم که ختمِ کارِ او چگونه باشد؟

ازینجا حکایتِ درویشی فرمود که اگر کسی را شکم درد کردی فرمودی شکنبه بدهید تا بخورد و نیکو شود و اگر کسی را سر درد کردی گفتی سر بریان بدهید تا بخورد نیکو شود، هرچه او می گفت همچنان می شد - شیخ علی شوریده او را گفت

---

[۱] ح: 'آنگاه در نفیِ اظهارِ کرامت فرمود' بجای 'لحتی سخن فرمود' دارد

[۲] ن: 'راست دو نیم من ماهی در دام خواهد افتاد و دو نیم من نه هیچ کم و نه زیاده' بجای 'درین دام ..... زیادت' دارد

[۳] ن و ح: 'الغرض' ندارد

[۴] ن: 'نه کم و نه زیاده' بجای 'نه چیزی کم و نه زیادت' دارد

[۵] ن: 'اگر مار او را هلاک کردی باری شهید رفتی چون باز نزید که داند که خاتمتِ کارِ او چگونه خواهد بود' بجای 'باری در انچه ..... چگونه باشد' دارد.

از ینها مکن ترا زیان خواهد شد[1] ! عاقبت همچنان شد او را به بلائی مبتلا کردند، شیخ علی شوریده برو[2] آمد و گفت من نمی گفتم از ینها مکن ترا زیان خواهد شد[3]، سخن من نشنیدی تا بدین بلا مبتلا گشتی، آن درویش گفت من بد کردم اکنون دعا کن تا من نیکو شوم، شیخ علی شوریده دعای نکرد او هم دران[4] زحمت بمرد!

مجلسِ سی و هفتم

پنجشنبه یازدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد۔ چون ایّامِ تشریق بود و آمد و شدِ خلق[5] متواتر و طعام زمان زمان می آوروند دران حال بر سبیلِ مطائبه فرمود که درویشی را پرسیدند که تو از کلام اللہ کدام آیت را دوست تر[6] داری ؟ گفت اُکُلُهَا دَآئِمٌ، آنگاه فائده فرمود که أَکْلٌ است و اُکُلٌ است و اَکْلَةٌ است و اُکْلَةٌ است ۔ بعد ازان بیانِ این چهار کلمه فرمود که اَکل مصدر است، اُکل آنچه بخورند، اَکله یک بار کرّة واحدة خوردن، اُکله یک لقمه۔

درین میان عزیزی بیامد و پسرکی خرد پیش آورد با تخته بهم، آنگاه عرضداشت کرد که این پسرکِ منست تختهٔ این بقلمِ مبارکِ خود بنویسید تا

---

[1] ه: داشت
[2] ن و ح: بدو
[3] ه: داشت
[4] ه: بدان
[5] ن: پیشتر بود
[6] ه: می داری

برکتِ آن خدای تعالیٰ او را قرآن روزی کند. خواجه ذکره الله بالخیر تختهٔ او بدستِ مبارکِ خود بنوشت که بسم الله الرحمن الرحیم ا ب ت ث ج ح خ -
آنگاه فرمود که[1] هرگاه که چیزی برای[2] برآمدِ کارِ کسی[3] بنویسند اگر قلم[4] زود زود برود و در جریانِ قلم درنگی نباشد[5] آن مصلحت زود تمام شود و اگر قلم بدشواری رود و مکثی باشد دران کار هم درنگی و مکثی باشد. آنگاه فرمود که این عقلیهاست[6] هرچه ازینهاست از فراست باشد اظهار کردنِ آن روا باشد.

لختی[7] حکایتِ درویشی افتاد فرمود که درویشی بود در گجرات رفته بود، او حکایت کرد[8] که من در گجرات دیوانهٔ یافتم واصل و صاحبِ کشف، من و آن دیوانه هر دو در یک خانه می بودیم و در یک حجره می غنودیم، وقتی من بطرفِ حوضی رفتم که آن حوض را نگاه می داشتند و[9] نمی گذاشتند که کسی دران حوض پای نهد، مرا با نگاهبانِ آن حوض آشنائی بود او مرا گذاشت تا دران حوض وضو سازم، بعضی عورات که آب پُر کردن آمده بودند ایشان را نمی گذاشت که پای در حوض نهند تا زالی برین[10] درویش بیامد و گفت که این سبوی من پُر آب کن

---

[1] ن: 'هرکه' بجای 'هرگاه که' دارد
[2] ح: 'برآمدنِ کاری' بجای 'برآمدِ کارِ کسی' دارد
[3] ن: بنویسد
[4] ن: 'او بآسانی' بجای 'زود زود' دارد
[5] ح: نشود
[6] ح ده: 'عقلهاست' بجای 'عقلیهاست' دارد
[7] ح: 'لختی حکایتِ درویشی فرمود که جانبِ گجرات رفته بود' بجای 'لختی . . . رفته بود' دارد
[8] ن: کرده بود
[9] ه: 'کسی را دران حوض پای نهادن نمی دادند' بجای 'و نمی گذاشتند . . . نهد' دارد. [10] ن ده: بدین

و بده! آن درویش می گوید که من سبوی آن زال پُر کردم و دادم، عورتی دیگر بیاید و سبوی بمن داده گفت این را هم پُر آب کن و بده! آن را هم پُر آب کردم، همچنین چهار پنج کس[1] را سبو پُر آب کردم و دادم، الغرض چون ازانجا باز گشتم و به حجره آمدم آن دیوانه دران حجره خفته بود، من[2] در آمدم، وقتِ نماز در آمده بود خواستم که نماز بگزارم تکبیر بلند گفتم، دیوانه بیدار شد، مرا گفت این چه غلبه و شور آورده ای! کار همان بود که سبوی ایشان[3] پُر آب کرده داده ای!

مجلس سی و هشتم

پنجشنبه دوازدهم ماهِ مبارک شعبان سنه سبع عشر و سبعمائه دولتِ پائبوس میسّر شد بعد مدّتِ هشت ماه، و این غیبت بسببِ آن بود که به لشکرِ دیوگیر رفته شده بود. چون پنجشنبهٔ مذکور سعادتِ پائبوس میسّر شد رحمت و شفقت بسیار فرمود و از شدّت و زحمتِ راه پرسیدن گرفت و بنده نوازی[4] فراوان ارزانی داشت. ملیح که عتیق رفیقِ بنده است اندک مایه زحمت داشت همچنان با زحمت هم به قدم بوس حاضر شده بود[5] و به مصاحبتِ کاتب[6] در بندگی پیوسته، از حالِ مرضِ او پرسید، بنده عرضداشت کرد

---

[1] ن: 'سبو را' بجای 'کس را سبو' دارد [2] ح و ل: 'من در آمدم' ندارد
[3] ن و ه: 'آن عورت' بجای 'ایشان' دارد [4] ن: 'رفته بود' بجای 'حاضر شده بود' دارد
[5] ن: بنده

که بنده را در راه به سبب زحمتِ او سکونت[1] شده بود. فرمود که نیکو کردی، یاری که برابرِ این کس می رود چون او را رنجی رسد و زحمتی حادث شود او را واجب است تعهّدِ او بجای آوردن و مراعاتِ احوالِ او کردن!

از نسبتِ این حکایت فرمود که ابراهیم خوّاص رحمة الله علیه دائم در سفر بودی و در هیچ شهری چهل روز مقیم نبودی، هر جا که رسیدی کم از چهل روز مقیم بودی باز در موضعِ دیگر رفتی، عمرِ او همبرین نوع مصروف[2] بود تا وقتی جوانی صحبتِ او التماس نمود. ابراهیم خوّاص گفت که تو با من مصاحبت[3] نتوانی کرد من گهی درین شهر باشم و گاهی دران شهر گاهی بی برگ و گاهی با برگ، تو با من نتوانی[4] بود! آن جوان بدان سخن باز نه ایستاد، گفت البتّه برابرِ تو خواهم بود! چون جهد بسیار کرد ابراهیم هم رضا داد. القصّه ابراهیم خوّاص هم بران قرار از شهر بشهر می گشت و هر جا که می بود کم از چهل روز می بود تا رسید بموضعی آن جوان را زحمت شد. خواجه ابراهیم رحمة الله علیه بسببِ زحمتِ او سه ماه دران موضع بماند. بعد ازان روزی آن جوان را آرزوی نان و ماهی شد و با ابراهیم این معنی گفت. ابراهیم را حماری بود که گاه گاه[5] بران سوار شدی جُز آن هیچ وجهی[6] نداشت، آن را بفروخت و آرزوی آن جوان مهیّا کرد. چون چندگهی بگذشت آن جوان اندک مایه صحّت یافت. خواجه

---

[1] ن و ه: 'ساکن آمده شد' بجای 'سکونت شده بود' دارد

[2] ح: 'صرف بوده است' بجای 'مصروف بود' دارد [2] ه: بصرف رسیده است

[3] ن: 'مصاحب نتوانی بود' بجای 'مصاحبت نتوانی کرد' دارد

[4] ه: 'موافقت نتوانی کرد' بجای 'نتوانی بود' دارد [5] ه: گاه از گاه [6] ح: وجهی و خرچی

ابراهیم خوّاص رحمة الله علیه عزیمتِ سفر کرد، جوان با او گفت که آن دراز گوشِ خود مرا ده تا بران سوار شوم برابرِ تو بیایم - ابراهیم را ضرورت شد که صورتِ حال باز گوید قصه[1] با او گفت که آن دراز گوش بفروختم و برای تو نان و ماهی مرتّب کردم - القصه از انجا بطرفی روان شدند خواجه ابراهیم سه روز آن جوان را بر گردنِ خود برداشته[2] بود و می برد! مقصودِ خواجه ذکره الله بالخیر ازین حکایت حسنِ معیشت بود در بابِ هم صحبتان -

چون این حکایت تمام شد حکایتِ زحمتِ خود تقریر کرد - بنده این خبرِ ناخوشی[3] هم در لشکر شنیده بود، می گفتند که کسی سحر کرده بود - این معنی را عرضداشت کرده شد که چگونه بود؟ فرمود که آری مدّتِ دو ماه زحمت دیدم زحمتی عظیم تا مردی را بیاوردند که او در بیرون آوردنِ علاماتِ سحر مهارتی داشت - القصه آن مرد بیامد پیشِ درِ خانه و حوالیِ آن می گشت و هر بار قدری گل از زمین برمی داشت و بوی می کرد و در میان گلی را بوی کرد و گفت اینجا بکاوید! بکافتند علامتِ سحر پیدا شد - آنگاه اندک مایه خفّتی ظاهر شد، درین میان آن مرد گفت که من آنقدر مهارت هم دارم که اگر بگویند آن[4] کس که سحر کرده است نام او بگویم! این خبر بمن رسانیدند[5]، گفتم زنهار او

---

۱ ه: 'باز' بجای 'با او' دارد

۲ ح: 'برداشت و برد' بجای 'برداشته بود و می برد' دارد

۳ ن: 'خبر ناخوشِ آنحضرت هم در لشکر شنیده بود که' بجای 'خبر ناخوشی ... می گفتند که' دارد
ح: 'خبر ناخوش' بجای 'خبر ناخوشی' دارد

۴ ن: 'آن کس را که سحر کرده است نام آنهم بگویم' بجای 'آن کس که ... بگویم' دارد ۵ ح: رسید

را منع کنید تا نگوید، هر که کرده[1] بود من از و عفو کردم - درین میان بنده عرضداشت کرد که شیخ الاسلام فریدالدین را قدس الله سره العزیز نیز سحر کرده بودند. فرمود آری آن سحر برون آمد و طائفه را که آن حرکت کرده بودند دریافتند و ایشان را والئ اجودهن و متصرفاتی که بوده[2] اند بخدمت شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرستادند و عرضداشت کردند که چه می فرمائی این قوم را چه کنیم؟ فرمود که من ایشان را عفو کردم ایشان را بگذارید!

از نسبت این معنی حکایت فرمود که رسول علیه السلام را نیز سحر کرده بودند، چون معوذتین منزل شد شر نفاثات رفع[3] شد. امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه بخدمت رسول علیه السلام عرضداشت کرد که اگر فرمان باشد آن عورات را که جادوی کرده است گردن بزنم - رسول علیه السلام فرمود که چون خدای عز و جل مرا صحت داد من از ایشان عفو کردم!

ازینجا حکایت عمر خطاب فرمود رضی الله عنه که روز جمعه بر منبر برآمده بود، در اثنای خطبه گفت بدانید که مرگ من نزدیک رسیده است و این معنی از کرامت نمی گویم، انان می گویم که من در خواب دیده ام که مرغی بیامده است و دو بار مرا نول[4] زده است و مرغ در خواب ملک الموت باشد، بدین دلیل می گویم که مرگ من نزدیک رسیده است! هفته دیگر شهادت یافت - غلام مغیره ابن لولو نام

---

[1] ن د ه : 'کرد' بجای 'کرده بود' دارد   [3] ح : دفع

[2] ح د ه : 'بودند' بجای 'بوده اند' دارد   [4] ح : نوک

اورا در محراب تیغ بزد. چون امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ بدان زخم[1] بیفتاد آن غلام بیرون آمد و نه تن دیگر را بکشت بعد ازان خود را بکشت، هنوز رمقی از امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ مانده بود،[2] این خبر بدو رسانیدند که آن غلام بعد ازانکه چند کس را بکشت خود را هم بکشت. امیرالمؤمنین عمر فرمود رضی اللہ عنہ که الحمد للہ خود را خود کشت باری او را از برای من نکشتند!

ازینجا حکایت امیرالمؤمنین علی فرمود رضی اللہ عنہ که او را عبدالرحمن ملجم کشت و آنچنان بود که او با سلاح مرتب دنبال امیرالمؤمنین علی کرد[3] و با علی هیچ سلاحی نبود. علی بر سید بر کرانهٔ آبی پایاب طلبیدن گرفت تا بگذرد و بر کرانهٔ آب بایستاده، آنجا گورستانی بود، امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ روی سوی گورستان کرد و بنام یکی آواز داد که ای فلان! هفتاد تن بدان نام از گورها آواز دادند، باز امیرالمؤمنین علی همچنین آواز داد که ای فلان بن فلان! هفت تن بدان نام آواز دادند، باز، همچنین آواز داد که ای فلان بن فلان بن فلان! یک تن بدان آواز داد. امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ ازو پرسید که پایاب کجاست؟ آن مرد آواز داد که همین جا که تو ایستاده ای! پس امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ در آب درآمد و گذارا شد. عبدالرحمن ملجم این همه مقالات بشنید و همچنان دنبال کرد. چون گذارا شد گفت ای علی نام این همه مردگان و نام

---

[1] ن د ح: 'بدان زخم' ندارد

[2] ن: 'هنوز از امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ رمقی دم مانده بود' بجای 'هنوز رمقی .. بود' دارد

[3] ن: افتاد

پدرانِ ایشان بدانستی اینؔ ندانستی که پایاب کجاست؟ امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ فرمود که من می دانستم ولی نخواستم که تو بر حالِ من مطّلع شوی! القصّہ امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ در نماز بایستاد و عبدالرحمن بیامد و تیغ گذارد. امیرالمؤمنین علی چون زخم بخورد گفت فُزتُ وَربِّ الکعبۃ، آخرین سخنِ امیرالمؤمنین علی این بوده است رضی اللہ عنہ. بنده پرسید که این عبدالرحمن مسلمان بودؔ؟ فرمود که آری مسلمان بود و طرفِ معاویہ شده بود. بنده عرضداشت کرد که اعتقاد در بابِ معاویہ چگونه می باید داشت؟ فرمود که او مسلمان بود و از صحابہ بود و خُسر بورۂ رسول بود علیہ السلام اورا خواهری بود نامِ او امّ حبیبہ گفتندی او حرمِ رسول بود صلی اللہ علیہ وسلم.

بعد از تقریرِ این حکایت بنده چون بعد مدّتِ هشت ماه بخدمت پیوسته شده بود و اعزّهٔ دیگر از لشکر می رسیدند ذکرِ اشتیاق و فراق بسیار می بشد، فرمود که من وقتی عرضداشتی نبشته بودم بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز و این رباعی در قلم آورده بودم، رباعی

زان روی که بندهٔ توؔ خوانند مرا بر مردمکِ دیده نشانند مرا
لطفِ عامت عنایتی فرمودست ورنہؔ چه کسم خلق چه دانند مرا

۱؎ ه: آب را ندانستی، بجای 'این ندانستی' دارد ۲؎ ن و ح: بوده است

۳؎ در هر سه نسخه: 'دانند'، سیرالعارفین: خوانند

۴؎ در ه این مصرع چنین آمده: ورنہ کیم از کجا چه خوانند مرا

بعد ازان چون بخدمتِ شیخ پیوستم ازان رباعی یاد کردو فرمود که من آن را یاد گرفتم[۱] والسّلام

مجلس سی و نهم

دوشنبه بست و سوم ماه مبارکِ شعبان سنه مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد. بنده را یکی از مریدانِ مخدوم در دیوگیر سه جیتل شش کانی داده بود و گفته که این را بخدمتِ مخدومِ جهانیان برسانی و دعای من عرض داری! بنده بحکمِ وصیّتِ او آن سه جیتلِ او پیش بُرد و صورتِ حال بازنمود. خواجه ذکره الله بالخیر بدستِ مبارکِ خود آن سه جیتل بستد و پیش نهاد. بعد ازان حکایت فرمود که شیخ شهاب الدّین سهروردی قدس الله سره العزیز وقتی از سفرِ حج باز آمده بود و اہلِ بغداد بخدمتِ او آمدند، ہر یکی خدمتی آورد از نقد و جنسِ بسیار. درین میان زالی بیامد و گرہی از چادرِ کہنۂ خود بگشاد و یک درم پیش نہاد. شیخ شہاب الدّین آن یک درم بستد و بالای آن ہمہ تحفہ و ہدایا نہاد. آنگاہ از حاضران ہر کہ بود[۲] فرمود کہ شما را ہر چہ می باید از تحفہ و خدمتی برگیرید! ہر یکی بر می خاست و نقدی و صُرّہ و کالای بہتری[۳] بر می گرفت. شیخ جلال الدّین تبریزی

---

۱ ن و ح: 'والسّلام' ندارد
۲ ۂ: ہر یک را' بجای 'ہر کہ بود' دارد
۳ ح: بہترین

طیب اللہ ثراہ حاضر بود، او را اشارت کرد که تو ہم چیزی برگیر۔ شیخ جلال الدّین بر خارت آن یک درم که آن زال آورده بود بر گرفت۔ شیخ شہاب الدّین چون آن بدید گفت این ہمہ تو بُردی! بر این حرف بنده عرضداشت کرد که شیخ جلال الدّین مریدِ شیخ شہاب الدّین بود؟ فرمود که نی او مریدِ شیخ ابو سعید تبریزی بوده است، چون پیرِ او در پرده شد او بخدمتِ شیخ شہاب الدّین آمد و خدمتہای کرد که ہیچ بنده و مریدی را میسّر نشود تا ہمچنین گویند که شیخ شہاب الدّین رحمۃ اللہ علیہ ہر سال از بغداد به سفرِ حج رفتی، پیر شده بود و ضعیف، توشه که از برای او بر می داشتند موافقِ مزاجِ او نبود زیرا که او پیر شده بود، توشه سرد شده موافقِ مزاج نبوده است، شیخ جلال الدّین تبریزی نوعی کرده بود که دیگ دانی و دیگی بر سر کرده می بُرد و آتشی دران کرده چنانکه سرِ او نسوزد تا چون شیخ طعام طلبیدی طعامِ گرم پیشِ او بُردی!

از ینجا در بزرگی شیخ ابو سعید تبریزی قدس اللہ سرہ العزیز که پیرِ شیخ جلال الدّین بود بیان فرمود که شیخی بس بزرگ بود تارکِ دُنیا عظیم چنانکه بیشتر احوال در فاقه بودی و از کسی چیزی نگرفتی تا چنان بود که سه روز در خانقاهِ او ہیچ طعام نبود او و یارانِ او بخربوزه و ہندوانه افطار می کردند و می گذرانیدند۔ این خبر به والیِ آن شہر رسید، گفت چون او از ما چیزی قبول نمی کند نقدانه ببرید و به خادمِ شیخ تسلیم کنید

۱؎ ح و ۵: ‹چندان› بجای ‹موافق› دارد ۲؎ ح و ۵: او

۳؎ ح: ‹عظیم› ندارد ۴؎ ن و ح: وام

وخادم را بگوئید که اندک اندک بصرف رساند و این معنی پیش شیخ نگوید ـ حاجی بیامد و سیم بخادم رسانید و وصیت کرد که چنانکه مصلحت بینی خرج کنی و پیشِ شیخ نگوئی که از کجاست، القصه چون سیم بیاوردند و خرج کردند آن روز شیخ ذوقی و راحتی که در طاعت می یافت نیافت ـ خادم را پیش طلبید و پرسید که تو[1] این خرج از کجا می کنی؟ خادم نتوانست که پنهان دارد صورتِ حال باز گفت ـ شیخ فرمود که آن کس که این سیم آورد چگونه آمد و قدمِ او کجاها رسید؟ اشارت کردند که همچنین آمد و همچنین پا نهاد، فرمود که هر کجا[2] که قدمِ او رسیده است آنقدر زمین[3] بکاوند[4]، بکافتند و گِل بیرون آوردند و انداختند و آن خادم را با آن سیم هم از خانقاه بیرون کرد!

از حالِ ترکِ شیخ ابوسعید تبریزی برین نوع تقریر کرد اما فرمود که شیخ شهاب الدین را بسیار فتوح رسیدی و او همچنان خرج کردی تا وقتِ وفاتِ او آمد، پسری داشت سی ساله او را عماد گفتندی، حالِ او بحالِ شیخ هیچ نمی مانست، بیامد و از خادم کلیدِ خزانه طلبیدن گرفت، خادم دران مضایقت می نمود که این[5] ساعت چه وقت[6] است! شیخ[7] در حالتِ نزع بود که این سخن در گوشِ

---

۱ ن: طعامی که شب بما آوردی از کجا بود، بجای "تو این خرج ..... کنی" دارد

۲ ه: جا، بجای کجا، دارد ۳ ح: گل از زمین

۴ ه: بکاوید

۵ ه: این ساعت وقتِ نقلِ شیخ است، بجای این ساعت چه وقت است، دارد ۶ ن: ذوقی

۷ ح: که شیخ در حالتِ نزع بود این سخن، بجای "شیخ در حالت ..... سخن" دارد

شیخ رسید، فرمود کہ کلید او را بدہ، پسر کلید بُرد و خزانہ باز کرد، از شش دینار بیش موجود نبود آن نیز بر شیخ خرچ شد!

مجلسِ چہلم

پنجشنبہ[1] چہارم ماہ مبارکِ رمضان عمت میامنہ سنہ مذکور بسعادتِ پائبوس رسیدہ شد۔ متعلمی بیامد، خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر از حالِ او استکشافی کرد۔ گفت من تحصیلی کردہ ام بدرِ سرای آمد و شدمی کنم تا مرا نانی و فراغی حاصل آید۔ چون او بازگشت خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ؎

شعر[2] در وصفِ حال[3] بس سر الیست   چون بخواہش رسید مسخرہ ایست!

آنگاہ فرمود کہ شعر چیزی لطیف است امّا چون مدح می کنند و بر[4] ہر کسی می برند سخت بی ذوق است و علم نیز ہمچنین در نفسِ خویش بس شریف چیز لیست امّا چون آن را کسب می سازند[5] و بدرہا می دوند عزّتِ آن می رود!

درین میان غلامی ہم از مریدان برسید و یک ہندوی را برابرِ خود آوردہ گفت کہ این برادرِ من است۔ چون ہر دو بنشستند خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر ازان غلام پرسید کہ این برادرِ تو ہیچ میل بہ مسلمانی دارد؟ او عرضداشت

---

[1] ح: یک شنبہ چہاردہم، بجای 'پنجشنبہ چہارم'، دارد

[2] ترجمۂ بریان و مجتبائی: علم   [3] ہ: خویش

[4] ن: سر   [5] ہ: دانند

کرد که او را[1] هم بجهتِ این معنی بخدمتِ مخدوم[2] آورده ام تا ببرکتِ نظرِ مخدوم مسلمان شود. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر چشم پُر آب کرد و فرمود که این قوم را چندان بگفتن[3] کسی دل نگردد اما اگر صحبتِ صالحی بیاید[4] امید باشد که به برکتِ صحبتِ او مسلمان شود.

بعد ازان حکایت فرمود که چون خلافت بعمر خطّاب رسید رضی اللہ تعالی عنہ او را با بادشاهِ عراق مصاف شد و دران مصاف بادشاهِ عراق گرفتار شد[5] او را پیش عمر آوردند. فرمود که اگر مسلمان شوی ملکِ عراق هم بتو ارزانی می دارم. آن بادشاه گفت که من اسلام نخواهم آورد. عمر فرمود اِمَّا الْاِسْلَامُ وَاِمَّا السَّیْفُ اگر[6] اسلام قبول نکنی ترا بکشم! بادشاه گفت که بکُش من اسلام قبول نمی کنم. عمر فرمود تا تیغ بیاورند و سیّاف را بخواندند. آن بادشاه عظیم کیّس بود و نیک دانا، چون آن حال معائنه کرد روی سوی عمر کرد و گفت که من تشنه ام بگو تا مرا آب دهند! عمر فرمود تا آب بیارند، آب در اوندِ شیشه کرده آوردند. بادشاه گفت که من درین اوند آب نخورم. عمر فرمود که او بادشاه بوده است برای او در اوندِ زر و نقره آب کنید و بیارید. همچنان کردند، هم نخورد گفت برای من آب در اوندِ گلین کنید و بیارید. کوزهٔ گلین پُر آب کردند و بدستِ او دادند. روی سوی عمر کرد و گفت با من معاهده کن که تا من این آب را نخورم مرا نکشی! عمر فرمود

---

[1] ن: 'تحتِ اقدام بجهتِ این معنی آوردم' بجای 'هم بجهت . . . . آورده ام' دارد

[2] ح: 'مخدوم' ندارد   [3] ه: باگفتن

[4] ه: بیاید   [5] ح: آمد

[6] ه: 'اسلام قبول کن و اگر نه ترا بکشم' بجای 'اگر اسلام . . . . بکشم' دارد

من عہد کردم کہ تا تو این آب نخوری من ترا نکشم! آن بادشاہ کوزہ بر زمین زد، کوزہ بشکست و آب ہمہ بریخت. آنگاہ عمر را گفت کہ من این آب را نخوردم تو عہد کردہ ای کہ تا تو این آب نخوری ترا نکشم اکنون مرا امان باشد! عمر رضی اللہ عنہ از کیاستِ او متعجب ماند، قبول کرد[1] کہ امان دادم! بعد ازان او را مصاحبتِ یاری فرمود کہ آن یار در غایتِ صلاحیت و زہادت بود. چون بادشاہِ عراق را در خانۂ آن یار بردند چند[2] گاہ برآمد صلاحیتِ صحبتِ آن[3] یار درو اثر کرد و جانبِ عمر پیغام فرستاد کہ مرا پیشِ خود طلب[4] تا ایمان آرم! عمر او را پیشِ خود طلبید و اسلام عرض کرد، او مسلمان شد، چون اسلام آورد عمر رضی اللہ عنہ فرمود کہ اکنون مملکتِ عراق بتو می دہم! بادشاہ جواب داد کہ مملکت[5] مرا کار نمی آید مرا از ملکِ عراق یک دیہی بدہ کہ وجہ معاشِ مرا کفاف کند. عمر قبول کرد کہ بدہم، درین میان بادشاہ گفت کہ مرا دیہی می باید خراب تا من آن را آبادان کنم. عمر کسان را در ولایتِ عراق فرستاد و در جملہ عراق تفحص کردند، ہیچ دیہی خراب نیافتند. عمر با آن بادشاہ صورتِ حال باز گفت کہ در جملہ عراق ہیچ دیہی خراب نیافتند. آن بادشاہ گفت مقصودِ من ازین حرف آنست کہ من این عراق ہمچنین آبادان بتو تسلیم می کنم اگر موضعی خراب شود فردای قیامت جوابِ آن تو گوئی! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برین[6] حکایت چشم پُرآب کرد و بر کیاست و دانائی آن بادشاہ استحسان بسیار فرمود.

---

[1] ح د ہ: شد [2] ن: 'فرمود' بجای 'قبول کرد' دارد [3] ن: و با او چند گاہ
[4] ن: 'او' بجای 'آن یار' دارد [5] ح: بخوان
[6] ح د ہ: 'مرا مملکتِ عراق' بجای 'مملکت مرا' دارد [7] ہ: بدین

آنگاه[1] ہم از نسبتِ صدق و دیانت در اسلام و اسلامیان حکایت فرمود کہ جہودی[2] در جوارِ خانۂ خواجہ بایزید بسطامی قدس اللہ سرہ العزیز خانہ داشت - چون خواجہ بایزید نقل کرد آن جہود را گفتند کہ تو چرا مسلمان نمی شوی ؟ جہود گفت چہ مسلمان شوم اگر اسلام آنست کہ بایزید داشت آن اسلام از من نیاید[3] و اگر اینست کہ شما دارید مرا ازین اسلام عار می آید !

مجلسِ چہل و پنجم

شنبہ بست و ہفتم ماہ مبارکِ رمضان سنہ مذکور دولتِ پابوس بدست آمد۔ ملیح کہ عتیق خدمتگارِ من است قدری نبات پیش برد[4] مگر عجوزۂ او را عقدی شدہ بود۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر را معلوم بود کہ این ملیح را چہار عجوزہ است ۔ الغرض چون نبات بدید فرمود کہ چیست ؟ بندہ عرضداشت کرد کہ عجوزۂ او را عقدی شدہ است ، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر روی سوی او کرد فرمود کہ ہر کہ را یک دختر باشد او را حجابی باشد از دوزخ ، ترا خود چہار است ! آنگاہ بر لفظِ مبارک راند کہ ابو البنات مرزوق ، گفت پدرِ دختران را وسعتی باشد در رزق ۔ آنگاہ حکایتِ مہتر خضر فرمود کہ چون آن کودک را بکشت و[5] مہتر موسیٰ طعن کرد کہ چرا نفسی زکیہ[6] را

---

[1] ح و ہ : ہم ' ندارد
[2] ہ : جہودی بود
[3] ن : نمی آید
[4] ن : آورد
[5] ن : و ' ندارد
[6] ہ : زاکیہ

بگفتی مهتر خضر را از خاتمتِ حالِ او خبر بود جوابِ آن بگفت ـ القصه پدرِ آن کودک را بعد از قتلِ آن پسر حق تعالیٰ دختری داد که هفت پسر صاحبِ ولایت ازو متولد شدند!

بعد ازان بنده را پرسید که نمازِ تراویح کجا می گزاری؟ بنده گفت در خانه می گزارم امامی هست ـ فرمود که چه می خواند؟[1] بنده گفت فاتحه و اخلاص ـ فرمود که نیکوست! آنگاه فرمود که[2] بر حضرتِ شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز همین خواندندی، شیخ پیر شده بود تراویح نشسته گزاردی، همین فرائض ایستاده گزاردی باقی نمازها نشسته گزاردی ـ

آنگاه نامِ بزرگی گرفت که او گفتی که من یک لقمه خورم[3] و خسپم بهتر ازانکه سیر خورم و شب قیام کنم ـ بعد ازان فرمود که شیخ کبیر صوم کمتر[4] افطار کردی اگرچه فصد کردی یا حجامت و یا تپ آمدی البته روزه داشتی ـ بعد ازان حکایتِ شیخ بهاءالدین زکریا فرمود[5] رحمته الله علیه که او را صوم کمتر بودی اما طاعت و عبادت بسیار کردی ـ آنگاه این آیت بر زبانِ مبارک راند که کُلُوا مِنَ الطَّیِّبٰتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا و گفت او از انها بود که این آیت در حقِ او درست آمدی!

---

[1] ح: خوانید

[2] ن: که حضرت شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز همین خواندی، بجای "که بر حضرت ... خواندندی" دارد

[3] ہ: کمتر خورم [4] ن و ح: کم [5] ن: افتاد

مجلس چهل و دوم

شنبه[1] چهارم ماه شوّال سنة المذکور دولت[2] پایبوس بدست آمد. سخن در محبت اطفال افتاد. فرمود که رسول علیه السلام اطفال را دوست داشتی و ملاطفت نمودی. آنگاه حکایت فرمود که وقتی رسول علیه السلام امام حسن را بدید درمیان کودکان، نزدیکِ او شد و یک دست زیر زنخ او نهاد و یک دست بر سر او کرد فقبّل وجهه. درین میان بنده عرضداشت کرد که حکایتی گویند که رسول علیه السلام برای خاطر[3] حسنؓ و حسینؓ آواز شتر کرده است. فرمود آری این حکایت مشهور[4] است و مسطور و این لفظ بر زبان مبارک راند که نعم الجمل جملکما!

آنگاه حکایت فرمود که امیر المومنین عمر رضی الله عنه در عهد خلافت خود یاری را بر ولایتی امیر گردانیده بود و مثال بنام او در قلم آورده و بدو تسلیم کرده و در اثنای آن امیر المومنین عمر رضی الله عنه خُردکی را درکنار گرفته بود و مراعتی[5] و شفقتی می[6] نمود. آن یار روی سوی عمر کرد و گفت من ده فرزند دارم هیچ کدامی

---

۱ ن: شنبه یاجمه، ح: «سه شنبه چهاردهم» بجای «شنبه چهارم»

۲ ه: بدولت پابوس رسیده شد، بجای «دولت ..... آمد» دارد

۳ ح ده: دل ۴ ه: معروف

۵ ه: رغبتی ۶ ه: می فرمود، بجای «می نمود» دارد

را این چنین دوست ندارم و ملاطفت نه نمایم - عمر گفت آن مثالِ اقطاع که ترا داده ام مرا ده! آن یار مثال بر دستِ عمر داد - عمر رضی اللہ عنہ آن کاغذرا پاره کرد و گفت ترا بر خوردگان[1] شفقت نیست بر بزرگان از کجا خواهد بود؟ واللہ اعلم[2]

مجلسِ چهل و سوم

چهارشنبه[3] پنجم ماهِ ذی الحجه[4] سنة المذکور دولتِ پائبوس حاصل شد - آینده‌ء بیامد[5] - خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که از کجا می آئی؟ گفت از دارالخلافه و از لشکرگاهی که در پیری بود از آنجا آمده بوده است - چون آن موضع را دارالخلافه نام شده است گفت از دارالخلافه می آیم - از نسبتِ این نام حکایتِ بغداد در افتاد - فرمود که بغداد را اوّل مدینهٔ منصور گفتندی سبب آنکه خلیفه بود منصور نام، بغداد[6] را او بنا کرده است - بعد از آن فرمود که بغداد را مدینة الاسلام هم گویند -

درین میان سخن در اولیای حق افتاد و کمالِ[7] محبتِ ایشان - آنگاه فرمود

---

1 ن: خردکان
2 ح وع: 'واللہ اعلم' ندارد
3 ح: سه شنبه
4 ح: ذی القعده
5 ن: گشت ح: آمد
6 ح وع: برسید
6 ع: 'بغداد بنا کرده اوست' بجای 'بغداد را ...... است' ندارد
7 ن: حال

که فردای قیامت معروف کرخی را رحمة الله علیه در عرصهٔ عرصات حاضر آرند[1] همچنین نماید که مستی است طافح، خلق حیران مانند پرسند که این چه کس است ؟ آواز شنوند که این مستِ محبّتِ ماست این را معروف کرخی گویند! آنگاه معروف کرخی را فرمان شود که در بهشت درآ. او گوید نی من ترا برای بهشت نه پرستیده ام. بعد ازان ملائکه را فرمان شود تا سلاسلِ نور در وی کشند[2] و او را کشان در بهشت برند!

یکی از حاضران سوال کرد که حضرتِ عزّت در غایتِ عظمت و پاکی و فرزندِ آدم در مقامِ ادنیٰ، اینجا[3] چه نسبتِ محبّت و قربت باشد؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که این بزبان راست نیاید و این مسئله را بحثی نیست. بنده عرضداشت کرد که نظمی مناسبِ این حروف یاد می آید و آن اینست که ع عشق را بوحنیفه درس نگفت[4] بنده چون این مصراع بگفت خواجه ذکره الله بالخیر مصراعِ دوم فرمود که ع شافعی را درو روایت نیست[5]!

---

[1] ن و ح: معروف کرخی رحمة الله علیه در عرصهٔ عرصات حاضر آید، بجای معروف کرخی ... آرند، دارد

[2] ن: کنند   [3] ه: ازینجا

[4] ه: نکرد

[5] ح: این بیت اضافه دارد: مالک از کارِ عشق بی خبر است   حنبلی را درو روایت نیست

مجلسِ چہل و چہارم

شنبه[1] شهر دهم ماهِ ربیع الاوّل سنه ثمان عشر و سبعمائة دولتِ پائبوس حاصل آمد. سخن در فضیلتِ حلم افتاد. فرمود که بزرگی بود بصفتِ حلم موصوف، او را گفتند که تو این نعمت از کجا یافتی؟ آن بزرگ گفت که من این معنی از استادِ خود گرفتم استاد[2] عاصم صاحبِ قرأت رحمة الله علیه. ازو پرسیدند که چیزی از اوصافِ حلمِ او بگوی! گفت وقتی او جانبِ صحرائی بود از آبادانی دور، سفیهی با او سفاهت کردن گرفت و ناسزاها می گفت، عاصم هیچ نمی گفت و جواب هم نمی داد تا آنگاه که نزدیکِ شهر رسید، آن سفیه همچنان بد می گفت - چون میانِ مردمان رسیدند عاصم روی سوی او کرد و گفت که ای خواجه باز گرد اینجا مرا دوستان[3] و آشنایان بسیار اند نباید که بد گفتنِ تو بشنوند و ترا ایذائی رسانند! بعده آن بزرگ از حلمِ او حکایتِ دیگر گفت که وقتی من بخدمتِ او نشسته بودم و شاگردی چند خبری[4] خواندیم، او فائده می فرمود و ما تعلّم می کردیم، عاصم خود را بجامه گرد[5] گرفته نشسته بود جامه گردِ کمر و زانو در آورده همچنان فائده می فرمود

---

[1] ه : پنجشنبه [2] ح : امام

[3] ح و ه : 'دوست و آشنا بسیار است' بجای 'دوستان و آشنایان بسیار اند' دارد

[4] ح و ه : 'چیز' بجای 'خبر'

[5] ن : 'گرفته بود و نشسته' بجای 'گرد گرفته ... گرد' دارد

درین میان یکی بیامد و گفت که پسرِ ترا بکُشتند. گفت که کُشت؟ گفت عمّ[1] زادگانِ تو، مگر میانِ ایشان خصومتی شد دران خصومت پسرِ تو کُشته شد. عاصم گفت بروید فلان کس نماز گزارد و در فلان موضع دفن کنید! این سه کلمه بگفت باز رُوی سوی شاگردان کرد و گفت هان شما چه می خوانَدید[2] بخوانید! آن بزرگ می گوید که[3] ما تغیرِ وجه در رُوی او ندیدیم، هیچ تغیّری پیدا نشد و آن جامه که خود را بدان گرد گرفته بود از خود جدا نکرد و بر هیئتِ دیگر نگشت[4] و همچنان به سبق گفتن مشغول شد!

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که از میانِ صحابه ابوبکر صدّیق رضی الله عنه به حلم منسوب بود تا وقتی یکی فحّاشی با او چیزی گفت و به عیبی طعن کرد. ابوبکر گفت ای خواجه چندان عیبها که در من است ترا چیزی سهل روشن شده است!

چون خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت تمام کرد وقت آن شد که حاضران برگردند[5]. بنده عرضداشت کرد که درانچه مرید بخدمتِ پیرِ خود کمتر رسد و در خانه بیشتر در یادِ پیرِ خود باشد این[6] معنی چگونه باشد؟ فرمود[7] که نیکوتر[8]، اگر کسی از خدمتِ پیرِ خود

---

[1] ح: 'عم زاده' بجای 'عم زادگان' [2] ح: 'می خوانید' بجای 'می خواندید'
[3] ن: 'هیچ تغیری در روی او پیدا نشد' بجای 'که ما تغیرِ وجه ... نشد' دارد
[4] ن و ح: نشد [5] 'بازگردند' بجای 'برگردند' دارد [6] ن و ح: بنده
[7] ن: بجای 'این معنی ... پیر بی خبر' به 'با آنکه همه روز پیشِ پیر باشد و از محبت بی خبر. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود بهتر آن کسی است که در یادِ پیر و محبتِ پیر بود اگرچه بصورت ظاهر دور بود' دارد [8] ن: 'این کار نیکوتر' بجای 'که نیکوتر'

غائب باشد و در یادِ او باشد به ازانکه همه روز در پیشِ پیر باشد و از محبتِ پیر بی خبر. بعد ازان این مصراع بر لفظِ مبارک راند ع بیرون[1] ز درون به که درونی[2] بیرون!

آنگاه حکایت فرمود که شیخ الاسلام فرید الدین قدس الله سره العزیز بعد از دو هفته بخدمتِ پیرِ خود شیخ قطب الدین رفتی نور الله مرقده برخلافِ شیخ بدر الدین غزنوی و عزیزانِ دیگر که ایشان پیوسته حاضر بودندی. آنگاه فرمود که چون وقتِ رفتنِ شیخ قطب الدین نزدیک شد بزرگی را نام گرفت که او در پایانِ شیخ قطب الدین خفته است و او را تمنای آن بود که بعد از شیخ در مقامِ او بنشیند، شیخ بدر الدین غزنوی را هم، امّا دران سماع که شیخ قطب الدین نقل خواهد کرد فرمود که این جامهٔ من و عصا و مصلّا و نعلینِ چوبین به شیخ فرید الدین دهند. خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود که من آن جامه را دیده بودم دوتائی بود سوزنی، الغرض آن شب که نقلِ شیخ قطب الدین بود شیخ فرید الدین در هانسی بوده[3] است رحمة الله علیهم اجمعین همان شب شیخ فرید الدین پیرِ خود را در خواب دید که او را در حضرتِ خود می خواند، دوم روز[4] شیخ از هانسی روان شد چهارم روز در شهر رسید، قاضی حمید الدین ناگوری رحمة الله علیه در حیات بود، آن جامه بخدمتِ شیخ فرید الدین آورد طیّب الله ثراه. شیخ دوگانه بگزارد و آن جامه بپوشید و در خانه که شیخ قطب الدین می بود بیامد، سه روز پیش آنجا نبود و بروایتی هفت روز، باز

---

[1] در ص این مصراع چنین آمده: بیرون درون به که درون بیرون

[2] ن: ‹درون بیرون به› بجای ‹درونی بیرون› دارد

[3] ه: ‹بود› بجای ‹بوده است› دارد [4] ن: روز آن ح: آن روز

طرفِ ہانسی آمد، و سببِ آمدنِ ایشان آن بود که درین چه شیخ درخانۂ شیخ قطب الدین ساکن شد رحمۃ اللہ علیہما سرہنگا نام یکی بود از ہانسی آمده مگر دو سه بار درین خانه بیامد و دربان رها نکرد، یک روز شیخ از خانه بیرون می آمد آن سرہنگا بیامد و درپای شیخ افتاد و گریستن گرفت۔ شیخ فرمود که چرا می گریی[1]؟ گفت سبب آنکه شما در ہانسی می بودید ما شما را آسان می دیدیم این ساعت دیدنِ شما دشوار شده است۔ شیخ همان ساعت با یاران گفت که من باز به ہانسی خواهم رفت! حاضران گفتند که شیخ ترا این مقام فرموده است تو چرا جای دیگر می روی؟ شیخ فرمود که نعمتی که پیرِ من[2] بمن روان کرده است در شهر همانست و در بیابان همان!

مجلسِ چہل و پنجم

سه شنبه سوم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور بشرفِ دست بوس[3] رسیده شد۔ سخن در حسنِ عقیدۂ مریدان افتاد و نگاهداشتنِ نفسِ مبارکِ پیر۔ درین میان حکایت فرمود که قاضی حمید الدین ناگوری را رحمۃ اللہ علیہ نبیسۂ بود شرف الدین لقب ساکنِ خطۂ ناگور، او را هوای آن شد که بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدین

---

[1] ح : زمان

[2] ح : 'مرا'، بجای 'من بمن'، دارد

[3] ح : بوس

قدس الله سره العزیز ارادت آرد، بدین نیت از ناگور روان شد، او را کنیزکی بود در قیمت صد تنکه یا کم و بیش، آن کنیزک خواجهٔ خود را گفت که چون بخدمتِ شیخ برسی و ارادت آری بندگی من هم عرض داری و یک دستارچه کشیده بدو داد که این خدمتی من آن جانب برسانی۔ القصه چون مولانا شرف الدین بخدمتِ شیخ الاسلام رسید و ارادت آورد بعد از دریافتِ آن دولت عرضداشت کرد که مرا در خانه جاریهٔ است او روی بر زمین آورده است، این بگفت و دستارچه که او فرستاده[1] بود پیش نهاد۔ شیخ الاسلام فریدالدین قدس سره العزیز بر لفظِ مبارک راند که خدایش آزادی دهاد[2]! چون مولانا شرف الدین از پیش برخاست در خاطر کرد که چون بر لفظِ مبارکِ شیخ رفته است حقیقت است که او آزاد خواهد شد امّا این کنیزک قیمتی است من آزاد نتوانم کرد او را بفروشم، باشد که آن کس که[3] بخرد او آزاد کند۔ چون این اندیشه با[4] خود کرد باز در خاطرِ او گذشت که اگر این کنیزک در خانهٔ دیگری آزاد شود پس ثوابِ آن[5] او را باشد پس[6] من چرا آزاد نکنم؟ این نیت کرد و بخدمتِ شیخ آمد و گفت من او را آزاد کردم!

---

[1] ط: داده [2] ن: دهد

[3] ط: 'از بیع خود آزاد کند' بجای 'که بخرد ... کند' دارد

[4] ن و ط: 'باخود' ندارد [5] ن و ط: 'آن' ندارد

[6] ن: هم

مجلسِ چہل و ششم

یک شنبہ ہژدہم ماہِ ربیع الآخر سنہ مذکور دولتِ دست بوس بدست آمد۔ سخن در محبت و عداوتِ دُنیا افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ خلق بر سہ نوع است یک نوع آنست کہ دُنیا را دوست دارند و ہر روز در یادِ آن باشند و در طلبِ آن[1] و این چنین بسیارند۔ نوعِ دوم آنست کہ دُنیا را دشمن دارند و ذکرِ آن بہ مذمت[2] کنند و یکبارگی بعداوتِ آن مشغول باشند، نوعِ سوم آنست کہ دُنیا را نہ دوست دارند نہ دشمن و ذکرِ آن بہ محبت و عداوت نکنند و این قسم بہ از ہر دو قسم[3]۔

بعد ازان حکایت فرمود کہ مردی بر رابعہ آمد[4] و بنشست و دُنیا را بسیار بد گفتن گرفت۔ رابعہ او را گفت کہ تو بارِ دیگر بر من نیائی تو دوستِ دُنیا می نمائی زیرا کہ ذکرِ آن بسیار می کنی!

ازینجا از نسبتِ ترکِ دُنیا سخنِ درویشی افتاد کہ طرفِ کیتھل و کہرام بودی، او را شیخ صوفی بدہنی گفتندی، فرمود کہ او تارکِ عظیم بودہ است تا بغایتی کہ جامہ ہم نہ پوشیدی! بندہ عرضداشت کرد کہ او

---

[1] ن: ہم، بجای 'آن و' دارد

[2] ن و ح: مذلت

[3] ہ: بہتر از دو قسم است، بجای 'بہ از ہر دو قسم' دارد

[4] ہ: در آمد

دستِ کسی گرفته بود؟ فرمود که خیر، بعد ازان فرمود که اگر او را پیری بودی سترِ عورت بفرمودی[1]، ازینجا معلوم می شود که او پیری نداشت. آنگاه فرمود که او نماز بسیار گزاردی و گفتی که چنین خوش جائی که بهشت است دریغا که درو نمازی[2] نیست! درین میان بنده عرضداشت کرد که اگر پیری باشد دنیا دار او را شاید که مریدان را از محبّتِ دنیا منع کند؟ خواجه ذکره الله بالخیر برلفظِ مبارک راند که اگر منع کند مؤثر[3] نباید زیرا که لسانِ قال است و لسانِ حال، پند و نصیحت به لسانِ حال مؤثر آید، چون لسانِ حال نباشد لسانِ قال مؤثر نیاید!

لختی حکایتِ شیخ شهاب الدین سهروردی افتاد رحمة الله علیه، فرمود که او وقتی مندیلی از شیخِ خود یافته بود، آن را پیوسته برخود داشتی و ازو[4] برکتها گرفتی تا وقتی درخواب شده بود و آن مندیل جانبِ پای او بود، ناگاه پای او بدان رسید، چون بیدار شد قلق و اضطرابِ بیحد و اندازه نمود تا بجائی که می گفت که من امید[5] می دارم که فردای قیامت من در بَرَهٔ آن اندوه و تأسف خواهم بود!

از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که وقتی من از خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز خرقه یافتم از گلیم خرقهٔ چشتی[6] و آن هنوز با من

---

[1] ح : او را بفرمودی [2] ن و ح : نماز

[3] ن و ح : 'اثر نکند' بجای 'مؤثر نیاید' دارد [4] ن و ح : 'ازو' ندارد

[5] ن : 'می دانم' بجای 'امید می دارم' دارد [6] ہ : خشتی

هست، الغرض چون از اجودهن جانبِ دهلی می آمدم آن خرقه را برابرِ خود می آوردم، همین من بودم و یک رفیق تا رسیدیم به موضعی که آنجا بیم قطّاعِ طریق بود، باران فرو گرفت، من و آن رفیق در[1] زیرِ درختی بایستادیم، درین میان هندوی چند هم ازان بابت که می ترسیدیم پیدا شدند و در[2] مقابلِ ما آمدند، من ملتفت شدم سببِ آن جامه که با من بود و در دل کردم که این جامه دادهٔ شیخ است اینها نتوانند که از من ببرند، باز در خاطر گذشت که اگر ببرند من باری پیش در دیار و[3] آبادانی نباشم، ساعتی شد ازان هندوان یکی یک طرف رفت و یکی طرفِ دیگر، همه متفرق شدند و رفتند و مارا هیچ نگفتند با[4] سلامت در منزل رسیدیم!

بحثی سخن در جمع و خرجِ دنیا افتاد. فرمود که دنیا را جمع نباید کرد امّا آنچه لابدّی[5] باشد مثلِ جامه که بدان سترِ عورت باشد روا[6]ست امّا زیادتی نمی شاید دیگر هر چه می رسد خرج کنند و ذخیره نکنند. آنگاه این بیت بر لفظِ مبارک راند[7]

زر از بهرِ دادن[8] بود ای پسر ز بهرِ نهادن چه سنگ و چه زر!

آنگاه مناسبِ این بیت فرمود که خاقانی هم ملائمِ این معنی گفته است[9]

---

[1] ن و ح: 'در' ندارد [2] ن و ح: 'در' ندارد

[3] ن: 'و' ندارد

[4] ن و ح: 'ما سلامت آمدیم' بجای 'با سلامت ..... رسیدیم' دارد

[5] ن: 'لابد بیست چنانکه' بجای 'لابدی باشد مثل' دارد

[6] ح: روا باشد [7] ح: خوردن

چون خواجه نخواهد راند از هستی خود کامی
آن گنج که او دارد پندار که من دارم!

درین میان یحیی را مسواک فرمود ـ مناسب این حکایت فرمود که[۱] دانشمندی بود که او را نور ترک گفتندی، از ینجا جانب خانهٔ کعبه رفته بود و همانجا ساکن شده، آنجا خانهٔ که ساخته بود بر درِ خانه نبشته بود که هر که در خانهٔ من درآید و با او مسواک نباشد آمدنِ او در خانهٔ من حرام است!

لختی سخن در مکارمِ اخلاقِ درویشان افتاد ـ فرمود که شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه و بوعلی سینا با همدیگر ملاقات کردند، چون از یک دیگر جدا شدند بوعلی صوفیی را که ملازمِ خدمتِ شیخ بود بر راه کرد که چون من از خدمتِ شیخ باز گردم هرچه شیخ در بابِ من گوید بر من بنویسی، چون بوعلی باز گشت شیخ ابوسعید رحمة الله علیه هیچ ذکرِ او بر زبان نراند نه بر نیکی و نه به بدی، چون آن صوفی هیچ ذکرِ او نشنید یک روز از خدمتِ شیخ سوال کرد که بوعلی سینا چگونه مردیست؟ شیخ فرمود که مردی حکیم است و طبیب و بسیار علم دارد امّا مکارمِ اخلاق ندارد ـ صوفی صورتِ این حال بر بوعلی سینا نوشت ـ بوعلی از آنجا[۲] بخدمتِ شیخ چیزی در قلم آورد و این معنی هم نبشت که من چندین کتاب در مکارمِ اخلاق نبشته ام شیخ چرا باید که بگوید که فلان مکارمِ اخلاق ندارد؟ شیخ تبسّم فرمود و گفت که من نگفته ام که بوعلی

ل۱ ه: وقتی   ل۲ ه: از آنچه

مکارمِ اخلاق نداند بل[1] گفته ام که ندارد!

لختی حکایتِ قاضی منهاج الدّین درافتاد. فرمود که من هر دوشنبه در تذکیرِ او برفتمی تا روزی در تذکیرِ او بودم این رباعی بگفت، رُباعی

لب[2] برلبِ دلبرانِ مهوش کردن وآهنگ سرِ زلفِ مشوّش کردن
امروز خوش است لیک فردا خوش نیست خود را چو خسی طعمهٔ آتش کردن

خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من چون این بیت بشنیدم بی[3] خود گونه شدم ساعتی بایست تا بخود باز آمدم. بعد ازان از احوالِ او بیان کرد که مردی صاحبِ ذوق بوده است، وقتی او را در خانهٔ شیخ بدرالدّین غزنوی طلبیدند رحمته الله علیه، و آن روز دوشنبه بود، وعده کرد که چون از تذکیر فارغ شوم بیایم، الغرض چون از[4] تذکیر فارغ شد آنجا حاضر شد و در سماع درآمد و دستار[5] و دراع که پوشیده بود پاره پاره کرد، آنگاه نظمِ شیخ بدرالدّین غزنوی که بر ردیفِ آتش گرفت گفته است بگویانید، یک دو بیت برلفظِ مبارک راند این بیت یاد مانده ؎

نوحه میکرد بر من نوحه گر در مجمعی آه[6] ازین سوزم برآمد نوحه گر آتش گرفت!

---

[1] ن د ه: 'بل' ندارد

[2] این مصرع در 'اخبار الاخیار' چنین آمده: لب بر لبِ لعلِ دلبران خوش کردن

[3] ن: 'از خود رفتم بعد ساعتی باز بخود آمدم' بجای 'بی خود گونه ... باز آمدم' دارد

[4] ه: 'تذکیر بگفت' بجای 'از تذکیر فارغ شد' دارد

[5] ه: 'دراع و دستاری' بجای 'دستار و دراع' دارد

[6] س: 'دودِ دل سوزم' بجای 'آه ازین سوزم' دارد

آنگاه فرمود که قاضی منهاج الدین شیخ بدرالدین را شیر سرخ گفتی ۔

از نسبتِ این تذکیر حکایتِ شیخ نظام الدین ابوالمؤید در افتاد رحمۃ اللہ علیہ ۔ بندہ عرضداشت کرد که شما تذکیرِ او شنیده بودید؟ فرمود که آری ولی دران ایام کودک[۱] بودم درکِ معانی چندان بمراد نبوده است، روزی در تذکیرِ او در آمدم او را دیدم که در مسجد در آمد نعلین در پای داشت آن را از پا کشیده بدست گرفت و در مسجد در آمد و دوگانه بگزارد، من هیچ کس را در نماز بر هیئتِ او ندیدم، دوگانه باراحت بگزارد و بالای[۲] منبر رفت، مقرئ بود او را قاسم گفتندی خوش خوان بود، او آیتی بخواند، بعدازان شیخ نظام الدین ابوالمؤید رحمۃ اللہ علیہ آغاز کرد که بخطِ بابای خود نبشته دیده ام! هنوز سخنی دیگر نگفته بود که این سخن در خلق چنان گرفت[۳] که همه در گریه شدند، آنگاه این دو مصراع بگفت ؎

بر عشقِ تو و بر تو نظر خواهم کرد   جان در غمِ تو زیر و زبر خواهم کرد

این بگفت و نعره ها از خلق برآمد، بعدازان دو سه بار همین دو مصراع بگفت، آنگاه گفت ای مسلمانان دو مصراعِ دیگر یاد نمی آید چکنم[۴]! این سخن برطریقِ عجز چنان بگفت که در همه جمع اثر کرد، آنگاه قاسم مقری آن دو مصراعِ دیگر یاد داد[۵]، شیخ آن رباعی تمام بگفت و فرود آمد ۔

---

۱ ه: کودکی   ۲ ن: بر بالای
۳ ن: 'درگرفت' بجای 'چنان گرفت که' دارد
۴ ه: چگویم   ۵ ح و ع: کرد

هم در بزرگیِ شیخ نظام الدّین ابوالمؤید رحمتہ اللہ علیہ حکایت فرمود که وقتی امساکِ باران شد، او را لازم گرفتند که دُعای باران بگوید[1]، بر سرِ منبر بر آمد و دعای باران بخواند، بعدازان روی سوی آسمان کرد و گفت یا اللّٰہ اگر تو[2] باران نفرستی من پیش در هیچ آبادانی نباشم! این بگفت و از منبر فرود آمد، حق تعالیٰ بارانِ رحمت فرستاد، بعدازان سیّد قطب الدین رحمتہ اللہ علیہ با او ملاقی شد و این سخن با او بگفت که مارا اعتقادی[3] در حقِ تو راسخ است و می دانیم که ترا با حق نیازی تمام است امّا این لفظ بر چه گفتی که اگر تو باران نفرستی من پیش در هیچ آبادانی نباشم، اگر نفرستادی چه کردی؟ شیخ نظام الدّین ابوالمؤید گفت که من می دانستم که باران خواهد فرستاد، آنگاه سیّد قطب الدّین گفت از کجا می دانستی؟ گفت وقتی مرا با سیّد نورالدّین مبارک نوّراللہ مرقدہٗ در پیشِ سلطان شمس الدّین برای زبردست و زیردست نشستن نزاعی رفته بود، من سخنی گفته بودم که او کوفته شده بود، درانچه مرا دُعای باران فرموده اند من بر سرِ روضۂ او رفتم و گفتم که مرا دُعای باران فرموده اند و تو از من کوفته ای اگر تو با من آشتی کنی من دعا بخوانم و اگر آشتی نکنی نتوانم خواند، از روضه او آواز بر آمد که من با تو آشتی کردم تو برو و دُعا بخوان!

---

[1] ن: بگو، ل: بکن [2] ل: تو امروز

[3] ل: ' درحقِ تو اعتقاد ' بجای ' اعتقادی درحقِ تو ' دارد

مجلس چهل و هفتم

چهارشنبه پنجم ماهِ جمادی الاولیٰ سنه مذکور دولتِ پابوس میسّر شد. سخن در نماز افتاد. بنده عرضداشت کرد که بعد ادای فرض که جای بدل می کنند این چگونه است؟ فرمود که بهتر آنست که جای بدل کنند امام خود اگر جای بدل نکند کراهت باشد امّا مقتدی اگر جای بدل نکند کراهت نباشد امّا بهتر آن باشد که بدل کند، آنگاه فرمود که چون خواهند که جای بدل کنند جانبِ چپای خود باید شد تا مقابلِ راستای قبله باشد.

مجلس چهل و هشتم

پنجشنبه سیزدهم ماهِ جمادی الاولیٰ سنه مذکور سعادتِ پابوس بدست آمد. سخن دران افتاد که خلق دستِ درویشان می بوسند و برکت می طلبند. بر لفظِ مبارک راند که مشائخ و درویشان که دست بوسیدن می دهند نیّتِ ایشان این هم می باشد که مگر دستِ مغفوری بدستِ ایشان رسد!

لختی حکایتِ[1] نفسِ درویشان افتاد. فرمود که وقتی یکی از مریدانِ خواجه

---

[1] ن: ' سخن در ' بجای ' حکایت ' دارد

اجل شیرازی رحمۃ اللہ علیہ پیشِ خواجہ آمد و گفت کہ مرا ہمسایہ ایست کہ نظرِ او در خانۂ
من می اُفتد، ہر چند کہ او را منع می کنم نمی شنود و مرا ایذا می رساند۔ خواجہ اجل
فرمود کہ او را معلوم است کہ تو باما پیوند داری؟ گفت آری او را معلوم
است کہ من از جملہ پیوستگانِ خواجۂ مخدومم۔ خواجہ اجل گفت آنگاہ چگونہ است
کہ گردن مہرۂ او نمی شکند؟ چون خواجہ این چنین نفسی راند آن مرید بخانہ[1] آمد آن
ہمسایہ را گردن مہرہ شکستہ دید، پرسید کہ از کجا افتاد؟ گفتند کہ نعلینِ چوبین پوشیدہ
بود بلغزید و بیفتاد این چنین واقعہ شد!

لختی حکایتِ[2] مردانِ حق افتاد۔ فرمود کہ در عہدِ قدیم چہار تن بُرہان لقب
از مُلکِ بالا در دہلی آمدند، ازان چہار بُرہان یکی بُرہان بلخی بود دوم بُرہان کاشانی،
دو بُرہانِ دیگر یاد نمی آیند، الغرض میانِ ایشان موافقتِ تمام بودہ است،
طعام و شراب یکجا می خوردند و تحصیل یکجای می کردند، اوّل کہ در دہلی آمدند آن روز
قاضیٔ شہر نصیر کاشانی بودہ است، او بُرہان کاشانی را در محفل مسئلۂ[3] پرسید،
این بُرہان مردی تنگ بود و کوتہ بالا، چون او نکتہ[4] ہا آغاز کرد متعلّمان گفتند کہ
این ریزہ چہ خواہد گفت! او را عرف ہمین ریزہ شد کاشانی از میان برخاست
ہمین بُرہان ریزہ عرف شد، الغرض! این بُرہان مردی عزیز بود در آخرہا از
ابدال شد۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ من او را دیدہ بودم

---

[1] ل ہ: از آنجا بخانہ
[2] ف: سخن۔
[3] ہ: 'نکتہ' 'فرمود' بجای 'مسئلۂ پرسید' دارد
[4] ہ: نکتہ

هر روز پگاه از خانه بیرون آمدی پیاده و اورا از ده اسپ زیادت بود و هیچ غلامی را برابر خود نه بردی و او را خدمتگاران از صد زیادت بودند[1] او را پسری بود نورالدین محمدؒ لقب روزی آن پسر پدر را گفت که تو هر روز از خانه بیرون می روی و ما دشمنان بسیار داریم، هیچ کس برابر شما نمی باشد اگر غلامی را برابر خود ببری که شما را خدمتی کند و[2] کوزهٔ آبی دهد نیکو باشد، مولانا برهان الدین پسر را جواب داد گفت بابا محمدؒ اگر آنجا که من می روم غلام را مدخل باشد اوّل ترا برم که پسر منی!

مجلسِ چهل و نهم

یک شنبه بست و نهم ماهِ جمادی الآخر سنه مذکور دولتِ[3] دست بوس بدست آمد۔ چون ماهِ رجب نزدیک رسیده بود بنده عرضداشت کرد که خواجه اویس قرنی رضی اللہ عنہ نمازی که فرموده است در سوم ماهِ رجب و چهارم و پنجم بنده را این در خاطر می گذرد که هر نمازی و دعای که فرموده است از حضرتِ رسالت شنیده است یا از صحابهٔ کرام، خواجه اویس قرنی رضی اللہ عنہ این نمازها که فرموده است و سورتها تعیّن کرده و دعاها مسمّیٰ کرده از کجاست؟ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر

---

[1] ه: خدمتگاری

[2] ن: وی را کوزهٔ آبی دهی، بجای «وکوزهٔ آبی دهد» دارد

[3] ه: سعادت

فرمود که این معانی از الهام هم باشد.

بعد ازان حکایت فرمود که پیش ازین چون من از دهلی بخدمتِ شیخ در اجودهن برفتمی این سه نامِ بزرگوار بخواندمی و برفتمی یَا حَافِظُ یَا نَاصِرُ یَا مُعِینُ و این دعا من از کسی شنیده بودم، همچنین بر نسبتِ رفتنِ خود بخدمتِ ایشان[1] و یاری خواستن از حق این سه نام[2] بگفتمی، بعد ازان بعد از مدتی عزیزی مرا دعائی نبشته داد و آن دعا اینست یَا حَافِظُ یَا نَاصِرُ یَا مُعِینُ یَا مَالِكُ یَوْمِ الدِّیْنِ بحقِّ[3] اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ،

لختی حکایت در احوالِ مشائخ افتاد. بنده عرضداشت کرد که من سخنی شنیده‌ام و همچنین می گویند که این کلمات خواجه بایزید بسطامی گفته است و بنده این کلمات را هیچ تاویلی[4] نمی یابد و دل قرار نمی گیرد. فرمود که چه کلمات است؟ بنده گفت که همچنین می گویند که او گفته است که محمّد و من دو نه تحت لوای یوم القیٰمة، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که خیر او نگفته است این سخنِ او نیست. بعد ازان فرمود که او وقتی گفته بود که سبحانی ما اعظم شانی، بعد ازان در آخرِ عمر ازان مستغفر شد و گفت که من این سخن نیکو نگفتم، من جهودی بودم این ساعت زنّار می گسلم و از سر مسلمان می شوم و می گویم اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِیْكَ لَهٗ، وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ.

---

[1] ح: خواجه
[2] ن و ح: کلمه
[3] ن: بحق، ندارد.
[4] ح: «نمی داند» بجای «نمی یابد» دارد

ازینجا سخن در احوالِ رسول افتاد علیه الصلوٰة والسلام، فرمود که مشائخ را و مردانِ حق را حالی که پیدا می شود از انجاست که رسول را علیه الصلوٰة والسلام نیز احوال بود تا می آرند که روزی رسول علیه الصلوٰة والسلام در باغی در آمد و دران باغ چاهی بود، رسول علیه السلام بیامد و برکرانهٔ آن چاه بنشست و پایها جانبِ چاه فرو هشت و مشغول شد، ابوموسیٰ اشعری برابر او بود، او را فرمود که کسی را بی اذنِ من درون نگذاری، درین میان ابوبکر صدیق رضی الله عنه بیامد، ابوموسیٰ اشعری بخدمتِ رسول علیه الصلوٰة والسلام آمد و از آمدنِ ابوبکر اعلام داد، رسول علیه الصلوٰة والسلام فرمود که او را درون طلب و بشارت ده به بهشت! ابوموسیٰ رفت و ابوبکر را درون طلبید، ابوبکر بیامد و بر راستای رسول علیه السلام بنشست و هم بران هیئت پایها در چاه فروهشت، بعدازان عمر خطاب بیامد رضی الله عنه، ابوموسیٰ از آمدنِ او هم خبر کرد۔ پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام او را هم بدان بشارت درون طلبید، او هم بیامد و جانبِ چپای رسول علیه السلام همبران هیئت بنشست، بعدازان عثمان آمد رضی الله عنه، او را هم درون طلبید و بعد از تاملِ عثمان رضی الله عنه درمقابلِ رسول علیه السلام همبران هیئت بنشست [بعده امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه آمد بعد از اذن درآمد و بر آن هیئت بنشست][1] بعدازان رسول علیه السلام فرمود که چنین که ما امروز در یکجا ئیم موت هم یکجا خواهد بود و بعث یکجا!

چون این حکایت تمام شد سخن در فقر و خرقه درافتاد۔ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مصطفیٰ علیه السلام در شبِ معراج خرقهٔ یافته بود[2] آن خرقه را خرقهٔ فقر گویند،

---

[1] ن: با آن [2] این قسمت که درمیانِ هلالین گذاشته شد از س نقل شد، در ن و ح و ک نیامده

[2] ح و ک: 'یافت' بجای 'یافته بود' دارد

بعد ازان صحابه را طلبید و گفت که من خرقه یافته ام و مرا فرمان است که آن خرقه بیک کس دهم و من سخنی از یاران بخواهم پرسید تا چه جواب دهند و مرا گفته اند که هر که آن جواب دهد این خرقه بدو ده و آن جواب من می دانم تا که خواهد گفت! بعد ازان رُوی سوی ابوبکر کرد که اگر این خرقه ترا دهم تو چه کنی؟ ابوبکر گفت من صدق ورزم و طاعت کنم و عطا دهم[1]! بعد ازان عمر را پرسید که اگر ترا این خرقه دهم تو چه کنی؟ عمر گفت من عدل کنم و انصاف نگاه دارم! بعد ازان عثمان را پرسید که اگر ترا دهم این خرقه را تو چه کنی؟ عثمان گفت انفاق کنم و سخا ورزم! بعد ازان علی را پرسید که اگر ترا دهم این خرقه را تو چه کنی؟ گفت من پرده پوشی کنم و عیب بندگانِ خدای را بپوشم! رسول علیه السلام فرمود که بستان این خرقه را بتو دادم که مرا فرمان بود هر که این چنین جواب دهد این خرقه بدو دهی!

از اینجا سخن در مناقبِ امیرالمؤمنین علی افتاد رضی اللہ تعالیٰ عنہ و ذکرِ انصاف او و سخاوتِ او۔ بعد ازان فرمود که زرهی از و غائب شده بود۔ روزی آن زره بدستِ یهودی بدید، او را بگرفت و گفت که این زره منست، یهودی گفت این را دعوی کن و ثابت دار و بستان! و دران ایام امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ خلیفه بود، گفت من هم خلیفه ام و هم مدّعی این دعوی ثابت چگونه شود، پیشِ شریح رویم و دعوی آخر رسانیم، همچنان کردند و دران عهد شریح نائبِ علی بود، القصّه چون پیشِ شریح رفتند و دعویٔ زره آغاز شد شریح رُوی سوی امیرالمؤمنین علی کرد و

---

[1] ح و ه: کنم

گفت اگرچہ خلیفہ تو ئی[1] امّا این ساعت بحکمِ نیابت حاکم منم، چون بدعویٰ آمدہ ای با[2] این یہودی بجا بایست! امیرالمؤمنین علی ہمچنان کرد برابر یہودی بایستاد و گفت کہ این زرہ من است و بدستِ این یہودی ناحق است، شریح گفت بنیہ اقامت کن. اعلی گفت چہ می طلبی؟ شریح گفت گواہ بیار، امیرالمؤمنین علی حسن را و قنبر را گواہ آورد، شریح گفت حسن پسرِ تست و قنبر غلامِ تو، من گواہیٔ ایشان نخواہم شنید. امیرالمؤمنین علی گفت من گواہِ دیگر ندارم. شریح یہودی را گفت زرہ بردار و ببر تا آنگاہ کہ او دو گواہ بگذراند آنگاہ قابض شود! یہودی چون این معاملہ بدید حیرتی در باطنِ او ظاہر شد با خود گفت دینِ محمّد[3] چنین دینی است! درحال اسلام آورد و زرہ با امیرالمؤمنین علی تسلیم کرد و گفت کہ این حق و ملکِ تست بدستِ من ناحق است! امیرالمؤمنین علی آن زرہ را بدو بخشید و یک رأس[4] اسپ ہم!

ہمدرین مجلس یکی از مریدان بیامد و عرضداشت کرد کہ درخانۂ بندہ پسری متولد شدہ است. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ چہ نام کردہ ای[5]؟ گفت من خیر نام کردہ آمدہ ام. تا[6] مخدوم را عرض دارم مخدوم چہ نام کند! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ چون گفتی من خیر نام کردہ ام نامِ او ہمین[7] باشد!

---

[1] ن و ح: تو با [2] ہ: محمدی

[3] ہ: سر [4] ن: 'نہادہ' بجای 'کردہ ای'

[5] ہ: 'تا بخدمتِ مخدوم عرض دارم و مخدوم نام کنند' بجای 'تا مخدوم ... کند' دارد

[6] ن: ہمین خیر

ازین نسبت حکایت فرمود که خواجه خیر نساج رحمة الله علیه وقتی از شهر بیرون آمد، عوانی[1] او را بگرفت که تو بندهٔ منی، خیر نساج هیچ نگفت این سخن را تسلیم کرد، مدتی در خانهٔ آن مرد بود، آن مرد را باغی بوده است، او را باغبانی فرمود، بعد از مدتی آن مرد در باغ خود آمد خواجه خیر نساج را گفت یک انارِ شیرین بیار، خواجه نساج یک انار بیاورد و بدستِ او داد، او چون بچشید ترش بود، گفت من از تو انارِ شیرین خواستم، باز خواجه نساج انارِ دیگر آورد و بدو داد، آن انار هم ترش بیرون آمد، باز خصمِ[2] باغ گفت من از تو انارِ شیرین می طلبم تو همان انارِ ترش می آری، خواجه خیر نساج گفت که من چه دانم شیرین کدام است و ترش کدام؟ او گفت مدتی است تا باغبانی این باغ می کنی انارِ شیرین و ترش را نمی دانی؟ خواجه خیر نساج گفت مرا باغبانی فرموده ای، من امینم من انارِ تو نمی چشم و نمی خورم که بدانم! خصمِ باغ چون این حال معلوم کرد او را آزاد کرد، خواجه خیر نساج را پیش ازین نامِ دیگر بود آن مرد او را خیر نام کرده بود، چون خواجه خیر نساج ازان بندگی آزاد شد گفت نامِ من همان باشد که آن مرد کرده است!

مجلسِ پنجاهم

شنبه بیست و ششم ماهِ رجب سنة المذکور دولتِ پابوس بدست آمد۔

---

[1] ن و ح: اعرابی [2] ح: صاحب

بندہ را حدیثی در دل بود تحقیقِ آن باز پرسید و آن حدیث این بود که زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا بندہ گفت کہ این حدیثِ رسول است علیہ الصلوٰۃ والسلام؟ فرمود کہ آری این حدیث با ابو ہریرہ گفتہ است رضی اللہ علیہ و آن چنان بود کہ او دائم ملازمِ حضرتِ رسالت بودی، رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام او را فرمود زُرْ غِبًّا، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود یعنی کہ یک روز بیاید و یک روز نیاید آن را غِبّ گویند، رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمود کہ زُرْ غِبًّا یعنی یک روز بیا و یک روز میا!

لختی حکایتِ درویشانی افتاد کہ با اہل و عیال گرفتار باشند۔ فرمود کہ صبر بر سہ محل است اوّل الصّبر عنھن بعد از ان الصّبر علیھن بعد از ان الصّبر علی النّار، آنگاہ بیان فرمود کہ اوّل صبر از عورات می باید کہ اگر کسی را اصلاً ازان[1] جانب کشش نباشد و ہیچ میلی بدان کار نباشد این صبر نیکوتر است یعنی الصّبر عنھن، واگر آن میسر نشود[2] و زن بخواہد و کنیزک بخرد باید کہ بر بلاہای ایشان صبر کند الصّبر علیھن این باشد و اگر مبادا ازینہا بگذرد و در خطاہا افتد آن الصّبر علی النّار باشد، پس صبر سہ نوع یافتم اوّل الصّبر عنھن دوم الصّبر علیھن سوم الصّبر علی النّار، والسّلام[4]

---

[1] ن: آن، بجای ازان دارد

[2] ن و ح: آن

[3] ن: نیاید

[4] ن: واللہ اعلم بالصواب

مجلسِ پنجاه و پنجم

سه شنبه سیزدهم ماهِ شعبان سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد. حکایتِ مولانا نور ترک افتاد. بنده عرضداشت کرد که بعضی علمای حضرتِ دهلی در بابِ دینِ او چیزی گفته اند، فرمود که نی او از آبِ آسمان پاکیزه تر بود![1] بنده عرضداشت کرد که در تاریخِ طبقاتِ ناصری همچنین نبشته دیده ام که او علمای شریعت را ناصبی و مرجی گفتی، فرمود که او را با علمای شهر تعصّبی[2] تمام بود[3] سبب آنکه ایشان را آلودهٔ دُنیا دیدی، ایشان بدان سبب او را بدان چیزها منسوب کردند. بنده عرضداشت کرد که مرجیان و ناصبیان کیانند؟ فرمود که ناصبی رافضی را گویند و مرجی طائفه را گویند که همه از رجا گویند،[4] آنگاه فرمود که مرجی بر دو نوع است یکی مرجیٔ خالص است و یکی مرجیٔ غیرِ خالص، مرجیٔ خالص آنست که همه از رحمت گوید و مرجیٔ غیرِ خالص آنست که هم از رحمت گوید و هم از عذاب، و مذهب اینست.

بعد از آن حکایتِ مولانا نور ترک اُفتاد که او را سخنی گیرا بود امّا دست بکسی نداشت هرچه گفتی به قوّتِ علم گفتی و قوّتِ مجاهده، او را غلامی بود نداف هر روز

---

[1] ح و ه: 'پاک تر' بجای 'پاکیزه تر'   [2] ه: 'بُغضی'   [3] ح: بوده است

[4] ن: 'هرجا رجا کنند' بجای 'همه از رجا گویند' دارد   ح: 'از همه رجا گویند'

یک درم بمولانا[۱] بدادی، وجه معاش او همان بودی. بعدازان حکایت فرمود که چون او به مکه رفت همانجا ساکن شد، مردی ازین دیار آنجا رسید دو من برنج برد[۲] برد، او بستد و دعا کرد، وآن چنان بود که وقتی سلطان رضیه برد[۳] زری منقد فرستاده بود، پرکاله بود از زر، او آن را رد کرده بود[۴]، چوبی بدست داشت آن چوب بران زر می زد و می گفت این چیست از پیش من ببرید! الغرض چون آن مرد آن دو من برنج در مکه برد[۵] برد و او بستد در دل گذرانید که این همان بزرگ است که در دهلی آنقدر زر را رد کرده بود[۶] این ساعت این قدر برنج قبول می کند! مولانا نور ترک گفت ای خواجه تو مکه را با دهلی قیاس مکن و نیز آن روز جوان بودم آن قوت وحدت کجا مانده است این ساعت پیر شده ام وحبوب اینجا عزیز است!

بعدازان فرمود که وقتی این بزرگ در هانسی رسید و تذکیر کرد، از شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز شنیده ام که من بسیار تذکیر او شنیدم[۷]، چون او به هانسی رسید و تذکیر آغاز کرد من رفتم تا تذکیر او بشنوم و من جامهٔ رنگین داشتم و پاره پاره، هیچ وقتی میان ما ملاقات نبود، همین که من در مسجد درآمدم و نظر او بر من افتاد آغاز کرد که ای مسلمانان صراف سخن رسید!

۱- ح و ه: مولانا را

۲- ن و ح: 'بر و داد' بجای 'بر و برد' دارد

۳- ن و ه: بدو

۴- ن: 'کرد' بجای 'کرده بود'

۵- ن: بدو

۶- ح و ه: 'رد می کرد' بجای 'رد کرده بود' دارد

۷- ح: شنیده بودم

بعد ازان چندان مدّاحی کرد که، هیچ بادشاهی را نکنند[1]!

بعد ازان حکایت در نبشتن و در دادنِ تعویذ افتاد - فرمود که شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز وقتی بخدمتِ شیخ الاسلام قطب الدّین بختیار نوّرالله مرقدهٗ عرضداشت کرد که خلق[2] ازمن تعویذ می طلبند فرمان چیست، بنویسم بدهم؟ شیخ قطب الدّین فرمود که کار نه بدستِ تست و نه بدستِ من، تعویذ نامِ خدایست و کلامِ خدای، می نویس و بده! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مرا بارها در خاطر بودی که اجازتِ تعویذ نبشتن بطلبم بفرصتی صالح تا وقتی بدرالدّین اسحاق که تعویذ او نوشتی حاضر نبود و خلقی بجهتِ تعویذ بُردن آمده بودند، مرا اشارت کرد که تو بنویس. من تعویذ می نبشتم تا خلق انبوه شد، کتابتِ من بسیار شد و مزاحمتِ خلق بیشتر شد، درین میان شیخ روی سوی من کرد و فرمود که ملول شدی؟ من گفتم که وقتِ شیخ حاضر است! بعد ازان فرمود که من ترا اجازت دادم که تعویذ بنویسی و بدهی! بعد ازان فرمود که مساسِ دستِ بزرگان هم کاری دارد[3]! والله اعلم[4]

---

[1] ہ: 'بعد ازان تذکیر کرد و مدّاحی کرد' بجای 'بعد ازان چندان مدّاحی کرد' دارد

[2] ن: خلقی [3] ن: می دارد

[4] ن و ہ: 'والله اعلم' ندارد

مجلس پنجاه و دوم

دوشنبه یازدهم ماهِ رمضان سنه مذکور بدولتِ دست بوس رسیده شد، از آیندگان هر که می آمد چیزی برسم سلامی می آورد، یکی آمد هیچ نیاورد، چون او بازگشت خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چیزی اورا بدهند. بعد ازان فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمودی که هر که بر من می آید چیزی می آرد اگر مسکینی بیاید و چیزی نیارد هر آئینه مرا چیزی بدو باید داد!

آنگاه فرمود که صحابه که بحضرتِ رسالت می آمدند بطلبِ علم می آمدند و احکامِ شرع، چون ازانجا باز می گشتند ادلّه می بردند یعنی دیگران را رهنوئی می کردند بدان فوائد که می گرفتند، چون متفرقه[1] شدندی تا چیزی نخوردندی باز نگشتندی. آنگاه فرمود که امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه روزی در خطبه می گفت که من هرگز یاد ندارم که رسول علیه السلام تا شب بر[2] خود چیزی داشت، از بامداد تا وقتِ قیلوله هرچه بودی بدادی و بعد از قیلوله هرچه بودی تا شب بدادی!

درین میان بنده عرضداشت کرد که اسراف کدام است و حدِّ اسراف چیست؟ فرمود که هرچه بی نیّت بدهند و برای خدا ندهند اسراف است اگر هم دانگی بدهند

---

[1] ن و ح: تفرقه

[2] ن: 'چیزی برخود گذاشته باشد' بجای 'برخود چیزی داشت' دارد

اسراف باشد[1] و آنچه بجهتِ رضای حق دهند اگر همه عالم بدهند اسراف نباشد[2]!
آنگاه فرمود که شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمته الله علیه انفاقی عظیم داشت، یکی بخدمتِ
او این حدیث فروخواند که لاخیر فی الاسراف، شیخ ابوسعید جواب
فرمود که لااسراف فی الخیر!

از ینجا سخن در همت افتاد۔ فرمود که همم مختلفه[3] است، بزرگی بود که او را یک
پسر بود و یک غلام، در غلام رُشدی بوده است، آن بزرگ هر دو را پیش خود
بنشاند، اوّل از پسر پُرسید که همّتِ تو در چیست؟ پسر گفت که همّتِ من در
آنست که مرا اسپان باشند و بندگان بسیار، آنگاه از غلام[4] پُرسید که همّتِ تو
در چیست؟ غلام گفت همّتِ من در آنست که هر بنده که مرا باشد آزاد کنم و آزادان
را باحسان بندۂ خود سازم۔ آنگاه فرمود که یکی را همّت دران باشد که دُنیا طلبد
و یکی را همّت دران باشد که دُنیا گردِ او نگردد، از هر دو قسم این همّت بهتر باشد که
اگر برسد مرحبا و اگر نرسد هم مرحبا در هر دو حال خوش باشد، آنگاه فرمود آنکه می گوید
که مرا نمی باید که دُنیا باشد این نا بایست هم بایستِ اوست، می باید که بر خواستِ
حق خوشش[5] باشد اگر برسد انفاق کند و اگر نرسد صبر کند و خوش باشد!

درین میان روی سوی بنده کرد و فرمود که صدقۂ فطر می دهی؟ بنده
عرضداشت کرد بر طریقِ استفهام که بر من واجب هست؟ فرمود که اگر نصاب

---

[1] ن: است
[2] ن وح: نیست
[3] ح وط: مختلف
[4] ن: 'آن غلام را' بجای 'از غلام'، دارد
[5] ط: 'خوش' ندارد

کامل باشد[1] و خارج ازانچه لابدی است از پوشش و اسپ و آنچه بدان احتیاج است آن در حساب نیست و اگر نقدانه باشد باید داد. بنده عرضداشت کرد که اگر نقدانه نمی باشد؟ درین صورت حکمی نفرمود، آنگاه فرمود که مرا این ساعت بسیاری هست درانچه مرا دانگی هم نبودی وام می کردم می دادم، چون این حدیث بمن رسید که صیام ماهِ رمضان موقوف است بصدقهٔ فطر صدقهٔ فطر دادن گرفتم. بنده روی برزمین آورد و گفت که من قبول کردم بعد ازین صدقهٔ فطر بدهم! فرمود که صدقهٔ خود بدهی و صدقه ازانِ عبید و صغار[2].

آنگاه بنده را عرضداشتی بود، در مجلسِ مذکور آن عرضه[3] افتاد برین نوع که بنده در دیوگیر بود ملیح که عتیق خدمتگارِ من است کنیزک بچه خریده بود به پنج تنکه، چون لشکر بجانبِ شہر بازگشتن گرفت آن کنیزک بچه را مادر و پدر پیدا شدند و بعجز و زاری و شکستگی بسیار بر خدمتگار آمدند و ده تنکه آوردند که این بستان و دخترک بما ده! بنده را بر زاریٔ ایشان دل بسوخت ده تنکه از خاصهٔ خویش ملیح را دادم و گفتم که این را تو به پنج تنکه خریده بودی بده تنکه بدستِ من بفروش، او بفروخت من خریدم، بعدازان من آن دخترکِ ایشان را بدیشان باز دادم و آن تنکه که ایشان آورده بودند هم بدیشان باز دادم. بنده این چنین کاری کرد تا مخدوم چه فرماید[4]؟ خواجه ذکره الله بالخیر

---

[1] ن و ح : شود
[2] ع : فسہ زنان
[3] ن و ح : عرض
[4] ن : می فرماید

چشم پُر آب کرد و گفت نیکو کردی! آنگاه بنده عرضداشت کرد که در آنچه بنده این کنیزک بچه بدو تسلیم کرد تمسک این فعل به فعل مولانا علاءالدین اصولی کرد رحمۃ اللہ علیہ که حکایتِ او هم از خدمتِ مخدوم سماع افتاده است. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که آری همچنان بود که او کنیزکِ زالی داشت نو برده در بداؤن، سحرگاهی مولانا بیدار شد آن کنیزک آرد آس می کرد و می گریست، مولانا پرسید که چرا می گرئی؟ گفت پسرکی در مواسِ کاتهیر گذاشته ام در جدائیِ او می گریم، مولانا گفت اگر من ترا نزدیکِ نمازگاه برم از آنجا راهِ خانه خود بدانی؟ او گفت آری از آنجا راهِ خانهٔ خود بدانم، مولانا علاءالدین نانی چند بدو داد و او را بر سرِ راهِ کاتهیر بُرد و بگذاشت.

چون این حکایت تمام کرد[1] دانشمندی حاضر بود او گفت که چون رسول علیه السلام دخترِ حاتم طائی را اسیر کرد آن دختر محامد و مناقبِ پدرِ خود[2] بگفت، رسول علیه السلام چون اوصافِ پدرِ او بشنید او را آزاد کرد.

بعد از آن خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که هر طاعتی که بنده بکند مالی یا بدنی یا خُلقی از اخلاقِ پاکیزه اگر یک چیز از آن قبول افتد همه کارهای بنده در پناهِ آن ساخته شود. آنگاه فرمود که قفلِ سعادت را کلیدهاست، نتوان دانست که به کدام کلید کشاده شود، پس[3] تمسک به همه کلیدی باید کرد که اگر بدین کلید کشاده نشود باشد که بدان کلیدِ دیگر کشاده شود و اگر از آن نشود بدان دیگر شود!

---

1. ح و ه: شد
2. ح و ه: 'آغاز کرد' بجای 'خود بگفت' دارد
3. ن: 'پس به همه کلید تمسک باید کرد' بجای 'پس تمسک ... کرد' دارد

مجلس پنجاه و سوم

شنبه بست و سوم ماهِ رمضان سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد۔ سخن در احتیاطِ وضو افتاد۔ فرمود که احتیاط شرط است آنقدر که دلِ آن کس بیارامد بعضی چند گام بشمرده می گردند بعضی بهم[1] می غلطند این بشمار راست نیاید۔ آنگاه فرمود که مولانا علاء الدّین اصولی رحمتہ اللہ علیہ فرموده است که این معنی به مکان تعلق ندارد و به زمان تعلق دارد یعنی آنکه چند گام بشمرده می گردد معتبر نیست، اعتبار آنست آن زمان که دلِ او بیارامد بنده[2] باشد۔

آنگاه سخن دران افتاد که اگر کسی را سلسِ بول بوده باشد یا رعافِ دائم یا علّتی بر مثلِ آن چه کند؟ فرمود که عورتی بحضرتِ رسالت آمد صلی اللہ علیہ وسلم احوالِ خود بازگفت که این عورت را دائم خون روان می[3] شود چه تدبیر سازم؟ رسول علیہ السلام فرمود که وقتِ هر نمازی وضو بساز اگرچه خون بر حصیر روان باشد۔

لختی سخن در نماز افتاد و حضوری که در نماز می باشد۔ بنده عرضداشت کرد که شنیده شد که شیخ الاسلام فرید الدّین قدس سرہ العزیز بارها در مقامی که نشسته بودی هر بار سجده می کردی خارجِ نماز، فرمود آری۔ آنگاه فرمود که شیخ وقتی در حجره

---

[1] ح و ه: 'بهم' ندارد [2] ن و ح: کند

[3] ه: 'می باشد' بجای 'می شود'

بود دربستہ[1] کردہ بودند، من بنوعی نظر کردم دیدم کہ ہر بار الیستادہ می شد و در سجدہ می رفت و این مصراع می گفت ع از بہرِ تو میرم[2] از برای تو زیم

آنگاہ حکایت نقلِ ایشان افتاد کہ شبِ پنجم ماہِ محرّم زحمتِ ایشان[3] غالب شد، نمازِ خفتن بجماعت بگزارد، بعدازان بیہوش شد، ساعتی بہوش باز آمد پرسید کہ من نمازِ خفتن گزاردہ ام؟ گفتند آری. گفت یک بار دیگر باز گزارم کہ داند چہ شود؟ چون دوم بار نماز بگزارد باز بیہوش شد، این بار بیہوشی بیشتر شد، باز بہوش آمد پرسید کہ من نمازِ خفتن گزاردہ ام؟ گفتند کہ دو بار گزاردہ اید، فرمود کہ یک بار دیگر باز گزارم کہ داند چہ شود؟ آنگاہ سوم بار بگزارد، بعدازان برحمتِ حق پیوست قدس اللہ سرہ العزیز

مجلسِ پنجاہ و چہارم

یک شنبہ سیزدہم ماہِ ذی القعدہ سنہ مذکور دولتِ پائبوس میسّر شد. سخن درباب اصحابِ شغل افتاد و مردانِ چاکر پیشہ، بر لفظِ مبارک راند کہ در ستدنِ شغلہا و تعلّق بہ چاکری کم می باشد کہ در آخرِ آن سلامتی باشد!

آنگاہ حکایت فرمود کہ در ایّامِ گذشتہ مردی بود حمید لقب، او در بدایتِ حال در دہلی بود چاکرِ طغرل کہ در آخرِ حال بہ لکھنوتی خود را بادشاہ ساختہ،

---

[1] ل: 'پردہ در پیش' بجای 'در بستہ' وارد [2] اخبار الاخیار: و

[3] ن: بر ایشان

القصه این حمید چاکر آن طغرل بود و مدام[1] در خدمت او بودی تا روزی پیش او ایستاده بود صورتی را بدید که می گفت ای حمید تو پیش این مرد چه می ایستی؟ این بگفت و غائب شد و این خواجه حمید حیران ماند که این چه بود تا بار دیگر هم پیش او ایستاده بود باز آن صورت را بدید که می گفت ای حمید تو پیش این مرد چه می ایستی؟ حمید متحیر شد تا کرت سوم باز آن صورت را بدید و همین می گفت ای خواجه حمید تو پیش این مرد چه می ایستی؟ این بار حمید گفت چرا نه ایستم که من چاکرم و او خداوندگار منست[2] مرا مواجب می دهد من چگونه نه ایستم؟ آن صورت گفت تو عالمی و او جاهل، تو حری و او بنده، تو صالحی و او فاسق! این بگفت و غائب شد. چون حمید این معنی معائنه کرد بر ملک خود رفت و گفت اگر بر[3] من حسابی هست یا داد و ستدی داری آخر رسان که من پیش تو چاکری نخواهم کرد! آن ملک گفت این چه سخن است که تو می گوئی مگر دیوانه شده ای؟ خواجه حمید گفت خیر من بر تو نخواهم بود[4] مرا باز[5] می دارند. چون خواجه ذکره الله بالخیر برین حرف رسید بنده عرضداشت کرد که آن صورت مگر از مردان غیب کسی بوده باشد؟ فرمود که خیر هرگاه که درونه مرد از کدورتها صاف شد از ینها بسیار بیند. مثل این اوصاف درین کس بسیار است اما به سبب افعال قبیح که درین کس است ازان مستور می ماند. چون درونه صفای کامل پذیرفت بسیار مثل این معائنه

---

[1] ن د ه: ملازم
[2] ن د ه: 'منست' ندارد
[3] ح د ه: 'با من' بجای 'بر من'
[4] ن: است
[5] ح: آمد
[6] ن: 'باز می قناعت دارند' بجای 'باز می دارند' دارد

کند، آنگاه این بیت بر زبانِ مبارک راند ے

آن نافه[1] که می جستی هم با تو در گلیم است

تو از سیه گلیمی بوی ازان نداری!

آنگاه حکایتِ آن خواجه حمید باز فرمود که چون از خدمتِ آن ملک بیرون آمد بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدین بپیوست قدس الله سره العزیز و ارادت آورد، من او را دیده بودم مردی اهل بود وگاه[2] ازگاه تذکیر هم گفتی و در درویشی و طاعت مستقیم الاحوال شد تا او را شیخ الاسلام فرید الدین قدس الله سره العزیز فرمود که تو در اندپت رو ساکن شو که تو این زمان مثلِ ستاره شده ای اما ستاره در مقابلِ مهتاب نور ندهد[3] تو در اندپت رو ساکن شو! خواجه حمید چون این سخن بشنید حالی قبول کرد مگر همدران شب هفت یاری عزیمتِ حج کردند، این حمید بیامد و در پایگاه شد و خدمتِ شیخ را گفت من در پایگه شده ام ترکِ فرمانی می کنم مخدوم مرا فرموده است که در اندپت رو ساکن شو من اندپت و کیلوکهری بسیار دیده ام یارانِ من بحج می روند مخدوم مرا اجازت فرماید تا بمصاحبتِ ایشان بحج روم، شیخ فرمود که برو، القصه بمصاحبتِ ایشان بحج رفت و بدان دولت رسید، چون بازگشت در راه برحمتِ حق پیوست!

جوانی آن روز بیعتی تجدید کرد مگر او را همدران نزدیکی از طرفی ایذائی

---

[1] ح و ه: 'آن نافه که جستی' بجای 'آن نافه که می جستی' دارد

[2] ن: 'گاه گاهی' بجای 'گاه ازگاه' دارد [3] ح: 'ندارد'

رسیده بود، درباب او این بیت فرمود ~

ای بسا شیر کان ترا آهوست ای بسا درد کان ترا داروست!

مجلسِ پنجاه و پنجم

دوشنبہ بست و یکم ماہِ ذی القعدہ سنہ مذکور بسعادتِ دست بوس رسیدہ شد۔ سخن در استقرارِ توبہ افتاد و استقامتِ بیعت، فرمود کہ این کس کہ دستِ شیخ می گیرد و بیعت می کند آن عہد بہ خداوند است باید کہ بران ثابت باشد و اگر او را ازان پریشانی میسّر است ہمچنان کہ ہست ہمچنان باشد کہ دست برچہ می گیرد؛

آنگاہ فرمود کہ چون من بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرہ العزیز پیوستم و بیعت کردم چون باز گشتم در اثنای راہ تشنگی اثر کرد، ہوای گرم بود و آب دُور، درین میان بر سرِ راہی رسیدم علوئی را دیدم کہ من او را[1] شناختم او را سیّد عماد گفتندی، مردی خوش باش بود، چون بدو رسیدم با او گفتم جائی آب باشد کہ من نیک تشنہ ام؟ یک مطہرہ پیشِ او بود، گفت نیکو آمدی اینک مطہرہ باز کن و بخور! ہمانا کہ دران مطہرہ شراب بود و یا بنگی و مرا معلوم شد گفتم من ہرگز این نخورم! آن علوی گفت درین نزدیکی ہیچ جا

---

[1] ن و ح: نمی شناختم

آب نیست ما از بی آبی این را برداشته ایم و پیش هم تا دوری آب نیست اگر تو این نخواهی خورد هلاک خواهی شد! گفتم خیر ای خواجه همین خواهد بود که بخواهم مُرد هرچه هست می شود که من دستِ شیخ گرفته ام و عهد کرده ام که من هرگز این نخورم! این بگفتم و از انجا بگذشتم، چون قدری برفتم برآب[1] رسیدم الحمد لله

بعدازان حکایت فرمود که خواجه حمید سوالی[2] مریدِ شیخ معین الدین بود هم خرقهٔ شیخ قطب الدین رحمته الله علیهم اجمعین، چون او تائب شد و خرقه یافت حُرفاء و قُرناء پیشینه بر و آمدند که بیا باز سرِ آن ذوق شویم! خواجه حمید گفت هرگز این معنی نشود، ایشان غلو کردند، خواجه حمید گفت هرگز این معنی نشود! ایشان باز غلو کردند، خواجه حمید گفت که بروید و گوشه بنشینید که این ازار بندِ خود را من چنان محکم بسته ام که فردای قیامت به حوران بهشت هم نکشایم! والله اعلم بالصواب[3]

مجلسِ پنجاه و ششم

شنبه یازدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد۔ بنده عرضداشت کرد که سیزدهم این ماه افطار کرده می شود بسببِ ایام

---

[1] ح د ھ: 'باب' بجای 'برآب' دارد

[2] ھ: 'خواجه حمید الدّین صوفی السوالی' بجای 'خواجه حمید سوالی' دارد

[3] ح و ھ: 'والله اعلم بالصواب' ندارد

تشریق حالِ روزۂ ایّامِ بیض چہ شود؟ فرمود کہ تا شانزدہم روزہ باید داشت۔ آنگاہ فرمود کہ امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ پیوستہ چہاردہم و پانزدہم و شانزدہم روزہ[1] فرمودہ است باید داشت ایّامِ بیض می دارد امّا درین ماہ باتّفاق تا شانزدہم باید داشت۔

درین میان طعام پیش آوردند برنج ہم بود، بندہ عرضداشت کرد کہ اَلاُرزُ مِنّی حدیث است؟ فرمود کہ آری و آن چنان بود کہ وقتی صحابہ طعامی موجود می کردند، ہر کسی چیزی قبول می کرد یکی گفت اللّحمُ مِنّی دیگر گفت الحوائج مِنّی ہر کسی ہمچنین می گفت رسول علیہ الصّلوٰۃ والسّلام فرمود اَلاُرزُ مِنّی۔

مجلسِ پنجاہ و ہفتم

دوشنبہ بستم ماہِ ذی الحجّہ سنۃ المذکور سعادتِ دست بوس حاصل آمد، طعامی آوردہ بودند، چون بہ مصرف[2] رسید طشت و آفتابہ آوردند۔ آن زمان تبسّم فرمود و گفت کہ در عرب طشت و آفتابہ کہ بعد از طعام می آرند آن را ابوایاس گویند یعنی مایۂ نومیدیست زیرا کہ بعد ازان ہیچ طعامی نخواہند آورد۔ آنگاہ

---

[1] ط: روزۂ ایّامِ بیض می داشتند، بجای "روزہ ... می دارد" دارد

[2] ح: صرف

برطریقِ طیبت فرمود که در هندوستان گوئی ابوالیاس تنبول است که بعد ازان هیچ طعامی نیارند! بعدازان فرمود که در عرب تنبول نباشد ازین معنی طشت و آفتابه بازپسین را ابوالیاس گویند، آنگاه فرمود که این را آنجا ابوالیاس گویند و نمک را ابوالفتح!

مجلسِ پنجاه و هشتم

دوشنبه بست و هفتم ماهِ ذی الحجّه بشرفِ دست بوس رسیده شد. سخن در طعام افتاد، فرمود که حدیثِ رسول است علیه الصّلوٰة والسّلام طعامی که بخورند[۱] ازانِ متقی بخورند[۲] و به کسی که طعام دهند او هم باید که متقی باشد. آنگاه فرمود که طعامِ متقی خوردن هرگونه که هست جهد توان کرد امّا طعام به متقی دادن[۳] دشواری دارد زیرا که ده کس مهمان می آیند مردم چه داند که میانِ ایشان متقی کیست؟ بعدازان فرمود که حدیثی دیگر یافته ام در مشارق و این امیدوار تر است، آنجا فرموده است که طعام بدهید بهر که هست خواه او را شناسید خواه نشناسید و سلام بگوئید هر که پیش آید خواه او را شناسید یا نه[۴]!

---

۱ ن: 'ازآنجا' بجای 'این را آنجا' دارد ۲ ح: بخورید

۳ ن: 'خورانیدن دشواری تمام' بجای 'دادن دشواری' دارد

۴ ه: 'خواه نشناسید' بجای 'یانه' دارد

آنگاه حکایت فرمود که در بداؤن مردی بود صائم الدهر همین که نمازِ شام شدی در دهلیزِ خانهٔ خود بیامدی و بنشستی غلامان پیشِ در بایستادندی از آینده و رونده هر که بیامدی او را درون طلبیدی افطار کردی۔

بعد ازان حکایتِ مهتر ابراهیم فرمود صلوات الله علیه وسلامه که او طعام نخوردی مگر مع الضیف تا روزی مُشرکی مهمانِ او شد، مهتر ابراهیم چون دید که او بیگانه است او را طعام نداد، فرمان رسید[1] که ای ابراهیم ما او را جان می[2] توانیم داد تو نان نمی توانی داد!

آنگاه حکایت فرمود که پیش ازین من در شهری بودم، وقتی صوفیئ چند از یارانِ شیخ بهاء الدّین در آمدند رحمته الله علیه، دران میان سعید قریشی[3] و علی کهوکهری و متعلّمانِ[4] دیگر هم بودند، مجلس خوش بود، طعامی پیش آورده شد[5]، همه برغبت در[6] آمدند. مردی بود درجوارِ من او را شرف پیاده گفتندی، او در آمد و هم بطعام خوردن مشغول شد و آن شرف پیاده مجعّد بود، چون او در آمد و طعام خوردن گرفت سعید قریشی و چند کس دیگر دست از طعام بکشیدند[7] و ایشان را دشوار آمد با او طعام خوردن، سعید قریشی خود از مجلس بیرون رفت. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من حیران

---

[1] ک: آمد

[2] ک: دادیم، بجای 'می توانیم داد' دارد

[3] ح: قرشی

[4] ن: 'متعلّقان' بجای 'متعلّمانِ دیگر هم' دارد

[5] ک: 'آوردند' بجای 'آورده شد'

[6] ح: 'خوردند' بجای 'در آمدند'

[7] ن: 'از طعام خوردن دست بکشیدند' بجای 'دست ..... بکشیدند' دارد

ماندم که اینها را چه شد که ترکِ طعام گرفتند! آنگاه پرسیدم که سببِ تفرقه[1] چیست؟ گفتند سبب آنکه این مرد که طعام با ایشان خوردن گرفت مجعّد است. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مراخذه آمد که کجا آمده است که با مجعّد طعام نخورند و این چه استنکاف است بدین غایت؟ درین میان بنده عرضداشت کرد که من سعید قریشی را در آخرها دیده بودم و بسیار یکجا بوده[2] ایم، دران حالی که من او را دیده بودم آن حال، هیچ[3] بدین حال نمی مانست. فرمود که آری از شومتِ آن غایت طلبی بود[4] که بدان چیزها مبتلا شده!

لحتی ذکرِ معراج[5] افتاد. عزیزی حاضر بود عرضداشت کرد که معراج بر چه نوع بود؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که از مکّه تا بیت المقدّس اسراء بود و از بیت المقدّس تا فلکِ اوّل معراج بود و از فلکِ اوّل تا مقامِ قاب قوسین اعراج بود. باز آن عزیز برین سوال زیادت کرد و گفت می گویند قالب[6] را هم معراج بود و روح را هم هر یکی را چگونه بوده باشد؟ خواجه ذکره الله بالخیر این مصراع بر زبانِ مبارک راند ع فظُنَّ خیراً ولا تسئل عن الخبر، یعنی گمانِ نیک بدار و از تحقیقِ حال مپرس! آنگاه فرمود که بدینها هم ایمان

---

[1] ح و ه: نفرت
[2] ن و ه: 'بودیم' بجای 'بوده ایم'
[3] ن: 'بدین حال، هیچ' بجای 'هیچ بدین حال' دارد
[4] ن: 'که بود' بجای 'بود که'
[5] ه: 'شبِ معراج درافتاد' بجای 'معراج افتاد' دارد
[6] ن و ح: 'قلب را هم معراج بود و قالب را هم' بجای 'قالب را هم معراج بود' دارد

باید داشت امّا در تحقیق و تفتیشِ آن غلو نباید کرد، آنگاه این دو بیت تمام فرمود و گفت که یکی را محبوبی در شب حاضر شده بود، او آن حال را نظم کرده است ؎

جاءنی فی قمیص اللیل مستترًا — یقارب الخطو[1] من خوف و من حذر

فکان ماکان مما لست اذکره[2] — فظن خیرًا و لا تسئل عن الخبر

مجلس پنجاه و نهم

دو شنبه هژدهم ماهِ محرم سنه تسع عشر[19] و سبعمائة بسعادتِ دست بوس رسیده شد. آن روز از عزیمتِ بداؤن مراجعت شده بود. ذکرِ بزرگانی افتاد که در حوالیٔ آن شهر خفته اند. بنده عرضداشت کرد که درین لشکر راحتی که دیده شد همین دریافتِ زیارتِ بزرگان بود چنین[3] که والدِ بزرگوارِ مخدوم و مولانا علاء الدین اصولی و مولانا سراج الدین ترمذی و خواجه شاهی مُوی تاب و خواجه عزیز کرکی و خواجه عزیز کوتوال و خواجه شادی لکھنوتی و قاضی جمال ملتانی، بنده اسامی این عزیزان می گفت خواجه ذکره الله بالخیر چشم پُرآب کرد و هر یکی را بخوبی نام می[4] گرفت تا چون ذکرِ قاضی جمال ملتانی کرده شد فرمود که این بزرگ وقتی[5] در خواب دید حضرتِ[6] رسالت را صلی الله علیه وسلم

---

[1] ح: 'الخطو من شوق' بجای 'الخطو من خوف' دارد [2] ن و ۵: اظهره

[3] ن: 'چنان که' بجای 'چنین که' [4] ۵: 'می گفت' بجای 'می گرفت' دارد

[5] ۵: 'در شبی' بجای 'وقتی در' دارد [6] ن: 'که حضرت رسالت' بجای 'حضرت رسالت را' دارد

در سواد بداؤن گوئی در موضعی نشسته وضوئی می سازد[۱]، چون بیدار شد بر فور بدان موضع رفت زمین ترشده دید گفت گور من همین جا بگاوید[۲]، چون او وفات یافت همچنان کردند و همدران مقام دفن کردند!

مجلس شصتم

سه شنبه بست و ششم ماه محرم سنه مذکور بدولت دست بوس رسیده شد. سخن در فضیلت صوم افتاده و این حدیث که "لِلصَّائِمِ فَرْحَتَانِ فَرْحَةٌ عِنْدَ الْإِفْطَارِ وَفَرْحَةٌ عِنْدَ لِقَاءِ الْمَلِكِ[۳] الْجَبَّارِ"، بعدازان فرمود که این فرحت صایم عندالافطار فرحت اکل و شرب نیست این فرحت بر اتمام صوم است یعنی صوم چون تمام کند او را فرحتی آید که اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ این ازمن تمام شد و امیدوار نعمت رویت شدم! بعدازان فرمود که هر طاعتی را جزای معین است، چون جزای روزه نعمت رویت[۴] است هر آئینه صائم با تمام صوم شاد شود بامید آن نعمت! درین میان ذکر این حدیث در افتاد که اَلصَّوْمُ لِي وَاَنَا اَجْزِي بِهٖ، یکی از حاضران گفت که این حدیث چنین[۵] هم شنیده شده است که الصائم لی - خواجه ذکره الله بالخیر تبسم فرمود و گفت انا اجزی له

---

۱ ح: "می سازند" بجای "می سازد" ۲ ه: بکاوند

۳ ترجمۀ بریان: "الرحمن" بجای "الملک الجبار" دارد

۴ ه: دیدار ۵ ن: "هم چنین" بجای "چنین هم" دارد

باید گفت، بعد ازان سخن او را اصلاح کرده فرمود که این باء جزی بمعنی لام آمده است[1].

از نسبتِ روزه سخن در صبر افتاد. فرمود که صبر بمعنی حبس آمده است چنانکه پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام فرموده است اصبروا الصابر واقتلوا القاتل، بعد ازان فرمود که این حدیث را شانی هست و آنچنان بود که در عهدِ رسول علیه الصلوٰة والسلام مردی تیغ کشیده دُنبالِ مردی کرده بود، آن مرد از پیشِ این مردِ تیغ کشیده می گریخت، یکی بیامد و آن را که گریخته[2] می رفت بگرفت و بایستانیده تا آن مردِ تیغ کشیده بیامد و آن مرد را که می گریخت بکُشت، این خبر به رسول علیه الصلوٰة والسلام رسانیدند، حکم فرمود که آن مرد که آن گریخته را بگرفت و بایستانید حبس کنند و آن کُشنده را بکُشند، این[3] حکم را بدین عبارت فرمود که اصبروا الصابر واقتلوا القاتل.

لختی سخن دران افتاد که رسول علیه الصلوٰة والسلام بسیار جا وعده فرموده است که هر که چنین کاری کند فردا با من در بهشت یک جا باشد و در بیانِ این حدیث اشارت بدو انگشت یکجا کرده انگشتِ شهادت و انگشتِ میانه[4] فرمود کهاتین، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که این اشارت، بهترین بسند نیست که من و او یکجا باشم همچنین که این دو انگشت یکجا است این اشارتِ[5] درج است یعنی همچنین

---

[1] ن: باشد
[2] ن: 'می گریخت' بجای 'گریخته می رفت' دارد
[3] ن: 'آن حکم باین عبارت' بجای 'این حکم را بدین عبارت' دارد
[4] ه: وسطی
[5] ح: بشارت

درجه که مرا باشد همچنین درجه او را دهند زیرا که انگشتانِ خلق که هستند انگشتِ میانه بلندتر از مسبّحه است امّا رسول را علیه الصلوٰة والسّلام انگشتِ مسبّحه و میانه هر دو برابر بود!

مجلسِ شصت و یکم

پنجشنبه سیزدهم ماهِ صفر ختم الله بالخیر والظفر سنة المذکور بسعادتِ پائبوس رسیده شد. سخن در عصمت و توبه افتاد که پیرِ هری[1] گفته است که عنایت بدو چیز است و آن عزیز است یا عصمت در اوّل یا توبه در آخر!

ازینجا سخن در توبه و تقوی افتاد. فرمود که متّقی آنست که به لوثی ملوّث نشده باشد و تائب آنست که شده باشد و انابت آورده، درین اقاویل گفته اند، بعضی گفته اند که متّقی و تائب هر دو برابر باشند[2] بعضی گفته اند که تائب فاضل تر است از متّقی زیرا که این تائب شده و[3] ذوقِ معصیت گرفته است، آنکه ذوق گرفته باشد و باز آید قوی تر ازان باشد که اصلا هیچ ذوقی نگرفته باشد و بعضی گفته اند که متّقی فاضل تر است[4] از تائب، در صحّتِ این قول حکایتی

---

[1] ح: 'پیرِ هریو' بجای 'پیرِ هری' دارد ٥: 'پیرِ هریوی شیخ عبدالله انصاری'
[2] ٥: اند [3] ح و ٥: است
[4] ٥: 'از تائب باشد' بجای 'است از تائب' دارد

فرمود که وقتی میانِ دو کس مباحثه شد یکی می گفت که متقی فاضل تر است از تائب و دیگری می گفت که تائب فاضل تر از متقی، این سخن میانِ ایشان به تطویل کشید ایشان هر دو پیشِ پیغمبرِ آن عهد رفتند[1] و این را حکم[2] طلبیدند، پیغمبرِ آن عهد گفت که من از خود حکم[3] نتوانم کرد منتظرِ وحی خواهم بود تا چه فرمان رسد، همدرین میان بران پیغمبر فرمان آمد[4] که این[5] هر دو را باز گردان و بگو که شما هر دو بروید امشب یکجا باشید فردا چون از خانه بیرون آئید هر که اوّل پیشِ شما آید حکمِ این مسئله ازو پرسید، آن هر دو تن بحکمِ فرمان برفتند، روزِ دیگر هر دو از خانه بیرون آمدند مردی پیش آمد ایشان ازو پرسیدند که ای خواجه ما را مشکل شده است تو حل کن، او گفت چه[6] مشکل شده است؟ ایشان گفتند که ما را می باید معلوم شود که آنکه هیچ وقتی معصیتی نکرده باشد او بهتر یا آنکه او[7] معصیت کرده باشد و تائب شده، آن مرد گفت ای خواجگان من مردی جولاهه ام علمی نخوانده ام این مشکل را چگونه حل کنم امّا این قدر می دانم که جامه که[8] می بافم تاری بسیار می گسلد من آن را پیوندی می کنم او محکم تری آید ازان تاری که نه گسسته باشد! ایشان هر دو باز گشتند و بخدمتِ

---

[1] ه: آمدند
[2] ن: 'این حکم را دلیل' بجای 'این را حکم' دارد
[3] ح: حکمی
[4] ه: رسید
[5] ه: 'آن هر دو تن' بجای 'این هر دو' دارد
[6] ن: 'بگوئید' بجای 'چه مشکل شده است' دارد
[7] ن و ح: 'او معصیت' ندارد
[8] ه: 'که من می بافم دران تار بسیار می باشد یعنی تار که می گسلد من باز پیوند می کنم نزدیک من تاری که نگسسته باشد بهتر از تاری که گسسته باشد و باز پیوند کنم' بجای 'که می بافم بسیار.... باشد' دارد

آن پیغمبر آمدند و صورتِ حال باز گفتند، آن پیغمبر گفت جواب شما همین بود!

لختی حکایتِ دُنیا افتاد و مغرور شدنِ خلق بروی، درین محل حکایت فرمود که وقتی مهتر عیسیٰ علیه السلام عورتی را دید زالی بدحالی سیاهی کربه لقائی ازو پرسید که تو کیستی؟ گفت من دُنیا ام۔ مهتر عیسیٰ علیه السلام گفت چند[1] شوهر کرده ای؟ گفت بی حد و بی اندازه، اگر چیزی معدودی و محصوری باشد بگویم۔ بعد ازان مهتر عیسیٰ علیه السلام گفت که ازین شوهران هیچ کدامی ترا طلاق[2] گفته است؟ گفت نخیر همه را من کُشتم[3]۔ از نسبتِ این معنی فرمود که درویشی[4] راحتی تمام است و از آفتها ایمن، غایتِ سختی کارِ درویش آن باشد که شبی او را فاقه باشد و آن[5] شب که او را فاقه باشد او را معراجی باشد!

لختی سخن در مردمانِ مالدار اُفتاد و محبتِ ایشان بمال، بعد ازان حکایت فرمود که وقتی یکی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین آمد قدس الله سره العزیز و حکایت کرد از شیخی که دران عهد بود و مال بسیار داشت، گفت آن شیخ مال بسیار دارد امّا می گوید که مرا در دادنِ مال اذن نیست شیخ الاسلام فریدالدّین قدس سره چون این سخن بشنید تبسّم فرمود و گفت که این بهانها ست!

---

[1] ح: چندین [2] ح: طلاقی

[3] ح: کشته ام [4] ح: درویشی را

[5] ن: 'آن معراجی باشد' بجای 'آن شب که... معراجی باشد' دارد

آنگاه گفت که اگر آن شیخ مرا وکیلِ خرج[1] کند من در دو سه روز تمامی خزانۂ او خالی کنم و یک درم بی اذنِ او ندهم!

لختی سخن دران افتاد که معطی خدا ایست چون خدای تعالیٰ کسی را بدهد مانع که تواند بود؟ درین میان حکایت فرمود که سلطان شمس الدین در بداؤن میدانی کرده بود با دو دروازه آنجا گوی می باختی، روزی در میدان گوی می باخت نزدیکِ یک دروازه رسید آنجا پیری خمیده[2] قامتی را دید، آن پیر چیزی سوال کرد و سلطان هیچ نداد، باز بدروازۂ دوم رسید آنجا جوانی را دید تندرست و توانا، سلطان شمس الدین کیسۂ داشت بیفشاند، مبلغی تنکه زر بیرون کشید و بدان جوان داد، آنگاه گفت که آن پیر چیزی خواست من ندادم و این جوان را ناخواسته دادم اگر خواستِ من بودی[3] آن پیر را دادمی پس هر کرا می دهد خدا می دهد من چه کنم!

حکایتِ دیگر ازان سلطان شمس الدین فرمود که او وقتی در بداؤن آمد نغزکی چند پیشِ او آوردند و آنجا نغزک نیک[4] شیرین باشد، چون بخورد گفت این را چه گویند؟ گفتند این را آنبه[5] گویند مگر بزبانِ ترکی آنبه[5] چیزی قبیحی را گویند، سلطان فرمود که این را نغزک باید گفت، چون این نام بر لفظِ او رفت

---

[1] ح: خود [2] ه: منحنی

[3] ه: 'این جوان را ناخواسته ندادمی' بعد از 'بودی' دارد

[4] ن: بیشتر [5] ه: ام

همین نام شد. بعد ازان هم حکایتِ او فرمود که او خدمتِ شیخ شهاب الدّین سهروردی و شیخ اوحد کرمانی را رحمۃ اللہ علیہما دریافته بود و یکی از اینها او را گفته بود که تو بادشاه خواهی شد!

لختی سخن در ترکِ دُنیا افتاد؛ فرمود که پیری بود در کیتهل او را شیخ صوفی بدهنی می گفتند[1]، او تارکِ عظیم بود تا بغایتی که سترِ عورت هم نبود، آنگاه فرمود که اگر کسی سدِّ جوع را که بدان قوامِ بدن باشد تارک شود هلاک گردد و معاقب باشد و ستری که بدان عورت را پوشند تارک شود هم معاقب باشد، او ازانها بود که ازینها هم دُور بودی!

هم از نسبتِ ترکِ دُنیا حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدّین فرمود قدس سرہ العزیز که زر و نعمت که بدو آمدی او آن همه را نفقه کردی تا وقتِ نقلِ او[2] وجهِ تجهیز و تکفین متعذّر بود[3] چنانکه خشتِ[4] خام که بجهتِ لحد باید نبود، دری که به خشتِ خام برآورده بودند آن در را فرود آوردند تا آن خشتها در لحد خرچ شد!

---

[1] ه؛ 'گفتندی' بجای 'می گفتند'

[2] ن؛ 'وقتی که فوتِ او شد' بجای 'وقتِ نقلِ او' دارد

[3] ن: بعد از 'بود' این بیت دارد؛ پنبهٔ حلّاج را رسمِ کفن داری نبود
خانه بر دوشِ فنا سامان داری هم نداشت

[4] ن؛ 'به خشتِ خام لحد را موجود می خواستند کرد امّا نبود دری در خانه را برآورده بودند به خشتِ خام' بجای 'خشتِ خام که . . . برآورده بودند' دارد

مجلس شصت و دوم

یک[1] شنبه بست و هشتم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ دستبوس بدست آمد۔ حکایت در بابِ بادشاهان افتاد که ایشان را در شعر شنیدن رغبتی بود۔ فرمود که سلطان شمس الدّین وقتی بار[2] داده بود، ناصری شاعر شعری ادا کرد مطلعِ آن شعر این بود ؎

ای فتنه از نهیبِ تو زنهار خواسته   تیغِ تو مال و پیل[3] ز کفّار خواسته

سلطان در اثنای این شعر شنیدن بچیزی دیگر مشغول شده بود، درین میان ناصری چند بیتی خوانده بود، باز سلطان بشنیدنِ آن مَیل کرد و ناصری را گفت ؎

ای فتنه از نهیبِ تو زنهار خواسته   تیغِ تو مال و پیل ز کفّار خواسته

هم ازینجا باز بخوان، غرض آنکه زهی حافظهٔ قوی داشت که با[4] چندان اشغال مطلعِ شعر یاد مانده بود! بعدازان از عقیدهٔ خوب او حکایت فرمود که شبها بیدار بودی و چون از خواب بیدار شدی وضو ساختی دوگانه بگزاردی و باز در خواب شدی و هیچ کس را بیدار نکردی۔

---

[1] ه: 'شنبه بست و هفتم' بجای 'یک شنبه بست و هشتم' دارد

[2] ن: بارِ عام   [3] سیر العارفین: 'خیل' بجای 'پیل' دارد

[4] ه: 'چندین اشتغالِ مملک' بجای 'چندان اشغال' دارد

مجلسِ شصت وسوم

چهارشنبه شانزدهم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور دولتِ پائبوس میسّر شد. سخن در روزه و سحر افتاد. فرمود که یکی از شیخ جلال الدّین تبریزی پرسید رحمتہ اللہ علیہ که مردی روزه می دارد و سحری خورد چگونه باشد؟ شیخ جلال الدّین فرمود که سحر هم بخورد شام هم چاشت هم باید که قوّتی که بدان حاصل آید[1] در طاعتِ خدای تعالیٰ صرف کند و معصیتی[2] نکند. بنده بر وفق[3] این معنی این آیه یاد داد که کُلُوا مِنَ الطَّیِّبٰتِ، خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که کُلُوا مِنَ الطَّیِّبٰتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا. از نسبتِ این طیّبات بنده عرضداشت کرد که اصحابِ کهف درانچه گفتند که اَزْکٰی طَعَامًا مقصود ازان چه بود[4]؟ فرمود که طعامی خواستند که طبائع بدان مائل باشد. آنگاه بر لفظِ مبارک راند که بقولِ بعضی مقصود ازان طعام برنج بوده است واللہ اعلم[5].

---

[1] ه: شود

[2] ه: 'معصیت نیارد' بجای 'معصیتی نکند' دارد

[3] ه: موافق

[4] ن: باشد

[5] ن و ح: 'واللہ اعلم' ندارد

مجلسِ شصت و چهارم

یک[1] شنبه دوازدهم ماهِ جمادی الاُولی سنه مذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن در کشائی[2] افتاد که پیوسته مستغرقِ یادِ حق باشند۔ بعد ازان حکایت فرمود که یکی از درویشی صاحبِ حالی درخواست کرد که آن ساعت که ترا با حق تعالیٰ نیازی[3] باشد اگر[4] از من یاد آید دعائی بکنی! آن درویش جواب داد که وای بران دقتی که مرا از تو یاد آید!

درین میان حکایتِ خواجه عزیز کرکی که[5] در بداؤن خفته است افتاد، در بزرگیٔ او مبالغت بسیار فرمود۔ بنده عرضداشت کرد که همچنین گویند که او گنجشکانِ زنده فرو بردی[6] باز ساعتی دیگر یگان یگان همچنان زنده از حلق بیرون کشیدی و پرانیدی! خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که من[7] ندیده ام ولی شنیده ام، آنگاه فرمود که همچنین هم گویند که شبهای زمستان در تنورِ گرم در رفتی بامداد

---

1. ه: 'چهارشنبه چهاردهم' بجای 'یک شنبه دوازدهم' دارد
2. ه: بزرگانی
3. ن: 'شغلی' ه: اشغالی
4. ه: 'تو مارا بدعا یاد کنی نیکو باشد' بجای 'از من یاد ..... بکنی' دارد
5. ه: 'افتاد که در بداؤن بود' بجای 'که در بداؤن ..... افتاد' دارد
6. ه: می بردی
7. ن: من آن را

بیرون آمدی - آنگاه فرمود که او ساکنِ کرک بود اوّلِ حال او فیروزه فروش بوده است از جنسِ بنگری[1] که عورتان پوشند می فروختی و دران وقت هم مشغول بودی، مگر والیِ کرک او را برنجانید و حبس کرده بود، بعد ازان والی را گفتند که این جوانِ صالح است و مشغول، گفت او را خلاص دهند[2]، چون او را گفتند که ترا والی خلاص فرموده است بیرون آی گفت من هرگز بیرون نیایم تا او را از خان و مان برنیندازم. القصه آن والی را آفتی سخت[3] رسید آنگاه او ازین حبس[4] بیرون آمد!

مجلسِ شصت و پنجم

پنجشنبه[5] بست و سوم[6] ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد. سخن در سفرِ حج و زیارتِ کعبه افتاد. فرمود که مردمان که بزیارتِ کعبه می روند چون باز می آیند ذکرِ آن در هر مقامی می کنند و بیشتر[7] در یادِ آن

---

[1] بنگری (یا بنگڑی) لفظِ هندی است بمعنی دست برنجن که آن حلقهٔ طلا و نقره و امثالِ آن باشد که زنان بر دست کنند (برهان)

[2] ح و ه : دهید

[3] ه «نکبتی سختی» بجای «آفتی سخت» دارد

[4] ه : «ازان محبس» بجای «ازین حبس» دارد

[5] ه : آدینه

[6] ح : دوم

[7] ه : پیش

می باشند و آن نیکو نیست. یکی از حاضران گفت که در راهِ حج [1]گاه گاه نماز از وقت فوت می شود به سببِ تنگیٔ آب و مشقتِ منازل، آنگاه خواجه ذکرہ اللہ بالخیر حکایت فرمود که مذکری بود در لهاور، تذکیر خوب گفتی، سخن گیرا داشت، خلق را در سخنِ او رقتی و راحتی بودی تا او به حج رفت، چون باز آمد آن ذوق و راحت در [2]کلامِ او نمانده بود. با او گفتند که سخن تو بدان چاشنی [3]که بود نمانده است. گفت آری من هم می دانم که بسببِ کدام شومت است، سبب آنست که مرا درین سفر [4]در راه دو نمازی از وقت بشد!

مجلسِ شصت و ششم

[5]سه شنبه پنجم ماهِ جمادی الآخره سنه مذکور بدو[6]لتِ دست بوس رسیده شد. سخن در آدابِ پیری و مریدی افتاد و درمعنی آنکه پیر را به هیچ نوع از مرید طمع نشاید کرد. آنگاه حکایت فرمود که وقتی مریدی بخدمتِ پیرِ خود [7]خربزه چند پیش آورد،

---

[1] ه: 'گاه از گاه' بجای 'گاه گاه'	[2] ه: سخن

[3] ه: بجای که بود نمانده است' 'بود نیست که اوّل بوده است' دارد

[4] ن: 'دو نماز فوت شد' بجای 'در راه..... بشد' دارد ح: 'دو نماز از وقت شد'

[5] ن: 'پنجشنبه هفتم ماه رجب' بجای 'سه شنبه پنجم ماه جمادی الآخرہ' دارد

[6] ن: 'دولتِ پابوس بدست آمد' بجای 'بدولتِ دست بوس رسیده شد' دارد

[7] ن و ح: 'خورده' بجای 'خربزه چند' دارد

پیر ازو[1] نستد و باز بدو داد، یکی سوال کرد که چرا باید پیر خدمتی مرید رد کند؟ پیر جواب داد چنانکه پیر در کارِ دین نشاید که هیچ نوع محتاجِ مرید باشد در کارِ دُنیا هم نشاید که محتاج مرید باشد!

لختی سخن دران اُفتاد که مریدان بخدمتِ مخدوم می آیند و سر بر زمین می نهند- خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من می خواستم که خلق را منع کنم امّا چون پیشِ شیخ من همچنین کرده اند منع نکردم- بنده برین حرف عرضداشت کرد بندگانی که بخدمتِ مخدوم[2] پیوسته اند و ارادت آورده اند و بیعت کرده اند این ارادت و بیعت عبارت است از عشق و محبتِ پیر، پس آنجا که عشق و محبت آمد دران صورت سر بر زمین نهادن سهل خدمتی باشد- خواجه ذکره الله بالخیر بر وفقِ این[3] سخن فرمود که شنوده ام[4] از خدمتِ شیخ الاسلام فرید الدین قدس الله سره العزیز که وقتی شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه در راهی سوار می رفت، مریدی[5] پیش آمد و آن مرید پیاده بود و زانوی شیخ بوسید- شیخ فرمود که فروتر، مرید پای شیخ بوسید، شیخ فرمود فروتر، مرید زانوی اسپ بوسید- شیخ فرمود فروتر، مرید سُم اسپ بوسید، شیخ فرمود فروتر، مرید زمین بوسید- آنگاه شیخ فرمود که درین چه ترا فرمودم که فروتر فروتر مقصودِ من نه بوسیدنِ[6] زمین بوده است

---

۱ ه: 'قبول نکرد' بجای 'ازو نستد' دارد — ۲ ن و ه: 'مخدوم' ندارد

۳ ح: این معنی — ۴ ه: 'شنودم' بجای 'شنوده ام'

۵ ن: 'مریدی پیاده بود بیامد' بجای 'مریدی پیش ... بود' دارد

۶ ح: 'پابوس' بجای 'بوسیدنِ زمین' دارد ن: بوسِ خود

تو هر چه فرزند می شدی درجۂ[1] تو بالاتر می شد!

لختی حکایتِ درویشانی افتاد که شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز ایشان را خلافت فرموده بود، بر لفظِ مبارک راند که یکی از ایشان درویشی بود که او را عارف گفتندی، او را جانبِ سیوستان و آن حدود فرستاد و اجازتِ بیعت داد، و آنچنان بود که ملکی بود طرفِ اُچّہ و ملتان و این عارف بران ملک امامت داشت یا تعلّقی باسمِ دیگر، الغرض وقتی آن ملک صد تنکہ بدستِ این عارف بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز فرستاد، او ازان پنجاه تنکہ برخود نگاه داشت و پنجاه تنکہ بخدمتِ شیخ[2] آورد، شیخ تبسّم فرمود و گفت که قسمتِ برادروار کردی! آن عارف شرمنده شد بر فور آن پنجاه تنکہ بخدمتِ شیخ آورد و عجز و عذر بسیار کرد و ارادت التماس نمود، شیخ دستِ بیعت بدو داد و او محلوق شد، بعدازان چنان در خدمت راسخ شد که استقامتِ تمام حاصل کرد تا آخرالامر شیخ او را اجازتِ بیعت داد و جانبِ سیوستان فرستاد۔

مجلسِ شصت و هفتم

دوشنبہ بست و سوم ماهِ رجب سنہ مذکور بدولتِ دست بوس

---

[1] ح: تو در دین [2] ح: خدمتِ شیخ

رسیده شد سخن در بابِ پندار افتاد و اہلِ رعونت و طائفۂ که خود را چیزی دانند۔ فرمود که عائشه را رضی اللّٰه عنها پرسیدند که مرد کی بد شود؟ گفت هرگاه که خود را نیکو داند! ملایمِ این معنی حکایت فرمود که فرزدق نام شاعری بود، وقتی او و خواجه حسن بصری رضی اللّٰه عنه در جمعی یکجا افتادند، از آن جمع یکی بآوازِ بلند گفت که بهترینِ مردمان درین جمع حاضر است و بدترینِ مردمان! همدرین حال فرزدق رُوی سوی خواجه حسن بصری کرد و گفت شنیدی[1] که چه می گوید؟ خواجه حسن بصری گفت چه معلوم است که بهترینِ مردمان کیست این را خدا داند! فرزدق گفت ای خواجه بهترینِ مردمان تویی و بدترینِ مردمان منم! چون فرزدق وفات یافت او را در خواب دیدند و از احوالِ او پرسیدند۔ فرزدق گفت چون مرا پیشِ کرسیِ قضا بُردند من ترسیدن گرفتم، مرا فرمان رسید که ما ترا همان روز آمرزیده بودیم که خود را بدترینِ مردمان دانستی!

بنده راسخنی در دل بود آن روز عرضداشت کرد و آن این بود که گوری که برآورده می باشد چون خراب شود باز عمارت کردن آمده است؟ فرمود که خیر، هرچه خراب شود[2] پیش عمارت نباید کرد، هرچه اندراس بیشتر[3] اُمیدِ رحمت بیشتر!

ازینجا حکایتِ مردانی افتاد که خود را در پایانِ بزرگان و پیران جای

---

[1] ح: 'چه معلوم است که بهترینِ مردمان کیست و بدترینِ مردمان کیست خواجه حسن بصری گفت این را خدای تعالیٰ داند' بجای 'شنیدی که .... خدا داند' دارد

[2] ح: 'شد باز' بجای 'شود پیش' دارد [3] ح: پیشتر

خواهند بجهتِ دفن، آنگاه حکایت فرمود که در بداؤن بزرگی بود او را مولانا سراج الدّین ترمذی گفتندی، او جانبِ مکّه رفت بدین[1] عزیمت که اگر قضای اجل در رسد مدفنِ او همانجا باشد، چون بزیارتِ کعبه رفت بدان[2] سعادت رسید باز آمد و در بداؤن ساکن شد، او را گفتند نه تو بدان نیت رفته بودی که چون بمیری همانجا دفن کنند؟ گفت آری ولی من شبی[3] در خواب دیدم که جنازها از اطراف می آوردند و مُردگانی که بران جنازه می بودند ایشان را در حوالیٔ مکّه دفن می کردند و بعضی مُردگان که گرد بگردِ مکّه مدفون بودند ایشان را ازانجا برمی داشتند و می بُردند، من پُرسیدم که این چه حال است؟ گفتند که طائفۂ که اہلیّتِ این موضع دارند اگرچه جایہای دُور وفات یافته اند ایشان را فرمان است که اینجا آریم و طائفۂ که نه شائستۂ این مقام اند اگرچه اینجا خفته اند ایشان را فرمان است که باطراف بریم، مولانا سراج الدّین گفت که چون مرا این معنی تحقیق شد باز در بداؤن آمدم بنا بر آنکه[4] اگر لائقِ آن موضع خواهم بود غرضِ من حاصل خواهد شد انشاءالله تعالیٰ

---

[1] ل: 'برین نیّت' بجای 'بدین عزیمت' دارد

[2] ل: بران

[3] ل: 'شبی من در' بجای 'من شبی در' دارد

[4] ح: 'بدان بناکه' بجای 'بنا بر آنکه' دارد ل: بران بنا

تمام شد دیباچۂ چہارم از کتابِ فوائد الفواد بعَونِ اللّٰہِ وَحُسنِ توفیقِہٖ ۔

ختم شد این صُحفِ صدق و صفا که ازو جانِ حسن[1] راست طرب
در سه شنبه دوم از ماهِ شوّال هفصد و نوزده تاریخِ[2] عرب

از[3] انگاه باز که این کلمات را بدایت کرده[4] شد تا امروز که بر نهایت رسیده است راست دوازده سال می شود و این نقدِ[5] دوازده ساله که بوته بوته را زرِ دوازده ماه است در نظرِ صرافانِ وقت داشته آمد اُمید که سکّهٔ دلها را بمهرِ[6] مهر ایمان عیاری کامل و رواجی تمام حاصل آید، انشاء اللّٰه تعالیٰ، وَاللّٰهُ أَعلَم بالصواب

---

[1] ح: داشت [2] ه: بتاریخ
[3] ن: 'ازان' بجای 'ازانگاه' [4] ن: 'کرده آمد' بجای 'کرده شد' دارد ح: 'کردم'
[5] ح: نقدانه [6] ن: 'بهرهٔ مهر' بجای 'بمهرِ مهر' دارد

جلد پنجم از فوائد الفواد
متضمّن بر سی و دو مجلس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

حمدِ بی حدّ و ثنای بی عدّ مر حضرتِ صمدیّت را که از فیضِ فضلِ او مسلکِ سلوک در[1] عقدِ عقائد نظامی یافت بوجودِ صاحب المکارم والجود مستنبطِ رموز الدقائق مستکشفِ کنوز الحقائق سلطان الاولیاء قطب العالم سلطان المشائخ والعارفین نظام الحقّ والشّرع والدّین متّع اللّٰه المسلمین بطول بقائه، آمین ؎

یکی از امّتِ ختم النبیّین   نشد جزوی کسی ختم المشائخ

می گوید بنده حسن علاء سجزی که چون توفیقِ ازلی موافقِ احوالِ[2] این ضعیف شد و سعادتِ ابدی مساعدِ اوقاتِ این شکسته گشت الهامِ فطرت رهنمونِ فکرت آمد تا از کلماتِ جان پرورِ ایشان مجموعات جمع کرده آمده[3]، پیش ازین جلدی تمام شده است نبشته[4] دوازده سال[5] مشتمل بر چهار دیباچه، اکنون این جلدِ دوم آغاز کرده آید حق تبارک و تعالی

---

[1] ح و ک: و   [2] ن و ح: حال   [3] ح: شد

[4] ن: بنوشته   [5] ن: ساله

ذاتِ ملک[۱] صفاتِ خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر را عمری[۲] چون عمرِ خضر دهاد تا ازین شربت که عین آبِ حیات است خواص و عوام سیراب گردند؛ اُمید که جرعهٔ ازین جامِ جان بخشِ این معنی که راحِ ارواح است راحتها بگوینده و شنونده و نویسنده و خوانده برساند[۳] انشاء اللّٰه تعالیٰ

مجلسِ اوّل

یک شنبه بست و یکم ماهِ مبارکِ شعبان سنه تسع عشر و سبعمأته[۷۱۹] دولتِ پائبوس بدست آمد۔ بنده را حدیثی در دل بود بخدمتِ مخدوم بازخوانده شد که مَنْ اَحَبَّ الْعِلْمَ وَالْعُلَمَاءَ لَمْ یُکْتَبْ خَطِیْئَتُهٗ آنگاه عرض[۴] افتاد که پس اُمیدوار[۵]ِ حدیث است که[۶] از سببِ محبّتِ علم و علماء گناهِ این کس نوشته نمی شود! فرمود که صدقِ محبّت متابعت[۷] است، چون کسی محبِّ ایشان شد هر آئینه متابعتِ ایشان کند و از ناشائسته[۸] دُور باشد،

---

۱ ح: ملکی ۲ ن: 'عمری چون' ندارد ۳ ه: برساناد ۴ ه: عرضه
۵ ن: امیدواری ۶ ه: 'اینکه' بجای 'که از'. ح: 'اینکه از'
۷ ح: 'آنست که متابعتِ ایشان کنند چون کسی محبِّ ایشان شد لابد از ناشایسته' بجای 'متابعت است ..... از ناشائسته' دارد
۸ ه: 'ناشائست' بجای 'ناشائسته'

چون این چنین شود ہر آئینہ گناہِ او را ننویسند۔ آنگاہ فرمود کہ تا محبّتِ حق در غلافِ قلب باشد امکانِ معصیت ہست امّا چون محبّت در سُویداء[1] قلب در آید پیش امکانِ معصیت نباشد۔

آنگاہ فرمود کہ توبہ و انابت در حالِ[2] جوانی نیکو می آید، در پیری چہ کند کہ تائب[3] نشود! آنگاہ این دو بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

چون پیر شوی و بر سرِ انجام آئی ای سر حرفِ خویش ناکام آئی

سازی حق[4] را ز تیرہ رائی معشوقہ خود[5] در[6] بی نوائی

بعد ازان فرمود کہ حق تعالیٰ از[7] بندہ خود از جوانی او خواہد پرسید یُسْئَلُ المَرءُ مِن شَبابِہٖ۔

درین میان دانشمندی در رسید و سر در قدمِ خواجہ ذکرہُ اللّٰہ بالخیر آورد و عرضداشت کرد کہ من بخدمت[8] کہ ارادت آوردہ ام باعثِ آن عرضہ[9] می دارم و آنچنان بود کہ من وقتی در افغان پور بودم[10] برکنارۂ آب وقتِ نمازِ شام در رسید، من بہ نماز مشغول شدم صورتِ مبارکِ شما را معائنہ کردم ہم در نماز مرا حیرتی پیدا شد و پیش ازان این بندہ را

---

[1] ح: سواد [2] ل: حالت [3] ہ: 'توبہ نکند و تائب نشود' بجای 'تائب نشود' دارد [4] ن: خود [5] ن: او [6] ن: ز

[7] ہ: 'بندۂ خود را از جوانی' بجای 'از بندہ ... او' دارد

[8] ن: 'نیّت' بجای 'بخدمت کہ' دارد [9] ن و ح: عرض

[10] ح: 'بودہ ام بکنارۂ' بجای 'بودم برکنارۂ' دارد

بخدمت پیوندی نبوده است، الغرض چون روی مبارکِ شما را دیدم نزدیک بود که هم در نماز در ہیم شوم و از دست بروم، بعد ازانکه نمازِ شام گزاردم با دل گفتم که مرا بخدمتِ مخدومِ عالمیان می باید رفت و در سلکِ بندگان می باید پیوست، آنگاه بخدمتِ مخدوم آمدم[1] و بیعت کردم!

چون آن دانشمند این حکایت تمام کرد خواجہ ذَکَرَہُ اللهُ بِالخَیر فرمود که وقتی مردی از دہلی روان شد تا در اجودہن رود و بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سرہ العزیز تائب شود، در اثنای راه مطربۂ پریشان قدمی با او ہمراه شد و آن مطربہ بسیار در بندِ آن می بود که با آن مرد تعلّقی کند[2]، آن مرد چون نیّتِ صادق داشت ہیچ بدان زانیہ مَیل نمی کرد تا در منزلی از منازل چنان افتاد که آن مرد و آن مطربہ ہر دو در[3] یک گردون سوار شدند، آن مطربہ بیامد و نزدیکِ آن مرد نشست چنانکه میانِ ایشان ہیچ حجابی و مانعی نبود مگر دران حال اندک مایہ دلِ آن مرد مَیل کرد تا سخنی گفت یا دستی جانبِ او دراز کرد، دران حال مردی را دید که بیامد و طپانچہ بر روی او زد و گفت که بخدمتِ فلاں[4] می روی بر نیّتِ توبہ این چیست؟ آن مرد بر فور متنبّہ شد و پیش جانبِ آن زن ندید، القصّہ چون بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سرہ العزیز رسید اوّل سخن که شیخ

---

[1] ن: آمده ام، بجای 'آمدم و بیعت کردم' دارد

[2] ه، 'تعلّق سازد'، بجای 'تعلّقی کند' دارد

[3] ه: 'یکجا'، بجای 'در یک' دارد [4] ه: فلان کس

با او گفت این بود که خدای تعالیٰ ترا آن روز نیک قوی نگاه داشت!

لختی سخن در کمالِ فصاحتِ حضرتِ رسالت افتاد علیہ الصلوٰۃ والسلام، فرمود که یاری بود از صحابہ مگر او گوسفندی فروختہ بود و پشیمان شده بخدمتِ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام آمد و حکایتِ خود باز گفت، پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام ایشان را که آن گوسفند خریده بودند بطلبید و گفت یاری که آن گوسفند را فروختہ است پشیمان شده است شما باز دہید، آن یار را نعیم نام بوده است، مقصود آنکہ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام صورتِ آن حال بدین عبارت فرمود نعیم بعتم وبغنم بعتم فرُدّوه الیہ یعنی چہار تصحیف متّصل بدین فصاحت بیان کرد! بعتم فرمود که شما خریده اید بیع بمعنی شراء و شراء بمعنی بیع آمده است۔

مجلسِ دوم

پنجشنبہ نہم ماه مبارکِ رمضان سنۃ المذکور بشرفِ دست بوس رسیده شد، ایّامِ زمستان بود، از حالِ آوازهٔ اطراف وتشویش استطلاع می فرمود، عرض افتاد که نگرانی که سببِ ملاعین خاستہ بود این ساعت کمتر است، نسبتِ این معنی حکایت فرمود که شیر خان والیٔ اُچّہ وملتان بود در حقِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز چندان اعتقادی نداشت تا بارہا شیخ الاسلام در بابِ او[1]

---

[1] ن وه: معنی

این دو مصراع بگفتی ؎

افسوس کہ از حالِ منت نیست خبر وانگہ خبرت شود کہ افسوس خوری!

بعدازان فرمود کہ چون شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز از دُنیا برفت ہمان سال کافران دران دیار رسیدند!

[1]حکایت شیخ بہاءالدین زکریّا افتاد و بزرگی [2]او رحمۃ اللہ علیہ فرمود کہ دانشمندی از بخارا آمدہ بود با وفورِ علم، بزیارتِ شیخ بہاءالدین رفت، شیخ او را دید دستاری بستہ و دُنبالہ آویختہ و مجعّد، شیخ گفت با [3]دو مار بہم چہ آمدہ ای یعنی یکی دنبالہ[4] دستار دیگر جعد! آن دانشمند بر فور بخدمت شیخ محلوق شد۔

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ شیخ بہاءالدین رحمۃ اللہ علیہ قوی نفسی گیرای داشت، دیگر فرمود کہ مردی متعبّدی بود در ملتان کہ او را [4]سلیمان گفتندی، پیشِ شیخ ذکرِ او بسیار شد، شیخ بہاءالدین رحمۃ اللہ علیہ برو رفت او را گفت برخیز دوگانہ بگزار تا ترا بہ بینم چگونہ می گزاری؟ آن مرد برخاست دوگانہ بگزارد مگر ہر دو قدم چنانکہ آمدہ است نہ نہاد و فرجہ بیشتر گذاشت یا کمتر، شیخ او را گفت کہ این مقدار فرجہ بگذار ازین [5]بیشتر و کمتر مگذار، باز آن مرد نماز[6] آغاز کرد ہم قدم ہمچنان نہ نہاد کہ شیخ فرمودہ بود، بارِ دیگر او را فرمود، الغرض ہرچند کہ او را می گفت کہ پای ہمچنین بنہ او نتوانست، شیخ فرمود

---

[1] ن: سخن در ذکر [2] ہ: و دوم

[3] ن و ح: 'ایشان' بجای 'شیخ' [4] ہ: شیخ سلیمان

[5] ح: بیش [6] ح: 'نماز' ندارد

برو در اُچّہ ساکن شو! او در اُچہ برفت -

لختی سخن در نقلِ شیخ بهاء الدّین زکریّا افتاد رحمۃ اللہ علیہ، فرمود کہ روزی مریدی نامۂ بیاورد و بدستِ شیخ صدرالدّین داد علیہ الرحمۃ والرضوان و گفت کہ این نامہ را یک مردی دادہ است و گفتہ کہ این را بخدمتِ شیخ بهاء الدّین برسان[1]، شیخ صدرالدّین چون عنوانِ نامہ بخواند متغیّر شدہ برفت و آن نامہ را بدستِ شیخ بهاء الدّین داد رحمۃ اللہ علیہ، شیخ چون آن نامہ را بخواند بپیچید و نعرہا برخاست[2] و[3] شب را واقعۂ شیخ شد رحمۃ اللہ علیہ

ازینجا فرمود کہ چہ عهدی خوش بود آن عهد[4] کہ این شیخ[5] بزرگ در حیات بودند شیخ ابوالغیث یمنی و شیخ سیف الدّین باخرزی و شیخ سعدالدّین حمویہ و شیخ بهاء الدّین زکریّا و شیخ الاسلام فریدالدّین رحمۃ اللہ علیهم اجمعین

ازینجا حکایتِ شیخ سیف الدّین باخرزی فرمود کہ رسم او همچنین بود کہ چون نمازِ شام بگزاردی همان زمان در خواب شدی تا ثُلثی از شب بگذرد، چون ثُلث شب بگذشتی برخاستی امام و مؤذّن حاضر بودندی نمازِ خفتن بگزاردی و بیدار بودی تا صبح، همہ عمرِ او همچنین گذشت - بندہ عرضداشت کرد کہ او سماع شنیدی؟ فرمود کہ آری ولی همچنین نی[6] کہ مردمان مجلس مرتّب می کنند و

---

[1] ﮦ: برسانی [2] ن: خاست، بجای برخاست،
[3] ح: شبِ آیندہ این واقعۂ شیخ شدہ بود، بجای و شب .... شد، دارد
[4] ح: کہ دران عهد، بجای آن عهد کہ، دارد
[5] ﮦ: شیخانِ بزرگوار، بجای شیخ بزرگ، دارد [6] ﮦ: ن-ن: نی، ندارد

خلق را می طلبند و بر رسمِ دعوت جمع می شوند آنگاه سماع می کنند، برو ہمچنان
نبودی، او نشستہ بودی و حکایت می گفتی و سخنی برداشتی، درین میان وقتِ او
خوش شدی، چون پُر شدی گفتی اینجا کسی ہست کہ چیزی بگوید؟ آنگاہ گویندہ بیامدی
و چیزی بگفتی، حالِ سماعِ او، ہمچنین بودہ است!:-

بعد ازان از حالِ نقلِ او حکایت فرمود کہ مردی بود در بخارا، شبی در
خواب دید کہ مشعلۂ[۱] سوزان از دروازۂ بخارا بیرون می بُردند، چون بیدار[۲] شد
بخدمتِ بزرگی آمد و خوابِ خود بگفت، آن بزرگ گفت ولیٔ[۳] صاحب نعمتی
از بخارا نقل خواہد کرد! ہمدران نزدیکی شیخ سیف الدّین نقل کرد، و حکایتِ دیگر
فرمود کہ ہمدران ایّام پیرِ خود را در خواب دید کہ او را می گوید کہ اشتیاق بسیار شد
بیا، چون شیخ سیف الدّین این خواب بدید دران ہفتہ تذکیر کرد، در تذکیر ہمہ ذکرِ
فراق و وداع بود، خلق حیران شد[۴] کہ ہمہ سخن در فراق می گوید! آنگاہ نشید خواند
بر ردیفِ خیرباد ؎

رفتم ای یاران بسامان خیر باد نیست آسان دردِ ہجران خیرباد!

چون نشید تمام کرد بعد ازان روی سوی جمع کرد و گفت ای مسلمانان! بدانید
و آگاہ باشید کہ پیرِ من مرا در خواب گفتہ است کہ بیا من میروم خیرباد!
این بگفت و از منبر فرود آمد، ہمدران نزدیکی نقل فرمود رحمۃ اللہ[۵] علیہ۔

۱ن: شعلہ ۲ ط: روز ۳ ح و ط: وای
۴ن: شدند، ط: ماندند ۵ ن و ط: تسمیہ

مجلسِ سوم

سه شنبه بست و هشتم ماهِ رمضان سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد الحمد لله، عزیزی برسید و خدمتِ یکی برسانید. خواجه ذکرہُ اللهُ بالخیر او را بجای نیاورد فرمود که آن کس کیست؟ آن آینده او را تعریف[1] کرد، هم خواجه ذکره الله بالخیر بجای نیاورد، بعد ازان فرمود که بسیار کس را من می دانم چون به بینم بشناسم امّا بنام و لقب گفتنِ ایشان نشناسم.

از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که یکی از پسرانِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سره العزیز نظام الدّین لقب بود و خدمتِ شیخ از جملۀ پسران او را دوست تر داشتی و او لشکری بود و بخدمتِ شیخ عظیم گستاخ بود، هرچه او گفتی[2] شیخ از غایت آنکه او را دوست داشتی بخندیدی و ازانچه او گفتی نز نخندیدی، الغرض آن پسر وقتی بسفری رفت، بعد از چندگاه بدستِ یکی بخدمتِ شیخ الاسلام سلام گفته فرستاد، آن[3] کس بیامد و بخدمتِ شیخ الاسلام عرضداشت کرد بدین عبارت که مخدوم زاده نظام الدّین سلام رسانیده است. شیخ فرمود که کدام کس؟ آن مرد گفت مخدوم زاده نظام الدّین، باز شیخ فرمود که کرامی گوئی؟ باز آن مرد گفت

---

[1] ح: تعریف بسیار

[2] ن: 'نه نخندیدی ازانکه او را دوست داشتی' بجای 'شیخ از غایت ... نز نخندیدی' دارد

[3] ن: 'چون آن آینده سلام رسانید' بجای 'آن کس ... کرد' دارد

که مخدوم زاده نظام الدین پسر شما' آنگاه شیخ فرمود آری او چگونه است او سلامت هست؟ خواجه ذکره الله بالخیر برین حرف رسید می فرمود که بنگر[1] بد در یادِ حق چگونه مستغرق بوده[2] است که پسرِ خود را بعد از چندین تفهیم و تعریف بجای آورد!

ازینجا حکایتِ شیخ بهاء الدین زکریا فرمود علیه الرحمة والغفران که یکی بخدمتِ او آمد و[3] سلام یکی رسانید[4]، شیخ بهاء الدین پرسید که کدام کس است؟ آن آینده تعریف کرد، شیخ بجای نیاورد، آن آئنده نشانیها بسیار گفتن گرفت، شیخ بهاء الدین گفت چندین گفتن چه حاجت است او مرا وقتی دیده است؟ آن مرد گفت آری او بندهٔ شماست و[5] مریدِ شما، شیخ گفت تمام است!

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر حکایتِ[6] شیخ بهاء الدین زکریا فرمود رحمة الله علیه که اگر کسی را چیزی بدادی نیکو دادی، معلمانی که فرزندانِ او را تعلیم می کردند ایشان را کرمها[7] کردی و سیم و زر در دامنِ ایشان ریختی. آنگاه حکایت فرمود که وقتی والیٔ ملتان را غلّه حاجت شد، از شیخ بهاء الدین رحمة الله علیه توقّع کرد، شیخ فرمود یک[8] انبار بدو دهند، والی متعلّقان را فرستاد تا غلّه از انبار بیرون کشند، درمیانِ غلّه سبوئ پُر نقره پیدا آمد، والی را خبر کردند، گفت شیخ مارا غلّه فرموده است این نقره نفرموده است این را بخدمتِ شیخ باز باید برد، چون

---

[1] ن و ح: بنگر [2] ۵: 'بود' بجای 'بوده است'
[3] ح: 'سلام کرد و سلام کسی' بجای 'و سلامِ یکی' دارد [4] ۵: عرضداشت
[5] ۵: 'و مریدِ شما' ندارد [6] ح: حکایت از احوالِ
[7] ح: اکرامها ۵: کرمها بسیار [8] ۵: 'انباری اورا' بجای 'یک انبار بدو' دارد

این معنی بخدمتِ شیخ باز گفتند شیخ گفتہ فرستاد کہ زکریّا را ازین حال معلوم بود ترا آن غلّہ با آن نقرہ بہم دادہ[1] است!

لختی سخن در ترکِ دنیا اُفتاد، درین باب حکایت فرمود کہ وقتی مہتر عیسیٰ علیہ السلام بر سرِ خفتہ رسید، آن خفتہ را آواز داد و گفت کہ برخیز خدای را عبادت کن! آن مرد گفت کہ من خدای را عبادت کردہ ام کہ احسن عبادات است! مہتر عیسیٰ علیہ السلام گفت چہ عبادت کردہ ای؟ گفت ترکت الدّنیا لاھلہا[2]، آنگاہ فرمود مَن رضی اللہ تعالیٰ بقلیلٍ مِّن الرزق رضی اللہ تعالیٰ عنہ بقلیلٍ مِن العمل، بعد ازان فرمود کہ ہر کہ از دُنیا برود و ازو ہیچ چیزی نماند لادرھمًا ولادینارًا فلیس فی الجنۃ اغنی منہ،

مجلسِ چہارم

شنبہ بست و چہارم ماہِ شوّال سنہ مذکور سعادتِ دست بوس بدست آمد۔ سخن در قرأتِ قرآن افتاد، فرمود کہ این دو فائدہ در کتابی دیدہ ام جائی دیگر کم دیدہ ام، یکی درین آیہ وَ اِذَا رَاَیْتَ ثَمَّ رَاَیْتَ نَعِیْمًا وَّمُلْکًا کَبِیْرًا، امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ مَلِکًا کَبِیْرًا می خواند، دوم درین آیہ لَقَدْ جَآءَکُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِکُمْ این را ہم

---

[1] ن و ۸: دادہ ام [2] ۴ و ۵: باھلہا

مِنْ اَنْفَسِکُمْ خوانده اند و این انفس[1] افعل است از نفیس۔

لحتی حکایت دران افتاد که وردی و طاعتی که از متعبّدی فوت شود گوئی[2] آن برابرِ مرگست ـ آنگاه فرمود که یک لشکری بخدمتِ شیخ بهاء الدین آمد رحمۃ اللہ علیہ و گفت که من شب[3] چنین خوابی دیده ام که نمازِ من فوت شده است ۔ شیخ فرمود که فنای تو نزدیک است[4] بتوبه پیوند! چون او برخاست صوفیئ هم از خانقاهِ ایشان بیامد، او هم همان خواب دیده بود، چون او خوابِ خود تقریر کرد شیخ متحیّر شد که آن مرد خود لشکری است شاید که به جنگی کشته شود و این صوفی سلامت است و هیچ اثرِ ملالتی ندارد این را چه گویم! همدرین بود که خبر آوردند که آن لشکری کشته شد و آن صوفی را نمازِ بامداد فوت شده بود۔ خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْر چون برین حرف رسید چشم پُرآب کرد و فرمود بنگرید[5] فوتِ نماز را[6] برابرِ مرگ داشته اند!

لحتی سخن[7] در ملازمتِ اوراد افتاد۔ فرمود که هر که چیزی برخود ورد میکند اگر به سببِ زحمتی یا علّتی خوانده نشود آن را در دفترِ معامله او بنویسند، امّا بعضی چیزی ورد نکنند گویند آنچه میسّر شود بخوانیم[8] درین صورت آنکه صاحبِ ورد است

---

[1] ن: 'افضل نفیس است' بجای 'افعل است از نفیس' دارد

[2] ن: 'بلا بدو رسد' بجای 'گوئی آن برابرِ مرگست' دارد   [3] ه: اِمشب

[4] ه: آمده است   [5] ن و ح: بنگر

[6] ه: 'او را برابرِ مرگ داشته بود' بجای 'را برابرِ مرگ داشته اند' دارد

[7] ن و ح: حکایت   [8] ه: بخوانند

بهتر زیرا که به سببِ علّتی وردی که فوت شود از آنِ او بنویسند امّا آنکه وردی معیّن ندارد از آنِ او چه نویسند؟

درین میان در فضیلتِ مسبّعاتِ عشر غلو فرمود، آنگاه فرمود مردی بود که پیوسته مسبّعاتِ عشر بخواندی، وقتی او در راهی افتاد[۱] و طائفهٔ رهزنان برخاستند تا او را هلاک کنند، درین میان ده سوار پیدا شدند با سلاح مرتّب، این مرد را ازان طائفه خلاص دادند، و آن ده سوار که پیدا شده بودند سر برهنه بودند، این مرد ازیشان پرسید که شما کیانید؟ گفتند که مسبّعاتِ عشریم، ما آن ده دُعائیم که تو هر روز هفتگان بار می خوانی! آنگاه این مرد گفت که سر برهنه چرا اید؟ گفتند ازانکه بر سرِ دُعاها[۲] بسم اللہ الرحمٰن الرحیم نمی گوئی! درین حال بنده عرضداشت کرد که تسمیه کجا گویند؟ فرمود بر سرِ هر سُوره۔

آنگاه فرمود که قاضی کمال الدّین جعفری که حاکم[۳] بداؤن بود او را اوراد[۴] بسیار بود با چندان شغلِ قضا و کارهای دیگر قرآن هم بسیار خواندی، الغرض چون پیر شد ازان خواندنها بماند، ازو پرسیدند که چه[۵] حالست؟ گفت بر مسبّعاتِ عشر بسنده کرده ام که جامعِ اوراد است۔ بعد ازان فرمود که ابراهیم تیمی رحمة اللہ علیه یکی از واصلان بود، او در کعبه مهتر خضر را دریافت و ازو بخششی طلبید، مهتر خضر مسبّعاتِ عشر او را بیاموخت و گفت من این از حضرتِ رسالت صلی اللہ علیه وسلّم روایت می کنم۔

---

[۱] ح: 'و' ندارد [۲] ح: 'هر دعا' بجای 'دعاها' [۳] ح: قاضی [۴] ح: شغل، ن: کارها
[۵] ن: 'احوال چیست' بجای 'چه حالست' دارد – ح: 'حال چیست'

مجلسِ پنجم

چهارشنبه بست و هشتم ماهِ شوّال سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد. سخن دران افتاد که هر رنجی و مشقّتی که بدین کس می رسد می باید که بداند که از کجاست گوئی خیریتِ این کس دران باشد که بدان مشقّت متنبّه شود، و آن کس که بر سرِ بطالت باشد[1] او را هیچ مکروهی نرسد که او را ازان باز آرد و آن[2] خذلانِ اوست نعوذ بالله منها که او را رشتهٔ دراز داده باشند. درین میان حکایت فرمود که عورتی صالحه بود و بزرگوار، من ازو شنیده ام که او می گفت اگر خاری در پای من بخلد من بدانم که از کجاست!

آنگاه فرمود که چون عائشه را رضی الله عنها آن اتّهام کردند و آن[3] قصّهٔ[4] دور و دراز است القصّه عائشه بعد ازان در مناجات می گفتی آلٰهی من می دانم که این اتّهام بر من ازچه[5] نشست، ازان معنی که رسول علیه الصّلوٰة والسّلام دعوئ محبتِ تو می کرد

---

[1] ن: بود

[2] ع: 'که آن خذلان باشد' بجای 'و آن خذلانِ اوست' دارد

[3] ه: حکایت

[4] ن و ع: 'دور دراز' بجای 'دور و دراز'

[5] ح: ازچه نسبت شده' بجای 'ازچه نشست' دارد. ه: 'ازکجاست'

و اندک[1] میل محبت با من هم داشت این قدر تهمت[2] بر من از انجا بود !
درین میان عزیزی برسید و قدری گل آورد، از نسبتِ این فرمود که
پیغمبر علیه السلام فرموده است حُبِّبَ اِلَیَّ مِنْ دُنْیَاکُمْ ثَلٰثٌ
اَلطِّیْبُ وَالنِّسَآءُ وَقُرَّةُ عَیْنِیْ فِی الصَّلٰوةِ، بعد ازان فرمود که مقصود
ازین نساء عائشه است رضی الله عنها به سبب[3] آنکه از حرمهای دیگر میلِ رسول
علیه السلام جانبِ او بیشتر بود و مقصود از قرة عینی فی الصلوٰة
فاطمه است رضی الله عنها که آن ساعت او در نماز بود، بعد ازان فرمود که بعضی گویند
که مقصود ازین نماز است. آنگاه فرمود که اگر مقصود ازین صلوٰة بودی صلوٰة را
مقدم داشتی برین دو[4] چیز، آنگاه فرمود که خلفای راشدین چون ابوبکر صدیق و
عمر خطاب و عثمان و علی رضی الله عنهم اجمعین بر وفقِ لفظِ مبارکِ
رسول علیه الصلوٰة والسلام سه گان چیز را[5] گفته اند که دوست می داریم،
آنگاه فرمود که مهتر جبرئیل علیه السلام بیامد و او نیز از حضرتِ عزت فرمان رسانید
که من نیز سه چیز را دوست می دارم و آن اینست که شَابٌّ تَائِبٌ وَعَیْنٌ
بَاکِیَةٌ وَقَلْبٌ خَاشِعٌ -

لختی سخن دران افتاد که خلقی[6] پیشِ بزرگان سلامی و خدمتی که می آرند چه بهتر؟

---

[1] ه: اندک میلی محبت جانبِ من داشت، بجای ' اندک میل ... داشت ' دارد

[2] ه: وسمت

[3] ه: زیراکه، بجای ' به سبب آنکه ' دارد

[4] ن: ' بران سه ' بجای ' برین دو ' دارد

[5] ح ده: ' گفتند ' بجای ' را گفته اند ' دارد

[6] ه: خلق

درین معنی حکایت فرمود که یکی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سره العزیز کاردی خدمتی آورد، شیخ آن کارد بدو باز داد و گفت برمن کارد میارید سوزن آرید که کارد آلتِ قطع است و سوزن آلتِ پیوند.

لختی سخن دران افتاد که خلق یکدیگر را عیب کنند، بر لفظِ مبارک راند که اگر کسی یکی را به عیبی طعن کند اوّل باید که بیندیشد که آن عیب درمن هست یا نه؟ اگر آن عیب درو باشد او را شرم نباید[1] که او به عیبی که بدان مبتلا باشد دیگری[2] را بدان طعن کند، و اگر[3] آن عیب درو نباشد شکرانهٔ خدای عزّ و جلّ آرد که او را ازان عیب نگاه داشته است دیگری[4] را بدان عیب طعن نشاید کرد.

لختی سخن در سماع افتاد. یکی از حاضران گفت که مگر درین وقت حکم شده است که خدمتِ مخدوم هروقت که باید سماع بشنود او را حلال است. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چیزی که حرام است بحکمِ کسی حلال نشود و چیزی که حلال است بحکمِ کسی حرام نشود، آمدیم در مسئلهٔ مختلف فیه مثلاً همین حکمِ سماع، امام شافعی رحمته الله علیه سماع را مباح می دارد و با دف و چغانه برخلافِ علمای ما، اکنون درین اختلاف بر هرچه حاکم حکم کند همان باشد. یکی از حاضران گفت که هم درین روزها بعضی از درویشانِ آستانه دار

---

[1] ن: نباید [2] ه: دیگران

[3] ه: 'و نیز اگر کسی را عیب نباشد که آن دیگری راهست' بجای 'و اگر آن عیب درو نباشد' دارد [4] ح و ه: دیگران

در مجمعی کہ چنگ و رباب و مزامیر بود رقصہا کردند[1]۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ نیکو نکردہ اند آنچہ نامشروع است ناپسندیدہ است! بعد ازان یکی گفت کہ چون آن طائفہ ازان مقام بیرون آمدند با ایشان گفتند کہ شما چہ کردید دران جمع[2] مزامیر بود سماع چگونہ شنیدید و رقص کردید؟ ایشان جواب دادند کہ ما چنان مستغرقِ سماع بودیم کہ ندانستیم کہ آنجا مزامیر ہست یا نہ! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون این سخن بشنید فرمود کہ این جواب ہم چیزی نیست این سخن در جملہ معصیتہا بباید[3] نبشت! درین میان بندہ عرضداشت کرد کہ صاحبِ مرصاد درین معنی[4] رباعی نبشتہ است و این دو مصراع عرض افتاد ؎

گفتی کہ بہ نزدِ من حرامست سماع　　گر بر تو حرامست حرامت بادا

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ آری، آنگاہ این رباعی را تمام برزبانِ مبارک راند۔

رباعی

دنیاطلبا جہان بکامت بادا　　واین جیفۂ مردار بدامت بادا
گفتی کہ بہ نزدِ من حرامست سماع　　گر بر تو حرامست حرامت بادا

باز بندہ عرضداشت کرد کہ اگر علما، درین باب بحث کنند و در نفیٔ سماع سخنی گویند نیکو نماید امّا آنکہ در جامۂ فقر باشد او چگونہ نفی کند و اگر ہم بہ نزدِ او حرام باشد آنقدر کند کہ خود نشنود امّا با دیگران خصومت نکند

---

۱ ح: کردہ اند　　۲ ن: مجلس

۳ ہ: نباید۔ س: 'بباید' بجای 'بباید نبشت' دارد　۴ ح: باب

کہ شنوید، خصومت صفتِ درویشان نیست۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر تبسم فرمود ملائمِ این معنی حکایت کرد کہ چندین علماء ہستند و چیزی نمی گویند و یکی نادانستہ عربدہ می کند۔ حکایت فرمود کہ وقتی متعلمی[1] امامت می کرد و جماعتی از علماء بوی اقتداء کردہ بودند و یکی عامی ہم، و آن نماز چہارگانی بود مگر امام را قعدۂ اُولیٰ سہو شد سوم رکعت متصلِ دوم رکعت برخاست، چون او دانشمند بود دانست و در دل کرد کہ این را چگونہ تمام باید کرد، علماء کہ اقتداء کردہ بودند ایشان نیز ساکت بودند، آن عامی غلبہ آغاز کرد کہ سبحان اللہ سبحان اللہ، چندان بگفت کہ نمازِ خود را باطل کرد! چون امام سلامِ نماز بداد رُوی سوی آن عامی کرد و گفت ای خواجہ ترا چہ شد چندین دانشمندان حاضر بودند ایشان دانستند کہ اتمامِ این نماز چگونہ خواہد شد ایشان ہیچ نگفتند، تو کیستی کہ چندین غلبہ کردی و نمازِ خود را باطل کردی؟

باز بندہ عرضداشت کرد کہ بندہ این طائفہ را کہ منکرِ سماع اند نیکو می داند و بر مزاجِ ایشان وقوفی تمام دارد، غرض آنکہ ایشان کہ سماع نمی شنوند ہمچنین می گویند[2] کہ ما ازان نمی شنویم کہ حرام است، بندہ سوگند نمی خورد امّا راست عرض[2] می دارد کہ اگر سماع حلال بودی ہم ایشان نشنیدندی! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برین سخن[3] تبسم فرمود و گفت آری چون در ایشان ذوقی نیست چگونہ شنیدندی و برچہ شنیدندی؟ واللہ اعلم[4]

---

۱ ن و ح: آن متعلم ۲ ح: 'می گوید' بجای 'عرض می دارد' ن: 'عرضداشت می دارد'

۳ ن: حرف ۴ ح و ی: 'واللہ اعلم' ندارد

مجلسِ ششم

دوشنبه دهم ماهِ ذوالقعده سنة المذکور دولتِ دست بوس میسر شد. سخن در جماعتی افتاد که اگرچه[1] بیمار می شوند البته ناممکن است طاعتِ معهودِ خود نمی گذارند. درین باب حکایت فرمود که بزرگی بود بر لبِ آب خانه داشت، او را زحمتِ عارضهٔ شکم شد، هر بار که بقضای حاجت برفتی بعد از قضای حاجت در آب درآمدی و غسل کردی و دوگانه بگزاردی تا زحمت قوی تر شد مثلاً[2] بست بار یا سی بار حاجت بودی همچنان در آب برفتی و غسل بکردی و دوگانه بگزاردی تا شبی شصت کرّت او را حاجت شد، هر شصت بار در آب برفت و غسل کرد و دوگانه بگزارد تا در[3] آخرین بار هم در آب بود که جان بحق تسلیم کرد! خواجه ذکره الله بالخیر برین حرف رسید چشم پُرآب کرد و فرمود که زهی رسوخی[4] در کارِ طاعت که تا نفسِ آخرین[5] ازان قاعده نگشت!

بعد ازان فرمود که مردم را که زحمتی می شود آن دلیلِ خیرِ[6] اوست او نمی داند!

---

[1] ن و ح: اگر

[2] ن و ح: مثل

[3] ح و ه: "در" ندارد

[4] ن و ح: رسوخ

[5] ن و ح: آخر

[6] ه: خیریت

آنگاه فرمود که اعرابی بحضرتِ رسالت آمد صلی اللہ علیہ وسلم و ایمان آورد، بعد از چند گاه باز بخدمتِ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام آمد و گفت یا رسول اللہ از[1] آنگاه که من ایمان آورده ام هم مالِ مرا نقصانی پیدا شده است و هم نفسِ مرا زحمتی می باشد، رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمود که چون مومن را در مال قصوری پیدا شود و در نفس مرضی[2] دلیلِ صحتِ ایمان او باشد! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که فردای قیامت آمنّا و صدّقنا فقراء را چندان درجه خواهد بود که جمیع خلائق آرزو برند[3] و گویند[4] ای کاش ما در دنیا فقیر می بودیم! و طائفه که در دنیا بیشتر حال مریض می باشند[5] ایشان را هم فردای قیامت چندان درجه خواهد[6] بود که جمیع[7] خلائق آرزو کنند که ای کاش ما در دنیا رنجور حال می بودیم! واللہ اعلم[8]

---

[1] ه: 'تا' بجای 'از'، [2] ن: مرض بود [3] ه: خواهند برد

[4] ح: 'که' بجای 'وگویند' دارد۔ ه: 'وگویند' ندارد

[5] ح وه: 'باشند' بجای 'می باشند' دارد

[6] ن وه: 'باشد' بجای 'خواهد بود' دارد

[7] ن: 'خلق همه گویند کاشکے' بجای 'جمیع خلائق ..... ای کاش' دارد

ه: همه خلق گویند ای کاش' [8] ح وه: 'واللہ اعلم' ندارد

مجلسِ ہفتم

دو شنبہ دوم ماهِ ذی الحجّہ سنہ مذکور سعادتِ دست بوس بدست آمد، درویشی جوالقی نشستہ بود، وقتِ خاستن تکبیر[1] گفت و برخاست و رفت - بندہ عرضداشت کرد کہ تکبیری کہ درویشان می گویند از کجاست؟ فرمود کہ بعد از طعام خوردن تکبیر آمدہ است و آن تکبیر بمعنی حمد است یعنی بشکرِ[2] آن نعمت حمد می گویند - بعد ازان فرمود کہ وقتی رسول علیہ الصّلوٰة والسّلام صحابۂ خود را فرمود کہ امید می دارم کہ فردای[3] قیامت رُبعی از اہلِ بہشت شما خواہید بود و ثُلث ارباع[4] اُمّتانِ دیگر! یاران بر شکرِ این نعمت تکبیر گفتند، باز رسول علیہ الصّلوٰة والسّلام فرمود کہ ثُلثی از اہلِ بہشت شما خواہید بود و ثُلثان اُمّتانِ[5] دیگر! باز صحابہ تکبیر گفتند، باز رسول علیہ الصلوٰة والسّلام فرمود کہ نصفی از اہلِ بہشت شما خواہید بود و نصفی اُمّتانِ دیگر! باز صحابہ تکبیر گفتند - آنگاہ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ درین محلہا این تکبیر گفتن بجای حمد است امّا اینکہ بعضی درویشان ہر بار بہر مصلحتی[6] گویند کہ تکبیر گویم جای نیامدہ است -

---

۱؎ ه : تکبیری

۲؎ ه : 'شکرانۂ آن نعمت' بجای 'بشکرِ آن نعمت' دارد - ن : 'بجای شکران نعمت'

۳؎ ح : 'فردا از اہلِ بہشت ربعی' بجای 'فردای ..... بہشت' دارد   ۴؎ ه : اربع

۵؎ ن و ح : از امّتان   ۶؎ ن و ح : مصلحت

بعد ازان بنده عرضداشت کرد که ذکری که بلند می گویند مشائخ گفته اند ؟ فرمود که گفته اند - بعد ازان بنده گفت که اگر آهسته گویند چگونه باشد ؟ فرمود که آهسته گفتن[1] بهتر، آنگاه فرمود صحابه که قرآن خواندندی چنان خواندندی که کسی معلوم نکردی، چون آیهٔ سجده رسیدی ایشان سجده کردندی آنگاه معلوم شدی که ایشان قرآن می خوانند !

مجلسِ هشتم

پنجشنبه بست و ششم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور دولتِ پائبوس میسّر شد۔ سخن در سلام و جواب افتاد، فرمود که چون مهتر آدم را حق تعالیٰ بیافرید شصت گز بالای او بود، او را فرمان شد که ملائکِ مقرّب را سلام کن و جوابِ سلام بشنو تا میانِ فرزندانِ تو سلام و جوابِ سلام همچنان باشد! مهتر آدم علیہ السلام ملائک را سلام گفت السّلام علیکم، ملائک گفتند علیک السّلام و رحمۃ اللہ و برکاتہ، این حکم میان[2] فرزندانِ آدم بماند، بعد ازان فرمود که اگر یکی بیاید و همچنین بگوید که السّلام علیک و رحمۃ اللہ و برکاتہٗ جوابِ او چگونه باید گفت، جوابِ او همچنین باید گفت که علیک السّلام و رحمۃ اللہ و برکاتہٗ۔

---

[1] ح : 'بهتر باشد' بجای 'گفتن بهتر' دارد۔ ن : 'گویند بهتر'

[2] ن و ح : درمیان

آنگاه حکایت فرمود که وقتی صحابهٔ رسول علیه السلام نشسته بودند، یکی در آمد و همچنین سلام گفت که السّلام علیکم ورحمة الله وبرکاته، یکی از حاضران جوابِ سلام همچنین بازداد که علیک السّلام ورحمة الله وبرکاته و مغفرته، ابن عبّاس رض حاضر بود او گفت که همچنین نباید گفت جوابِ سلام تا برکاته بیش نیست۔

بنده عرضداشت کرد که اگر یکی نمازِ نفل می گزارد و بزرگی در رسد این مصلّی ترکِ نماز کند و بدو مشغول شود چگونه باشد[1]؟ فرمود که نماز خود تمام باید کرد۔ بنده عرضداشت کرد کسی که نمازِ نفل می گزارد برای ثواب و دریافتِ سعادت می گزارد درین میان اگر پیرِ او در رسد او را در قدم بوسِ پیر سعادتها بسیار است و اعتقادِ مریدانست که این دولت صدبار به ازان ثواب باشد، فرمود که حکمِ شرع همچنان است! آنگاه حکایت فرمود که وقتی شیخ بهاء الدّین زکریّا رحمته الله علیه برکرانهٔ آبی رسید، مریدان را دید که وضوی ساختند، چون شیخ را دیدند همه تعظیم کردند و[2] وضو نیم کرده برخاستند مگر یک صوفی وضوی خود تمام کرد[3]، آنگاه بخدمتِ شیخ آمد و تعظیم کرد، شیخ فرمود که میانِ ایشان درویش همین است که وضو تمام کرد آنگاه مرا تعظیم کرد[4]! بنده عرضداشت کرد که اگر کسی نمازِ نفل ترک گیرد و به تعظیمِ پیر مشغول شود او را تکفیر توان کرد؟ فرمود که خیر،

---

[1] ن: است

[2] ه: 'از وضو نیم کله برخاستند' بجای 'و وضو نیم کرده برخاستند' دارد

[3] ن و ه: 'تمام وضو کرد' بجای 'وضوی خود تمام کرد' دارد

[4] ه: 'به تعظیم پیش آمد' بجای 'مرا تعظیم کرد' دارد

آنگاه بروفقِ عرضداشتِ بنده و رسوخِ اعتقادِ مرید درحقِ پیر برلفظِ مبارک راند که وقتی شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز بدرالدین اسحٰق را آواز داد، بدرالدین در نماز بود، هم در نماز جواب داد بلند گفت لبیک! بعدازان حکایت فرمود که وقتی رسول علیہ السلام طعام می خورد، یکی را آواز داد، آن یار در نماز بود، در آمدن درنگی کرد، رسول علیہ السلام فرمود که چرا زود نیامدی؟ گفت در نماز بودم، رسول علیہ السلام فرمود که چون خدای و رسولِ خدای بخواند برفور اجابت باید کرد، بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ مبارک راند که فرمانِ شیخ همچو فرمانِ رسول است علیہ الصلوٰۃ والسلام۔ آنگاه حکایت فرمود که یکی بخدمتِ شیخ شبلی آمد و گفت که من مریدِ تو می شوم، شبلی گفت بشرطی ارادتِ تو قبول کنم که آنچه فرمایم همان کنی! مرید گفت همچنان کنم، شبلی گفت تو کلمۂ طیبہ چگونہ می گوئی؟ مرید گفت من همچنین می گویم لا الٰہ الا اللہ محمد رسول اللہ، شبلی گفت همچنین بگو لا الٰہ الا اللہ شبلی رسول اللہ مرید برفور همچنان گفت، بعدازان شبلی گفت رحمۃ اللہ علیہ که شبلی یکی از چاکرانِ کمینۂ آنحضرت است رسول اللہ همان است من اعتقادِ ترا امتحان می کردم!

لختی سخن در نمازِ جمعہ افتاد که در نارفتنِ نمازِ جمعہ تاویلی آمده است، فرمود که

---

۱ ہ: پس ۲ ن: 'وقتی مردی' بجای 'یکی'

۳ ن: همچنان

۴ ح: 'رسول همونست' بجای 'رسول اللہ همان است' دارد

۵ ن و ہ: حکایت ۶ ن: ناگزاردنِ

هیچ تاویلی نیست مگر آنکه[1] کسی بنده باشد یا مسافر یا مریض امّا آنکه تواند که برود و نرود قوی سخت دلی باشد، آنگاه فرمود که اگر کسی یک جمعه نرود یک نقطهٔ سیاه بر دلِ او پیدا شود[2] و اگر دو جمعه نرود دو نقطهٔ سیاه پیدا شود[3] و اگر سه جمعه نرود تمام دلِ او سیاه شود نعوذ بالله منها،

درین میان حکایتِ سلطان غیاث الدین بلبن در افتاد و مداومتِ[4] او در نمازِ جمعه و اوقاتِ خمسه و عقیدهٔ خوبِ او، آنگاه فرمود که وقتی با قاضیٔ لشکر می گفت که شبِ گذشته چه شبِ بزرگوار بود! قاضیٔ لشکر گفت که شما را هم روشن شده[5] است؟ سلطان گفت آری، درین میان بنده عرضداشت کرد که مگر شب قدر بوده باشد؟ فرمود که باری شبی بزرگوار بود که ایشان دریافتند و بر احوالِ یکدیگر مطّلع شدند!

مجلسِ نهم

سه شنبه دوم ماهِ جمادی الاُولی لسنه عشرین[20] و سبعمائة سعادتِ دست بوس میسّر شد. سخن در نماز افتاد و درانچه بر سرِ هر رکعت تسمیه می باید گفت یا بر سرِ هر سوره، فرمود که امام اعظم رضی الله عنه فرموده است که در رکعتِ اُولیٰ یک بار

---

[1] ن و ح: 'کسی که' بجای 'آنکه کسی' دارد
[2] ن: 'در دلِ او پیدا آید' بجای 'بر دلِ او پیدا شود' دارد
[3] ن: آید [4] ن و ه: ملازمت [5] ح و ه: 'شد' بجای 'شده است' دارد

تسمیہ گوید[1] و بس، برخلافِ ایمۂ دیگر که بعضی[2] بر سرِ ہر رکعت می گویند و بعضی بر سرِ ہر سورہ، آنگاه فرمود که با امام اعظم سفیان ثوری و یک یارِ بزرگوارِ[3] دیگر مدّعی گونہ شدند، وقتی در جمعی یکجا افتادند[4]، سفیان ثوری و آن یارِ دیگر از امام اعظم سوال کردند که مصلّی تسمیہ کی گوید بر سرِ ہر رکعت یا بر سرِ ہر سورہ؟ مقصودِ ایشان آن بود که اگر نفی خواہد کرد که نگوید حالی در نفیٔ تسمیہ مواخذہ بکنند، الغرض چون ایشان سوال کردند که چہ می فرمائی تسمیہ بر سرِ ہر رکعت و یا بر سرِ ہر سورہ که[5] گویند چند بار بگویند؟ از کمالِ علمی که در امام اعظم بود و[6] نگاہداشتِ ادب گفت یک بار گوید، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که مقصودِ او ہمان حکم او بود ایشان ہر گونہ که خواہند تصوّر کنند خواہ بر سرِ ہر رکعت و[7] خواہ بر سرِ ہر سورہ۔

لختی سخن در نفسِ مشائخ افتاد و دعای ایشان، آنگاه فرمود که یاری بود از یارانِ شیخ الاسلام شیخ فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز، او را محمّد شہ غوری گفتندی، مردی[8] صادق بود و معتقد، وقتی او بخدمتِ شیخ آمد مضطر[9] گونہ و حیران، شیخ پرسید که چہ حال است؟ گفت برادری دارم رنجور و درہم چنانکه درو[10] رمقی بیش نماندہ است این ساعت که من بخدمت آمدم[11] چہ عجب که تمام شدہ باشد، بسببِ آن

---

[1] ہ: 'و بس' ندارد [2] ن و ح: بعضی علماء [3] ن: 'بزرگوار' ندارد

[4] ہ: 'بودند' بجای 'یکجا افتادند' دارد

[5] ہ: 'گوید و چند بار گوید' بجای 'که گویند چند بار بگویند' دارد [6] ن و ح: 'و' ندارد

[7] ح: مرید [8] ح: 'مضطرانہ' بجای 'مضطر گونہ' دارد۔ ہ: مضطر

[9] ن و ح و س: 'درو' ندارد [10] ہ: آمدہ ام

من هم در هم و زبر و زبر هستم. شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سرّه العزیز فرمود که همچنین که تو این ساعت هستی من همه عمر همچنین ام ولی با کسی پیدا می کنم، آنگاه او را گفت که برو برادر تو صحت خواهد یافت! محمّد شه برخاست و بخانه آمد برادر را دید نشسته است و طعام می خورد والله اعلم

مجلس دهم

یک شنبه هفتم ماه جمادی الاولی سنه مذکور بدولت پائبوس رسیده شد. بنده عرضداشت کرد که یکی آب می خورد و دیگران دست پیش می دارند این سنت است؟ خواجه ذکره الله بالخیر در تامّل شد. یکی از حاضران لفظی چند فرو خواند و گفت این حدیث است که هر که دست پیش کند در وقت آب خوردن دیگری او آمرزیده شود البتّه، خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند که این حدیث در کتب احادیث که مشهور است و معتبر نیامده است شاید که بوده باشد، حدیثی که مردم بشنوند هم چنین نتوان گفت که این حدیث رسول نیست امّا این توان گفت که

---

۱ ه: شده ام
۲ ه: 'نمی گویم' بجای 'پیدا می کنم' دارد
۳ ه: رفت
۴ ن و ح: 'دید که برادر نشسته است' بجای 'برادر ..... است' دارد
۵ ح و ه: 'والله اعلم' ندارد
۶ ن: 'می آرند' بجای 'می دارند' دارد

در کتبی که احادیث جمع کرده اند و اعتبار یافته نیامده است۔

ازینجا ذکرِ احادیث افتاد۔ آنگاه فرمود که وقتی قاضی منهاج الدّین سراج علیه الرحمة والغفران تذکیر می کرد، در اثنای تذکیر گفت که شش حدیث متواتر است یکی اینست که اَلْغِیْبَةُ اَشَدُّ مِنَ الزِّنَا، دوم اینست مَنْ شَمَّ الْوَرْدَ وَلَمْ یُصَلِّ عَلَیَّ فَقَدْ جَفَانِیْ، سوم اینست اَلْبَیِّنَةُ عَلَی الْمُدَّعِیْ وَالْیَمِیْنُ عَلٰی مَنْ اَنْکَرَ، آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر تبسم فرمود و گفت که قاضی منهاج الدّین چون این سه حدیث بگفت بعد ازان گفت که آن سه حدیثِ دیگر نمی دانم و اگر کسی مرا طعنه[1] کند و گوید[2] که چرا نمی دانی من گویم که این سه حدیث تو از من آموختی تو هم نمی دانستی!

آنگاه در فضیلتِ حدیثِ رسول علیه السّلام حکایت فرمود که وقتی مولانا رضی الدّین نیشاپوری رحمة الله علیه رنجور شد و رنجوریِ او دراز کشید، دانشمندی در جوارِ او بوده است او بعیادت آمد، آن ساعت مولانا رضی الدّین در عینِ بحران بود، آن دانشمند بر سرِ بالینِ او بنشست[3] و این حدیث بگفت که قال النبی صلی الله علیه وسلم اَلْغِیْبَةُ اَشَدُّ مِنَ الزِّنَا، مولانا رضی الدّین اگرچه در غلباتِ مرض بود آن دانشمند را گفت که توجیه چه بود در تقریرِ این حدیث که این ساعت نه ذکرِ زنا بود و نه ذکرِ غیبت بچه توجیه این حدیث گفتی؟ آن دانشمند

---

[1] ح: طعن [2] ن وه: وگوید، ندارد

[3] ح: رسید

جواب داد که مرا مقصود توجیه و غیر توجیه نبود من شنوده ام که هر که بو سرِ رنجوری حدیثی از احادیث صحیح پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلّم بخواند آن مریض صحت یابد و من این حدیث که متواتر است و صحیح بر[1] نیتِ صحتِ تو خوانده ام مولانا رضی الدّین پیش چیزی نگفت و ازان زحمت صحت یافت!

لختی سخن در تسلیم اُفتاد و رضا دادن به قضا، آنگاه حکایت فرمود که درویشی نشسته بود مگسی بیامد و بر بینیٔ او بنشست، آن درویش مگس از بینیٔ خود براند، باز مگس بیامد و بر بینیٔ او بنشست، باز براند، باز بیامد و نشست، باز براند، درویش گفت بارِ خدایا من می خواهم که مگس بر بینیٔ من نه نشیند و تو می خواهی که بنشیند من خواستِ خود را بگذاشتم و هر چه خواستِ تست بران ساختم، بعد ازین مگس از بینیٔ خود نخواهم راند۔ چون این بگفت پیش مگس بر بینیٔ او نه نشست!

مجلسِ یازدہم

شنبه بستم ماهِ جمادی الاُولی سنه مذکور بدولتِ پائبوس رسیده شد۔ سخن دران افتاد که بعضی تائب را بعد از توبه لغزشی می افتد، چون سعادت باقی باشد باز بدولتِ توبه می رسد۔ ملائمِ این حال حکایت

---

[1] ه: 'بدان نیت خوانده ام'، بجای 'بر نیتِ ... خوانده ام' دارد

فرمود کہ مطربہ بود قمر نام، حسنی و جمالی بکمال داشت، در آخر عمر بانابت پیوست و ارادت بہ شیخ الشیوخ شیخ شهاب الدین عمر محمد سهروردی قدس الله سره العزیز آورد، ازانجا بزیارت کعبہ رفت، چون بازگشت بہ همدان رسید والیٔ همدان را از آمدنِ او خبر شد، کس برو فرستاد و گفت بیا پیشِ من سماع کن[1]! آن عورت جواب داد کہ من ازین کار توبہ کردہ ام و زیارتِ کعبہ دریافتہ پیش این کار نخواهم کرد، والیٔ همدان استبداد کرد و نشنید، آن عورت درماند و بخدمتِ شیخ یوسف همدانی رفت و صورتِ حال باز نمود[2]، شیخ فرمود هلا بازگرد من امشب بجهتِ کارِ تو مشغول خواهم شد و بامداد جواب خواهم داد، چون بامداد شد آن عورت بخدمتِ شیخ آمد، شیخ فرمود کہ هنوز در خزانهٔ[3] تقدیر یک معصیتِ تو باقیست۔ عورت درماند وکسانِ ملکِ همدان او را نگذاشتند پیشِ ملک بُردند، چون چنگ بیاوردند و بدو دادند آن عورت چنگ ساز کرد و سماع آغاز کرد، بیتی چند انشاد کرد کہ جملہ[4] را در گرفت، اوّل ملکِ همدان تائب شد بعدازان[5] هر کہ در مجلس بود تائب شد والحمد لله رب العلمین،

---

[1] ن: گو

[2] ح و ه: گفت

[3] ح: خانهٔ

[4] ه: 'در جملہ' بجای 'جملہ را' دارد

[5] ن: بعدہ جمیع واللہ اعلم، بجای 'بعدازان ..... رب العلمین' دارد

مجلسِ دوازدہم

سہ[1] شنبہ ششم ماہ مبارکِ رجب سنۃ المذکور سعادتِ دست بوس میسّر شد۔ سخن در علم و دیانتِ قاضی قطب الدّین کاشانی افتاد رحمۃ اللہ علیہ، فرمود کہ او در ملتان بودہ است و او را مدرسۂ بود علیحدہ، شیخ بہاء الدّین زکریّا علیہ الرحمۃ ہر روز بامداد آنجا حاضر شدی و نماز آنجا گزاردی تا مولانا قطب الدّین ازو پرسید کہ[2] از مقامِ خود چرا چندین دُور می آئی و اقتداء می کنی، شیخ جواب داد کہ من برین حدیث کار می کنم کہ مَنْ صَلّٰی خَلْفَ عَالِمٍ تَقِیٍّ فَکَاَنَّمَا صَلّٰی خَلْفَ نَبِیٍّ مُرْسَلٍ، بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ من ہمچنین شنیدہ ام العھدۃ علی الراوی کہ روزی شیخ بہاء الدّین زکریّا بدان مقام حاضر شد، قاضی قطب الدّین در نمازِ بامداد امامت می کرد، یک رکعت گزاردہ بود، شیخ بہ دوم رکعت رسید و پیوست، چون قاضی قطب الدّین بہ تشہّد بنشست پیش ازانکہ سلام گوید شیخ بہاء الدّین برخاست و نمازِ خود تمام کرد، چون از نماز فارغ شدند قاضی قطب الدّین شیخ را گفت کہ چرا پیش از سلامِ نماز برخاستی شاید کہ امام را

---

[1] ن: "دوشنبہ" بجای "سہ شنبہ" دارد

[2] ن: "چیست کہ ہر روز از مقامِ خود چندین دُور می آئی" بجای "کہ از مقام ... می کنی" دارد

سهوی افتاده باشد و خواهد که سجده سهو کند، چون تو پیش از سلام برخاستی سجده سهو نتوانی کرد. شیخ فرمود که اگر کسی را به نورِ باطن معلوم شود که امام را هیچ سهوی نیفتاده است روا باشد که برخیزد. قاضی قطب الدّین گفت هر نوری که موافقِ احکامِ شرع نیست آن ظلمت است. القصّه همچنین گفته اند که بعد ازان شیخ آنجا حاضر نشد۔

همچنین هم حکایت کردند که قاضی قطب الدّین را گفتند که تو بر درویشان اعتقاد نمی کنی؟ گفت آن درویشان را که من دیده ام دیگران را همچنان نمی یابم، آنگاه گفت که من وقتی در کاشغر بودم کاردی خُرد داشتم، قلم تراشِ آن بشکست، آن را در بازار بُردم و به کاردگران نمودم و گفتم که این کارد را درست کنید همچنان که بوده، همه گفتند که همچنان نخواهد[1] شد عاقبت قدری کم خواهد شد یعنی چون چیزی از[2] دُنباله بیرون کشند و در دسته استعمال کنند هر آئینه چیزی ازان کم شود، من گفتم نی البتّه می باید که چنانکه[3] بود همچنان شود، از ایشان نشد تا ایشان مرا نشان دادند که در فلان دکان برو آنجا پیری است کاردگر مردِ بزرگ در غایتِ صلاحیّت، برو بر مگر از و غرضِ تو حاصل شود، قاضی قطب الدّین گفت من به نشان برو رفتم، پیری دیدم حکایتِ کارد با[4] او گفتم،

---

[1] ح د ه: آمد

[2] ن د ه: برای

[3] ن: آنچنان باشد که بود، بجای 'چنانکه بود همچنان شود' دارد

[4] ه: 'برو' بجای 'با او'

او نیز همان جواب داد که ایشان گفته بودند که چیزی کم خواهد شد، من گفتم مرا همچنان می باید که بر هیئاتِ اوّل شود، پیر ساعتی تامّل کرد و مرا گفت هلا چشم پیش کن! قاضی قطب الدّین گفت من چشم پیش کردم امّا بدنبالهٔ چشم می دیدم که آن پیر کاردِ شکسته را برداشت و نزدیکِ محاسنِ خود بداشت روی سوی آسمان کرد و آهسته چیزی بگفت، باز مرا گفت که چشم بگشای! من چشم بکشادم، آن کارد پیشِ من انداخت هم بران هیئات که اوّل بود همچنان درست و تمام شد!

هم حکایتی دیگر فرمودند ازان قطب الدّین کاشانی که چون او بحضرتِ دهلی آمد وقتی او را بدرِ سرای سلطان شمس الدّین طلبیدند، برفت، آن زمان سلطان در خرّم گاهی نشسته بود، سیّد نورالدّین مبارک علیه الرحمة بر یک جانبِ خرّم گاه نشسته بود و قاضی فخرالائمه بر طرفِ دیگر و هر دو بیرونِ خرّم گاه بودند، چون قاضی قطب الدّین درآمد او را گفتند که تو کجا خواهی نشست؟ او گفت زیردستِ علوی، القصّه چون نزدیکِ سلطان رسید و سلام گفت سلطان برخاست و دستِ او بگرفت و درونِ خرّم گاه بُرد و نزدیکِ خود بنشاند!

لختی حکایتِ شیخ جلال الدّین تبریزی افتاد قدس الله سره العزیز، فرمود که چون او در بداؤن رسید چندگاه آنجا ساکن بود مگر روزی به مصلحتی بر[1] درِ قاضی کمال الدّین جعفری که حاکمِ[2] بداؤن بود بیامد، خدمتگارانی که پیشِ در نشسته بودند گفتند که

---

[1] ح و ۵: 'درخانه'، بجای 'بر درِ'، داود [2] ح: قاضی

قاضی این ساعت در نماز است، شیخ تبسّم فرمود و این سخن بگفت که قاضی نماز گزاردن می داند؟ الغرض چون شیخ بازگشت این خبر به قاضی رسانیدند که شیخ چنین سخنی گفت! دوم روز قاضی کمال الدّین بخدمتِ شیخ آمد و معذرت کردن گرفت[1] و این سخن باز پرسید که شما چگونه فرمودید که قاضی نماز گزاردن می داند، من چندین کتاب نوشته ام در نماز و احکامِ آن - شیخ گفت آری نمازِ علماء دیگر است و نمازِ فقراء دیگر! قاضی گفت فقراء رکوع و سجود نوعِ دیگر می کنند یا قرآن نوعِ دیگر می خوانند؟ شیخ فرمود که خیر، نمازِ علماء همچنین است که نظر بر کعبه دارند و نماز گزارند و اگر کعبه در نظر نباشد روی بدان جهت کنند و اگر در محلی باشند که جهت هم معلوم نباشد تحرّی کنند قبلهٔ علماء ازین سه نوع بیرون نیست امّا فقراء تا عرش نه بینند نماز نکنند! قاضی کمال الدّین را اگرچه این سخن گران آمد هیچ نگفت، ازانجا بازگشت، چون شب درآمد قاضی را در خواب نمودند که شیخ جلال الدّین تبریزی قدس الله سرہ العزیز مصلّا بر عرش انداخته نماز می گزارد! دوم روز این هردو بزرگ در جمعی حاضر شدند، شیخ جلال الدّین آغاز کرد ای فلان کارِ[2] علماء و مرتبهٔ ایشان معلوم است! ایشان را همّت و نهمت بر تدریس باشد و خواهند که مدرّس شوند یا قاضی شوند یا صدر جهاں شوند[3] مرتبهٔ ایشان ازین برتر نباشد امّا درویشان را مراتب بسیار است،

---

[1] ن و ه: 'کرد' بجای 'کردن گرفت' دارد

[2] ه: 'قدرِ کار'

[3] ن: گردند

پایهٔ اوّل این بود که شبِ گذشته به قاضی نمودند! قاضی کمال الدّین چون این سخن بشنید برخاست و بمعذرتِ تمام پیش[1] آمد و از شیخ عفوطلبید و پسرِ خود را که برهان الدّین لقب داشت در پای شیخ انداخت و مرید کرد و کلاه از خدمتِ شیخ ببستد!

مجلسِ سیزدهم

شنبه[2] دهم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد[3]، سخن در تحمّل افتاد، فرمود که معاملهٔ خلق بر سه قسم است قسمِ اوّل آنست که ازین کس بدیگری نه منفعت رسد و نه مضرّت، حکمِ این چنین کس حکمِ جماد باشد، قسمِ دوم آنست که ازین کس بدیگری منفعت رسد و مضرّت نه، این[4] بهتر است، قسمِ سوم ازین هر دو بهتر و آن آنست که ازین کس بدیگری منفعت رسد و اگر کسی او را مضرّت رساند او مکافات آن[5] نکند و تحمّل کند[6] و این کارِ صدّیقان است!

---

[1] ع: 'از شیخ عذرطلبید' بجای 'پیش آمد واز شیخ عفوطلبید' دارد

[2] ن: 'چهارشنبه چهاردهم' بجای 'شنبه دهم' دارد

[3] ح: 'دولتِ دستبوس میسّر شد' بجای 'دولتِ پائبوس حاصل شد' دارد

[4] ن و ع: 'این بهتراست' ندارد [5] ن و ح: 'آن' ندارد [6] ع: 'ورزد'

مجلسِ چہاردہم

دوشنبہ[1] ہژدہم ماہ مبارکِ شعبان سنۃ المذکور دولتِ پائبوس حاصل شد۔ سخن دران افتاد کہ از نامہا بہتر کدام است؛ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ احب الاسماء عند اللہ عبد اللہ و عبد الرحمٰن، و بعد ازان فرمود کہ اصدق الاسماء الحارث، آنگاہ فرمود کہ راست ترینِ نامہا حارث است زیراکہ ہر کہ ہست حرث[2] می کند خواہ بطاعت خواہ بمعصیت! بعد ازان فرمود کہ اکذب الاسماء المالک و الخالد زیراکہ مالک خداوند تعالیٰ است و جاوید ہم ہونست[3]!

مجلسِ پانزدہم

پنجشنبہ پنجم ماہ مبارکِ رمضان سنۃ المذکور بسعادتِ دست بوس رسیدہ شد۔ سخن در اثرِ صحبت افتاد۔ فرمود کہ وقتی متعلمی نصیر لقب بخدمتِ

---

[1] ہ: سہ شنبہ۔ ح: 'شنبہ پانزدہم' بجای 'دوشنبہ ہژدہم' دارد

[2] ح و لا: کشتی

[3] ن: 'نیز ہمانست' بجای 'ہم ہونست' دارد

شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز آمد و این متعلّم مگر نیّتِ تجارت[1] داشت، القصه چون بخدمتِ شیخ رسید ارادت آورد و بیعت کرد، و او موی سر ارسال کردی تا یک روز جوگیئی رسید این متعلّم ازان جوگی پرسیدن گرفت که موی سر از چه دراز شود؟ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که چون من شنیدم که او از جوگی برای دراز شدنِ موی سر می پرسد و داڑھی می طلبد درونهٔ من کراہت آورد بنا بر آنکه[2] ہر که بیعت کند او بجہتِ درازئ موی برای چه داڑھی طلبد و نیز از موی سر انداختن غرض آنست که رعونت ازو برود پس درازئ موی چه کار آید؟ الغرض چون چندگهی بگذشت خواجه وحیدالدّین نبیسهٔ شیخ معین الدّین سجزی رحمته اللہ علیه بخدمتِ شیخ کبیر آمد و اجازتِ ارادت و بیعت طلبید و دستوریِ حلق خواست[3]. شیخ فرمود که من این معنی از خانوادهٔ شما دارم مرا واجب نکند که ترا دست دہم، خواجه وحیدالدّین الحاح بسیار کرد که البتّه من مرید شوم، خدمتِ شیخ دست داد و فرمود که سر حلق کن! القصه آن روز که خواجه وحیدالدّین محلوق شد مولانا نصیرالدّین که بجہتِ دراز شدنِ موی سر داڑھی می طلبید او نیز محلوق شد بموافقتِ او!

لختی سخن در دعای اموات افتاد. بنده عرضداشت کرد که بر تربت ہا قرآن و دعای می نویسند چگونه است؟ فرمود که نمی باید نبشت و بر جامهٔ کفن نیز نمی باید نبشت.

---

[1] ن ہ: تجارتی

[2] ہ: 'بران بناکه' بجای 'بنا بر آنکه' دارد

[3] ح: بعد از 'خواست' این جمله دارد: 'و محلوق شدن التماس نمود'

مجلسِ شانزدہم

پنجشنبہ[1] ہژدہم ماہِ شوّال سنۃ المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔
سخن در بزرگیٔ مولانا برہان الدّین بلخی افتاد علیہ الرحمۃ، حکایت فرمود کہ مولانا برہان الدّین بلخی حکایت کردہ است کہ من خرد بودم بقیاس پنج شش سالہ کم و یا بیش، برابرِ پدرِ خود در راہی می رفتم، مولانا برہان الدّین مرغینانی صاحبِ ہدایہ پیدا شد، پدرِ من از و تحاشی کردہ در کوچۂ دیگر رفت مرا برجای بگذاشت، چون کوکبۂ مولانا برہان الدّین مرغینانی نزدیک رسید من پیش رفتم و سلام کردم، در من تیز بدید و این سخن گفت کہ من درین کودک نورِ علم می بینم! من این سخنِ او بشنیدم پیشِ رکابِ او روان شدم، باز بر لفظِ مبارک راند کہ خدای تعالیٰ مرا ہمچنین می گویاند کہ این کودک در روزگارِ خود علّامۂ عصر[2] خواہد شد! مولانا برہان بلخی می گوید کہ من این سخن شنیدم و ہمچنان پیش می رفتم، باز مولانا برہان الدّین مرغینانی فرمود کہ خدای تعالیٰ از[3] من ہمچنین می گویاند کہ این کودک چنان بزرگ شود کہ بادشاہان بر درِ او بیایند[4]! خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر چون این حکایت تمام کرد بر لفظِ مبارک راند کہ مولانا برہان الدّین بلخی را با وفورِ علم کمالِ صلاحیّت ہم

1- ہ: 'چہارشنبہ ہفدہم' بجای 'پنجشنبہ ہژدہم' دارد
2- ح و ہ: عہد
3- ہ: 'مرا' بجای 'از من' دارد
4- ح: بار نیابند

بوده است چنانکه بارها گفتی که خدای عزّ وجلّ مرا از هیچ کبیره نخواهد پرسید! آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر تبسم فرمود و گفت که مولانا برهان الدّین چون این سخن بگفتی که خدای عزّ وجلّ مرا از هیچ کبیره نخواهد پرسید این هم بگفتی مگر از یک کبیره! از وپرسیدند که آن کبیره کدام است؟ گفت سماعِ چنگ که آن بسیار شنیده ام و این ساعت بشنوم اگر باشد!

از نسبتِ این حکایت سخن در سماع افتاد. فرمود که سکّهٔ سماع درین شهر قاضی حمید الدّین ناگوری نشانده است رحمة الله علیه و قاضی منهاج الدّین هم چون او قاضی شد و صاحبِ سماع بود بسببِ ایشان این کار استقامت پذیرفت. امّا قاضی حمید الدّین ناگوری با آنکه مدّعیان با او منازعت کردند و خصومتِ بسیار قاضی همبران حرف ثابت بود تا وقتی نزدیکِ کوشکِ سفید او را در خانه[1] دعوت کردند، شیخ قطب الدّین بختیار قدس الله سرّه العزیز هم آنجا بود و بزرگانِ دیگر، مولانا رکن الدّین سمرقندی را خبر شد[2] که این جا سماع است، او مدّعی عظیم بود، از خانهٔ خود با خدمتگاران و متعلّقانِ خود روان شد تا دران خانه رود و سماع را منع کند، قاضی حمید الدّین ناگوری را ازین حال خبر کردند، او خصمِ خانه را گفت که تو برو جائی پنهان شو هر چند ترا طلبند تو پیدا مشو! او همچنان کرد، بعد ازان قاضی حمید الدّین فرمود که درباز کنید[3]، درباز کردند و سماع را در دادند، مولانا

---

[1] س: خانهٔ یکی - سیرالعارفین: خانهٔ درویش [2] ن: کردند

[3] ه: کنند

رکن الدین سمرقندی چون با اعوانِ خود بر درِ خانه رسید پرسید که خصمِ خانه کجاست؟ گفتند که خصمِ خانه حاضر نیست۔ باز پرسید و تاکید[1] و تفحص بسیار کرد که خصمِ خانه کجاست۔ گفتند ما چه دانیم که کجاست! رکن سمرقندی چون خصمِ خانه را ندید از در باز گشت۔ خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید تبسّم کرد و فرمود که قاضی حمید الدین ناگوری نیکو تدبیری کرد که خصمِ خانه را غائب کرد یعنی بی اجازتِ خصم در خانه در آمدن نیامده است و اگر رکن الدین سمرقندی بی اجازت در آمدی برو مؤاخذه بودی!

بعد ازان فرمود که بحریان نیز با قاضی حمید الدین ناگوری منازعت کردندی تا وقتی مولانا شرف الدین بحری رنجور شد۔ قاضی حمید الدین از صفائی که درویشان را باشد بعیادت بر درِ مولانا شرف الدین آمد، او را خبر کردند که قاضی حمید الدین ناگوری آمده است رحمته الله علیه، او گفت آنکه او خدای را معشوق می گوید او آمده است من روی او نه بینم! القصه او را بار ندادند[2]، درین حال بنده عرضداشت کرد مقصود[3] ازین معشوق محبوب است؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که درین بسیار سخنهاست[4]، مردم آنچه می دانند جواب می گویند امّا اگر کسی در خانهٔ خود چیزی می گوید[5] مردم آن را چه گویند!

بعد ازان فرمود که وقتی قاضی حمید الدین ناگوری و قاضی کبیر و مولانا برهان الدین بلخی در محلی هر سه یکجا می رفتند، قاضی حمید الدین ناگوری برادری

---

[1] ن و ح: 'تاکید' ندارد [2] ه: نداد [3] ه: نه مقصود

[4] ح و ه: 'بحثها بسیار است' بجای 'بسیار سخنهاست' دارد

[5] ح: 'بگوید' بجای 'می گوید'

سوار بود و ایشان بر اسپانِ بلند و پاکیزه، القصّه درین میان مولانا کبیرالدّین قاضی حمیدالدّین را گفت که مولانا مرکبِ شما نیک صغیر است! قاضی حمیدالدّین گفت به از کبیر است! خواجه ذکرہ اللہ بالخیر تبسّم فرمود و گفت ببین چه[1] جواب داد چنانکه بر وی هیچ اعتراضی نیامد!

بعد ازان فرمود[2] که چون ذکرِ سماع[3] قاضی حمیدالدّین بسیار شد مدعیانِ آن وقت فتوی بسیار کردند و جوابها ستدند و همه نبشتند که سماع حرام است، فقیهی بود که با[4] قاضی حمیدالدّین آمد و شد داشت مگر او هم دران فتوی چیزی[5] نبشت، این خبر به قاضی حمیدالدّین رسانیدند، درین میان آن فقیه بخدمتِ قاضی حمیدالدّین آمد، قاضی روی سوی او کرد و گفت تو هم جوابِ آن نبشته ای؟ فقیه شرمنده گونه شد گفت آری نبشته ام، برین حرف خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که آن روز قاضی حمیدالدّین هم چیزی از سرِ خود بیرون داد، الغرض چون آن فقیه گفت آری نبشته ام قاضی حمیدالدّین فرمود که آن همه مفتیان که جواب نبشته اند نزدیکِ من ایشان هنوز در شکمِ مادر اند امّا تو زاده شده ای ولی هنوز طفلی!

ازینجا حکایتِ قاضی حمیدالدّین ناگوری افتاد علیه الرحمة، فرمود که او گفتی

---

[1] ه: 'چگونه جوابی داد' بجای 'چه جواب داد' دارد

[2] ه: حکایت فرمود

[3] ح: سماع شنیدن

[4] ن: 'او را با قاضی حمیدالدّین اختلاط بود' بجای 'با قاضی ..... داشت' دارد

[5] ن: 'جواب نوشته' بجای 'چیزی نبشت' دارد

من که[1] درین شهر آمده ام بهوای قاضی حمیدالدین ناگوری آمدم، چون برسیدم او پیش ازان نقل کرده بود، روزی مجموعاتِ قاضی حمیدالدین را پیش طلبید و آن[2] کتب که او در سلوک نبشته است مطالعه کردن گرفت، بعد از مطالعه روی سوی متعلمان کرد که گردِ او حاضر بودند و گفت که آنچه شما می خوانید همدرین کاغذها هست و آنچه نخوانده اید هم درین میان هست و آنچه من خوانده ام هم درین میان هست و آنچه نخوانده ام آن هم هست !

مجلسِ هفدهم

سه شنبه[3] هفتم[4] ماهِ ذی القعده سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. سخن در اولیای حق افتاد و راستیِ ایشان با معاملۂ خلق و ثمرۂ آن، آنگاه حکایت فرمود که در نیشاپور بزرگی بود او را ابوالعبّاس[5] قصّاب گفتندی، وقتی پدرِ این ابوالعبّاس بطرفی سفر کرد، گوسپندی چند در خانه بود، ابوالعبّاس[5] را گفت که تو این گوسپندان را بکُشی و گوشتِ ایشان بفروشی و سیم جمع کنی تا آمدنِ من باشد، القصّه بعد از

---

[1] ح: 'درین شهر که' بجای 'که درین شهر' دارد

[2] ن: 'از کتبِ او که' بجای 'آن کتب که او' دارد

[3] ن: 'شنبه بیست و هفتم ماه شوّال' بجای 'سه شنبه هفتم ماه ذی القعده' دارد

[4] ه: هشتم

[5] ن: ابوالغیاث

چندگاه پدرِ او بیامد انباری از استخوان بدید، از پسر پرسید که این انبار[1] استخوانها چیست؟ ابوالعباس[2] جواب داد که استخوانِ گوسپندانست که فرموده بودی که بکشتی و گوشتِ ایشان بفروشی همچنان کردم۔ پدرش گفت استخوانها چرا نفروختی؟ گفت خلق از من بگوشت خریدن می آمدند استخوان چگونه فروشم؟ پدرش ازین سخن برنجید و گفت این چه کردی مبلغی سیمِ من بزیان آوردی، این و مانندِ این بسیار می گفت، درین میان ابوالعباس[2] گفت چه مقدار سیم زیان[3] شده باشد؟ پدرش از سرِ[4] تفتی و غضبی که داشت گفت مقدار بیست هزار دینار کم کردی. ابوالعباس[2] چون این بشنید دست بدعا برداشت در زمان صُرّهٔ از غیب بدستِ او آمد، آن را پیشِ پدر نهاد، چون بکشادند بیست هزار دینار بود! چون این حکایت تمام شد بنده عرضداشت کرد که جلال قصّاب از متقدّمان بود؟ فرمود که خیر، جلال قصّاب از متأخّران بود۔ بنده[5] عرضداشت کرد که این بیت ؎

من پورِ قصّابم سخنم پوست کشنده[6] است   من پوست کشم هر که ببازارِ من آید!

از جلال[7] قصّاب است؟ فرمود آری، آنگاه بر لفظِ مبارک راند که در دهلی هم قصّابی بود

---

[1] ه: 'انبار' ندارد   [2] ن: ابوالغیاث

[3] ح: 'زیانِ تو شد' بجای 'زیان شده باشد' دارد

[4] ن: 'ذر تعیّنی کرده' بجای 'از سرِ تفتی و غضبی که داشت' دارد

[5] ه: 'بیتی بر لفظِ مبارک راند' بجای 'بنده . . . بیت' دارد

[6] ح و ه: کشیده

[7] ه: 'بنده عرضداشت کرد که این نظم جلال قصّاب است؟' بجای 'از جلال قصّاب است؟' دارد

از اولیای حق نزدیکِ نوہتہ[1]، خلق از وی نعمتها یافتند، قاضی فخر الدین ناقله در اوّلِ حال بر وی بسیار رفتی تا وقتی آن قصّاب گفت که تو چه می خواهی؟ قاضی فخر الدّین گفت مرا می باید که قاضی شوم، گفت برو قاضی خواهی شد! او قاضی شد۔ بعد از آن فرمود مردی دیگر هم برین قصّاب آمدی، وقتی از وی هم پرسید که ترا هم[2] چیزی می باید؟ گفت مرا می باید که امیرداد شوم، آن مرد را هم[3] گفت برو امیرداد خواهی شد! او هم امیرداد شد۔ آنگاه فرمود که مولانا وجیه الدّین حُسام در مبداءِ حال هم بر وی آمد و شد داشت، وقتی از و پرسید که ترا چه می باید؟ مولانا وجیه الدّین گفت که مرا علم می باید، او نیز به نفسِ او عالم شد۔ مردی دیگر هم بود که برین قصّاب آشنائی داشت، روزی از آن مرد پُرسید که ترا چه می باید؟ آن مرد گفت مرا تعلّق به محبّتِ حق می باید۔ آن مرد هم از جملهٔ واصلان[4] شد! آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من آن قصّاب را دیده بودم۔

مجلس هژدهم

چهار[5] شنبه بست و دوم ماهِ ذی القعده سنه مذکور سعادت پائبوس

---

[1] یعنی نوہٹہ، (ح: نوہٹر)

[2] ہ: 'چه' بجای 'هم چیزی' [3] ہ: 'هم' ندارد

[4] ح: واصلانِ حق

[5] ن وہ: 'سه شنبه' بجای 'چهارشنبه' دارد

حاصل شد. سخن در علویان افتاد. بنده را دیر باز سخنی در خاطر بود آن روز عرضداشت کرده شد و آن سخن این بود که از بعضی علویان شنیده شده است که مصطفیٰ علیه السلام خطی نبشته بود که فرزندانِ من بعد از من مسلمانان را اگر خواهند بفروشند، ابوبکر صدیق و یا عمر خطاب رضی الله عنهما آن خط را پاره کرد این سخن راست است؟ فرمود که خیر، این معنیٰ در هیچ کتابی نیامده است امّا عزیز داشتنِ ایشان و گرامی کردنِ فرزندانِ رسول علیه الصّلوٰة والسّلام واجب است، بعد از ان فرمود که آنکه از آلِ رسول است از و ناشایستی[1] در وجود نیامده است و[2] نیاید!

آنگاه حکایت کرد که در سمرقند علویٔ بود صحیح النّسب، او آنجا سیّدِ اجلّ بود و صاحبِ کتابِ "نافع" هم او ست، الغرض او جاریهٔ در خانه داشت، آن[3] جاریه پسری آورد[4]، آن پسر پنج ساله و یا شش ساله شد کم و بیش تا روزی سقّائی در آمد مشکی پُر آب کرده، چون آب بریخت بیرون رفت و باز آمد همچنان مشک پُر آب کرده آورد، این بار مشک را رخنه شده بود اندک اندک آب بیرون می تراوید، سیّدِ اجلّ پرسید که این مشک را چه شد؟ سقّا گفت من این مشک را پُر آب کرده می آوردم، پسرِ شما تیر و کمانی خُرد ساخته است او تیر زد این مشک را قدری سوراخ شد. سیّدِ اجلّ چون این سخن بشنید درونِ خانه آمد جاریه را بگرفت و تیغ برکشید و گفت

---

[1] ن: ناشایستگی [2] ن وه: "و نیاید" ندارد

[3] ن: از

[4] ن: بعد از "آورد" این عبارت دارد: "همچنین پسری که تا الی الآن نیامده است و نیاید تا وقتی که"

سخنی از تو خواهم پرسید اگر راست نخواهی گفت ترا بکُشم[1] و آن سخن اینست که راست بگو که تو این پسر از که آورده ای؟ جاریه اوّل پنهان[2] داشت و آخر بترسید و گفت این پسر از فلان غلام آورده ام، سیّدِ اجل چون این سخن بشنید بیرون آمد آن پسر را که دو جعد کرده بود یک جعد کرد، الغرض یعنی آنکه از آلِ پیغامبر است علیہ السلام از و مثلِ این حرکت نیاید۔

باز حکایتِ دیگر فرمود که در بداؤن علوئی بود در خانهٔ او پسری متولّد شد، مگر آن روز ماه در عقرب بود، چنانکه رسمِ عوام باشد ولادتِ آن پسر را نحس و کراہت داشتند و او را بیک کنّاسی دادند، آن کنّاس او را بُرد و پرورد تا بعد از چهار پنج سال دران پسر نوری و جمالی پیدا شد تا کسی[3] بیامد و مادر و پدرِ او را گفت که باری ببینید[4] که پسر چگونه شده است! مادر و پدر آن پسر را باز برخود آوردند و تعلیمِ قرآن کردند و علم و ادب آموختند، القصه خواجه ذکره اللّٰہ بالخیر فرمود که من آن علوی را دیده بودم درو فرّی و حُسنی تمام بود، آنگاه او علوی عالمی شد متبحّر[5] تا بیشتر اہلِ بداؤن شاگردی بو کردندی، ادبی و صلاحیتی تمام داشت چنانکه هر که بدیدی تحقیق[6] کردی که این از آلِ رسول است علیہ السلام

---

۱ ه: بخواهم کشت
۲ ن: 'نهان کرد' بجای 'پنهان داشت' دارد
۳ ح: 'شخصی' بجای 'تاکسی' دارد ـ ه: یکی
۴ ح و ه: ببینند
۵ ه: مجتهد
۶ ح: تصدیقِ وی

لختی حکایتِ درویشانِ مشغول افتاد، فرمود که از بدرالدّین اسحٰق شنودم او گفت که وقتی صوفیئ بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز آمد، درویشی بس عجیب بود و شب و روز با حق مشغول بودی چنانکه جامهای او بغایت رنگین شد، او را گفتم چرا جامهها نمی شوئی؟ هیچ جواب نداد، بعداز چند روز باز[1] گفتم که جامها چرا نمی شوئی و این بار سخت تر گفتم، مرا گفت فرصتِ جامه شستن کجاست و این سخن بعجزی تمام گفت، آنگاه بدرالدّین اسحٰق گفت هر بار که مرا آن جوابِ او یاد آمدی[2] بدان بیچارگی که او گفت که فرصتِ جامه شستن کجاست مرا بیهوشی گونه آمدی[2]!

لختی سخن در ذوق و شوقِ درویشان افتاد و غلبۂ اشتیاقِ سالکان، آنگاه حکایت فرمود که در لهاور دانشمندی بود مذکّر، سخنی گیرائی داشت، یک روز بر قاضئ لهاور آمد و گفت مرا آرزوی زیارتِ کعبه است اجازت ده تا بروم، قاضی گفت که کجا خواهی رفت حالی از[3] سخنِ تو و نصائحِ تو مرخلق را نفع می آید، آن دانشمند از رفتن بایستاد و چون سالِ دیگر شد باز آن دانشمند بر قاضی بیامد و اجازت طلبید، قاضی او را چیزی داد و گفت کجا خواهی رفت؟ باز آن دانشمند ساکن شد، سالِ سوم باز بر قاضی آمد و گفت مرا اشتیاقِ کعبه عظیم غالب است اجازت ده تا بروم، این بار قاضی گفت ای خواجه اگر ترا

---

[1] ح و ۵: ہم
[2] ح: می آید
[3] ح و ۵: سخن و نصائحِ تو خلق را نافع می آید بجای "از سخن ..... نفع می آید" دارد

اشتیاقِ کعبه غالب بودی نه اجازت طلبیدی و نه مشورت کردی می رفتی.
آنگاه خدمتِ خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که در عشق مشورت نیست!

مجلسِ نوزدهم

یک[1] شنبه یازدهم ماهِ مبارکِ ذی الحجه سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد، سخن در کشف و کرامت افتاد[2]، فرمود که پیش ازین در اندرپت عورتی بود او را بی بی فاطمه سام گفتندی، در غایتِ صلاحیّت[3] و بزرگی معمّر شده بود، من او را دیده بودم بس عزیز عورتی بوده است، بیت های بسیار در حسبِ حالِ هر چیزی گفتی[4] این دو مصرع ازو یاد دارم ؎

هم عشق طلب کنی و هم جان خواهی   هر دو طلبی ولی میسّر نشود!

آنگاه فرمود که شیخ نجیب الدین متوکّل را رحمة الله علیه با این بی بی فاطمه مودّت بوده است رحمة الله علیها بر طریقِ خواهر و برادر خواندگی، شبها بودی که شیخ نجیب الدین را فاقه بودی و بسببِ او اهلِ بیتِ او را نیز فاقه بودی، بارها بودی[5] چون چنین شب[6] بگذشتی دوم روز پگاه این بی بی فاطمه یک قرصِ بزرگِ یک[7] منی یا نیم منی

---

[1] ح: 'پنجشنبه پانزدهم' بجای 'یک شنبه یازدهم' دارد
[2] ه: بود   [3] ن: صلاح   [4] ن: یاد داشت
[5] ح و ه: 'بارها بودی' ندارد   [6] ح و ه: شبی
[7] ح و ه: 'نیم منی و یا یک منی' بجای 'یک منی یا نیم منی' دارد

بدستِ یکی دادی و به تعجیل بر شیخ نجیب الدّین فرستادی و گفتی که شب ایشان را فاقه بود، وقتی همچنین قرصی فرستاده بود، شیخ نجیب الدّین بر طریقِ طیبت می گفت الٰهی چنین که این عورت را از حالِ ما[1] می آگاهانی[2] بادشاهِ شهر را هم بیاگاهان تا چیزی بابرکت فرستد، باز تبسّم کردی و گفتی که بادشاهان را آن صفا کجا باشد که آگاه شوند!

بعد ازان خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالخَیر فرمود که من وقتی پیشِ این بی بی فاطمه بودم، رُوی سوی من کرد و گفت که مردی است او دُختری دارد اگر تو آن دختر را بخواهی نیکو باشد، خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر گفت من جواب دادم که وقتی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین بودم قدس اللّٰه سرہ العزیز، آنجا جوگیی حاضر بود، سخن دران افتاد که بعضی فرزندان که بی ذوق بیرون می آیند از آنست[3] که مردمان وقتِ مباشرت نمی دانند، بعد ازان جوگی آغاز کرد که مهی سی روز می باشد[4] یا بست و نُه روز، هر روزی را خاصیتی است مثلاً اگر روزِ اوّل مباشرت کنند فرزند چنین آید و اگر روزِ دوم کنند چنین آید تا هر روزی را حکمی تعیّن می کرد[5] چون آن جوگی سخن تمام کرد خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود من اثرِ آن روزها را پرسیدن گرفتم تا آن جوگی همه روزها را تفصیل می گفت، من آن همه روزها را یاد می گرفتم، آنگاه آن جوگی را گفتم نیکو بشنو و ببین که من نیکو یاد کردم! چون

---

[1] ح و ہ: من

[2] ن و ح: 'آگاهی دادی' بجای 'می آگاهانی' دارد

[3] ہ: 'این زمانه بی ذوق بیرون می آیند' بجای 'که بی ذوق ... از آنست' دارد

[4] ن: باشد

[5] ن: 'حکم می کرد' بجای 'حکمی تعیّن می کرد' دارد

این سخن بگفتم شیخ فریدالدّین قدس اللّٰه سرّہ العزیز روی سوی من کرد و گفت تو ازین چیزها بهرچه می پُرسی که ترا هرگز کار نخواهد آمد! خواجه ذکره اللّٰه بالخیر گفت چون من این حکایت پیشِ بی بی فاطمه بگفتم گفت معلوم کردم که چه حالست! آنگاه گفت آری نیکو کردی که آن دختر نخواستی من هم برای دلِ آن مرد می گفتم!

مجلسِ بستم

دوشنبه[1] نوزدهم ماهِ ذی الحجّہ سنہ مذکور سعادتِ دست بوس حاصل شد۔ دران ایّام یکی از مدّعیان درِ خصومت کشاده بود و در منعِ سماع کلماتِ ناگفتنی می گفت و عداوتی سخت پیدا کرد۔ خواجه ذکره اللّٰه بالخیر بر لفظِ مبارک راند که خدای تعالیٰ دشمن دارد اَلَدُّ الخِصام را و اَلَدُّ الخصام آنست که سخت خصومت گر باشد۔ بعدازان درباب سماع فائده فرمود و گفت هرگاه که چند چیز موجود شود آنگاه سماع شنود و آن چند چیز چیست مسمع و مسموع و مستمع و آلهٔ سماع، آنگاه این تقسیم را فائده فرمود و گفت مُسمِع گوینده است آدمی باید که مرد باشد و مرد تمام باشد کودک نباشد و عورت نباشد، مسمُوع آنچه می گویند باید که هزل و فحش نباشد، امّا مُستمِع آنکه می شنود او باید که بحق شنود

---

[1] ح: 'یک شنبه سوم ماهِ محرّم سنہ احدی عشرین وسبعمائۃ' بجای 'دوشنبه نوزدهم ماهِ ذی الحجّہ سنہ مذکور' دارد

و مملو از یادِ حق باشد، امّا آنکه سماع آن مزامیر است چون چنگ و رباب و مثلِ آن باید که درمیان نباشد، این چنین سماع حلال است[1] - آنگاه فرمود که سماع صوتی است موزون آن چرا حرام باشد و آنچه می گویند کلامیست مفهوم المعنی آن چرا حرام باشد، دیگر تحریکِ قلب است اگر آن تحریک بیادِ حق باشد مستحب است و اگر میل به فساد باشد حرام است!

مجلسِ بست و یکم

یک[2] شنبه بست و سوم ماهِ محرّم سنه احدی و عشرین و سبعمائته[721] دولتِ پائبوس میسّر شد۔ سخن در اخلاقِ درویشان افتاد و معاملهٔ ایشان با اہلِ خصومت، فرمود که بادشاهی بود که او را تارانی می گفتند مگر او را بغوغائی بگشتند و این تارانی را با شیخ سیف الدّین باخرزی رحمتہ اللہ علیه محبّتی عظیم بود، بعد از آن که او کشته شد دیگری را بادشاه کردند، این بادشاه که بجای بادشاهِ پیشینه نشسته بود منجّی ساعی با او مقرّب شد و آن ساعی با شیخ سیف الدّین خصومت داشت، چون ساعی را محلِّ سخنی شد با بادشاه گفت اگر می خواهی که مُلک بر تو مقرّر باشد شیخ سیف الدّین را از میان برگیر که همه تبدیل و تحویلِ مُلک ها از وی می شود ،

---

[1] ک: بعد از 'است'، این جمله دارد: 'وحدیث نیز برین نوع که السّماع مباح لمن کان قلبه حیٌ و نفسه میت'

[2] ح: 'شنبه' بجای 'یک شنبه'

بعد از استماعِ این کلمات بادشاه همان ساعی را گفت که هم تو برو و هرگونه که دانی شیخ را بیار، ساعی برفت و شیخ سیف الدین را پیش برد مگر بی ادبانه بُرد و دستار در گردن کرده یا باستخفافِ[1] دیگر، الغرض چون شیخ سیف الدین رحمته الله علیه درآمد همین که نظرِ بادشاه بر او افتاد تا او را چه نمودند در حال از تخت فرود آمد و با معذرتِ بسیار دست و پای شیخ بوسیدن گرفت، اسپ و خدمتی دیگر بسیار[2] پیش آورد و عذرها خواست و گفت من همچنان آوردن نگفته بودم، فی الجمله شیخ از پیش بادشاه باز گشت و بخانه آمد، دوم روز آن بادشاه آن ساعی را دست و پا بسته بخدمتِ شیخ فرستاد و گفت من حکم کرده ام که این ساعی کشتنی است اکنون او را بر تو فرستاده ام هر نوع که ترا خوش آید بکش، شیخ چون ساعی را بدید در حال دست و پائی او باز کرد و جامهٔ که خود پوشیده بود او را پوشانید و گفت امروز برابرِ من در تذکیر بیا، آن روز دوشنبه بود۔ بوعدهٔ تذکیر[3] شیخ در مسجد درآمد و این ساعی را برابرِ خود آورد، آنگاه بالای منبر رفت و این بیت گفت ؎

آنانکه بجای من بدیها کردند گر دست دهد بجز نکوئی نکنم!

بعد از تقریرِ این حکایت فرمود که هر فعلی که از بنده در وجود می آید از خیر و شر خالقِ آن خداوند تعالیٰ است پس هرچه می رسد از انجا می رسد از کسی بهرچه باید رنجید! ملائم این معنی حکایت فرمود که وقتی شیخ ابوسعید ابوالخیر قدس الله سره العزیز

---

1. ه: باستحقار 2. ح و ه: 'بسیار' ندارد
3. ه: 'وعدهٔ تذکیرِ شیخ بود' بجای 'بوعدهٔ تذکیرِ شیخ' دارد

در راهی می رفت، سفیهی از عقب بیامد و دستی بر قفای او فرود آورد، شیخ سرپس کرد و آن سفیه را دید، سفیه گفت در من چه می بینی نه شما می گوئید که هر خیر و شر که می رسد از انجاست ؟ شیخ فرمود آری همچنین است ولی آن می بینم که کدام بدبخت[1] را نامزد این کار کرده اند!

مجلس بست و دوم

پنجشنبه هفدهم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد۔ سخن در رؤیت افتاد۔ بنده عرضداشت کرد نعمتِ رویت که مر مومنان را وعده است[2] آن نعمت فردای قیامت خواهد بود؟ فرمود آری۔ آنگاه بنده گفت بعد از ان که مومنان چنین[3] نعمت بینند باز به نعمتهای دیگر نه بینند؟ فرمود که آمده است چون آن نعمت مشاهده کنند چندین هزار سال در حیرت بمانند، آنگاه بر لفظِ مبارک راند سخت کوته نظری باشد که بعدهٔ[4] بر چیزی دیگر نگرد! بنده عرضداشت کرد که شیخ سعدی را بیتی است و آن اینست ؎

افسوس بران دیده که روی تو ندیده است
یا دیده و بعد از تو بروئ[5] نگریده است!

---

[1] ح : سیاه بخت [2] ح : کرده است

[3] ن و ه : چون چنان [4] ه : بعد ازان [5] در هر سه نسخه : بغیری

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برین سخن استحسان فرمود و گفت کہ نیکو گفتہ است!

مجلسِ بست و سوم

دوشنبہ بست و ششم ماہِ ربیع الآخر سنہ مذکور بدولتِ پائبوس رسیدہ شد۔ سخن در صلابت و مہابتِ امیر المومنین عمر افتاد رضی اللہ عنہ فرمود کہ وقتی مردی بخدمتِ او آمد و گفت من زنی خواستہ ام مدّتِ شش ماہ باشد امروز بچّہ آوردہ است درین باب حکمی فرمائی[1]۔ فَاَمَرَ بِرَجْمِهَا، امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ حکم کرد کہ او را سنگسار کنند[2]! دران مجلس امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ حاضر بود، در تامّل شد، امیر المومنین عمر روی سوی علی کرد و گفت ماتقول، تو درین باب چہ می گوئی؟ علی گفت کہ چون حضرتِ عزّت در قرآن فرمودہ است کہ وَحَمْلُهٗ وَفِصٰلُهٗ ثَلٰثُوْنَ شَهْرًا، مدّتِ حملِ بچّہ و شیر خوردنِ او سی ماہ می فرماید پس دو سال مدّتِ شیر شد[3] روا باشد کہ مدّتِ حمل شش ماہ باشد بعد ازان عمر رضی اللہ عنہ آن حکم را فسخ کرد و گفت لَوْلَا عَلِيٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ

حکایتِ دیگر فرمود کہ وقتی زنی پیشِ عمر آمد رضی اللہ عنہ و گفت یا امیر المومنین من حملی دارم از زنا، عمر رضی اللہ عنہ اَمَرَ بِرَجْمِهَا، انجاہم حکم کرد کہ آن زن را سنگسار کنند[2]، امیر المومنین علی نیز دران مجلس حاضر بود، فرمود کہ

---

[1] ح: بفرما [2] ن: کنید [3] ن: شیر خوردن باشد، بجای 'شیر شد' دارد

درین حکم تاملی می باید کرد، عمر گفت چگونه؟ علی گفت اگر گناه کرده است آن عورت کرده است طفلی که در شکمِ اوست اوچه گناه کرده است؛ بعدازان امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ فرمود که آن زن را نگاه دارند تا وضعِ حمل شود، آنگاه هم این لفظ بر زبانِ مبارک راند که "لَولَا عَلِیٌّ لَهَلَکَ عُمَرُ"

بعدازان از رعایتِ اسلام که در دلِ عمرؓ بود حکایت فرمود که وقتی شاعری در شعر مدحِ امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ کرده بود و دران شعر بر سبیلِ وعظ و نصیحت بیتی گفته بود، ازان یک مصراع اینست ؏ کَفَی الشَّیْبُ وَالْاِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِیًا یعنی بسنده است پیری و اسلام مرد را باز دارنده از معاصی، چون آن شاعر این شعر را ادا کرد امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ، هیچ صله نفرموده، شاعر گفت من مدحی گفته ام عطیه چرا نمی دهی؟ عمرؓ فرمود تو شیب را بر اسلام مقدّم داشتی اگر اسلام را مقدّم داشتی ترا چیزی بدادمی!

ازینجا حکایت در شعر افتاد۔ بنده عرضداشت کرد که بارها از لفظِ مبارکِ مخدوم شنیده شده است می باید که قرآن خواندن بر شعر گفتن غالب آید، به برکتِ نفسِ مخدوم بنده هر روز قرآن می خواند امید آنکه ازانچه گفته شده است و می شود هم توبه کرده آید انشاءاللہ تعالیٰ، این عرضداشت پسندیده افتاد، آنگاه بنده عرضداشت کرد که "وَالشُّعَرَاءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغَاوٗنَ"، معنی همچنان باشد که آنانکه متابعِ شعرا اند گمراه اند، و بارها از لفظِ مبارک شنیده شده است که این حدیث است "اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ لَحِکْمَةً"، پس چون اهلِ شعر اهلِ حکمت باشند آنانکه متابعتِ ایشان کنند چرا گمراه باشند؟ فرمود که شعرائی که هزل و حشو و

هجو گویند متابعانِ[1] ایشان را آن[2] حکم است اما صحابهٔ کرام شعر گفته اند چنانکه امیر المؤمنین علی رضی الله عنه و دیگران هم گفته اند، آنگاه دو بیت از گفتهٔ امیر المؤمنین علی رضی الله عنه برزبانِ مبارک راند در معنی آنکه چون زنان براسپ سوار شوند خروجِ دجال را بیم باشد یک قافیه سروج بود دوم خروج سوم عروج، مصراعِ اول این بود ع اذا رکب الفروج علی السروج، بنده عرضداشت کرد مبالغتی که در شعر می باشد حالِ آن چگونه باشد؟ فرمود در کتابی مشهور دیده شده است که کذب را اثمی است اما کذبی که در شعر گویند در[3] آن اثمی نیست.

مجلس بست و چهارم

دوشنبه هفدهم ماهِ جمادی الاولی سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد. سخن در حسد افتاد، فرمود که پیغمبر علیه السلام دعا کرده است اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنِیْ مَحْسُوْدًا وَّ لَا تَجْعَلْنِیْ حَاسِدًا، آنگاه فرمود که حسد است و غبطه است، حسد آنست که یکی مر یکی را نعمت[4] بیند آن نعمت را زوال خواهد حسد اینست، اما غبطه آنست که یکی مر یکی را نعمت بیند و خود را هم برمثل آن خواهد این غبطه است، پس حسد حرام است و غبطه نه.

---

[1] ن: متابعت [2] ه: این

[3] ح: 'آن را' بجای 'دران' دارد [4] ه: نعمتی

مجلس بست و پنجم

چهارشنبه هفتم ماهِ مبارک رمضان سنة المذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد. سخن در احوالِ حیدر زاویه افتاد، بر لفظِ مبارک راند که بعد از صد سال دری بر[1] و بگشادند. بنده سر بر زمین نهاد و گفت که بس امیدوار سخنی است این! فرمود که آری.

لختی سخن در بابِ شیخ قطب الدین بختیار افتاد قدس الله سره العزیز. فرمود که روزی عید بود، شیخ قطب الدین رحمة الله علیه از نماز گاه باز[2] گشته آنجا آمد که این زمان روضۂ مبارکِ ایشان است، زمین صحرا بود و هیچ گوری و گنبدی نبود، حضرت شیخ بیامد و بایستاد و در تامّل شد، عزیزانی که برابر بودند عرضداشت کردند که امروز روزِ عید است و خلق منتظر آنکه مخدوم در خانه آیند طعامی بخورند شما اینجا چه درنگ می کنید؟ شیخ فرمود که مرا ازین زمین بُوی دلها می آید! در زمان خصمِ آن زمین را طلبیدند، شیخ آن زمین را از مالِ خود بخرید و بجهتِ خود مدفن همانجا فرمود. خواجه ذکره الله بالخیر، چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و فرمود که آنکه می گفت اینجا بُوی دلها می آید به بینید که آنجا کیان خفته اند!

لختی حکایتِ شیخ محمود موئینه دوز افتاد رحمة الله علیه، فرمود که در زمانِ او هر کرا بردۂ بگریختی خصمِ برده بخدمتِ شیخ محمود آمدی و گفتی که بردۂ من گریخته است. شیخ محمود نامِ آن برده پُرسیدی و ساعتی تامّل کردی و بدان خصم گفتی که بخواهی یافت، بعد از آن

---

[1] ح: بردی [2] ح: 'برگشته' بجای 'بازگشته'

این قدر ہم بگفتی کہ چون بیابی مرا خبر کنی، الغرض وقتی مردی بیامد و گفت کہ غلامِ من بگریختہ است۔ شیخ نامِ او را پرسید و ساعتی تامّل کرد و گفت بخواہی یافت امّا چون بیابی مرا خبر کنی ۔ آن مرد بخانہ رفت، بعد از چند روز آن غلام را بیافت امّا نیامد و شیخ را خبر نکرد، چون چند روز بگذشت باز آن غلام بگریخت، خصمِ او بیامد و صورتِ حال بخدمتِ شیخ محمود عرضداشت کرد، شیخ محمود فرمود اینکہ من می گویم کہ بیائید و مرا از یافتنِ بُردہ خبر کنید نہ آنست کہ من از شما چیزی خواست دارم برای آن می گویم کہ چون مرا خبر کنید کہ بُردہ یافتم بار از دلِ من برخیزد، الحال تو دانی و کارِ تو! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر[1] این حرف رسید و تبسّم فرمود و گفت کہ شیخ محمود با خصمِ غلام گفت کہ چون تو غلام یافتی و شرط کردہ بودی کہ چون بیابم خبر خواہم[2] کرد نکردی، این بار کہ بگریختہ است باز[3] نخواہی یافت!

لختی حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاد قدس سرہ العزیز۔ فرمود کہ وقتی پنج درویش بخدمتِ شیخ رسیدند، درویشان درشت مزاج بودند و سخت، چون از پیشِ شیخ برخاستند گفتند ما چندین گشتیم ہیچ جا درویشی نیافتیم، شیخ فریدالدین قدس سرہ العزیز فرمود کہ بنشینید تا شما را درویشی بنمایم، ایشان استبداد[4] کردند و روان شدند، شیخ فرمود کہ چون می روید باید کہ راہِ بیابان مروید راہِ دیگر بروید، ایشان سخنِ شیخ را خلاف کردند و راہِ بیابان گرفتند[5]، شیخ کسی را در عقب دوانید تا تفحّص کند کہ ایشان کدام راہ رفتند،

---

[1] ن و ہ : 'برین حرف رسید و' ندارد [2] ح : 'کنم' بجای 'خواہم کرد' دارد
[3] ہ : پیش [4] ح : استبعاد [5] ہ : پیش گرفتند

خبر آورد که ایشان راهِ بیابان رفتند، شیخ چون این خبر بشنید های های بگریست چنانکه کسی ماتمِ کسی دارد[1]! لحنی[2] بعد از ان خبر آوردند که آن هر پنج تن را بادِ سموم زد چهار تن بر جای هلاک شدند یک تن بر سرِ چاهی رسید آب بسیار خورد و همانجا هلاک شد.

درین میان خواجه ذکره الله بالخیر که بسببِ زحمت بر کهٹ[3] نشسته بود حاضران را عذر می خواست و می فرمود که من اندک مایه زحمتِ پای دارم سببِ آن بر کهٹ نشسته ام تا شما عیب نگیرید، حاضران همه دعا کردند و گفتند که حیاتِ شما می باید حیاتِ ما متعلق بحیاتِ شماست! بنده را این بیت یاد آمد و گفت ؎

جانِ جهانیان توئی دشمنِ جان بود کسی
ای همه دشمنانِ تو دشمنِ جانِ خویشتن!

خواجه ذکره الله بالخیر مطلعِ این قصیده یاد داشت برلفظِ مبارک راند ؎

دوش صبوحی بزد بلبلِ مست در چمن — از خوشیٔ صبوحیش گل بدرید پیرهن!

لحنی حکایتِ خواجه فرید الدین عطار افتاد رحمته الله علیه، فرمود که شیخ جلال الدین تبریزی طیب الله ثراه خواجه فرید الدین عطار رحمته الله علیه را در نیشاپور دیده بود، مگر وقتی با شیخ بهاء الدین زکریا رحمته الله علیه حکایت کرد که من خواجه فرید الدین عطار را در نیشاپور دیده بودم با من می گفت که مرا مردِ خدا نشان ده، نتوانستم که کسی را نشان دهم، شیخ بهاء الدین چون این بشنید گفت درین محل چرا از شیخ شهاب الدین نشان ندادی؟ شیخ جلال الدین گفت که من مشغولیٔ که در خواجه فرید الدین عطار دیدم مشغولیٔ دیگران

---

[1] مں: "بر ماتم کسی بگرینند" بجای "کسی ماتم کسی دارد" [2] ن و ح: القصه
[3] یعنی کھٹ، رجوع شود به حاشیه صفحه ۸۷

به جنبِ آن معز ولی است! درین میان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من پیری را دیدم، او گفت که من خواجه فریدالدّین عطّار را دیده بودم در اوّلِ حال عظیم پریشان قدم بود. آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون عنایتِ حق تعالیٰ در آید چنین چیزها شود ابعد ازان از واقعهٔ او حکایت فرمود و گفت او شهید شد و آنچنان بود که کفّار در نیشاپور رسیدند و او با هفده یار بهم مستقبلِ قبله نشسته بود منتظر آنکه کافران بیایند و ایشان را شهید کنند، همان زمان کافران در رسیدند و تیغ در نهادند و کُشتن آغاز کردند، دران وقت خواجه فریدالدّین عطّار رحمۃ الله علیہ چون دید که یارانِ او را کُشتن گرفتند دران حال می گفت این چه تیغِ قهّاری است و این چه تیغِ جبّاری است! چون او را کُشتن گرفتند آن زمان می گفت این چه کرم است و این چه مکرمت است و این چه احسان است!

لختی حکایتِ خواجه حکیم سنائی درافتاد طیب الله ثراه، فرمود که شیخ سیف الدّین باخرزی نوّرالله مرقدہ بارہا گفتی که من مسلمان کردهٔ یک قصیدهٔ سنائی ام! عزیزی حاضر بود بیتی از قصیدهٔ او فرو خواند و چنان نمود که این بیت ازان قصیده است، بیتی که آن عزیز گفت این بود ؎

برسرِ طورِ هوا طنبورِ شهوت می زنی عشقِ مردِ[1] لن ترانی را بدین خواری مجوی!

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر بزبانِ مبارک راند که این بیت متصلِ آن[2] بیت است ؎

خارِ پای راهِ عیّارانِ این درگاه را درکفِ دستِ عروسِ مهدِ عماری مجوی!

---

[1] ن: خداوندی [2] ه: "مردانِ خدای" بجای "مردِ لن ترانی" دارد [3] ح د ل: این

بنده عرضداشت کرد این عماری چه چیز است؟ فرمود که آنکه مردمان عماری می گویند نسبت عمار است که نام مردی بود که این عماری ساختهٔ اوست، مردمان این عماری را عنباری می گویند، از نسبتِ این ابیات که می خوانند فرمود که شیخ سیف الدین باخرزی رحمتہ اللہ علیہ بارها گفتی که ای کاش مرا بادی آنجا بُرد که خاکِ سنائی است یا خاکِ او بیارد که من آن را سُرمه کنم!

مجلس بست و ششم

چهارشنبه چهاردهم ماهِ مبارک رمضان سنة المذکور دولتِ دست بوس بدست آمد، حکایتِ قاضی منهاج سراج افتاد[۳] علیه الرحمة والرضوان و ذوقِ تذکیرِ او، فرمود که من هر دوشنبه در تذکیرِ او برفتمی بی ناغه تا چه راحت بود در تذکیرِ او! فرمود که از سخنِ او و از خواندن مقربانِ[۴] او و دخالان می گفتند ؎

تو زلب سخن گشادی همه خلق بی زبان شد
تو بره خرام کردی همه دیده‌ها روان شد!

آنگاه فرمود که روزی من در تذکیرِ او از غایتِ ذوق بیخود گونه شدم گوئی که من مُرده ام و یا چه شده است، پیش ازان من خود را آنچنان در سماعی و در هیچ حالی نیافته و این معنی پیش ازان بود که بخدمتِ شیخ پیوستم۔ بعد ازان فرمود که عزیزی او را گفت

---

[۱] ن: کسی [۲] ه: بست و هفتم

[۳] ه: در افتاد [۴] ح: 'مقریانِ او دوحالان' بجای 'مقربانِ او و دخالان' دارد

که تو لائقِ قضائه، تو لائق آنی که شیخ الاسلام باشی!

بعد ازان سخن در اولیاء و ابدال و اوتاد افتاد، بنده عرضداشت کرد که بنده[1] اکنون سخنی از مردی صوفی گونه شنیده ام[2] و آن سخن بر دلِ من عظیم گران آمده است. فرمود که چه سخن است؟ بنده گفت که آن مرد همچنین گفت که عالم قائم است بر برکت قطب که یکی است و اوتاد که چهار تن اند و ابدال که چهل تن اند و اولیاء که چهار صد تن اند در میانِ خلق، همچنین است که چون قطب بمیرد یکی از اوتاد بجای او نشیند و یکی از ابدال بجای اوتاد و یکی ازان چهار صد تن که اولیاء اند بجای ابدال و یکی از[3] عامهٔ خلق بجای اولیاء، گفت این حکم همچنین نیست حکم چنین است که چون ازان چهار صد کس که اولیاء اند یکی کم شود پیش دیگری را مدخل[4] نباشد ایشان سی صد و نود و نُه تن باشند و اگر یکی دیگر ازینها کم شود سی صد و نود و هشت تن بمانند، امکان ندارد که کسی پیش درین[5] چهار صد تن که اولیاء اند در آید زیرا چه درِ ولایت بسته اند[6]. چون خواجه ذکره الله بالخیر این سخن بشنید فرمود که خیر، ولایت بر دو نوع است ولایتِ ایمان و ولایتِ احسان، ولایتِ ایمان آنست که هر که مومن است ولی تواند بود، آنگاه این آیت یاد کرد اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ، امّا ولایتِ احسان آنست که کسی را کشفی و کرامتی و مرتبهٔ عالی حاصل آید.

---

[1] ن و ه: من بنده

[2] ه: 'شنودم' بجای 'شنیده ام'

[3] ه: 'ازین عامهٔ مومنان' بجای 'از عامهٔ خلق' دارد

[4] ه: تداخل

[5] ن و ح: ازین

[6] ه: 'بسته شده است' بجای 'بسته اند' دارد

مجلسِ بست و هفتم

چهارشنبه چهارم ماهِ صفر سنه اثنی و عشرین و سبعمائه شرفِ دست بوس حاصل شد، ذکرِ مشائخ می کردند، بنده عرضداشت کرد که سیّدی احمد چگونه کسی بود؟ فرمود بزرگ[1] کسی بود، او از عرب بوده[2] است و رسمِ عرب آنست که چون کسی را به بزرگی یاد کنند سیّدی گویند، بعد ازان فرمود که او در عهدِ شیخ حسین منصور حلّاج بود رحمتہ اللّٰہ علیہما، درانچه حسین منصور را بسوختند و خاکسترِ او را در آبِ دجله روان کردند سیّدی احمد قدری ازان آب که درو خاکستر بود به تبرک برداشت و بخورد، آن همه برکتها ازانجا بود!

مجلسِ بست و هشتم

سه شنبه هفدهم ماهِ صفر سنه مذکور دولتِ دست بوس میسّر شد، سخن در مکارمِ اخلاقِ[3] درویشان و حُسنِ اخلاقِ ایشان افتاد. فرمود که شبی دُزدی در خانهٔ شیخ احمد نهروانی درآمد علیه الرحمته والرضوان و این شیخ احمد مردی بافنده بود، دُزد در تمام خانه بگشت هیچ نیافت، خواست که باز گردد، شیخ احمد آواز داد و سوگند داد که ساعتی بایست!

---

[1] ح و ه : بزرگوار [2] ه : رسیده است، بجای ' بوده است '. ن : ' است '

[3] ه : ' اخلاق ' ندارد

آنگاه دست در کارگاهِ خود زد، ریسمانی که در کارگاهِ خود ترتیب کرده بود ازان هفت گز جامه بافته شده بود، آن هفت گز جامه ازان ریسمان جدا کرد و جانبِ دُزد انداخت و گفت ببر، دُزد جامه بستد و برفت، دوم روز آن دُزد و مادر و پدرِ او همه بیامدند و سر در قدمِ شیخ احمد آوردند و ازان کار توبه کردند!

مجلسِ بست و نهم

یکشنبه ششم ماه مبارکِ ربیع الاوّل سنه مذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد۔ آن روز بنده خُردکی را از اقربا، برابرِ خود بُرده بود سبب آنکه آن خردک را گاه[1] گاه خیالی می رنجانید واللّٰہ اعلم آسیبِ پری بود یا چیزی دیگر، بنده او را بخدمتِ خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر بُرد و صورتِ حال باز گفت، خواجه بنظرِ رحمت درو دید و بر نفسِ مبارک راند که بهتر خواهد شد!

از[2] نسبتِ این معنی حکایت فرمود که در بخارا کودکی بود او را طائفهٔ پریان یا جنّی[3] می رنجانیدند، هر نمازِ شامی از مقامی که او می بود در[4] می ربودند و درختی بود در میانِ خانهٔ ایشان آن کودک را بران درخت می نشاندند و می رفتند تا مادر و پدرِ او در محافظتِ آن کودک احتیاط کردند و در حجره پنهان کردند و بر[5] درِ حجره قفل نهادند، چون نمازِ شام شد آن کودک را همبران درخت دیدند، چون عجز و اضطرارِ[6] ایشان بسیار شد

---

[1] ع: 'گاه از گاه' بجای 'گاه گاه' دارد [2] ع: بر [3] ع: جنّی دیگر [4] ن: 'در' ندارد
[5] ع: 'درِ حجره قفل کردند' بجای 'بر درِ حجره قفل نهادند' دارد [6] ح: اضطراب

او را بخدمتِ شیخ سیف الدّین باخرزی بردند[۱] رحمتہ اللہ علیہ و صورتِ حال باز گفتند، شیخ فرمود[۲] تا سرِ آن کودک را بتراشیدند[۳]، کلاهی بر سرِ او نهاد و او را تلقین[۴] کرد که اگر بارِ دیگر آن طائفه بر تو آیند تو بگوئی که من مریدِ شیخ شدم و محلوق شدم و کلاه بنهاد و بگوی که این کلاه از شیخ یافته‌ام، چون آن کودک را در خانهٔ خود آوردند آن طائفه بیامدند، کودک آنچه شیخ گفته بود گفت که من پیشِ شیخ محلوق شدم[۵] و کلاه نمود، ایشان باهم گفتند که کدام بدبخت این را پیشِ شیخ برُد، این بگفتند و برفتند پیش نیامدند! خواجه ذکره اللہ بالخیر چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و حاضران نیز[۶] بگریستند که وقتی خوش بود اَلْحَمْدُ لِلّٰہ

بعدازان حکایتِ شیخ سیف الدّین باخرزی فرمود رحمتہ اللہ علیہ که در اوّلِ حال در آنچه او جوان بود مشائخ و اہلِ فقر را عظیم دشمن داشتی، تذکیر[۸] می کردی و در تذکیر این طائفه را بسیار بد گفتی تا این خبر بخدمتِ شیخ نجم الدّین کُبریٰ رسانیدند قدس اللہ سرہ العزیز، شیخ نجم الدّین فرمود که مرا در تذکیرِ او برید، خدمتگاران که حاضر بودند گفتند مصلحت نیست که در تذکیرِ او روید، او درویشان و مشائخ را بسیار بد می گوید، نباید که در حضورِ شیخ سفاهتی کند. هرچند ازین بابت بیشتر گفتند شیخ نجم الدّین فرمود نی مرا در تذکیرِ او برید ضرورت، چون بسیار جهد کرد او را در تذکیرِ شیخ سیف الدّین آوردند، شیخ نجم الدّین کُبریٰ در مجلس درآمد و بنشست، شیخ سیف الدّین چون شیخ نجم الدّین را بدید ازان بدها

---

۱ ه: آوردند ۲ ح: که ۳ ح: بتراشید
۴ ن: 'فعل تلقین کرد' بجای 'تلقین کرد' دارد ۵ ح: شده ام ۶ ه: هم
۷ ه: 'که' ندارد ۸ 'بگفتی' بجای 'می کردی' دارد ح: بکردی

که می گفت بیشتر بد گفتن گرفت، هرچند که او ناگفتنیها می گفت شیخ نجم الدین سری می جنبانید و آهسته می گفت سبحان الله چه قابلیت دارد[1] این جوان! القصه چون شیخ سیف الدین از منبر فرود آمد شیخ نجم الدین از تذکیر برخاست و بیرون آمدن گرفت، چون نزدیکِ درِ مسجد رسید سر پس کرد و گفت که هنوز این صوفی نمی آید! همان ساعت[2] شیخ سیف الدین از میانِ خلق[3] نعره زنان و جامه دران بیامد و در پای شیخ نجم الدین افتاد، شیخ شهاب الدین سهروردی رحمة الله علیه هم دران جمع حاضر بود، او نیز بیامد و در پای شیخ نجم الدین افتاد، فی الجمله هر دو مریدِ شیخ نجم الدین کبری شدند، گویند که چون شیخ نجم الدین قدس الله سره المبارک از مسجد بخانه آمدی شیخ سیف الدین باخرزی پیاده جانبِ راستای شیخ می رفت و شیخ شهاب الدین جانبِ چپ، الغرض آن روز هر دو بخدمتِ شیخ نجم الدین کبری ارادت آوردند و محلوق شدند، آنگاه شیخ نجم الدین شیخ سیف الدین را گفت که ترا از دنیا نصیبِ تمام خواهد بود و در عقبی بیش ازان و شیخ شهاب الدین را گفت که ترا هم در دنیا و عقبی راحت خواهد بود امّا[4] شیخ سیف الدین را بیشتر خواهد بود! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون شیخ نجم الدین از مسجد بخانه روان می شد شیخ سیف الدین باخرزی جانبِ راست پیاده[5] می رفت و شیخ شهاب الدین جانبِ چپ، همچنین شیخ سیف الدین موزه از پای راستِ شیخ کشیدی و شیخ شهاب الدین از پای چپ و این اشارتِ مشائخ است، بعد ازان شیخ سیف الدین را گفت تو در

---

[1] ح و ه: 'دارد' ندارد
[2] ه: زمان
[3] ه: 'جمع نعره زد و جامه چاک کرد و بیامد' بجای 'خلق نعره ... بیامد' دارد
[4] ن: 'امّا شیخ ... بود' ندارد
[5] ن و ح: 'پیاده' ندارد

بخارا رو و ساکن شو بخارا ترا باقطاع[1] دادیم، شیخ سیف الدین عرضداشت کرد که آنجا علماء بسیار اند و غلبه و تعصب ایشان با اہل معرفت[2] و فقر معلوم است حال من چگونه[3] شود؟ شیخ نجم الدین فرمود رفتن از تو دیگر ما دانیم!

مجلس سی ام

سه شنبه ششم ماه ربیع الآخر سنه مذکور دولت دست بوس میسر شد۔

حکایت شیخ احمد[4] ابواسحق گازرونی در افتاد، فرمود که او را شهریار نام بود و ابواسحق کنیت، آنگاه از کیفیت او بیان فرمود که او جولاه بچه بود، در دهی ساکن بود[5] مگر وقتی در ایام صغر سن[6] ریسمانی تنسته[7] می کرد، شیخ عبدالله خفیف قدس سره العزیز برو بگذشت و درو نظری کرد تا چه دید در سیمای او، ابواسحق را گفت بیا مرید من شو! ابواسحق حیران بماند گفت من چه دانم که مرید چگونه می شوند؟ شیخ عبدالله فرمود که تو دست بر دست من نه و بگو که من مرید تو شدم! ابواسحق همچنان کرد، دست شیخ بگرفت و مرید شد، آنگاه پرسید که من چکنم؟ شیخ عبدالله فرمود که هرچه بخوری چیزی ازان نصیب دیگران[8] کن[9]، ابواسحق این معنی قبول کرد، آنگاه چون طعام بیافتی چیزی ازان بدیگری دادی تا روزی سه درویش

---

۱ ح و ۵: اقطاع — ۲ ۵: 'معرفت و' ندارد

۳ ۵: چه — ۴ ح و ۵: 'احمد' ندارد

۵ ۵: بوده است — ۶ ۵: 'صغر' بجای 'صغر سن' دارد

۷ ح: 'رشته' — سے : تنه — ۸ ن: دیگری — ۹ ح: کنی

دران دیه رسیدند و از پیشِ او بگذشتند، او بدید با خود گفت که این سه درویش درین دیه رسیدند و مقام نکردند و بگذشتند مرا[1] خدمتی بباید کردن، آن زمان بَروی[2] سه تا نان موجود بود، همان[3] بستد و بدوید و از پس درنباهد که بی ادبی[4] باشد از پیش درآمد و آن سه تا نان پیشِ هر سه مرد بداشت، ایشان هر سه صاحب[5] دل بودند آن نانها بستدند و بخوردند و بایکدگر[6] گفتند که این خرد یک[7] کارِ خود کرد مارا عذرِ این بباید خواست، یکی از ایشان گفت که دُنیا او را بخشیم[9] دوم گفت بسببِ دُنیا او در فتنه اُفتد عقبیٰ دهیم[10]، سخن درین بود که سوم گفت درویشان جوانمرد باشند هم دُنیا و هم عقبیٰ او را بخشیدیم! آنگاه خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که این ابواسحٰق یک شیخی کامل حال شد که در صفت درنیاید، تا این ساعت که او[11] نقل کرده است در حظیرهٔ او چندان نعمت و راحت باشد که حد نیست یک جمعیّتی و زر[12] و سیم و الوانِ نعم بی اندازه است!

لختی حکایتِ شیخ احمد معشوق[13] علیه الرحمة والرضوان افتاد، فرمود که او وقتی در عینِ چِلّهٔ سرما نیم شبی از مقامِ خود بیرون آمد و در آبی روان که جای تهلکه[14] بود قرار گرفت و می گفت الٰہی من ازینجا بیرون نیایم تا نگوئی که من کیستم! آوازی شنید که تو آنی که فردای قیامت چندین کس از شفاعتِ تو از دوزخ خلاص خواهند یافت! شیخ احمد گفت برین بسنده نکنم،

---

۱ ن و ح: 'ابواسحٰق را در دل بگذشت که خدمتِ ایشان مرا باید کرد' بجای 'مرا خدمتی بباید کردن' دارد
۲ ح: 'پیشِ وی' بجای 'بروی' دارد ۳ ه: 'هر سه نان بدست گرفت' بجای 'همان بستد' دارد
۴ ه: 'ترکِ ادب' بجای 'بی ادبی' دارد ۵ ن: اهل ۶ ن: 'باهمدیگر' بجای 'بایکدگر' دارد
۷ ح وه: 'خردیک' ندارد ۸ ه: ساخت ۹ ن: بخشیدم ۱۰ ن: دادم ۱۱ ح: 'نقلِ اوست' بجای 'او ... نقل کرده است' دارد ۱۲ ن: 'بی اندازه زر و سیم والوانِ نعمت' بجای 'زر و سیم ..... است' دارد ۱۳ ه: معشوق طوسی

بازآوازی شنید که تو آنی که فردای قیامت چندین کس به عنایت[1] تو در بهشت خواهند رفت! شیخ گفت برین هم بسنده نکنم مرا می باید که بدانم که من کیستم. آنگاه آوازی شنید که ماحکم کرده[2] ایم که درویشان و عارفان عاشق[3] ما باشند و تو معشوقِ ما باشی! آنگاه خواجه احمد رحمته الله علیه چون ازان مقام بیرون آمد و در شهر می رفت هر[4] که پیش می آمد می گفت السلام علیک یا[5] شیخ احمد معشوق! خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید بسیار گریه کرد، یکی از حاضران گفت که او نماز نکردی[6]؟ فرمود که آری' او را چون بسیار[7] گفتند که چرا نماز نگزاری گفت نماز بگزارم ولی فاتحه نخوانم، گفتند آن چه نماز باشد که فاتحه نخواند، چون الحاح بسیار کردند گفت هلا فاتحه بخوانم امّا اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ نخوانم، باز گفتند این آیت هم بخوان' القصه بعد از گفت گوی بسیار در نماز ایستاده فاتحه خواندن گرفت' چون اینجا رسید که اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ بر اعضای مبارکِ او از زیر هر بُنِ[8] مُوی خون روان شد، آنگاه روی سوی حاضران کرد و گفت من زنی حائضم بر من نماز روانیست!

---

[1] ح: حمایت

[2] ح: کردیم، بجای 'کرده ایم'

[3] ن: عاشقان

[4] ن: هرکس

[5] ح: 'خواجه' بجای 'یا شیخ' دارد ه: 'یا'

[6] ه: بگزاردی

[7] ح: جهد کردند، بجای 'بسیار' دارد

[8] ه: 'تار' بجای 'بُن'

مجلسِ سی و یکم

سه شنبه یازدهم ماهِ مبارکِ رجب سنه مذکور سعادتِ پائبوس حاصل شد، دران ایّام امساکِ باران بود، از نسبتِ آن وقت حکایت فرمود که وقتی در دهلی آغازِ قحطی[1] بود، اتّفاق کردند که شیخ نظام الدّین ابوالمؤید رحمة الله علیه دعای باران بخواند، خلقِ شهر همه بیرون آمدند، شیخ نظام الدّین ابوالمؤید بر منبر بر آمد و در اثنای تذکیر دست در آستین کرد و جامهٔ بیرون آورد و رُوی سوی آسمان کرد و لب جُنبانیدن گرفت، قطراتِ باران آغاز شد[2]، باز سخن پیوست، باران بایستاد، باز شیخ نظام الدّین ابوالمؤید آن جامه را از آستین بیرون کشیده رُوی سوی آسمان کرد، باران قوی حال بارید، فی الجمله چون در خانه آمد از و پرسیدند که آن جامه چه بود؟ گفت دامن[3] والدهٔ من بود!

حکایتِ دیگر هم از بزرگیٔ او فرمود که او را برادران بودند عمّ زادگان یا نوعِ دیگر، گاه گاه[4] از برای نگاهداشتِ صلهٔ رحم برایشان برفتی و ایشان

---

[1] ن د ح : قحط

[2] ح : شدند

[3] ه : دامنی

[4] ه : 'گاه از گاه' بجای 'گاه گاه'

بامزاح بودند، با هر کسی مزاحِ فراخ[1] کردند تا یک بار شیخ نظام الدین المؤید رحمة الله علیه بر ایشان رفت، ایشان با او کلماتی مزاح آمیز گفتن گرفتند، شیخ گفت مرا بگذارید تا ساعتی پهلوی شما بنشینم یا آواره و بدراه[2] و روسیه بروم! این سخن با چنان شکستگی گفت که ایشان در گریه شدند۔

مجلسِ سی و دوم

دوشنبه بیستم ماهِ مبارکِ شعبان سنة المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ وقتی از خدمتِ ایشان حکایتِ شیخ احمد معشوق سماع شده[4] بود، از بیشتری خلق همچنین شنیده شد[5] که او را محمد معشوق گویند تا درین روز پرسیده آمده که او را محمد معشوق گویند یا احمد معشوق؟ فرمود که احمد محمد معشوق، او را احمد نام بود و پدرِ او را محمد۔

این بود مُشکِ مشامِ رُوحانیان که در مدّتِ سه سال
جمع کرده آمد بعد از ترتیبِ فوائدِ پیشینه که آن در مدّتِ دوازده

---

[1] ه: 'فراخ' ندارد

[2] ن: 'پُرمزاح' بجای 'بدراه' دارد

[4] ه: 'افتاده بود' بجای 'شده بود'

[5] ه: شده است

سال تمام شده است این هر دو نسخه مجموع[1] پانزده سال است، اگر بعد ازین چندگاه گوهرِ جان را در صدفِ سینه قراری باشد دُرهای که ازان دریای رحمت بدست آیند در سلکِ کلک[2] کشیده شوند[3] و بنده ازان جواهر مایه دار شود انشاءالله تعالیٰ

چون بهفصد فزود بست و دو سال — بیستم رُوز از مهٔ شعبان
از اشاراتِ خواجه جمع آمد — این بشارت دهِ فتوحِ جهان[4]
شیخِ ما چون محمد آمد نام — حسن اندر ثنای او حسّان

تمام شد[5]

الحمد لله رب العلمین

وصلی الله علی خیر خلقه محمد و آله واصحابه اجمعین

---

۱ ه: مجموعه

۲ ح و ه: 'کلک' ندارد

۳ ه: آید

۴ ن: جنان

۵ ح: 'الحمد لله که کتاب فوائد الفواد با تمام رسید' بجای 'تمام شد ..... اجمعین' دارد

فہرست رجال

آدم علیہ السلام ۱۲، ۳۶، ۱۲۲، ۱۵۶، ۳۹۰
ابراہیم علیہ السلام ۳۴۹
ابراہیم ادہم ۶۴، ۶۵، ۱۶۷
ابراہیم تیمی ۳۸۱
ابراہیم خواص ۲۹۷، ۲۹۸
ابراہیم نخعی ۱۸۶
ابلیس ۱۲۲، ۱۲۳، ۲۹۲
ابن اکوع رضؓ ۹۸
ابن زہری ۱۸۰
ابن سیرین ۱۳۷، ۱۳۸
ابن عباس رضؓ ۳۹۱
ابو اسحٰق گازرونی، شیخ ۴۳۵، ۴۳۶
ابوالحسن نوری، خواجہ ۲، ۲۹۳
ابوالعباس ۴۱۰، ۴۱۱
ابوالغیاث ۴۱۰، ۴۱۱
ابوالقاسم نصر آبادی، شیخ ۲۳۱
ابوبکر خراط ۲۵۲
ابوبکر صدیق رضؓ ۶۱، ۶۲، ۱۳۹، ۱۶۱، ۱۸۳، ۱۹۸-۲۰۰، ۲۴۸، ۲۶۴، ۲۸۶، ۳۱۴، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۸۳، ۴۱۳
ابوبکر قوّال ۲۵۲
ابوبکر موی تاب، خواجہ ۲۸۹
ابوحنیفہ، امام اعظم ۹۶، ۱۱۹، ۲۱۸، ۲۷۷، ۳۱۲، ۳۹۴
ابوذر غفاری رضؓ ۱۶۱
ابوسعید ابوالخیر ۹، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۹، ۳۶، ۵۸، ۱۳۱، ۱۵۷، ۲۳۱، ۲۵۱، ۳۲۱، ۳۳۸، ۳۶۴، ۴۲۰
ابوسعید تبریزی، شیخ ۱۶۲، ۳۰۳، ۳۰۴
ابوطالب ۱۶۱، ۲۳۲
ابوعبداللہ محمد بن علی، الحکیم الترمذی ۱۲۲
ابوموسیٰ اشعری ۳۲۹
ابوہریرہ ۱۵۱، ۱۹۸، ۳۳۳

ابویوسف، قاضی ۲۳۷، ۲۳۸

اجل شیرازی، خواجہ ۱۱، ۹۵، ۹۹، ۲۶۱، ۳۲۶

احمد ۷۹، ۸۰، ۲۸۵

احمد ابواسحٰق گازرونی، شیخ

رجوع شود بہ ابواسحٰق گازرونی

احمد حافظ، مولانا ۱۱۱

احمد حنبل، شیخ ۱۴۵

احمد خواجہ ۷۶، ۷۷

احمد، سیّدی ۱۹۳، ۴۳۱

احمد غزالی، شیخ ۱۴۲، ۱۴۳

احمد معشوق، شیخ ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۹

احمد نہروانی، شیخ ۲۸۹، ۲۹۰، ۴۳۱، ۴۳۲

اعزالدین علی شاہ ۹

الغ خان ۱۷۱

اُمِّ حبیبہ ۳۰۱

امام الحرمین ۲۳۱

امیر خسرو ۲۴۲

امیر عالم ولوالجی ۹۴، ۹۵

اوحد کرمانی، شیخ ۵۶، ۵۸، ۳۵۸

اویس قرنی، خواجہ ۳۷، ۳۲۷

ایتکمر ۱۳۴

ایتمر ۱۳۴

بایزید بسطامی، خواجہ ۱۷۵، ۳۰۸، ۳۲۸

بدرالدین اسحٰق، مولانا ۴۲، ۴۳، ۶۳، ۱۰۱، ۱۲۶، ۱۴۷، ۲۵۴، ۳۳۶، ۳۹۲، ۴۱۵

بدرالدین غزنوی، شیخ ۲۴، ۳۸، ۱۰۵، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۶۰، ۲۳۴، ۲۴۶، ۲۵۵، ۳۱۵، ۳۲۲، ۳۲۳

برہان الدین، مولانا ۳۲۷

برہان الدین باقی، مولانا ۱۱۵

برہان الدین بلخی، مولانا ۳۲۶، ۴۰۷-۴۰۸

برہان الدین غریب، مولانا ۲۴، ۵۵، ۷۳، ۱۴۳، ۴۰۳

برہان الدین کابلی، مولانا ۱۸۹

برہان الدین مرغینانی، مولانا ۴۰۶

برہان الدین نسفی، مولانا ۲۶۸

برہان کاشانی ۳۲۶

بشیر ۱۹۱

بقراط، حکیم ۳۵

بوعلی سینا ۳۲۱

بہاءالدین زکریا، شیخ ۶-۹، ۱۴، ۱۵، ۴۶، ۷۱، ۷۲، ۸۱، ۱۷۲

۱۸۶،۱۸۵،۱۸۱،۱۷۴
۲۲۳،۲۰۷،۲۰۶،۱۸۸
۲۵۲،۲۳۶،۲۳۴،۲۳۳
۳۴۹،۳۰۹،۲۸۹،۲۵۳
۳۷۹،۳۷۸،۳۷۵،۳۷۴
۴۲۷،۳۹۹،۳۹۱،۳۸۰
تاج الدین، مولانا ۱۸
تاج الدین ریزہ، خواجہ ۱۱۵
تاج الدین مینائی ۱۰۷
تاراتی ۴۱۹
تقی الدین، مولانا ۷۷
تکلش ۱۳۳
جبرئیل علیہ السلام ۵۹، ۶۲، ۸۲، ۳۸۳
جلال الدین تبریزی، شیخ ۵۵، ۷۱، ۱۷۲
۲۲۸،۲۲۷،۱۹۶،۱۸۵
۳۰۲،۲۷۸،۲۵۵،۲۴۵
۴۰۲،۴۰۱،۳۶۰،۳۰۳
۴۲۷
جلال قصاب ۴۱۱
جمال الدین، مولانا ۱۸
جمال الدین بسطامی، شیخ ۱۳
جمال الدین خطیب ہانسوی، شیخ ۶۲، ۷۱
۲۲۰،۹۲،۹۱،۷۸

جمال الدین نیشاپوری ۱۸۹
جمال ملتانی، خواجہ ۳۵۱
جمل ۲۸۶
جُنید بغدادی، خواجہ ۴، ۱۷۸، ۲۰۳
۲۱۷، ۲۹۳
چنگیز خان ۲۸، ۳۰۷
حاتم طائی ۳۴۰
حارث ۴۰۴
حافظ الدین، مولانا ۲۵۸
حرب ۲۸۶
حزن ۲۸۶
حسام الدین، مولانا ۱۸، ۲۶۱
حسان ۴۴۰
حسنؓ، امام ۲۸۶، ۳۱۰، ۳۳۱
حسن افغان، خواجہ ۱۵
حسن بصری، خواجہ ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۸
۱۸۶، ۳۶۶
حسن علاء سجزی ۱، ۱۵۵، ۳۶۸
۳۶۹، ۴۴۰
حسن مؤذن ۲۹
حسینؓ، امام ۲۸۶، ۳۱۰
حسین خندان، مولانا ۲۵۴
حسین زنجانی، شیخ ۵۷

حسین منصور حلاج، شیخ ۴۳۱
حمید ۴۵، ۳۴۲-۳۴۴
حمید الدّین سوالی، خواجہ ۳، ۱۱۸، ۳۴۶
حمید الدّین ماریکلی، قاضی ۴۰۹
حمید الدّین ناگوری، قاضی ۹، ۵۵، ۹۰، ۱۴۱، ۲۲۰، ۲۵۴، ۲۷۴، ۲۸۸، ۲۹۰، ۳۱۵، ۳۱۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰
حوّاؑ ۱۲۲، ۱۲۳
حیدر زاویہ ۳۰، ۴۲۵
خاقانی ۳۲۰
خالد ۴۰۴
خضرؑ ۳۴، ۱۴۰، ۲۰۹، ۲۱۲، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۷۰، ۳۸۱
خواجگی مقری ۲۶۲
خیر ۳۳۱
خیر نساج، خواجہ ۳۳۲
دجّال ۴۲۴
دولت یار، مولانا ۲۷۵
رابعہ ۳۱۸
رضی الدّین صغانی، مولانا ۱۷۸-۱۸۱
رضی الدّین نیشاپوری، مولانا ۳۹۶
رضیہ، سلطان ۳۳۵
رفیع الدّین، شیخ ۹۹
رکن الدّین، شیخ ۲۸
رکن الدّین، مولانا ۲۷۱
رکن الدّین سمرقندی، مولانا ۴۰۷، ۴۰۸
زمخشری ۱۸۸
زندہ دل، شیخ ۹۳
زندہ سجستانی، شیخ ۹۳
زیرک ۵، ۶
زین الدّین، مولانا ۳۷
سراج الدّین ۹۶
سراج الدّین ترمذی، مولانا ۳۵۱، ۳۶۷
سراج الدّین حافظ بداؤنی، مولانا ۲۸۹، ۲۹۲
سرہنگا ۳۱۶
سعد الدّین حمویہ، شیخ ۲۲۱-۲۲۳، ۳۷۵
سعدی، شیخ ۱۲۸، ۴۲۱
سعید قریشی ۳۴۹، ۳۵۰
سفیان ثوری ۳۹۴
سلیمان ۱۶۱، ۳۷۴
سنائی، حکیم ۵۴، ۴۲۸، ۴۲۹
سیبویہ ۴۲
سیف الدّین باخرزی، شیخ ۵۸، ۲۲۲، ۲۲۳، ۳۷۵، ۳۷۶، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۳-۴۳۵

شادی مقری ۲۶۲
شادی لکھنوتی، خواجہ ۳۵۱
شافعی، امام ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۴۵،
۲۷۶، ۳۱۲، ۳۴۷، ۳۸۴
شاہ شجاع کرمانی ۶۶
شاہی موی تاب، خواجہ ۱۵۸، ۱۵۹،
۲۸۸، ۲۹۱، ۳۵۱
شبلی، شیخ ۳۹۲
شرف ۱۵۹
شرف پیادہ ۳۴۹
شرف الدین ۱۳۶، ۳۱۶، ۳۱۷
شرف الدین امام، مولانا ۲۷۵
شرف الدین بجری، مولانا ۴۰۸
شریح ۳۳۰، ۳۳۱
شعب الضالہ ۲۸۶
شعب الہدیٰ ۲۸۶
شمس الدین ۲۴
شمس الدین سلطان ۲۰۵، ۲۰۶
۲۶۵، ۳۵۷، ۳۵۹، ۴۰۱
شمس العارفین ۲۲، ۲۳، ۲۶۱
شمس الملک خواجہ ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۶۸
شمس دبیر ۲۱۸ - ۲۲۰، ۲۷۴
شہاب الدین ۲۸۵

شہاب الدین، مولانا ۴۴، ۱۱۱، ۱۲۸
۱۹۴، ۲۷۰، ۲۷۱
شہاب الدین خطیب ہانسوی، مولانا ۴۷، ۷۵
شہاب الدین سہروردی، شیخ الشیوخ ۲۵
۵۶، ۵۷، ۷۱، ۸۱، ۸۴
۸۵، ۱۲۷، ۲۳۴، ۲۸۴
۲۸۵، ۳۰۲ - ۳۰۴، ۳۱۹
۳۵۸، ۳۹۸، ۴۲۷، ۴۳۴
شہریار ۴۳۵
شیر خاں ۳۷۳
صدر الدین قونیوی، مولانا ۱۸۷
صدر الدین عارف، شیخ ۱۸۸، ۳۷۵
صفی الدین گازرونی، شیخ ۸۴
صوفی بدہنی، شیخ ۳۱۸، ۳۵۸
ضیاء الدین ۱۵۳
ضیاء الدین، شیخ ۲۹۱
ضیاء الدین پانی پتی، شیخ ۳۸
طغرل ۳۴۲، ۳۴۳
ظہیر الدین حافظ، مولانا ۸
عارف ۳۶۵
عاصم ۳۱۳، ۳۱۴
عاصی ۲۸۵
عائشہ رضہ ۱۸۲، ۲۷۴، ۲۷۸
۳۶۶، ۳۸۲، ۳۸۳

عباسؓ ۱۱۹
عبدالرحمٰن ۴۰۴
عبدالرحمٰن ملجم ۳۰۰، ۳۰۱
عبدالقادر گیلانی، شیخ ۳
عبداللہ ۴۰۴
عبداللہ انصاری، شیخ ۳۵۴
عبداللہ بن عباسؓ ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۹۸
عبداللہ بن عمرؓ ۱۸۳
عبداللہ بن مسعودؓ ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۹۸
عبداللہ خفیف، شیخ ۴۳۵
عبداللہ رومی ۲۳۴ - ۲۳۶
عبداللہ مبارک، شیخ ۲۳۰، ۲۳۱
عثمانؓ ۹۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۸۳
عثمان حرب آبادی، شیخ ۵۳، ۵۴، ۱۴۵
عثمان سیوستانی، شیخ ۲۴
عزالدین بختیار، ملک ۲۵۶
عزیز بشیر ۲۹۰، ۲۹۱
عزیز زاہد، مولانا ۱۷۳، ۱۸۹
عزیز کرکی، خواجہ ۳۵۱، ۳۶۱
عزیز کوتوال، خواجہ ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۵۱
علاء الدین اصولی، مولانا ۲۷۸ - ۲۸۰
۳۴۰، ۳۴۱، ۳۵۱
علاء الدین ترمذی، مولانا ۱۲۲

علیؓ ۶۶، ۱۶۱، ۱۸۳، ۱۹۹
۲۰۰، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۸۶
۲۸۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱
۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۷
۳۷۹، ۳۸۳، ۴۲۲-۴۲۴
علی بہاری ۸۸، ۱۰۰
علی خواجہ ۲۵، ۲۸
علی سجزی، خواجہ ۱۹۲، ۲۴۶
علی شوریدہ، شیخ ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۴
علی، شیخ ۱۱
علی کھوکھری ۲۲۷، ۲۲۸، ۳۴۹
علی مکی ۲۶۵، ۲۶۶
علی ہجویری، شیخ ۵۷، ۷۶
عماد الدین سنامی، مولانا ۱۹۵
عمار، سید ۳۴۵
عمر ۲۸۵
عمر خطابؓ ۶۱، ۶۲، ۱۳۷، ۱۶۱
۱۹۹، ۲۰۰، ۲۱۴، ۲۴۴، ۲۷۶، ۲۹۹
۳۰۰، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۲۹
۳۳۰، ۳۸۳، ۴۱۳، ۴۲۲
عمرو عاص ۲۴۸، ۲۴۹
عوض ۲۵۴
عیسیٰ علیہ السلام ۱۹۰، ۳۵۶، ۳۷۹

عین القضاۃ، قاضی ۲۳، ۱۴۲، ۱۴۳
غیاث الدین بلبن، سلطان ۱۷۱، ۲۱۹
۲۲۰، ۳۹۳
فاراب، حکیم ۲۸۳، ۲۸۴
فاطمہؓ ۳۸۳
فاطمہ سام، بی بی ۳۵، ۴۱۶-۴۱۸
فخر الائمہ، قاضی ۴۰۱
فخر الدین رازی، مولانا ۲۰۶
فخر الدین ناقلہ، قاضی ۱۱۵، ۴۱۲
فرزدق ۳۶۶
فرید الدین، شیخ الاسلام شیخ کبیر ۶، ۲۳، ۳۵، ۴۱، ۴۲، ۵۰
۵۲، ۵۸، ۷۰، ۸۱، ۸۳، ۸۶
۹۲، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۰۶
۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۲۵، ۱۲۷
۱۳۳، ۱۳۴-۱۳۶، ۱۴۰، ۱۴۴،
۱۴۶، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۶۲، ۱۶۶
۱۷۱، ۱۷۴، ۱۷۸، ۲۰۹ - ۲۱۱،
۲۱۶، ۲۱۸-۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۷
۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۷، ۲۵۰
۲۵۲-۲۵۵، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۵
۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۷۵
۲۸۸، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۹، ۳۱۵-
۳۱۷، ۳۱۹، ۳۳۵-۳۳۷، ۳۴۱
۳۴۴، ۳۴۵، ۳۵۶، ۳۵۸
۳۶۴، ۳۶۵، ۳۷۲-۳۷۵، ۳۷۷
۳۸۴، ۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۵،
۴۰۵، ۴۱۵، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۲۶
فرید الدین عطار، خواجہ ۸۹، ۴۲۷، ۴۲۸
فقیہ مادھو ۲۹۰
قاسم مقری ۳۲۳
قباچہ ۱۸۵، ۲۰۶، ۲۰۷
قزوینی ۲۵
قطب الدین، سید ۳۲۴
قطب الدین بختیار، شیخ ۲۴، ۴۲، ۴۳
۸۷، ۸۸، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۲۵، ۱۳۲
۱۳۵، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۱۲، ۲۱۳
۲۴۶، ۲۵۵، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۹۰
۳۱۵، ۳۱۶، ۳۳۶، ۳۴۶،
۴۰۷، ۴۲۵
قطب الدین حسن، ملک ۱۱۲
قطب الدین کاشانی، قاضی ۳۹۹-۴۰۱
قمر ۳۹۸
قنبر ۳۳۱
کبیر ۲۱۵
کبیر الدین قاضی ۴۰۸، ۴۰۹

کریم، خواجہ ۱۶
کمال الدین جعفری، قاضی ۳۸۱، ۴۰۱- ۴۰۳
کیتھلی، مولانا ۱۱۱ - ۱۱۴
کیقباد ۲۴۳
لقمان سرخسی، شیخ ۱۳، ۱۴
لیلیٰ ۳۵
مالک ۴۰۳
مالک، امام ۲۰۳
مبشّر ۱۱۲
مجنون ۳۵
محمّد صلی اللہ علیہ وسلم
رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام
پیغمبر علیہ السلام
مصطفیٰ علیہ التحیہ والسلام
۱۰، ۳۲، ۳۳، ۳۸، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۷، ۶۸، ۷۸، ۸۲، ۹۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۲۰، ۱۳۲
۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۹-۱۵۲، ۱۵۵، ۱۵۷
۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۷
۱۷۸، ۱۸۲-۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۸، ۱۹۹
۲۰۶، ۲۱۴، ۲۲۶، ۲۳۲، ۲۳۴
۲۳۷، ۲۴۳-۲۴۵، ۲۴۸، ۲۶۳
۲۶۴، ۲۶۹، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۶
۲۷۸، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۵ - ۲۸۷
۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۱۰، ۳۲۷، ۳۲۹
۳۳۰، ۳۳۳، ۳۳۷، ۳۴۰، ۳۴۱
۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴
۳۷۳، ۳۸۱-۳۸۳، ۳۸۸
۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۶
۳۹۷، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۲۴
محمّد ۴۴، ۹۲، ۱۰۶
۱۳۶، ۱۳۷، ۲۵۰، ۲۵۱، ۳۲۸
۴۳۹، ۴۴۰
محمّد خواجہ ۲۸۵
محمّد شہ غوری ۱۰۹، ۳۹۴، ۳۹۵
محمّد عطا ۲۵۵
محمّد غزالی، امام ۱۲۷، ۱۳۸، ۱۴۹، ۲۳۱
محمّد کبیر ۲۹۱
محمّد گوالیوری ۲۶۴، ۲۶۵
محمّد معشوق رجوع شود بہ احمد معشوق، شیخ
محمّد نیشاپوری ۱۲۹
محمود، سلطان ۲۸۱
محمود اودھی، مولانا ۷۳
محمود پٹوہ، خواجہ ۱۰
محمود کبیر ۱۹
محمود موئینہ دوز، شیخ ۲۸۸، ۲۸۹
۴۲۵، ۴۲۶
محی الدین کاشانی، مولانا ۱۶۸
مخلص ۲۷۲

مسعود نخاسی ۲۹۱

مضطجع ۲۸۵

مطبع ۲۸۵

معاذ بن جبل ۱۶۷

معاویہ ۳۰۱

معروف کرخی ۳۱۲

معین الدین سجزی، شیخ ۷۶، ۲۴۶، ۴۰۵

مغیرہ ابن لولو ۲۹۹

ملک یار، مولانا ۲۷۹، ۲۸۰

ملیح ۵، ۶، ۱۶۸، ۲۶۳، ۲۹۶، ۳۰۸، ۳۳۹

ممن ۲۵۰

منبعث ۲۸۵

منصور ۳۱۱

منہاج الدین سراج، قاضی ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۹۶، ۴۰۷، ۴۲۹

موسیٰ علیہ السلام ۵۳، ۳۰۸

میر جہجو، امیر ۲۴، ۱۶۴

میرہ گرامی ۳۱، ۳۲

ناصح الدین، مولانا ۲۹۰، ۲۹۱

ناصر، امام ۱۰۲

ناصر الدین، سلطان ۱۷۱، ۲۴۷

ناصری ۳۵۹

نجاشی ۲۴۵

نجم الدین سنامی، مولانا ۱۸۷

نجم الدین صغریٰ، شیخ ۲۴۵

نجم الدین کبریٰ، شیخ ۵۶، ۴۳۳-۴۳۵

نجیب الدین متوکل، شیخ ۲۳، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۷۱، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۹۴، ۲۰۹، ۲۱۱، ۲۱۶، ۲۵۴، ۲۸۵، ۴۱۶، ۴۱۷

نصیر ۲۴

نصیر الدین، مولانا ۴۰۴، ۴۰۵

نصیر الدین محمود ۲۰۵

نصیر کاشانی ۳۲۶

نظام الدین ۳۷۷

نظام الدین، شیخ ۳۸

نظام الدین، خریطہ دار ۱۳۴، ۱۳۵

نظام الدین ابوالمؤید، شیخ ۱۵۹، ۳۲۳، ۳۲۴، ۴۳۸، ۴۳۹

نظام الدین کوتوال، ملک ۲۱۵

نظام الحق والشرع والدین، شیخ ۱، ۷۹، ۱۵۵، ۱۹۷، ۳۷۹

نظامی ۱۶۴

نعیم ۳۷۳
نوح، خواجہ ۱۵۱، ۱۵۲
نورالدین مبارک، سید ۳۲۴، ۴۰۱
نورالدین محمد ۳۲۷
نورترک، مولانا ۳۲۱، ۳۳۲، ۳۳۵
وجیہ الدین پائلی، مولانا ۱۸
وجیہ الدین حسام، مولانا ۴۱۲
وحیدالدین، خواجہ ۴۰۵
وحیدالدین قریشی ۲۶۹
ہود علیہ السلام ۱۸۸
یحییٰ معاذ رازی ۲۲۷
یوسف ۵۲
یوسف ہمدانی، شیخ ۳۹۸

(۲)

فہرستِ بلاد و اماکن

ابوہر ۹۶
اجمیر ۷۷، ۲۹۰
اجودھن ۱۰۹، ۱۲۸، ۱۴۴، ۱۶۶، ۱۷۱، ۲۱۰، ۲۳۹، ۲۴۷، ۲۵۰، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۶۵، ۲۹۹، ۳۲۰، ۳۲۸، ۳۷۲
اُچہ ۸۴، ۲۰۶، ۲۴۷، ۳۶۵، ۳۷۳، ۳۷۵
اُحد ۸۱
افغان پور ۳۷۱
اندرپت (اندپت) ۳۵، ۱۶۴، ۳۴۴، ۴۱۶
اودھ ۷۶، ۹۹
اوش ۲۱۲
بازارِ کرباسی ۱۱۲
باغ جسرت (جسرتھ) ۲۴۲
بجلانہ ۲۶۶
بخارا ۶۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۴۳۲، ۴۳۵
بداؤن ۴۴، ۷۹، ۸۳، ۱۵۸، ۱۶۹، ۱۸۱، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۴۵، ۲۶۱، ۲۶۶، ۲۷۸، ۲۸۰، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۴۰، ۳۴۹، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۷، ۳۶۱، ۳۶۷، ۳۸۱، ۴۰۱، ۴۱۴
بسالہ ۲۴۲
بغداد ۴، ۵۱، ۱۸۰، ۴۰۴
بہار ۲۸۰، ۳۰۲، ۳۱۱
۱۹۲
بیت المقدس ۴، ۷۸، ۳۵۰
پٹیالی ۲۴۲
حوض رانی ۲۴۲
حوض ساغر ۲۹۱
حوض سلطان ۱۹۵، ۲۰۵، ۲۹۱
حوض قتلغ خان ۲۴۱
خراسان ۱۵

خضر آباد ۲۴

خیبر ۱۹۸

دجلہ ۲۹۳، ۳۱۴

دروازۂ کمال ۱۶، ۱۱۳، ۲۴۱

دمشق ۳۵، ۴۰

دہلی ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۹
۷۹، ۸۸، ۱۱۲، ۱۲۳
۱۲۵، ۱۳۳، ۱۷۹، ۱۸۱
۱۸۹، ۱۹۶، ۲۰۶، ۲۳۹
۲۴۵، ۲۴۶، ۲۵۴، ۲۹۰
۳۲۰، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۴
۳۳۵، ۳۴۲، ۳۷۲
۴۰۱، ۴۱۱، ۴۳۸

دیوگیر ۲۹۶، ۳۳۹

روم ۲۶۹

سرای سلطان ۱۲۵

سرسی ۱۱۱، ۱۱۴، ۲۲۰

سمرقند ۴۱۳

سنام ۲۲۰، ۲۷۵

سوتھ ۲۴۵

سیری ۳۱۱

سیوستان ۳۶۵

شام ۲۶۹

عراق ۳۰۶، ۳۰۷

عرب ۳۴۸، ۳۶۸، ۴۳۱

عین الزعاف (عین الذعاف) ۱۶۷

غزنین ۵، ۶، ۵۳
۱۲۴، ۱۲۵، ۱۹۳
۲۶۱

غیاث پور ۲۴۲

کاتہیر (کتیہر، کٹہر) ۲۲۶، ۲۵۵
۲۷۸، ۳۴۰

کاشغر ۴۰۰

کرک ۳۶۲

کرمان ۲۶۶

کعبہ ۹، ۱۵، ۳۸
۶۲، ۷۸، ۱۰۹
۱۷۵، ۳۲۱، ۳۶۲
۳۶۷، ۳۸۱، ۳۹۸
۴۰۲، ۴۱۵، ۴۱۶

کوشک سفید ۴۰۷

کول ۱۷۹

کہرام ۳۱۸

کیتھل ۳۱۸، ۳۵۸

کیلوکہری ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۹۵

۲۴۳، ۲۵۵
۲۶۸
گجرات ۱۲۹، ۲۰۱، ۲۹۵
لکھنوتی ۲۲۰، ۲۲۸، ۳۴۲
لکھی الو
(دکھرالو، لکھی آلو والہ) ۲۹۲
لہاور ۵۷، ۹۳، ۱۲۴
۲۰۰، ۲۰۲، ۲۳۳
۲۶۲، ۳۶۳، ۴۱۵
مدرسۂ معزی ۳۷
مدینہ معظم ۴
مکۂ مبارک ۴، ۹۸، ۳۳۵
۳۵۰، ۳۶۷
ملتان ۱۵، ۱۶۶، ۱۷۱

۱۸۵، ۲۰۶، ۲۲۷
۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۷
۲۵۲، ۲۶۵، ۳۷۳
۳۷۴، ۳۷۸، ۳۹۹
مھینہ ۳۲
میرٹ ۱۱۱
ناگور ۱۱۸، ۳۱۶، ۳۱۷
نوہتہ ۴۱۲
نیشاپور ۸۹، ۴۱۰، ۴۲۷، ۴۲۸
ہانسی ۷۱، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۳۵
ہفت منارہ ۲۱۲
ہمدان ۳۹۸
ہندوستان ۱۰۹، ۲۴۵، ۳۴۸
یمن ۱۶۷

فہرستِ قبائل و فرق و اقوام

اشعریہ ۱۱۸، ۱۹۰
اصحابِ کہف ۱۶۱، ۳۶۰
اوس ۳۹
اہلِ حکمت ۴۲۳
اہلِ شعر ۴۲۳
اہلِ صفہ ۱۳، ۲۱۴
اہلِ کتاب ۱۷۲
بحریان ۴۰۸
بنی اسرائیل ۲۰۸، ۲۱۵
جوالقیان ۷، ۸۱، ۳۸۹
حکماء ۲۸۳
خواجگانِ چشت ۱۴۷
علویان ۴۱۲، ۴۱۳
فلاسفہ ۸۴
کافران (کفّار، اہلِ کفر) ۶، ۲۸، ۳۰، ۷۵، ۸۹، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۷، ۱۸۵، ۱۹۰، ۴۲۸
متکلّمان ۹۰
مرجیان ۳۳۴
مسلمانان (اسلامیان) ۱۱۴، ۱۷۳، ۲۳۲، ۲۸۷، ۳۰۸، ۳۳۵، ۳۷۶
معتزلہ ۱۱۶، ۱۱۸
مغلان ۳۰، ۸۹، ۱۲۵، ۲۰۲
مکّیان ۹۸
میوان ۱۶
ناصبیان ۳۳۴
ہندوان ۱۱۴، ۱۲۹، ۲۰۱، ۲۳۲، ۳۲۰

فہرستِ آیات

ازکیٰ طعامًا (سورۂ کہف) ۳۶۰

اُکلہا دآئمٌ (سورۂ رعد) ۲۹۴

الاخلاءُ یومئذٍ بعضہم لبعض عدوٌّ اِلّا المتقین (سورۂ زخرف) ۱۴۹

الحمدُ للہ .... ولا الضآلین (سورۂ فاتحہ) ۱۲۷

اللہ ولیُّ الذین آمنوا یخرجہم من الظلمٰتِ
اِلی النور (سورۂ بقرہ) ۴۳۰

اِنّا للہ وَاِنّا الیہ راجعون (سورۂ بقرہ) ۲۲۳

اِیّاک نعبدُ وَاِیّاک نستعین (سورۂ فاتحہ) ۴۳۷

توفّنی مُسلمًا وّ الحقنی بالصّالحین (سورۂ یوسف) ۱۱۱

قُل ہل یستوی الذین یعلمون
وَالذین لا یعلمون. (سورۂ زمر) ۱۹۰

قُل ہل یستوی الاعمیٰ والبصیر افلا تتفکرون (سورۂ انعام) ۱۹۱

کُلوا من الطیّبٰت واعملوا صالحًا (سورۂ مومنین) ۳۰۹، ۳۶۰

ما ننسخ مِن آیۃٍ او ننسہا نات بخیرٍ منہا
او مثلہا (سورۂ بقرہ) ۱۳۴

وَاذا رایت ثمّ رایت نعیما وملکاً کبیراً (سورۂ دہر) ۳۷۹

وَالشّعراءُ یتّبعُہمُ الغاوٗن (سورۂ شعراء) ۴۲۳

وَالٰہکم الٰہٌ واحدٌ ... لِقومٍ یّعقلون (سورۂ بقرہ) ۱۶۱

وَحَمْلُہٗ وَفِصَالُہٗ ثَلٰثُوْنَ شَہْراً	(سورۂ احقاف)	۴۲۲
وَلَقَدْ جَاءَکُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِکُمْ	(سورۂ توبہ)	۳۷۹
وَمَا اَرْسَلْنٰکَ اِلَّا رَحْمَۃً لِّلْعٰلَمِیْنَ	(سورۂ انبیاء)	۱
وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ	(سورۂ ذاریات)	۱۱۹
وَمَا مِنْ دَآبَّۃٍ فِی الْاَرْضِ اِلَّا عَلَی اللّٰہِ رِزْقُہَا	(سورۂ ہود)	۱۷۶
وَمَنْ یَّتَّقِ اللّٰہَ یَجْعَلْ لَّہٗ مَخْرَجاً وَّیَرْزُقْہُ مِنْ حَیْثُ لَا یَحْتَسِبُ	(سورۂ طلاق)	۱۷۶

فہرستِ احادیث

إذا سکب المؤذّن ۱۸۰

اذا سکت المؤذن ۱۸۰، ۱۸۱

اشھد ان لا إلٰہ الّا اللہ وحدہٗ لاشریک لہٗ واشھد ان محمداً عبدہٗ ورسولہ ۳۲۸

اصبرو الصّابر واقتلوا القاتل ۳۵۳

اقضٰکم علیؓ ۱۹۹

الارزُ مِنیّ ۳۴۷

البنیۃ علی المدّعی والیمین علیٰ من انکر ۳۹۶

التائب من الذّنب کمن لاذنب لہٗ ۲

الحال المرتحل ۲۴۴، ۲۴۵

السّخی حبیب اللہ وانْ کان فاسِقاً ۱۷۷

السّماع مباح لمن قلبہ حیٌّ ونفسہ میتٌ ۴۱۹

الغیبۃ اشدّ من الزِّنا ۳۹۶

الصّوم لی وانا اجزیِ بہٖ ۳۵۲

اَللّٰھُمَّ فقّھہ فی الدّین ۱۸۳

اللّٰھم اجعلنی محسوداً ولا تجعلنی حاسداً ۴۲۴

النّاس نیام فاذا ماتوا انتبھوا ۷۹

انّ ابابکر اسیفٌ ۲۴۸

انّ من الشّعر لحِکمۃ ۴۲۳

حبب الی من دنیاکم ثلث الطیب والنساء وقرۃ عینی فی الصلوٰۃ	۳۸۳
زرغبا تزدد حبا	۳۳۳
ساقی القوم آخرھم شربا	۲۰۳
صاحب الورد ملعون و تارك الورد ملعون	۱۴۲
قد تحجرت واسعا	۲۷۳
قلوب الملوك بیدی	۲۰۶
لا الٰہ الا اللہ وحدہ لا شریك لہ لہ الملك ولہ الحمد وھو علی کل شیء قدیر	۱۶۲
لاخیر فی الاسراف	۳۳۸
للصائم فرحتان فرحۃ عند الافطار وفرحۃ عند لقاء الملك الجبار	۳۵۲
ما دخل بیتا الا دخل ذلا	۱۷۱
مع النبیین والصدیقین والشھداء والصلحین برحمتك یا ارحم الراحمین	۶۸
من احب العلم والعلماء لم یکتب خطیئتہ	۳۷۰
من زار حیا ولم یذق منہ شیئا فکانما زار میتا	۲۳۳، ۲۳۴
من شم الورد ولم یصل علیّ فقد جفانی	۳۹۶
من صام الدھر لا صام ولا افطر	۳۳
من صام الدھر ضیقت علیہ جھنم وعقد التسعین	۳۳
من صلی خلف عالم تقی فکانما صلی خلف نبی مرسل	۳۹۹
نعم الجمل جملکما	۳۱۰
نعیم بعتم وبغنم بعتم فردوہ الیہ	۳۷۳

فہرستِ ابیاتِ متنِ کتاب

فارسی

دُنیا طلبا جہان بکامت بادا	واین جیفۂ مُردار بدامت بادا	
گفتی کہ بہ نزدِ من حرامت سماع	گر بر تو حرامست حرامت بادا!	۳۸۵
عقل را با عشق کاری نیست زودش پنبہ کُن	تا چہ خواہی کرد آن اشترِ دل جولاہ را!	۲۲۷
زان روی کہ بندۂ تو خوانند مرا	بر مردمکِ دیدہ نشانند مرا	
لطفِ عامت عنایتی فرمودست	ورنہ چہ کسم خلق چہ دانند مرا	۳۰۱
داری سرِ ما وگرنہ دُور از برِ ما	ما دوست کشیم و تو نداری سرِ ما	۷۴، ۷۵
ختم شد این صُحفِ صدق و صفا	کہ از و جانِ حسن راست طرب	
در سہ شنبہ دوم از ماہِ شوال	ہفصد و نوزدہ تاریخ عرب	۳۶۸
کُشتگانِ خنجرِ تسلیم را	ہر زمان از غیب جانی دیگر است	۲۴۶
دہ سخن در دو بیت آوردی	کار کن کار کین ہمہ سخنست!	۱۷۰
ع آن رہ بسوی کعبہ بَرد و این بسوی دوست		۲۶۳
ای بسا شیر کان ترا آہو ست	ای بسا دردکان ترا دارو ست!	۳۴۵
افسوس بران دیدہ کہ روی تو ندیدہ ست	یا دیدہ و بعد از تو بروئ نگریدہ است!	۴۲۱
شعر در وصفِ حال بس سرہ ایست	چون بخواہش رسید مسخرہ ایست!	۳۰۵
عشق را بو حنیفہ درس نگفت	شافعی را درو روایت نیست!	۳۱۲
یک لحظہ ز شہوتی کہ داری برخیز	تا بنشیند ہزار شاہد پیشت!	۱۷
نوحہ میکرد برمن نوحہ گر در مجمعی	آہ ازین سوزم برآمد نوحہ گر آتش گرفت	۳۲۲

یکی از اُمّتِ ختمِ النّبیین — نشد جُزوی کسی ختم المشائخ ۳۶۹
هرکه ما را یار نبود ایزد او را یار باد — و آنکه ما را رنجه دارد راحتش بسیار باد
هرکه او خاری نهد در راهِ ما از دشمنی — هر گُلی کز باغِ عمرش بشگفد بی خار باد! ۱۴۸
رفتم ای یاران بسامان خیر باد — نیست آسان دردِ هجران خیر باد! ۳۷۶
مجموعهٔ که بندهٔ حسن نو بنا نهاد — هم وقتِ پاکِ شیخش جمعیّتی دهاد! ۱۵۵
گرچه ایزد دهد هدایتِ دین — بنده را اجتهاد باید کرد
نامهٔ کان بحشر خواهی خواند — هم ازین جا سواد باید کرد ۴
بر عشقِ تو و بر تو نظر خواهم کرد — جان در غمِ تو زیر و زبر خواهم کرد ۳۲۳
افسوس دلم که هیچ تدبیر نکرد — شبهای وصال را بز بخیر نکرد
گر وصلِ تو یاری کند و یا نکند — باری که فراق هیچ تقصیر نکرد ۸۰
آن عقل کجا که در کمالِ تو رسد — وان روح کجا که در جلالِ تو رسد
گیرم که تو پرده برگرفتی ز جمال — آن دیده کجا که در جمالِ تو رسد ۲۵۵
تو سایهٔ دشمنی کجا در گُنجی — جائی که خیالِ دوست زحمت باشد! ۱۵۷
بزبانِ هرکه جُز من برود حدیثِ عشقت — چو معامله ندارد سخن آشنا نباشد! ۱۲۸
تو ز لب سخن کشادی همه خلق بی زبان شد — تو بره خرام کردی همه دیده با روان شد ۴۲۹
کردی صنما بر سرِ ما بارِ دگر — ما هیچ نکردیم خدا می داند! ۱۷۴
ع مردان هزار دریا خوردند و تشنه رفتند ۱۹
قُوتِ عیسیٰ چو ز آسمان سازند — هم بدان جاش خانه پردازند ۲۱
گر نیک آیم مرا ازیشان گیرند — ور بد باشم مرا بدیشان بخشند ۳۶
او سخن از کُشتنِ من می کند — من بهمین خوش که سخن می کند! ۲۱۶
خانه را گر برای قُوت کنند — مور و زنبور و عنکبوت کنند ۲۱
شکرانهٔ چهل هزار دینار دهند — با میخ و گلیم عشق را بار دهند ۶۱، ۶۲
ع تا خاک نگردی تو آبش ندهند ۲۰۰

ع تا پاک نگردی بتو آتش ندهند ۲۰۰

آن روز که مه شدی نمی دانستی   کانگشت نمای عالمی خواهی شد

امروز که زلفت دلِ خلقی ببرُبود   در گوشه نشستنت نمی دارد سود ۲۴۳

هم عشق طلب کنی و هم جان خواهی   هر دو طلبی ولی میسّر نشود! ۴۱۶

من پورِ قصّابم سخنم پوست کشنده است   من پوست کشم هر که ببازارِ من آید ۴۱۱

در عشقِ تو کارِ خویش هر روز   از سر گیرم زهی سرو کار! ۱۴۱

زر از بهرِ دادن بود ای پسر   ز بهرِ نهادن چه سنگ و چه زر ا ۳۲۰

بسالِ ششصد و سی و سه از هجرت   نماند شاهِ جهان شمسِ دینِ عالمگیر ۲۶۵

در کوی خرابات و سرای اوباش   منعی نبود بیا و بنشین و بباش! ۱۶۹

نظامی این چه اسرار است کز خاطر عیان کردی   کسی سرّش نمی داند زبان درکش زبان درکش! ۱۷۴

دشت و کهسار گیر همچو وحوش   خانمان را بمان بگربه و موش ۲۱

باردغنِ گاو اندرین روزِ خنک   نیکو باشد هریسه و نانِ تُنک! ۹۱

آنم که به نیم ذرّه ناخوش گردم   ور بینمهٔ نیم ذرّه دلکش گردم

از آب لطیف تر مزاجی دارم   دریاب مرا وگرنه آتش گردم ۲۰۶

چون خواجه نخواهد راند از هستیِ خود کامی   آن گنج که او دارد پندار که من دارم ۳۲۱

آنانکه بجایِ من بدیها کردند   گر دست دهد بجُز نکوئی نکنم ۴۲۰

ع از بهرِ تو میرم از برای تو زیم ۳۴۲

حق بشبان تاجِ نبوّت دهد   ورنه نبوّت چه شناسد شبان! ۵۴

چو بهفصد فزود بست و دو سال   بیستم روز از مهٔ شعبان

از اشاراتِ خواجه جمع آمد   این بشارت دهِ فتوحِ جهان

شیخِ ما چون محمّد آمد نام   حسن اندر ثنای او حسّان ۴۴۰

ترا دشمنانند این دوستان   که یارند در باده و بوستان! ۱۴۹

صُحُفی که جمع کرده تحفیست پیش یاران   حسنِ علاء سجزی یکی از امیدواران ۶۹

آیم بسرِ کوی تو پویان پویان رخساره بآبِ دیده شویان شویان
بیچاره رهِ وصلِ تو جویان جویان جان می دهم و نامِ تو گویان گویان ۳۵
جانِ جهانیان توئی دشمنِ جان بود کسی ای همه دشمنانِ تو دشمنِ جانِ خویشتن! ۴۲۷
لب برلبِ دلبرانِ مهوش کردن و آهنگِ سرِ زلفِ مشوش کردن
امروز خوش است لیک فردا خوش نیست خود را چو خسی طعمهٔ آتش کردن ۳۲۲
لفظِ متینِ خواجه را حبلِ متین گرفته ام کس نرهد ز چاهِ غم جز بسعیِ این رسن
گفتهٔ شیخ کرده جمع و امید آنکه حق درگذراند از کرم گفته و کردهٔ حسن ۱۹۷
بحقیقت چراغ کشته شود چون برون رفت از سرش روغن! ۲۴
ای باغبان بیا و درِ باغ باز کن چون من در آیم و بتِ من در فراز کن! ۲۳
ع بیرون ز درون به که درونی بیرون ۳۱۵
دوش صبوحی بزد بلبلِ مست در چمن از خوشیِ صبوحیش گل بدرید پیرهن ۴۲۷
با عاشقان نشین و غمِ عاشقی گزین با هر که نیست عاشق کم شود باو قرین ۳۶
تا من بمیان رسول باشم با تو تنها ز همه جهان من و تنها تو
خورشید نخواهم که بر آید با تو آئی برِ من سایه نباشد با تو ۱۴۶
بیش منما جمالِ جان افروز چون نمودی برو سپند بسوز
آن جمالِ تو چیست مستیِ تو وان سپندِ تو چیست هستیِ تو ۵۴
لنگهنت گر کند ترا فربه سیر خوردن ترا ز لنگهن به! ۱۴۶
ای فتنه از نهیبِ تو زنهار خواسته تیغِ تو مال و پیل ز کفار خواسته ۳۵۹
ای آتشِ فراقت دلها کباب کرده سیلابِ اشتیاقت جانها خراب کرده! ۵۰
ع ای دوست بدستِ انتظارم کشتی ۱۰۸
ع ای دوست به تیغِ انتظارم کشتی ۱۰۸
ع ای دوست بزخمِ انتظارم کشتی ۱۰۸
صدرا کنون بکامِ دلِ دوستان شدی مستوفیِ ممالکِ هندوستان شدی ۱۱۶

مخرام بدین صفت مبادا　　کز چشمِ بدت رسد گزندی! ۱۶۶

آن نافه که می جُستی ہم با تو در گلیم است　　تو از سیه گلیمی بُوی ازان نداری! ۳۴۴

از مارِ غمش گزیده دارم جگری　　کو را نکند ہیچ فسونی اثری

جُز دوست که من شیفتهٔ عشقِ ویم　　افسونِ علاجِ من چه داند دگری ۲۵۳

افسوس که از حالِ منت نیست خبر　　وانگه خبرت شود که افسوس خوری! ۳۷۴

نه هر بادی چو کاہی گر بلرزی　　اگر کوہی بکاہی ہم نیرزی! ۲۱۴

گر با عیبی و عیب نه جوئی نیکی　　ور بد باشی و بد نگوئی نیکی! ۲۴۱

فریدِ دین و ملت یارِ مهتر　　که بادش در کرامت زندگانی

دریغا خاطرم گر جمع بودی　　بمدحش کردمی شکّر فشانی! ۲۵۵

بر سبرِ طورِ ہوا طنبورِ شهوت می زنی　　عشقِ مردِ لن ترانی را بدین خواری مجوی

خارِ پائی راهِ عیّارانِ این درگاه را　　در کفِ دستِ عروسِ مهد عماری مجوی! ۴۲۸

آخر کم ازان که گاه گاہی　　آئی و بما کُنی نگاہی! ۱۱۵

چون پیر شوی و بر سرِ انجام آئی　　آئی سر حرفِ خویش ناکام آئی

سازی حق را ز تیره رائی　　معشوقهٔ خود در بی نوائی! ۳۷۱

عربی

ع　کفی الشیب والاسلام للمرء ناهیًا ۴۲۳

ع　اذا رکب الفروج علی السّروج ۴۲۴

ع　فظنّ خیرًا ولا تسئل عن الخبر ۴۵۰

جاءنی فی قمیص اللّیل مستترًا　　یقارب الخطو من خوف و من حذر

فکان ما کان ممّا لستُ اذکره　　فظنّ خیرًا ولا تسئل عن الخبر ۳۵۱

بکلّ صبح و کلّ اشراقی　　تبکیک عینی بدمع مشتاقی

قد لسعت حیّة الهوی کبدی　　فلا طبیب لها و لا راقی

الّا الحبیب الّذی شغفت به　　فعنده رُقیتی و تریاقی ۲۵۳

فہرستِ کُتب

احیاء العلوم ۱۲۷، ۱۳۸، ۱۴۹

الکتاب ۴۲

ایجاز ۱۸۷، ۱۸۸

تفسیرِ امام ناصری ۱۰۱

جوامع الحکایات ۴۵

روح الارواح ۱۴۱

شافی ۲۵۸

صحیحین ۱۷۷

طبقاتِ ناصری ۳۳۴

عمدہ ۱۸۷

عوارف المعارف ۴۳، ۱۲۷، ۱۹۴

فوائد الفواد ۱، ۶۸، ۶۹
۱۹۸، ۳۶۸، ۴۴۰

قرآن ۹، ۱۶، ۳۹، ۵۷
۵۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۰۴
۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۴ (مصحف)
۲۶ : ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۶۰
۸۶ ؛ (مصحف) ۱۹۰، ۲۱۶
۲۱۸، ۲۴۱، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۵۷، ۲۶۱، ۲۶۲
۲۷۵، ۲۸۱ (مصحف) ۲۹۰
۲۹۵، ۳۸۱
۳۹۰، ۴۰۲
۴۰۵، ۴۱۴

قُوت القلوب ۱۴۱

کافی ۲۵۸

کشّاف ۱۸۶ - ۱۸۸

کشف المحجوب ۷۶

لوائح ۲۲۰، ۲۷۴

مُخ المعانی ۱۴۱

مرصاد العباد ۳۸۵

مشارق الانوار ۱۵۱، ۱۷۸، ۳۴۸

مفصّل ۱۸۸

مکتوباتِ عین القضاۃ ہمدانی ۱۴۱

ملخص ۱۸۱

نافع ۴۱۳

نوادر الاصول ۱۲۲

ہدایہ ۴۰۶